

ЎЗР ФА АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ НОМИДАГИ
ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

ҒАЙБУЛЛА БОБОЁРОВ

ҒАРБИЙ ТУРК ХОҶОНЛИГИНИНГ ДАВЛАТ ТУЗУМИ

ТОШКЕНТ
«YANGI NASHR»
2018

УДК: 94(575)
63.3(5Ў)4
Б79

Б79 Бобоёров Ғайбулла.
Ғарбий Турк ҳоконлигининг давлат тузуми / Ғ. Бобоёров; масъул муҳаррир М. Исҳоқов; ЎзРФА, Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик ин-ти. - Т.: Yangi nashr, 2018. - 356 б.

ISBN-978-9943-22-094-2

УДК: 94(575)
63.3(5Ў)4

Масъул муҳаррир

М. Исҳоқов, *тарих фанлари доктори*

Такризчилар:

А. Аҳмедов, *тарих фанлари доктори*
Р. Сулайманов, *тарих фанлари доктори*
Г. Агзамова, *тарих фанлари доктори*

Ушбу монографияда Ғарбий Турк ҳоконлигининг (568–740) давлат сифатида шаклланиши, бошқарув тузуми, маъмурий-худудий тузилиши, вассаллар бошқаруви масалалари ҳамда ҳарбий-маъмурий бошқарувига хос “Ўн Ўқ” тузилмасининг генезиси ёритилган.

Бундан ташқари, Ғарбий Турк ҳоконлигининг ўзига хос танга-пул тизими бўлгани, ҳоконлар ўз номларидан Чоч воҳасида танга зарб қилдиришгани ва уларда ҳоконликка хос ҳокимият рамзлари ўрин олганлиги масаласи кўриб чиқилган.

Монография тадқиқотчилар, соҳа мутахассислари ҳамда кенг китобхонлар оммаси учун мўлжалланган.

ISBN-978-9943-22-094-2

© Ғайбулла Бобоёров
© «Yangi nashr», 2018

МУНДАРИЖА

Сўзбоши.....	6
--------------	---

1– БОБ. «ДАВЛАТ» ТУШУНЧАСИ ВА МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИДА ДАВЛАТЧИЛИКНИНГ ШАКЛЛАНИШИ МА- САЛАЛАРИ

1. 1. «Давлат», «давлатчилик» ва «давлат тузуми» тушунчалари ҳамда уларнинг Марказий Осиё халқлари давлатчилигида акс этиши.....	9
1. 2. Марказий Осиё кўчманчиларида давлатнинг келиб чиқиши ва унинг ўзига хос хусусиятлари.....	16

2–БОБ. VI–VIII АСРЛАРДА МАРКАЗИЙ ОСИЁДАГИ ЭТНО- СИЁСИЙ ҲОЛАТ

2. 1. VI аср биринчи ярмида Марказий Осиёда этносиёсий аҳвол ва Турк хоқонлигининг ташкил топиши.....	26
2. 2. Турк хоқонлигида Шарқий ва Ғарбий қанотлар ҳамда Ғарбий қанотнинг хоқонликка айланиш жараёнла- ри.....	40
2. 2. 1. Ғарбий Турк хоқонлиги шаклланиш жараёнларининг ёзма манбалар ва нумизматик материалларда акс этиши.....	46
2. 2. 2. Хоқонликнинг юксалиш ва таназзул давлари.....	65

3– БОБ. ҒАРБИЙ ТУРК ХОҚОНЛИГИНИНГ ДАВЛАТЧИЛИК ХУСУСИЯТЛАРИ

3. 1. Хоқонликнинг давлат мафкураси.....	90
3. 1. 1. Ҳокимият қонунийлигининг мафкуравий асослари.....	99
3. 1. 2. Ҳокимиятнинг илоҳийлиги тушунчаси.....	108
3. 1. 3. Ҳокимият ва ҳукмдорлик рамзлари.....	114
3. 2. Хоқонликнинг давлатчилик хусусиятлари.....	122
3. 2. 1. Давлат бошлигининг вазифа ва масъулиятлари.....	122
3. 2. 2. Тахт ва унга меросхўрлик.....	129

3. 2. 3. Хукуматнинг олий амалдорлари.....	132
3. 2. 4. Хукумат бюрократик апаратининг этник таркиби.....	140
3. 2. 5. Давлат кенгаши курултой.....	141
3. 2. 6. Поғонали улус тизими.....	146
3. 3. Ғарбий Турк хоқонлигида унвонлар тизими.....	152
3. 3. 1. Хоқонлик бошқарувидаги унвонлар ва уларнинг функцияси.....	154
3. 3. 2. Хоқонликда унвон бериш тартиблари.....	169

4–БОБ. ҒАРБҲИЙ ТУРК ХОҚОНЛИГИНИНГ БОШҚАРУВ ТИЗИМИ: МАЪМУРИЙ-ҲУДУДИЙ ТУЗИЛМАЛАР, МАРКА- ЗИЙ ҲОКИМИЯТ, ВАССАЛ ҲУКМДОРЛИКЛАР ВА УЛАРНИ БОШҚАРИШ УСУЛЛАРИ

4. 1. Хоқонликнинг маъмурий-ҳудудий тузилиши.....	192
4. 1. 1. Маъмурий-ҳудудий бирликлар.....	198
4. 1. 2. «Давлат улуси» ва «қанотлар».....	201
4. 1. 3. Хоқонликнинг маъмурий апарати.....	219
4. 2. Хоқонликнинг бошқарув марказлари.....	222
4. 2. 1. Пойтахт.....	224
4. 2. 2. Қароргоҳ ва стратегик марказлар.....	227
4. 3. Ғарбий Турк хоқонлигининг вассаллар бошқаруви.....	236
4. 3. 1. Хоқонлик таркибидаги вассаллар.....	236
4. 3. 2. Хоқонликнинг вассаллар бошқарувидаги тажрибаси.....	249
4. 3. 3. Вассаллар бошқарувида қўлланилган усул ва воситалар..	258
4. 3. 4. Никоҳ муносабатлари вассалларни бошқариш воситаси сифатида.....	276
4. 3. 5. Хоқонликнинг ўз вассалларидан ўлпон ундириш тизими...	283
4. 4. Хоқонликда ҳарбий иш ва мудофаа тизими.....	293
4. 4. 1. Хоқонликда ҳарбий иш.....	293
4. 4. 2. Қўшин таркиби.....	297
4. 4. 3. Жанг тактикаси.....	299
4. 4. 4. Ҳарбий истеҳкомлар.....	301

5– БОБ. ҒАРБИЙ ТУРК ХОҚОНЛИГИНИНГ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТИ

5. 1. Хоқонликда ижтимоий-иқтисодий ҳаёт.....	304
5. 1. 1. Вассаллардан ўлпон олиш усули.....	315
5. 1. 2. Хоқонликка тобе ўлкалардаги қимматбаҳо буюмлар ёки қазилма бойликлардан фойдаланиш усули.....	315
5. 1. 3. Халқаро бозорлар, ипак ва турли металллар савдосининг йўлга қўйилиши.....	315
5. 1. 4. Ҳарбий ҳаракатлар туфайли қўлга киритилган маблағлар.....	315
5. 1. 5. Ижтимоий-маиший ҳаёт.....	315
5. 2. Хоқонликнинг ҳуқуқ тизими.....	315
 Хулоса.....	 326
Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати.....	332

СЎЗБОШИ

552–744 йиллар оралиғида Марказий Осиё ва унга туташ ҳудудларни ўз ичига олиб, қарийб икки юз йил давомида нафақат мазкур минтақада, балки дунёда энг йирик салтанатлардан бири сифатида билинган Буюк Турк хоқонлигининг таркибий бир қисми бўлмиш Ғарбий Турк хоқонлиги (568–740) минтақа халқлари, шу жумладан, ўзбек халқи давлатчилиги тарихида муҳим ўрин эгаллайди. Энг кучайган пайтида Ғарбий Олтойдан то Қора денгизнинг шимолигача, Волга–Урол бўйларида то Шимолий Ҳиндистонгача бўлган кенг ҳудудда ўз ҳокимиятини ўрнатган ушбу хоқонликнинг таркибига Сирдарё–Амударё оралиғидаги Чоч, Фарғона, Уструшона, Суғд, Бухоро, Тўхористон ва Хоразм каби воҳа ҳукмдорликлари кирган бўлиб, ушбу воҳаларнинг кўпчилиги географик жиҳатдан, асосан, бугунги Ўзбекистон ҳудудига тўғри келади.

Бу даврда Марказий Осиёдаги давлатчилик жараёнлари айнан Ғарбий Турк хоқонлиги фаолияти билан боғлиқ ҳолда кечиб, хоқонлик бошқарувиغا хос давлатчилик анъаналари эса минтақада барпо этилган бир қатор давлатлар учун тамал тоши бўлиб хизмат қилган. Шу жиҳатдан олганда, хоқонликнинг давлат тузумини ўрганиш халқимиз давлатчилиги тарихини ёритишда айрича бир ўрин тутаяди.

Ғарбий Турк хоқонлигининг қароргоҳларидан бири Чоч воҳасида жойлашган, хоқонликнинг илк танга-пуллари, асосан, айнан ушбу воҳада, қисман эса Фарғона водийсида зарб қилдирилган. Бу эса хоқонлик тарихини Ўзбекистон ҳудудидаги давлатчилик нуқтаи назаридан чуқурроқ ўрганишни тақозо этади.

Марказий Осиё халқлари ўзаро яқинлашув, чуқур интеграциялашув жараёнларини бошдан кечириш билан биргаликда, ўз давлатчилик тизимини янада кучайтиришга интилаётган бир паллада, ушбу минтақанинг барча ҳудудларини ўзида бирлаштирган Ғарбий Турк хоқонлигининг давлат тузumi ва қадимги туркий давлатчилик тарихини ёритиш долзарб масалалардан биридир.

«Ғарбий Турк хоқонлиги» атамаси тарихшуносликка XIX аср

охири – XX аср бошларида кириб келган. Буюк Турк хоқонлигининг ғарбий қисмига нисбатан ишлатилган мазкур атама остида, асосан, иккита туркий сулола – Ашина хонадони (568–740) ва Тургаш хоқонлиги (699–766) тушунилади. Бироқ кейинги изланишлар Тургаш хоқонлигига алоҳида бир давлат уюшмаси сифатида қаралиши лозимлигини, шунингдек, Ашина хонадонининг бошқарув йиллари шу пайтгача қабул қилинган санадан анча фарқли бўлгани, яъни 568–740 йилларга тўғри келишини кўрсатмоқда.

Таъкидлаш жоизки, шу пайтгача хоқонлик тарихи асосан хитой, қадимги турк, юнон (Византия), арман, сурёний ва бошқа бир қатор тиллардаги ёзма маълумотлар орқали ўрганиб келинади. Кейинги йилларда эса Ғарбий Турк хоқонлиги тарихининг мавҳум жиҳатларини ёритишга ҳисса қўшадиган суғдий ва бактрий тилли ҳужжатлар ҳамда археологик (асосан, эпиграфик ва нумизматик) материаллар аниқланди. Жумладан, суғдий ҳужжатларда хоқонликнинг марказий ҳудудларидан бирининг номи сифатида «Туркистон» атамаси, «хун (=турк) ҳукмдори», «хоқондан келган мансаб/ёрлик» каби иборалар, «хоқон», «тудун», «элтабар», «тархон» каби унвонлар ва *Чакин чўр билга* сингари хоқонликка хос исм ва эпитетлар ўрин олгани аён бўлди. Суғдий ҳужжатлар билан деярли бир даврда яратилган бактрий тилли ҳужжатларда эса юқоридагидай қадимги туркча унвонлар учраши билан биргаликда бошлама сўз (адресат)ларда *«Хоқоннинг хизматчиси, (фалон ҳукмдорлик) бошқарувчиси Элтабар ҳузурида тузилди», «Қутлуг тапулуг билга себук»* («Қутлуг хизматли, доно (ва) севикли») сингари соф туркий эпитетлар ўрин олган.

Шунингдек, кейинги йилларда Ғарбий Турк хоқонлигининг ўзига хос танга-пул тизими бўлганлиги, хоқонлар ўз номларидан Чоч воҳасида танга зарб қилдирганлиги аниқланди. Бу эса Ғарбий хоқонлик тарихининг қайтадан тадқиқ этилиши заруриятини келтириб чиқарди. Хусусан, хоқонлик тангаларида «жабғу», «жабғу-хоқон» ва «хоқон» унвонлари, этносиёсий ном сифатида «Турк-хоқон» ибораси, «Тарду хоқон», «Тун жабғу-хоқон» каби ҳукмдор исмлари, шунингдек, хоқонликка хос ҳокимият рамзлари - сулолавий тамға, тасвирлар (ҳукмдор ва малика расми, от, туя ва ҳоказо тасвирлар) учрайди. Қадимги турк давлатчилиқ анъаналарини му-

аяан даражада ўзида акс эттирган ушбу тангалардаги тасвирлар ва рамзий белгилар Ғарбий Турк хоқонлигининг ўз танга зарбида Марказий Осиёнинг қадимий давлатларига хос анъаналар (айниқса, Кушон тангалари) билан нечоғлик уйғунлаштирганидан дарак беради.

Дарвоке, Афросиёб (Самарқанд), Тавкатепа (Жанубий Ўзбекистон), Панжикент, Шахристон (Тожикистон) ҳамда Фундукистон (Бомӣён/Афғонистон) каби бир қатор қадимий шаҳар харобалари, сарой ва шунга ўхшаш иншоотлар сиртидаги деворий расмлар асосан, қадимги туркларга хосдир. Бундай деворий расмлар қаторига Шимолий Хитойдан топилган ва тадқиқотчилар томонидан «Ан-цзя», «Ми-хо ёдгорлиги» деб юритиладиган бир неча қабр бўртма тасвирларини қўшиш мумкин. Уларда ҳам худди мазкур деворий расмларга ўхшаш тасвирлар учраб, хоқонликнинг давлатчилиқ анъаналарига хос сюжетларга бой. Шунингдек, яқин йилларда Ғарбий хоқонликнинг марказий ҳудудида жойлашган Чу ва Талас дарёлари ҳавзаларидаги Жайсан, Мерке каби мавзеларда олиб борилган археологик қазилмалар натижасида бир неча ўнлаб балбаллар (тош ҳайкаллар), қоя расмлари топилди. Муҳими, ушбу тош ёдгорликлар, деворий расмлар ва бошқа тасвирий санъат асарларида асосан хоқонликнинг бошқарувчи тоифаси, жангчилар ва турли этнос вакиллариининг тасвирлари акс этган бўлиб, улар қадимги туркийлар ва бошқа халқларнинг кийиниш тарзи ва урф-одатлари бўйича муайян маълумотларга эга бўлиш мумкин.

Қисқаси, янги топилган ёзма манбалар, нумизматик ва бошқа археологик материаллар асосида Ғарбий Турк хоқонлигининг бошқарув тузумини ёритиш орқали туркий халқлар, шу жумладан, ўзбек халқи давлатчилиги тарихи бўйича муайян тасаввур ҳосил қилиш имконига эгамиз.

I БОБ. «ДАВЛАТ» ТУШУНЧАСИ ВА МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИДА ДАВЛАТЧИЛИКНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

1. 1. «Давлат», «давлатчилик» ва «давлат тузуми» тушунчалари ҳамда уларнинг Марказий Осийё халқлари давлатчилигида акс этиши

Инсоният тарихининг энг ёрқин саҳифаларидан бири – бу давлатнинг пайдо бўлишидир. Кишилик жамияти тарихининг муҳим жиҳатларидан бири бўлган давлатнинг вужудга келиши масаласи, гарчи бу борада юритилган баҳс-мунозараларнинг ибтидоси анча қадим даврларга бориб тақалса-да, кейинги ўнйилликларда айни масала бўйича тортишувларнинг кўлами ортиб оряптики, камайганича йўқ.

Асосан, *«муайян бир мамлакат миқёсида жамиятни уюштириш масалаларини ҳал қилиш, ташиқи муносабатларини белгилаш ваколатлари бўлган ҳукмрон тузилма»* сифатида таърифланган «давлат» тушунчаси ҳамда у билан боғлиқ «давлат тузуми» ва «давлатчилик» тушунчаларининг чуқурроқ таҳлилига ўтишдан олдин давлатнинг пайдо бўлиши масаласига қисқача тўхталиб ўтсак. Таъкидлаб ўтиш зарур бу масалада кўплаб жамиятшунос олимлар томонидан бир неча ўнлаб назария ва талқинлар ўртага ташланган бўлиб, улар орасида нисбатан кенг тарафдор топганларини бу ерда келтириб ўтишни лозим топдик. Аввало, шуни айтиб ўтиш керакки, XIX аср иккинчи ярми – XX аср биринчи ярмида устивор бўлган фикр – давлат бу эзилувчи синфни эксплуатация қилувчи синфларнинг бошқарувчи аппарати сифатида кулдорлик жамияти шароитида келиб чиққан мазмунидаги фикрлар кейинги ўнйилликларда анча-мунча эътирозларга сабаб бўлди ва давлатнинг пайдо бўлишига доир бир-биридан фарқли талқинлар билдирилишда давом этди. Келинган ҳулосага кўра, давлат ер юзининг ҳамма жойида бир хил шарт-шароит остида вужудга келмаган ва унинг пайдо бўлиш жараёни дунёнинг турли ҳудудларида табиий-географик муҳитга боғлиқ

ҳолда турлича кечган.

Энди давлатнинг келиб чиқиши борасида нисбатан кенгроқ тарафдор топган талкинларга қисқача тўхталсак. Жумладан, Р. Карнейро фикрича, ресурсларнинг чекланганлиги шароитида аҳоли зичлигининг ўсиши демографик босимларнинг ортишига ва жамоалар орасида урушларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади. Бир томондан, бирор жамоани бошқа бир жамоа босиб олиши натижасида ижтимоий табақаланишнинг ўсиши, бошқа томондан эса, бўйсундирилган аҳолидан ўлпон (ёки солиқ) йиғадиган бошқарувчи синфнинг эҳтиёжлари пайдо бўлади ва шу тариқа илк давлатлар вужудга келади¹.

Фанда давлат ҳақида қабул қилинган умумий хулосага кўра, давлатнинг илк аломатлари жамоат ҳокимиятининг таъсис этилиши ва аҳолининг ҳудудий белгиларига қараб тақсимланишга ўтиши билан тавсифланади².

Баъзи тадқиқотчиларга кўра, ҳозирги маънодаги «давлат» атамаси фақат XV асрдан бошлаб маълум. Илк ўрта асрлардаги мавжуд давлатларни эса атиги ҳукмдор ва кўнгилли қўшин (дружина) томонидан гавдалантирилувчи «давлат ҳокимияти» деб аташ мумкин³.

Айнан илк давлатлар учун муқаддаслаштирилган ҳукмдор шахси давлатни жипслаштирувчи ва бирлаштирувчи сиймо бўлиб хизмат қилган. Ҳукмдор илоҳлар ва фуқаро орасида «воситачи» ҳисобланиб, ўзининг сакрал (муқаддас) хусусияти билан жамият барқарорлиги ва равнақ топишини таъминлаган ҳамда тортиқ (армуғон) этиш воситаси билан ижтимоий муносабатларни ягона тармоққа бирлаштирган⁴.

Маълумки, ер юзидаги дастлабки илк давлатлар, асосан, милoddан аввалги 3 мингйиллик – 2 мингйиллик ўрталарида «улуғ дарёлар» ҳавзаларидаги суғоришга мослашган зироаткор ҳудудларда ву-

¹ Карнейро Р. Л. Теория происхождения государства // Раннее государство, его альтернативы и аналоги. – Волгоград, 2006. – С. 55–71.

² Ушницкий В. Тюркская государственность на крайнем севере // Second international congress on Turkic civilization. – Bishkek, October 4–6, 2004. – Bishkek, 2005. – С. 138–139.

³ Горский А. А. Дружинное государство // Родина, 2002. – №2. – С. 40; Ушницкий В. Тюркская государственность... – С. 138.

⁴ Крадин Н. Н. Кочевые империи: генезис, расцвет, упадок // Восток. – М., 2001. – № 3. – С. 21–32.

жудга келган. Жумладан, бу даврда Дажла ва Фирот дарёлари (Месопотомия) ҳавзаларида Шумер, Аккад, Бобил; Нил дарёси ҳавзасида Миср; Янзци ва Хуанхэ дарёлари оралиғида Хитой каби давлат уюшмалари пайдо бўлиб, улар дастлабки давлатлар ҳисобланади⁵. Иккиламчи давлат уюшмалари эса шаклланган бирламчи давлатлар билан қўшничилик таъсири остида келиб чиққан⁶.

Қадимги илк давлатларга хос хусусиятлардан бир шуки, уларнинг кўпчилиги шаҳар-давлатлар босқичини босиб ўтган. Хусусан, қадимги Миср, Месопотамия ва Юнонистонда дастлаб шаҳар-давлатлар – «ном»лар вужудга келиб⁷, кейинчалик уларнинг бирлаштирилиши асосида том маънодаги давлатлар ташкил топган.

Марказий Осиёда давлатнинг пайдо бўлиши масаласини бироз қуйида таҳлил қилишни лозим топган ҳолда, «давлат тузуми», «давлат бошқаруви» ва «давлатчилик» тушунчаларига тўхталиб ўтсак.

Давлат тузуми – бу конституцион ҳуқуқ нормалари билан ўрнатилган ҳамда мустаҳкамланган ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий-ҳуқуқий муносабатлар тизими бўлиб, жамиятшунос ва тарихчи олимлар давлат тузуми тушунчасига асосан қуйидагиларни киритадилар: 1) давлат қурилиши масалалари; 2) бошқарувнинг сиёсий шакли; 3) бошқарувнинг марказий ва маҳаллий органларининг тузилиши ва ваколати; 4) ҳарбий тузум; 5) давлатнинг маҳкамачилик тизими⁸.

Давлатчилик иборасини бирор сулолага нисбатан (*мас.* «Турк хоқонлиги давлатчилиги», «Сомонийлар сулоласи давлатчилиги» ва ҳ. к. шаклида) эмас, муайян бир этнос ёки ижтимоий гуруҳга нисбатан ишлатиш маъқулроқ. Бу тушунча асосан давлатнинг қуйидаги жиҳатларини қамраб олади: 1) ҳуқуқий асос; 2) бошқарув тизими; 3) чегаралар ва маъмурий бўлиниш; 4) қўшин; 5) ички ва ташқи муно-

⁵ Авдеев В. И. Қадимги Шарқ тарихи. – Т., 1950. – Б. 17–23.

⁶ Крадин Н. Н. Археологические признаки цивилизации // Раннее государство, его альтернативы и аналоги. – Волгоград, 2006. – С. 143–144.

⁷ Сағдуллаев А. ва б. . Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. – Т., 2000. – Б. 7; Ширинов Т. Қадимги Бактрия подшолиги. Катта Хоразм // Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. – Т., 2001. – Б. 13.

⁸ Очерки по истории государственности Узбекистана. Под ред. Д. А. Алимовой, Э. В. Ртвеладзе. – Т., 2001. – С. 6; Исламов З. Общество. Государство. Право. – Т., 2001. – С. 121–181, 248–289.

сабатлар; 6) товар-пул муносабатлари; 7) солиқ тизими; 8) халқаро макоми; 9) мулкчилик; 10) маънавий ва ғоявий асослари.

Бу каби тушунчалар марказий осиелик қадимги этносларда қай шаклда мавжуд бўлганига тўхталишдан аввал минтақада илк давлатчилик айнан қачон, қай шароитда вужудга келганлиги масаласи билан қисқача танишиб чиқамиз.

Дунёнинг аксарият ҳудудларида бўлганидек, Марказий Осиёда ҳам илк давлатлар ўтроқ аҳоли яшайдиган воҳаларда – дастлаб, Мурғоб, Амударё ва Зарафшон каби дарёлар ҳавзаларида, кейинроқ эса Сирдарё ҳавзасида вужудга келган⁹. Бир қатор тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, минтақанинг жануби-ғарбий ҳудудларида, хусусан, Ўзбекистон ҳудудида илк давлатчилик тизимлари даврий ва шаклий жиҳатдан қуйидагича босқичларда шаклланган: 1) Бронза даври – Милоддан аввалги II минг йилликнинг ўрталари ва иккинчи ярми. Унчалик катта бўлмаган деҳқончилик воҳалари асосида (мисол учун, қадимги Шеробод (Сурхон) воҳаси) илк давлатчиликка ўтиш даври; 2) Бронза давридан темир асрига ўтиш давр – мил. авв. IX–VIII асрлар. Майда давлат ташкилотларининг ривожланиши ва йирик ҳарбий-сиёсий уюшмаларнинг вужудга келиши; 3) Илк темир даври – Мил. авв. VII–VI асрлар. Қадимги Парфия, Катта Хоразм ва Қадимги Бактрия мисолида йирик давлат уюшмаларининг пайдо бўлиши¹⁰. Деярли шу даврларда ёки улардан биров кейин минтақада Сугд (Самарқанд, Нахшаб, Кеш), Фарғона (*хит.* Даван), Чоч каби воҳа давлатларининг шаклланиши ҳам бунинг мисолдир¹¹.

Мазкур давлат уюшмалари негизида ҳам асосан қадимги Яқин Шарқдагига ўхшаб дастлаб шаҳар-давлат типи устуворлик қилган бўлса-да, кейинчалик ушбу воҳалардаги муайян бир шаҳар-давлатнинг устунлигида бир неча шаҳарни ўз ичига олган нисбатан йирик давлат уюшмалари вужудга келган. Бироқ Марказий Осиёнинг жануби-ғарбий воҳаларига хос давлатчиликнинг бу шакли

⁹ Ширинов Т. Қадимги Бактрия подшолиги. Катта Хоразм // Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. – Т., 2001. – Б. 8–9.

¹⁰ Сағдуллаев А. ва б. . Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. – Т., 2000. – Б. 31; Ширинов Т. Қадимги Бактрия подшолиги. Катта Хоразм // Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. – Т., 2001. – Б. 8–9.

¹¹ Матбобоев Б. Қадимги Фарғона давлати (Давань) // Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. – Т., 2001. – Б. 29.

орадан минг йилча вақт ўтган пайтда ҳам, яъни илк ўрта асрларда ҳам ўнлаб кичик воҳа ҳукмдорликлари мисолида ўзини намоён қилади. Бунга мисол сифатида Суғд воҳасидаги Самарқанд, Кушония (Каттакўрғон), Панч (Панжикент), Кеш (Шахрисабз), Нахшаб (Қарши) каби кичик ҳукмдорликларни кўрсатиш мумкин¹².

Марказий Осиё халқлари давлатчилигининг яна бир шакли – бу, асосан минтақанинг шимоли-шарқий ҳудудларида чорвадор қабилалар томонидан барпо этилган кўчманчи асосли давлатлардир. Бу типдаги давлатлар юқорида кўрсатиб ўтилган ўтроқ шаҳар-давлатлар ёки воҳа давлатларидан шаклан ва моҳиятан катта фарқ қилиб, улар муайян бир қabila томонидан дастлаб кўплаб чорвадор қабилалар бўйсундирилган ҳолда барпо этилади. Кейинчалик бундай давлатлар ҳудудий жихатдан кенгайиб, сиёсий мавқеи ошади ва улар ўтроқ воҳа ҳукмдорликларини ўз вассалларига айлантирган империяларга айланишади. Минтақада бу типдаги давлатларнинг пайдо бўлиш даври ҳам деярли илк темир даври, яъни милоддан аввалги бир мингйилликнинг иккинчи ярмига тўғри келиб, Скиф / Сак? (мил. авв. VI–II асрлар)¹³, Хун (мил. авв. III – мил. II асрлар), Қанғ (мил. авв. III – мил. III асрлар)¹⁴ каби давлат уюшмалари бунинг мисолидир. Булар каторига, гарчи «кўртақ» шаклида бўлса ҳам, милоддан аввалги сўнгги асрларда мавжуд бўлган Усун ва Юечжи каби сиёсий уюшмаларни ҳам киритиш мумкин.

Давлат билан боғлиқ тушунчалар Марказий Осиёнинг шимоли-

¹² Кичик воҳа ҳукмдорликлари масаласига тадқиқотнинг кейинги бобларида нисбатан батафсилроқ тўхталиб ўтилади (Қаранг. 2– боб 3. 1 ва 4– боб 5. 3– параграфлар).

¹³ Шу пайтгача қабилалар иттифоқи деб атаб келинган Скиф (Сак) сиёсий уюшмасига кейинги йилларда давлат уюшмаси сифатида қараш лозимлигини таъкидловчи тадқиқотчиларнинг сафи кенгайди. Аввало, Қозоғистоннинг шарқий қисмлари ва Жануби-Гарбий Олтойда кўплаб скиф кўрғонлари очилиб, уларда шоҳона буюмлар билан бирга кўмилган ҳукмдор қабилаларнинг топилиши ва давлатчилик аломатларидан дарак берадиган баъзи далилларнинг аниқланиши бу масаланинг қайта кўриб чиқилишини талаб қилмоқда (Қаранг: Акишев К. А., Акишев А. К. К интерпретации символики исыкского погребального обряда // Релегии народов Южной Сибири и Центральной Азии. Часть I. Поздняя древность: хрестоматия / Сост. П. К. Дашковский. – Барнаул, 2008. – С. 45–50).

¹⁴ Шониёзов К. Ш. Қарлук давлати ва Қарлуқлар. – Т.: Шарқ, 1999. – Б. 27, 152–153.

шарқий худудларда яшаган қадимги этносларда, шу жумладан, қадимги турклар (аникроғи, прототурклар)да қай даражада ифодалангани ҳам муҳимдир. Шу ўринда таъкидлаб ўтиш зарур, минтақанинг бу қисм аҳолисининг қадимги давр давлатчилигига оид маълумотлар асосан хитой манбаларида сақланиб қолиб, давлатчилик билан боғлиқ атамалар аксарият ҳолларда хитой тилига ўгирилган ёки ушбу тил қоидалари асосида берилгани боис, мазкур атамаларнинг маҳаллий шаклини тиклаш қийин. Шу боис, гарчи нисбатан кейинги даврга тааллуқли бўлса ҳам тадқиқотчилар кўчманчилар давлатчилигига оид масалаларни ўрганар экан, асосан, Турк хоқонлигига оид битиктошларда ўрин олган атамаларга мурожаат қилишади.

Ўрхун-Энасой битиктошларидан маълум бўлишича, қадимги туркларда «давлат» маъносида «эл» атамаси ишлатилган¹⁵. Шу ўринда «эл»нинг ижтимоий ва сиёсий структураси қандай эди, мазмунида савол туғилади. Хоқонликдаги қабилалар иттифоқи, яъни *турк қара қамағ будун* – «Турк (хоқонлиги)нинг ҳамма фуқароси» *буд* (қабила) ва *ўғуш* (уруғ)лардан ташкил топган бўлиб, улар сиёсий жиҳатдан «эл»га уюшган эди. Қабила-уруғ уюшмаси (*будун*) ва ҳарбий-маъмурий ташкилот (*эл*) пухта ва мустаҳкам ижтимоий муносабатлар билан ўзаро бир-бирини тўлдирарди. Ўрхун битиктошларидан бирида учрайдиган ибора билан айтганда хоқон «*эл (давлат) тутиб турган ва халқни бошқарар*»¹⁶ эди.

Демак, қадимги туркларда сиёсий уюшма сифатида «давлат» маъносида *эл* сўзи ишлатилиб, ушбу сўз остида давлатни ташкил этувчи асосий унсурлар: *тўру* – ҳокимият/қонун, *улуш* – мамлакат, *будун* – халқ тушуниланган¹⁷. Ҳатто асосий маъноси «давлат» бўлган *эл* атамаси давлатни ташкил қилувчи ушбу уч унсурнинг ҳар бири билан тенг маъно берувчи синоним сўз сифатида ҳам қўлланилган¹⁸. Яъни *эл*, ўрни келганда «мамлакат» ёки «халқ» маъносида ҳам ишлатилган. Бироқ Ўрхун битиктошларида ушбу сўз, асосан, «давлат» маъноси-

¹⁵ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Б. 71, 77, 101–103, 126, 129.

¹⁶ Марков Г. Е. Кочевники Азии. – М.: Изд-во Московского университета, 1976. – С. 47–48.

¹⁷ Kaşıkçı O. Eski Türklerde Devlet Başkanlığı – Hakanlık // TÜRKLER. – Ankara, 2002. – Cilt 2. – S. 888.

¹⁸ Древнетюркский словарь. – Л., 1969. – С. 168–169.

да ишлатилиб, халқ мазмунида эса доимо *будун* сўзи қўлланилгани кўзга ташланади. Битиктошларда учрайдиган «давлат» маъносидаги эл сўзи билан боғлиқ қуйидаги маълумотларни келтириш мумкин:

1. «*Ўтукан йиш олурсар бенгу эл тута олуртачы-сан – Ўтукан-йиш ман-зил қилинса, мангу давлатни сақлаб туражаксан*»¹⁹.

2. «*Турк қара қамуғ будун анча темиш: «Эллиг будун эртим, элим амты қаны – Турк фуқароси, барча халқ шундай дебди: «Давлатли халқ эдим, давлатим энди қани»*»²⁰.

3. «Давлатини йўқотган, хоқонини йўқотган халқни; чўрига айланган, кулга айланган халқни; турк тўруси (қонуни/хоқимияти)ни бой берган халқни ота-боболарим тўруси бўйича тартибга солибди, бошқарибди» ;

4. «Устда Кўк Тангри ёрлақгани учун, пастда кўнғир ер асрагани учун давлатимни, тўрумни қўлга киритдим»²¹.

Ушбу сатрлардан маълум бўладики, *эл* – давлат фақатгина хукмрон табақа манфаатига хизмат қиладиган сиёсий ташкилот бўлиб қолмасдан, балки у умумхалққа ҳам тегишли деб билинган. Хусусан, хоқонлар буюртмаси ва хохиши билан ёзилган битикларда «*Турк фуқароси, барча халқ шундай дебди: «Давлатли халқ эдим, давлатим энди қани?»*» шаклида жумлаларнинг учраши бунга тасдиқлайди.

Хуллас, давлатнинг пайдо бўлиши ва у билан боғлиқ тушунчаларга қисқача тўхталиб ўтиш шундан дарак берадики, ер юзида илк давлатлар дастлаб шаҳар-давлат, воҳа давлати, қабилалар иттифоқи шаклларида милoddан аввалги 3 минг йилликда пайдо бўла бошлаган. Илк давлатлар Дажла ва Фирот, Нил, Ганга, Хуанхэ ва Янцзи каби йирик дарёлар ҳавзаларида пайдо бўлган бўлса, кейинчалик бу жараён Мурғоб, Амударё ва Сирдарё каби дарёлар ҳавзаларида давом этган. Шу тарика, Марказий Осиёда илк давлатчилик кўртаклари дарёлар ҳавзасида шаҳар-давлат, воҳа давлати шаклида милoddан аввалги бир мингйилликнинг бошларида вужудга кела бошлаган бўлса, минтақанинг дашт ҳудудларида пайдо бўлган қабилалар иттифоқи кўринишидаги сиёсий уюшмалар ҳам деярли шу

¹⁹ Кул Тегин битиктоши. *Қаранг*. Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Б. 90.

²⁰ Кул Тегин битиктоши. *Қаранг*. Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Б. 105.

²¹ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Б. 105–106.

даврларда ўзини намоён қила бошлаган. Марказий Осиёда ҳам давлат ва унинг бошқаруви билан боғлиқ тушунчалар дунёнинг бошқа ҳудудларидаги қадимий давлатларда бўлганидек илоҳийлик касб этган. Шу билан биргаликда, минтақада давлат, ҳам бошқарувчи тоифани, ҳам унга бўйсунувчи фуқароларни ифодалаган бўлиб, улар орасидаги мувозанатни сақлаб турувчи ташкилот сифатида талқин этилган. Хусусан, Марказий Осиёнинг кўчманчи чорвадор халқларида ҳокимият давлатга асос солган қабила вакилларининг умумий мулки деб тушунилган.

1. 2. Марказий Осиё кўчманчиларида давлатчиликнинг келиб чиқиши ва унинг ўзига хос хусусиятлари

Ғарбий Турк хоқонлигининг давлат сифатида шаклланиш жараёнларини ёритиш учун аввало ундан олдин Марказий Осиёда мавжуд бўлган турли сиёсий уюшмаларнинг қандай шартлар ва омиллар остида вужудга келганлиги масаласини ёритиш керак бўлади. Бу масалада аввало ушбу минтақанинг табиий шарт-шароитлари ҳамда бу ҳудудда яшаган аҳолининг ҳўжалик тарзи ва у билан алоқадор равишда юз берган ижтимоий-сиёсий жараёнлар билан танишиб чиқиш муҳим ўрин тутди.

Юнон ва хитой тилларидаги ёзма манбаларда илк маълумотлар берилга бошлаган пайтдан, яъни милоддан аввалги мингйилликнинг ўрталаридан бошлаб, то сўнгги ўрта асрларгача кечган давр мобайнидаги Марказий Осиё халқлари давлатчилиги тарихига назар ташланса, куйидагича тарихий манзара намоён бўлади:

1) Евроосиё минтақасининг шарқда Мўғулистон даштларидан бошланиб, ғарбда то Шимолий Кавказгача чўзилган ҳудудларини ўз ичига олувчи шимолий ва шимоли-шарқий қисмларида нисбатан кўчманчи ҳаёт тарзи ҳукмрон чорвадор қабилаларни бирлаштирган давлат уюшмалари. Улар ўз характериға кўра, майда ва йирик сиёсий уюшмалар шаклида бўлиб, биринчиси ҳар бири ўз қабила бошлиғи (*мас.* бек) томонидан бошқарилган ва ҳали тўлақонли давлат шаклини олмаган сиёсий уюшмалар, иккинчиси эса улкан ҳудудларни қамраб, кўплаб қабилаларни бирлаштирган, салтанат шаклидаги қудратли йирик сиёсий уюшмалар эди;

2) Марказий Осиё минтақасининг жануби-шарқий қисми – Шарқий Туркистондан бошлаб, ғарбда то Каспий денгизининг жануби-ғарбий ҳавзаларигача чўзилган қисмида ўтроқ хўжалик тарзи устувор этносларни ўз ичига оловчи ё воҳа давлати, ё бўлмаса, салтанат шаклидаги давлат уюшмалари. Улар ҳам моҳиятан икки хил тавсифга эга эди: биринчиси географик шарт-шароитлардан келиб чиқиб шаклланган, яъни муайян бир тоғ этаги, водий ёки дарё ҳавзаси билан чегараланган воҳа давлати шаклидаги кичик сиёсий уюшмалар; иккинчиси эса бир неча воҳаларни ўз таркибига оловчи, асосан, йирик салтанатлар ҳимоятида бўлган воҳа ҳукмдорликлари.

Агар Марказий Осиё минтақасининг жанубий ҳудудларида илк давлатларнинг пайдо бўлиши дарё ҳавзаларидаги шаҳар-давлат босқичини босиб ўтган бўлса, шимолий ёки шимоли-шарқий ҳудудларида қабилалар иттифоқидан давлат уюшмаси сари қадам ташланган. Гарчи мазкур минтақанинг ҳар иккала қисмида ҳам илк давлат уюшмаларининг пайдо бўлиши моҳиятан бир-биридан анча фарқ қилса-да, бири иккинчисига таъсир қилмасдан қолмаган. Бу ҳолат Сак-скиф, Юечжи, Хун, Турк хоқонлиги, Қорахонийлар, Салжукийлар, Мўғуллар, Шайбонийлар сингари дашт ва тоғолди ҳудудларда шаклланган сулолалар мисолида ўз тасдиғига эга. Қарийб 2 минг йилни ўз ичига олган давр мобайнида кўчманчилик устувор қабилалар томонидан барпо этилган ушбу давлат уюшмаларининг ўз ҳудудини мазкур минтақанинг жануби-ғарбидаги ўтроқ ҳудудлар томон кенгайтиришга интилганликлари маълум. Кушон, Хионит (Хун)лар, Эфталитлар, Сомонийлар, Хоразмшоҳ-Ануштегинийлар, Темурийлар, Ўзбек хонликлари каби Марказий Осиёнинг жануби-ғарбий қисмидаги ўтроқ ва ярим ўтроқ ҳудудларда вужудга келган сиёсий уюшмалар эса кўчманчилар устидан ўз мавқеини ўрнатишга уриниб, минтақанинг шимолий ва шимоли-шарқий қисмларидаги дашт ҳудудларга қўшин тортганганликлари маълум.

Аслида, Марказий Осиё халқларининг қадим ва ўрта асрлардаги давлатчилик тарихига мурожаат қилинар экан, ушбу минтақани ўз ҳолича алоҳида олиб ўрганиб бўлмайди. Сабаби, бу минтақада, айниқса, унинг шимол ва шимоли-шарқий қисмларида кечган сиёсий жараёнлар Марказий Евроосиё (ёки Евроосиё даштлари) минтақасидан ажралган ҳолда бўлмаган. Евроосиёнинг узвий бир

таркибий қисми ўлароқ бу ҳудуд, яъни Марказий Осиёнинг шимолий ва шимоли-шарқий қисмлари табиий-географик жиҳатдан кўчманчилар учун қулай шароитлар яратган. Шу сабабли бўлса керак, Мўғулистон, Жанубий Сибир ёки Олтой тоғлари атрофида юзага келган бирор сиёсий жараён Шарқий Европа ҳудудларигача етиб бормасдан қолмаган. Агар Марказий Евроосиёнинг шарқий чеккалари Мўғулистон даштлари билан, ғарбий чегаралари эса Қора денгиз шимолидаги Шарқий Европа даштлари билан белгиланиши ва бу улкан ҳудудда деярли бир хил иқлим шароити ҳукм суриши назарда тутилса, мазкур минтақанинг бир-биридан минглаб чақирим узоқликда жойлашган ҳар иккала кутбида сиёсий жараёнларнинг ўзаро таъсири кузатилиши ажабланарли ҳол бўлмайди.

Марказий Евроосиё даштлари дунёнинг аксарият бошқа ҳудудларидан фарқ қилиб, қўлдорчилик, сунъий суғориш ёки тижорий омиллар натижасида давлатнинг вужудга келиши бу минтақага хос эмас эди. Сўнгги уч минг йиллик давомида Марказий Осиёда кечган сиёсий жараёнлар натижасида кўплаб давлат уюшмалари ташкил топган ва таназзулга юз тутган бўлиб, минтақа тарихига доир тадқиқот олиб борган кўпчилик тадқиқотчиларнинг эътирофича, улардан аксариятининг ташкил топиши чорвадор элатлар фаолияти билан боғлиқдир.

Марказий Осиёда улкан салтанатлар – империяларнинг пайдо бўлиши масалалари нисбатан оддий ва аниқ-равшан бўлиб, уларнинг деярли барчаси кўчманчилар томонидан барпо қилинган эди. Бошланғич этапда уларнинг истило импулси (ички ҳаракати) янги яйловларни эгаллашга қаратилган бўлиб, борган сари улар ўзгача маданий-хўжалик турмуш тарзига эга мамлакатларни бўйсундира боришган. Кўплаб дашт қабилалари битта сардор, якка уруғ ва ягона сулола қўли остида бирикиши уларнинг муваффақиятини таъминлаган.

Бир қатор тадқиқотчиларга кўра, Марказий Осиёда илк империяларнинг ташкил топиши дастлаб турфа тилли (полилингвал) ва турли этник (полиэтник) гуруҳлардан иборат кўплаб чорвадор қабилаларнинг империя типига уюшмага бирлашиш жараёни милoddан аввалги V–IV асрларда Юечжи қабиласининг ҳарбий имкониятлари туфайли юз берди. Милoddан аввалги III–II асрлар ара-

фасида узоқ ва шиддатли урушлар натижасида уларнинг шимоли-шарқий қўшнилари ва собиқ ўлпон тўловчилари бўлмиш Сюнну (Хун)лар «Дашт»да ўз ҳокимиятини ўрнатдилар.

Хунлар квазисийёсий ва ижтимоий тузилманинг оддий бирликлари, яъни ҳозирги илмий адабиётдаги атама билан айтганда «сардорлик» (вождество)дан «ибтидоий давлат» шаклига ўтадилар²². Яъни макон ва замонга мувофиқ атама билан айтганда у куч ёки таҳдид кучи билан бирлаштирилган ва ибтидоий давлат ташкилотлари ҳамда сардорликдан ташкил топган «архаик / илк боскич империя» ҳолатида эди. Хун давлати милоддан аввалги VI–IV асрларда Жун қабиаларининг ҳарбий демократиясидан ўсиб чиққан бўлиб, у яшаш учун курашлар эмас, балки қўшни қабиалар ва хитой подшоликлари билан шафқатсиз ўлим-қолим курашлари натижасида шаклланган эди²³.

Аксарият тарихчилар фикрича, кўчманчиларнинг уюшиши, уларга қўшни ҳудудда марказлашган қудратли ўтроқ давлатнинг барпо этилишига қарши жавоб сифатида рўй берган. Бир томондан, бундай уюшишнинг содир бўлиши ўзининг қудратли рақибига қарши туриш зарурияти юзасидан бўлса, бошқа томондан эса, қўшни давлатга ўз реакциясини кўрсатиш эди. Масалан, Т. Ж. Барфилднинг ёзишича, кўчманчиларда йирик империяларнинг ташкил топиши уларнинг Хитойдаги империялар чақиригига структурали жавоби эди. Хитой билан ўзаро муносабатларда кўчманчилар фақат ўз устунликлари таъминлашга уринар эдилар²⁴. Барфильд хатто Хитой ва Мўғулистонда империяларнинг пайдо бўлишини ҳам ўзаро боғлашга уриниб, улардан биринчисида йирик сулоланинг вужудга келиши иккинчисида ҳам шундай сулола ташкил топишига олиб келган деб ҳисоблайди. Бироқ унинг бу фикрларига тўлақонли қўшилиб бўлмайди. Чунки тадқиқотчи сабаб ва оқибат масаласида хатоликларга йўл қўяди. Шунингдек, ҳар доим ҳам ҳар иккала ҳудудда бир вақтнинг ўзида ёки сал кейинроқ йирик сулола ташкил топавермаган-

²² Кляшторный С. Г. Имперский фон древнетюркской цивилизации // Вестник МИЦАИ. – Самарканд, 2008. – № 8. – С. 14

²³ Кляшторный С. Г. Имперский фон древнетюркской... – С. 15.

²⁴ Барфилд Т. Дж. Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н. э. – 1757 г. н. э.) / Пер. Д. В. Рхлядева, В. Б. Кузнецова; науч. ред. и пред. Д. В. Рхлядева. – СПб., 2009. – С. 18–19.

лиги тарихдан аён. Барфилднинг изидан ушбу ғояни ривожлантирган бир қатор тадқиқотчилар фикрича, кўчманчиларнинг бошқарув структураси одатда кўшни зироатчи давлатлардан намуна сифатида қабул қилинган ҳолда ташкил этилган. Жумладан, кўчманчилар томонидан барпо қилинган давлатлар кўпинча уларга ўтроқлардан, қисман эса ўзларидан аввалги кўчманчи давлатлардан етиб келган меросдан кенг миқёсда фойдаланганлар²⁵. Охир-оқибат шу нарса келиб чиқадики, кўчманчи жамиятлар давлат тартиботларини ўтроқ-деҳқонлардан қабул қилишган (диффузия/сингиш назарияси).

Аслида, Марказий Осиёнинг шимоли-шарқий қисмларидаги сиёсий уюшмалар аксариятининг давлат бошқарувчилари ва асосчилари ушбу минтақанинг кўчманчи чорвадор вакиллари эди. Дастлаб улар ўзларини ўраб турган бошқа чорвадор қабилаларни муваффақиятли равишда бирлаштириб, кўп ўтмасдан воҳалардаги ўтроқ давлатларга ҳарбий сафарлар уюштира бошлашган. Бу вазият илк кўчманчи асосли давлатлардан то сўнгги кўчманчи асосли давлатларгача бўлган барча давлат уюшмаларида кузатилади.

Ҳозиргача тарихий адабиётларда зироатчи ўлкаларни эгаллаш мобайнида кўчманчилар томонидан ташкил этилган бундай табақавий жамиятларни ифодалаш учун умум қабул қилган атама мавжуд эмас ва уларни *политар*, *ксенократик* (*ташқаридан киритилган ҳокимият*), *ўлпонга асосланган*, *феодал* ва ҳ. к. шаклларида аташ ҳоллари кўзга ташланади. Кўчманчиларнинг ўтроқ-деҳқонларни истило қилиши ёки ички қарама-қаршиликлар натижасида пайдо бўлган давлат уюшмаларининг характери аксарият ҳолларда улар орасидаги ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий муносабатлар воситасида аниқланган. Хусусан, Н. Н. Крадин, кўчманчи ва ўтроқ давлатлар орасидаги муносабатларга эътибор қаратиб, уларни 3 та турга бўлади: *типик* – кўчманчилар ва зироатчилар масофали кўшни бўлишади, қайсики кўчманчиларнинг ўтроқлардан қўшимча маҳсулот олиб туришлари узокдан туриб эксплуатация қилиш воситаси бўлиб хизмат қилади, яъни кўкқисдан хужумлар уюштириш, таҳдидлар орқали «совға» ундирилади ва ҳ.к; *ўлпончилик* (ўлпон олиш) – эксплуатация шакли бўлиб, ўтроқ-деҳқонлар кўчманчиларга ўлпон тўлаш орқали бўйсунитилади; *истилочилик* – кўчманчилар ўтроқ-деҳқон жамиятлар-

²⁵ Хазанов А. М. Кочевники и внешний мир... – С. 364–366.

ни истило қилади ва уларнинг ҳудудига бориб жойлашиб, хужум ва ўлпончилик ўрнини зироатчилар ва шаҳарликлардан бир маромда солиқ ундириш эгаллайди²⁶.

Кўчманчилар ва ўтроқ халқлар алоқаларини таҳлил қилган бошқа бир антрополог А. Хазанов Турк хоқонлигини ўз таснифи бўйича биринчи тип давлатлар қаторига киритади. Унга кўра, кўчманчилар давлатчилигининг биринчи типда ўтроқ халқларни босиб олиб, уларни ўзларига бўйсундирган ҳукмрон кўчманчилар *ўлпон олувчи* – *вассал* муносабатларини йўлга қўяди. Кўчманчилар давлатчилигининг бу шаклида кўчманчи ва ўтроқ аҳоли алоҳида экологик зоналарда яшашда давом этишади, бироқ уларнинг ҳар иккаласи ягона давлат таркибида бўлади²⁷. Н. Н. Крадин бу тип давлатлар қаторига Хазар хоқонлиги, Кидан / Ляо (Қорахитойлар) империяси ва Олтин Ўрда давлатини киритади ҳамда уларни *ўлпон олувчи* / *ўлпончи* кўчманчилар империяси деб атайди²⁸.

Турк хоқонлигига доир А. Хазанов томонидан илгари сурилган мазкур фикрлар ҳам мунозарали. Чунки чорвадорлар ва зироатчи халқлар фарқли экологик зоналарда яшашган бўлсалар-да, бироқ борган сайин ўзаро аралашиб, сингишиб боришган. Бундан ташқари, Турк хоқонлигидан анча олдин ҳам туркий халқларнинг маълум бир қисми ўтроқ ҳаёт кечиришган бўлиб, шаҳарларда яшаганлар. Араб истилоси арафасида эса нафақат Марказий Осиё, балки унга қўшни ҳудудлар (*мас.* Шимолий Кавказ, Шимолий Қора денгиз бўйи ва ҳ.к.)даги шаҳар ва қишлоқлар аҳолиси турли этнослардан, хусусан, туркийлар ташкил топган эди²⁹.

Энди кўчманчиларда йирик империяларнинг келиб чиқиши асосида қандай омиллар ётгани масаласига тўхталсак. Бу масалада ҳам тадқиқотчилар турлича тахминий фикрлар билдиришади. Жумладан, А. Хазанов кўчманчиларда давлат уюшмаларининг шаклланиши жараёнида қуйидагича «илк туртки»лар мавжуд бўлганини са-

²⁶ Крадин Н. Н. Кочевые империи: генезис, расцвет, упадок // Восток. – Москва, 2001. – № 3. – С. 24–25.

²⁷ Хазанов А. М. Кочевники и внешний мир... – С. 366.

²⁸ Крадин Н. Н. Династия Ляо как кочевая империя // История и культура Востока Азии. Мат. межд. конф., Т. 1. – Новосибирск, 2002. – С. 80–83.

²⁹ Golden P. B. Türk Halkları tarihine Giriş. – Ankara, 2002. – S. 81–87; Комар А. Наследие тюркских каганатов ... – С. 100–101.

баб сифатида келтиради: 1) шахсият мақсадининг ўртага чиқиши; 2) қабилавий муносабатларнинг синфий муносабатларга алмашишуви (чорвага ёки ерга бўлган эгаликнинг вариантлари билан биргаликда); 3) қўшни зироатчи давлатлар билан «ассиметрик» (мос) иқтисодий алоқалар қўллаб-қувватланишининг зарурийлиги³⁰. Тадқиқотчи, шу йўллар билан ташкил этилган давлатлар мисолида уларнинг ички тузилиши моҳиятини очиб берар экан, охириги сабабга алоҳида диққат қаратади ва унинг тез-тез учраб туришини таъкидлаб, уни организмнинг ривожланиши ва мустақамланиши учун зарурий, деб билади.

Ўз вақтида Марказий Осиё чорвадор халқлари давлатчилигининг ўрганган В. В. Бартольд шундай ёзганди: «қўчманчи халқ нормал шарт-шароитлар мавжуд бўлган пайтда сиёсий ташкилотга интилмайди; ... Қулай шароитлар пайтида эса давлат ҳокимияти вакиллари – хонлар, муайян бир халқни ёки бир неча халқларни ўзига бўйсундиришга муваффақ бўлишади. Фақат фавқулода вазиятлар келиб чиққан пайтлар бўладики, бундай пайтларда ҳеч ким тайинламаган ва ҳеч ким танламаган хонлар ўзлари ҳокимият жоловини қўлларига олишади»³¹.

Қўчманчиларда давлатнинг ташкил топишига алоқадор хитойча маълумотларга эътибор қаратилса шу нарса аниқ бўладики, ҳолларда қабила ва уруғлар ичида энг кучли ва лаёқатли шахс уларнинг ҳукмдорларига кўп айланган. Хунларда *Маодун*, Сянбиларда *Танишхуай*, Жуан-жуанларда *Шелунь*, Турк хоқонлигида *Бумин*, Киданларда *Абаоцзи*, Мўғулларда *Темучин* ва ҳ. к³². Бироқ давлатнинг пайдо бўлишини муайян бир шахс билан боғлаш ўзини тўлақонли оқламайди. Эҳтимол, хитой йилномачилари асосий эътиборни битта шахсга қаратиб, бошқа вазиятларни ҳисобга олмаган бўлишлари ҳам мумкин. Қолаверса, муайян бир шахснинг истеъдоди ва кучи давлатнинг вужудга келишидаги омиллардан фақатгина бири бўлиб, уни ягона омил деб бўлмайди.

Бундан ташқари, Бартольд қўчманчи давлатларнинг ташкил топиши бойлар ва йўқсиллар ҳамда беклар ва оддий халқ ора-

³⁰ Барфилд Т. Дж. Опасная граница... – С. 19–20.

³¹ Бартольд В. В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии // Сочинения, V. – М., 1968. – С. 22–23.

³² Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 47, 154, 187, 220–221.

сидаги синфий кураш кескинлашуви натижасида юз беради деб ҳисоблайди³³. Бироқ унинг ўз даври мафкураси асосида синфийлик асосида чиқарган бу хулосаси тадқиқотчилар томонидан бир неча бор танқидга учраб, асоссизлиги исботланди.

Бу масалада хорижлик тадқиқотчиларнинг ўзига хос қарашлари мавжуд. Жумладан, мутлақ кўпчилик номадологлар фикрича, кўчманчи жамиятларда давлат структурасининг ички ривожланиши муҳим эмас, уларда давлат ташқи шароитлар таъсири натижасида келиб чиқади ва ички эмас, тамомила ташқи вазифаларни бажаришга интилиш бунга сабаб бўлади³⁴. Хусусан, Т. Ж. Барфилднинг фикрига кўра, кўчманчиларда давлат структураси фақат ташқи таъсир натижасида пайдо бўлади. Яъни кўчманчилар ҳарбий эҳтиёжлари учун кўшни ўтроқ давлатларни хирож (контрибуция) тўлашга мажбурлаши ёки чегара бозорларининг очилиши бунга сабаб бўлади³⁵. Барфилд билан ўхшаш нуқтаи назарга эга Н. Н. Крадин кўчманчиларда марказлашган иерархия ва уюшиш зарурияти фақатгина тижорат йўллари устидан назорат ўрнатиш мобайнида зироатчи кўшнларини талон-тарож қилиш ёки уларнинг ҳудудига бостириб кириш учун уруш олиб бориш пайтида вужудга келади ва бу уларнинг яшаш эҳтиёжига хизмат қилади деб ҳисоблайди³⁶. Умуман олганда, муаллиф, кўчманчиларда давлатнинг пайдо бўлишини кўчманчи политика, яъни ўтроқ-зироаткор «асос» (базис) устидан қурилган «устқурма»га ўхшаш бир шакл деб билади.

Аммо шу ўринда бошқа савол туғилади: агар кўчманчилардаги барча давлатлар фақат ташқи мақсадларни амалга ошириш учунгина пайдо бўлган бўлса, унда Н. Н. Крадиннинг империялар шаклланишини қуйидагича бир-биридан фарқ қилувчи 4 та таснифга тақсимлашини қандай изоҳлаш мумкин: 1) *мўғулларга хос*; 2) *туркийларга хос*; 3) *хунларга хос*; 4) *хазарларга хос*³⁷. Ушбу таснифга асосан Турк хоқонлиги ўз **мустақиллиги учун кураш** натижаси-

³³ Бартольд В. В. Двенадцать лекций по истории... – С. 23.

³⁴ Хазанов А. М. Кочевники и внешний мир... – С. 363.

³⁵ Барфилд Т. Дж. Опасная граница... – С. 18–19.

³⁶ Крадин Н. Н. Кочевые общества. Проблемы формационной характеристики. Владивосток: Дальнаука, 1992. – С. 38

³⁷ Крадин Н. Н. Кочевники, мир-империи и социальная эволюция // Альтернативные пути к цивилизации. – М., 2000. – С. 45–47

да вужудга келган бўлиб чиқади, қайсики у ўзигача мавжуд бўлган кўчманчи империя доирасида, яъни Жуан-жуан хоқонлиги таркибида сиёсий уюшма сифатида шаклланган эди. Шунинг учун Крадин кўчманчи давлат ташкил топишининг бундай усулини шартли равишда «*туркийларга хос*» деб талқин қилган³⁸. Шу тариқа ушбу тадқиқотчи ўз фикрларига қарама-қарши чикмайдими?

Ҳолбуки, бошқа кўчманчи ва ўтроқ жамиятларни бўйсундириш учун бирор кўчманчи сиёсий уюшма ўз жамиятини ёки, ҳатто, бир қанча жамиятларни дастлабки консолидация (бирикув) жараёнларида тортиши кераклигини ҳам ҳисобга олиш зарур. Бу эса ўз-ўзидан уларнинг жамиятида ижтимоий табақаланишнинг кучайишига олиб келади. Шу ўринда кўчманчиларда давлатнинг пайдо бўлишига доир юқорида келтирилган фикрлардан ташқари, бошқача талқинлар ҳам мавжудлигини айтиб ўтиш лозим. Жумладан, А. Хазанов талқинича, кўчманчиларда давлат *ички седентаризация (ўтроқлашув)* ҳисобига ёки диний ҳаракатлар натижасида ҳеч бир босқинчиликларсиз, яъни уларнинг жамиятида зироатчи хўжалик тарзининг пайдо бўлиши натижасида вужудга келиши мумкин³⁹. Бундан ташқари, Н. Н. Крадин ҳам таъкидлаб ўтганидек, гарчи бундай давлатнинг келгусидаги тақдири ўтроқ жамиятлар устидан қозонилажак муваффақият ёки акси билан боғлиқ бўлса-да, айрим ҳолларда кўчманчиларда давлат ўтроқ халқларни босиб олгунга қадар пайдо бўлиши ҳам мумкин. Бироқ афсуски, бу масалада аксарият тадқиқотчилар ушбу омилни эътиборсиз қолдиришади ҳамда фақат «кўчманчилар ва *ташқи дунё*», аниқроғи, «кўчманчилар ва *ўтроқ дунё*» концепциясига кўпроқ урғу беришади. Бунга кўра, кўчманчиларда давлат бўлган-у, бироқ давлат ғояси ўтроқ халқлардан олинган. Шу тариқа, мазкур тадқиқотчилар масалага ўтроқлик концепциясидан келиб чиқиб, бир ёқлама ёндашишган ва ноҳолисликка йўл қўйишган.

Қисқаси, Марказий Осиё кўчманчиларида давлатчиликнинг келиб чиқиши ва унинг ўзига хос хусусиятларини таҳлил қилиш шундан дарак берадики, минтақанинг кўчманчи чорвадор турмуш тарзи ҳукмрон халқларида давлат уюшмалари ёки шунга яқин сиёсий

³⁸ Крадин Н. Н. Кочевники, мир-империи и социальная эволюция... – С. 319.

³⁹ Хазанов А. М. Кочевники и внешний мир... – С. 369; 369; Крадин Н. Н. Кочевники и земледельческие цивилизации // Journal of Turkic Civilization Studies. – Bishkek, 2004. – No. 1. – С. 135–141.

уюшмаларнинг вужудга келиши ҳам шаклан, ҳам моҳиятан ўзаро бирмунча фарқ қилган. Яъни:

– баъзи сиёсий уюшмалар кичик бир бекликдан йирик империя даражасига ўсиб чиққан. Хунлар, Турк хоқонлиги, Мўғул (Чингизхон) империяси ва Темурийлар салтанати йирик империяларнинг ёрқин намуналари бўлиб, улардан деярли барчаси Марказий Евроосиё минтақасининг аксарият қисмида ўзларининг ҳокимиятини ўрнатишлари баробарида ўз даврининг дунёдаги энг қудратли давлатлари даражасига чиқишган;

– мазкур давлатларнинг пайдо бўлишида мустақиллик учун кураш ва сулола асосчиси бўлмиш шахсларнинг даҳоси каби 2 та омил умумийлик касб этганлиги диққатга сазовордир. Шунингдек, мазкур империялар шаклланишининг илк босқичидаёқ ўтроқлар билан чуқур алоқаларга киришганликлари ва ўлпончилик муносабатларини йўлга қўйганликлари уларнинг ўзаро ўхшаш жиҳатларидир;

– келиб чиқиши кўчманчи муҳитга алоқадор Кушон, Хионит, Эфталит каби давлатлар эса, гарчи улар куч-қудрат ва эгаллаган ҳудуд жиҳатидан юқорида келтириб ўтилган империялар даражасига чиқмаган бўлсалар-да, дастлабки маконларидаги сиёсий ва ҳарбий тажрибаларини ўтроқ воҳалар устидан устамонлик билан жорий қила олганлар. Муҳими, улар қадимдан маданий савияси анча юқори бўлган халқларни бўйсундириб, ўз бошқарувларини уларга қабул эттиришлари баробарида ўзлари ҳам маҳаллий халқларга хос маданий ва мафкуравий тушунчаларни ўзлаштиришган ёки толерантлик (бағрикенглик) позициясида туришган;

– Марказий Осиёнинг чорвадор қабилалари томонидан асос солинган айрим давлатларнинг бошқарувчилари, ё сиёсий ва маданий жиҳатдан юксак савияга чиқа олмаганлар ёки бўлмаса бир муддатдан кейин ўзлари тобе қилган халқлар орасида сингиб кетганлар. Жумладан, Жуан-жуан давлатининг на халқаро алоқаларда катта ўрин тутганлиги ёки ўтроқ вассаллар бошқарувида муайян тартиб ишлаб чиққанлиги ва на ўзидан ёзма мерос қолдирганлиги маълум эмас. Сянби қабилалари томонидан қурилган давлат эса ўз сиёсий фаолияти ва бошқарув марказини Хитойга кўчиргач, бошқарувчи хонадон ва яқинларининг кейинчалик хитойлашиб кетиши рўй берган;

– минтақанинг кўчманчи асосли бошқа давлатлари орасида Уйғур, Қирғиз, Хазар ва Тургаш хоқонлиги каби яна бир неча им-

перия даражасига чиққан сиёсий уюшмалар бўлсалар-да, уларнинг шаклланиш жараёни бошқачароқ кечгани, яъни мавжуд салтанат замирида, собиқ салтанатнинг муайян бир тармоғи сифатида унча катта бўлмаган империяларга айлангани кўзга ташланади. Минтақада булардан ташқари яна бир неча ўнлаб давлат уюшмалари ҳукм сурган бўлиб, улар асосан қабила иттифоқлари ҳолатида кичикроқ ҳудудда ҳукм суришган, ўтроқлар билан муносабати эса нисбатан заиф бўлган;

– давлатчилик ва давлат куриш масаласида Марказий Осиёнинг шимоли-шарқий қисмларида истиқомат қилган айрим этнослар янада илгарилаб кетганлиги, айримлари эса кўп асрлар давомида уруғ ёки қабила бошқаруви ҳолатида яшаганлиги маълум. Турк хоқонлигидан минг йил олдинги ва минг йил кейинги даврларга муносабат қилинганда ҳам бу ҳолат сақланиб қолганлиги намоён бўлади. Бу марказий осийлик этносларнинг яшаш муҳити, табиий-географик жойлашуви ва бошқа омиллар билан изоҳланиб, уларнинг мавжуд ресурслардан қай даражада фойдалана олганликлари билан яқин алоқадор эди. Шу ўринда, ресурслардан юқори даражада фойдалана олган аҳолининг нисбатан ижтимоий-сиёсий ва маданий соҳада анча юқори савияга эриша олганликлари маълум. Хусусан, бу – илк ўрта асрларда шундай этнослардан ашина ва уйғур туркларининг тарих саҳнасига чиқиб, ўзларидан бой маданий мерос қолдирганликлари асосида ўз тасдиғига эга.

II БОБ. МАРКАЗИЙ ОСИЁДА VI–VIII АСРЛАРДА ЭТНОСИЁСИЙ АҲВОЛ

2. 1. VI аср биринчи ярмида Марказий Осиёда этносиёсий аҳвол ва Турк хоқонлигининг ташкил топиши

Турк хоқонлигининг вужудга келиши арафасида Марказий Осиё аҳолисининг бир қисмини, асосан, воҳаларда истиқомат қилувчи ўтроқ зироаткорлар ҳамда дашт ва чўлларда чорвачилик билан шуғулланувчи кўчманчи ва ярим кўчманчилар ташкил этган. Шунингдек, ушбу минтақанинг деярли ҳамма жойида ҳар ик-

кала хўжалик шакли, яъни ҳам деҳқончиликнинг, ҳам чорвачиликнинг муайян даражада мавжуд бўлгани кўзга ташланади. Хусусан, минтақанинг шимоли-шарқий қисмлари – Евроосиё даштларининг катта бир қисми (ҳозирги Қозоғистон, Жанубий Россия)да, Олтой ва Тангритоғ этакларида, Мўғулистон ва Шимолий Хитойда кўпроқ кўчманчи ҳаёт тарзи устувор бўлса, минтақанинг жануби-ғарбий қисмларида, асосан Шарқий Туркистон, Амударё–Сирдарё оралиғи, Шимолий Ҳиндистон (Покистон), Афғонистон, Хуросон каби ҳудудларида ўтроқ воҳалар мавжуд эди. Минтақанинг жанубий ҳудудлар аҳолисининг аксарияти шаҳар ва қишлоқларда истиқомат қилиб, улар хўжалик ҳаётида деҳқончилик, ҳунармандчилик ва тиҳорат катта ўрин тутган.

Шу билан биргаликда, Марказий Осиёнинг ҳар иккала қисмида, ҳам серсув дарё ҳавзалари, ҳам дашт ва чўллар бўлиб, улардан бири доимий равишда ўтроқ аҳолини ўзига жалб қилса, иккинчиси эса қадимдан кўчманчи аҳоли ўз чорвалари билан кўчиб юрадиган масканлар эди. Хусусан, мазкур минтақанинг кўчманчи муҳит ҳукмрон қисми бўлмиш шимоли-шарқий ҳудудларида Или, Иртиш, Чу, Талас каби дарёларнинг мавжудлиги бу ерларда кўчманчилар билан биргаликда қадимдан ўтроқ аҳолининг ҳам истиқомат қилиб келишига шароит туғдирар, Шарқий Туркистон, Амударё–Сирдарё оралиғи ва Хуросонда бирмунча йирик даштлар билан бирга чўлларнинг мавжудлиги, Ҳиндикуш тоғи этакларида кенг яйловларнинг борлиги эса бу ерлар аҳолисининг бир қисмини кўчманчи чорвадорлар ташкил қилишига замин яратар эди.

Бу даврда Марказий Осиёнинг шимоли-шарқий қисмлари асосан олтой тил оиласига мансуб халқлар: аксарияти туркий этнослар ва қисман мўғулларнинг аجدодларидан иборат бўлса, мазкур минтақанинг жанубий-ғарбий қисмидаги аҳолининг катта бир бўлагини шарқий эроний тилли халқлар: суғдийлар, хоразмликлар, бактрийлар, хўтан-саклар (?) ташкил қиларди. Шарқий Туркистон аҳолисининг катта бир бўлаги, аниқроғи, Тяньшан тоғларининг жанубий-шарқий қисмида қадим ҳинд-европа халқларидан бири бўлмиш тўхорлар кўпчилиқни ташкил қилиб, яқин кўшнилари бўлмиш туркий этнослар билан узвий этно-маданий алоқада эдилар. Хусусан, Турфон, Қорашаҳр ва Куча каби воҳа ҳукмдорлиқларидаги

шаҳар аҳолисининг катта қисмини тўхор тилли этнослар ташкил қилиб, бу ерлар ўша даврда «тўрт Тўхор ўлкаси» деб аталарди⁴⁰.

Шу билан биргаликда, бу даврда Марказий Осиёнинг бир қанча ҳудудларида асосан иккита этнос кенг тарқалган бўлиб, улардан бири – суғдийлар ўз тарихий ватани Суғд ва атрофларидан ташқари Чоч, Сирдарёнинг ўрта ҳавзалари, Еттисув, Шарқий Туркистон ва Шимолий Хитойда бирмунча сезиларли миқдорни ташкил этса⁴¹, иккинчиси – туркийлар Мўғулистон, Жанубий Сибир, Шимолий Хитой, Олтой ва Тяньшан тоғлари оралиғидаги ҳудудлар аҳолисининг кўпчилигини ташкил қилувчи этнос бўлиши билан бирга Шарқий Туркистон, айниқса, унинг шимолий ҳудудлари, Еттисув, Фарғона, Чоч, ўрта ва қуйи Сирдарё ҳавзалари, Оролбўйи, Волга–Урол бўйлари⁴², Шимолий Кавказ ва Қора денгизнинг шимоли-шарқи⁴³, Хуросон, Шимолий Афғонистон ва Тўхористон нуфусининг сезиларли бир қисмини ташкил этувчи этнос сифатида ўз мавқеига эга эдилар. Айниқса, бу даврда Сирдарёнинг ўрта ҳавзалари (Чоч, Ўтрор / Тарбанд, Исфижоб / Сайрам)дан тортиб то Еттисув (Тароз, Суяб, Исикқўлнинг ғарби)га қадар ҳудудларда ўнлаб катта-кичик шаҳарлар қад ростлаган бўлиб, аҳолисини асосан туркийлар ва суғдийлар ташкил этарди⁴⁴. Бунга ўша даврдаги хитой ва византия манбаларидаги маълумотлар ҳамда уларнинг туркий ва суғдий ёки туркий-суғдий асосли жой номлари гувоҳлик беради⁴⁵.

Тўғри, мазкур шаҳар ва ўтроқ аҳоли масканларининг катта бир қисми Турк хоқонлиги даврида, яъни VI аср иккинчи ярми – VIII асрлар оралиғида пайдо бўлган бўлса-да, бошқа катта бир қисми

⁴⁰ Henning W. B. The Name of the «Tokharian» Language // AM. – London, 1950. – Vol. I. – P. 158–162.

⁴¹ Отахўжаев А. Илк ўрта асрлардаги сиёсий-иҷтимоий-иқтисодий ва маданий муносабатларда Суғд ва Чоч // O'zbekiston tarixi. – Тошкент, 2009. – № 1. – Б. 17.

⁴² Barthold V. V. Orta Asya Türk Tarihi Dersleri... – S. 29; Матбабаев Б. Х. Раннесредневековая культура Ферганы (на основе исторического анализа археологических источников V–VIII вв.). Автореф. дисс. на соиск. учен. степ. док. ист. наук. – Самарканд, 2009. – С. 42.

⁴³ Комар А. Наследие тюркских каганатов... – С. 100–101.

⁴⁴ Бернштам А. Н. Тюрки и Средняя Азия... – С. 194; Лубо-Лусниченко Е. И. Сведения китайских письменных источников о Суябе (городище Ак-Бешим) // Суяб. Ак-Бешим. – СПб., 2002. – С. 115–116.

⁴⁵ Байтанаев Б. Древний Испиджаб. – Шымкент-Алматы, 2003. – С. 38–40.

хоқонлик ташкил топгунга қадар ҳам йирик аҳоли масканлари сифатида маълум эди. Чунончи, Турк хоқонлиги ташкил топганининг илк ўнйилликларида Турк хоқонлигига ташриф буюрган Византия элчиларининг маълумотларига асосланилса, мазкур ҳудуддаги шаҳарлар аҳолисининг асосий қисмини туркийлар ташкил қилгани аён бўлади. Шунингдек, VII асрнинг 30 йилларида Ғарбий Турк хоқонлигининг Еттисув–Тароз–Исфижоб–Чоч йўналиши бўйлаб жанубга йўл олган хитой роҳиби Сюан Цзан (629–645) ва Шарқий Туркистоннинг жануби орқали йўлга чиққан сайёҳ Хой Чао эсдаликларидан бу ҳудуддаги аҳоли манзилларида туркийлар ва сугдийлар кўпчиликини ташкил этгани аён бўлади⁴⁶. Шу тариқа ушбу ҳудудларда туркий этносларнинг тарқалишини баъзи тадқиқотчилар (*мас.* А. Акишев) таъкидлаганидек⁴⁷, Турк хоқонлиги даври билан боғлаш асоссиз бўлиб чиқади. Чунки қандайдир бир неча ўн йиллик ичида туркийлар мазкур ҳудудга келиб шаҳарлар барпо этишган ёки мавжуд шаҳарлар аҳолисининг катта қисмини ташкил қила бошлашган деб хулоса чиқариш изоҳ талаб қилади.

Юқорида келтириб ўтилган Хуросон ва Шимолий Афғонистон ҳудудлари аҳолисининг бир қисмини туркийлардан иборат эканлиги эса бу ерларда милоднинг илк йиллариданоқ Кушон салтанати, Хионитлар ва Эфталитлар давлатлари даврида ушбу давлатларга асос солган этносларнинг туркийлар билан у ёки бу даражада алоқадорлиги билан изоҳланади⁴⁸.

Таъкидлаш жоизки, Турк хоқонлиги ташкил топиши арафасида Марказий Осиёнинг, айниқса, ушбу минтақадаги баъзи ўтrock воҳалар маҳаллий аҳолисининг қайси тил гуруҳига мансублиги масаласи ҳалигача очиқ қолаётир. Жумладан, Чоч ва Фарғона водийси аҳолисининг тилига доир келтирилган баъзи маълумотлар уларнинг тили туркий ёки шарқий эроний эканлиги масаласини кўндаланг қўяди. Қанг давлати ҳукмронлиги (мил. авв. III – мил. III асрлар) давриданок ушбу ҳудудлар аҳолисининг муҳим қисмини

⁴⁶ Бернштам А. Н. Тюрки и Средняя Азия... – С. 194; Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre ... – S. 117.

⁴⁷ Аальто П. Имя «Ташкент» (Перевод и комментарии А. К. Акишева) // Shygys. – Алматы, 2005. – № 1. – С. 109.

⁴⁸ Бонград-Левин Г. М., Ильин Г. Ф. Индия в древности. – М.: Наука, 1985. – С. 420–421.

туркий ва суғдий тилли этнослар ташкил қилганини тасдиқлайдиган маълумотлар учраса-да, айрим манбаларда чочликларнинг ёки фарғоналикларнинг тилига доир «кўшни ҳудудлар тилига ўхшамайди» шаклида далиллар учраши⁴⁹, бу ҳудудлар маҳаллий аҳолисининг тили борасида баъзи саволларни келтириб чиқаради. Шунга ўхшаш V–VI асрлар мобайнида мазкур минтақанинг ҳукмрон табақаси бўлган эфталитларнинг тили қайси тил гуруҳига мансублиги ҳам ҳалигача етарли даражада ўз ечимини топганича йўқ. Тадқиқотчиларнинг бир гуруҳи эфталитларни шарқий эроний тилли ҳисоблашса⁵⁰, айримлари эса уларни туркий тилли этнос бўлган, деб таъкидлашади⁵¹. Ҳатто бир гуруҳ тадқиқотчилар эфталитларни жуан-жуанлар билан қариндош этнос бўлиб, протомўғул тилида сўзлашган деб ҳисоблайдилар⁵². Бинобарин, мусулмон (араб, форс) манбаларида эфталитлар «хайатила» шаклида учраб, *халаж* ва *кан-жина турклари* уларнинг авлоди эканлиги қайд этилади⁵³.

Марказий Осиёнинг шимолий ва шимоли-шарқий қисми – Оролбўйидан то Узоқ Шарққача бўлган ҳудуд (қуйи ва ўрта Сирдарё ҳавзалари, Еттисув, Олтой ва Тангритоғ этаклари, Или ҳавзаси, Жанубий Сибир, Мўғулистон, Шимолий Хитой) аҳолисининг аксарият қисмини ташкил этувчи кўчманчи туркий этнослар бир неча қабила ва уруғлардан иборат бўлиб, улар орасида 50 га яқин қабилаларни бирлаштирган *Те-ле* қабилалар иттифоқи энг йириги эди. Ушбу иттифоққа *уйғур*, *ўғуз* каби йирик қабилалар ҳам кирарди. Мазкур

⁴⁹ al-Moqaddasi, Abu ‘Abdallah Mohammad ibn Ahmad Shamsaddin. Descriptio Imperii moslemici. Eed. M. J. de Goeje. BGA. – Pars 3. Lugduni-Batavorum, 1967. – P. 335; Бернштам А. Н. Тюрки и Средняя Азия... – С. 193.

⁵⁰ Enoki K. On the nationality of Ephtalites // Memories of the research department of Toyo Bunko. – Tokyo, 1959. – №18. – P. 34–40; Ртвеладзе Э. В. Великий шелковый путь. Энциклопедический справочник. – Т., 1999. – С. 271; Исоматов М. М. Ирано-среднеазиатские взаимоотношения по «Таърих-и Табари» Балъами. Душанбе-Бишкек, 2006. – С. 47; Ўша муаллиф. Ирано-Среднеазиатские взаимоотношения по «Таърих-и Табари» Балъами. – Душанбе–Бишкек: Эчод, 2006. – С. 21–25.

⁵¹ Frye R. N., Sayılı A. Selçuklulardan evvel Orta Şark'ta Türkler // Belleten. – Ankara, 1946. – Cilt. 10. – S. 179–192; Бонград-Левин Г. М., Ильин Г. Ф. Индия в древности. – М., 1985. – С. 420–421.

⁵² Golden P. B. Türk Halkları tarihine Giriş. Çev. O. Karatay. – Ankara, 2002. – S. 61, 88.

⁵³ Баходиров Р. История Востока в «Ключах наук» // Шарқшунослик. – Тошкент, 2009. № 14. – С. 114.

уруғ ва қабилалар кенг ҳудудларда кўчиб юришса-да ўзларининг доимий яшайдиган муайян бир ҳудудлари бор эди. Шу билан бирга, ушбу ҳудудларда яшовчи туркий уруғлар даштларда, тоғларда ёки чўл ландшафтларида шаклланган бўлиб, ҳар хил хўжалик типларига кўра улар ўзаро бир-биридан ўзаро фарқ қилардилар. Жумладан, хоқонлик асосчиси бўлмиш Ашина хонадони тоғ муҳитига мослашган ҳунармандчилик (яъни темирчилик) билан шуғулланувчи уруққа мансуб бўлса, улар каторида қарлуклар ҳам бир неча жиҳатлари билан қадимдан тоғ халқи бўлиб келган⁵⁴. Ўнлаб уруғлардан ташкил топган ўғузлар эса кўпроқ чўл шароитида шакллангани учун ҳам хўжалик шароити шунга мослашган бўлиб, типик кўчманчи характерга эга эди. Кейинчалик «қипчоқ» номини олган бошқа бир йирик туркий қабила/уруғлар бирлашмаси эса, кўпроқ дашт зоналарида истикомат қилишарди⁵⁵.

Кези келганда шуни айтиб ўтиш керакки, Турк хоқонлиги таърих саҳнасида тушиб, бир неча асрлардан кейин Марказий Осиёнинг ғарбий ва жануби-ғарбий қисмларига, яъни Шарқий Туркистон, Амударё–Сирдарё оралиғи, Шимолий Ҳиндистон (Покистон/Афғонистон) ва Хуросон ҳудудларига Мўғулистон ва Олтойдан кўчманчи этнослар кўчиб борган паллада ҳам дастлаб яшаган ҳудудларининг географик шароитига мос жойларни танлаб яшай бошлаганлар. Хусусан, *қарлук*, *халаж* каби қабилалар Ҳисор тоғи этакларида, *ўғуз* қабилалари эса Амударё–Сирдарё оралиғи ва Хуросоннинг чўл ҳудудларида, *қипчоқ* қабилалари бўлса Қримдан то Уролгача бўлган кенг даштларда яшай бошлашгани маълум.

Бу даврда Ёйик (Урол) ва Идил (Волга) ҳавзалари, Шимолий Кавказ ва Шимолий Қора денгиз бўйлари аҳолисининг катта қисмини туркий тилли этнослар ташкил қилиб, улар Турк хоқонлиги ташкил топгунга қадар ҳам бу ерларда яшаб келишарди. Византия ва арман манбаларида *хун*, *оногур*, *кутригур*, *утургур*, *савир*, *булғор*, *авар*, *хазар* каби номлар билан тилга олинган қабилалар⁵⁶ ушбу

⁵⁴ Абулғозий. Шажарайи турк. Нашрга тайёрловчилар: Қ. Муниров, Қ. Маҳмудов. – Т.: Чўлпон, 1992. – Б. 32.

⁵⁵ Ахинжанов С. М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. – Алматы: Гылым, 1995. – С. 4, 14–15.

⁵⁶ Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения ... – С. 51, 56–57, 97, 108, 161.

этносларнинг асосийлари бўлиб, улар туркий тилда сўзлашгани кўпчилик тадқиқотчилар томонидан эътироф этилади⁵⁷. Улардан бир қисми, хусусан, булғорлар милодий II–IV асрлардаёқ Шимолий Кавказда истиқомат қилишарди⁵⁸. Мазкур этнослар фақат кўчманчи бўлмасдан, ўзларининг ўнлаб шаҳарларига эга бўлгани ёзма манбалар ва археологик топилмалар асосида ўз исботини топган.

Турк хоқонлиги ташкил топиши арафасида Марказий Осиёнинг сиёсий аҳволига назар солинса, қуйидаги ҳолат мавжуд бўлгани кўзга ташланади: минтақанинг шимоли-шарқий қисми – асосан, Тяньшаннинг шимоли-шарқий қисми, Олтой тоғларининг шарқий этаклари ва Жанубий Сибир ҳамда Мўғулистонни ўз ичига олган ҳудудда Жуан-жуан ёки Авар хоқонлиги⁵⁹ (402–552) деб аталадиган бирмунча йирик империя, Амударё–Сирдарё оралиғининг бир қисми ва унга жанубдан туташ бўлган ҳудудлар – Шимолий Ҳиндистон (Гандхара / Покистон, Афғонистон) ва қисман Хуросонни ўз қўл остида бирлаштирган Эфталитлар давлати (420–565) мавжуд эди. Хитой йилномаларида таъкидланишича, *Йэда* (Эфталит) давлати куч-қудратга эришган пайтда (450 йилларда) унга Ғарбий ўлкалардаги Кангюй (Чоч ёки Суғд?), Хўтан, Шалэ / Сулэ (Кошғар), Куча, Аньси каби 30 га яқин кичик ҳукмдорликлар бўйсунган⁶⁰. Ҳар иккала давлат нисбатан ўзаро қўшни бўлиб, минтақанинг Шарқий Туркистон ва Еттисув ўлкалари уларнинг чегара ҳудудларини ташкил қиларди.

Айни вақтларда Марказий Осиёга шарқдан қўшни ҳудуд – Хитойда Шимолий Вэй (Тоба (385–556)) сулоласи ҳукмрон эди. Минтақага жануби-шарқдан қўшни ҳудудда эса ўз даврининг энг йирик сиёсий кучларидан бири Эронда Сосонийлар империяси мавжуд бўлиб, ушбу давлат Хуросонда ўз мавқеини ўрнатиш учун доимо Эфта-

⁵⁷ Golden P. B. *Türk Halkları tarihine Giriş...* – S. 81–87; Комар А. Наследие тюркских каганатов... – С. 100–101.

⁵⁸ Плетнева С. А. Кочевники Средневековья. Поиски исторической закономерности. – М.: Наука, 1982. – С. 31.

⁵⁹ *Авар хоқонлиги* – ушбу ном остида аксарият ҳолларда VI–IX асрларда Шарқий Европа (асосан Қора денгиз шимоли, Панония / Австрия, Туна бўйлари)да ҳукм сурган туркий салтанат тушунилади. Шу билан биргаликда, бир қатор тадқиқотчилар Жуан-жуан хоқонлиги ва Эфталитлар давлатини ҳам аслида битта давлат бўлиб, уларнинг асл номи Авар хоқонлиги бўлган, деб ҳисобламоқдалар (*Қаранг*: Golden P. B. *Türk Halkları tarihine Giriş...* – S. 61–65, 88).

⁶⁰ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 269.

литлар билан ракобатда эди. Сосонийлар ҳам худди Хитойга ўхшаб минтақада янги бир давлатнинг пайдо бўлишини хайрихоҳлик билан кутиб олади ва тез орада Турк хоқонлиги билан алоқа ўрнатиб, унинг Эфталитларга қарши сиёсатини қўллаб қувватлай бошлайди.

Агар Турк хоқонлигининг ташкил топишида илк ўчоқ вазифасини бажарган Олтой тоғлари атрофидаги сиёсий воқеаларга назар ташланса, куйидаги ҳолат намоён бўлади: яъни 400- йилларнинг бошларидаёқ ўз бошқарув марказини Дунхуан воҳасининг шимолида барпо қилиб, ғарбий ҳудудлари Янци (Куча) воҳасигача, шимолӣ ҳудудлари Ханхай (Байкал)гача чўзилган, шарқда эса Ўтукан водийсини ўз ичига олган ҳолда Мўғулистоннинг марказий ҳудудлари ва жанубда «Буюк Қум чўли»ни ўз таркибига олиб, атрофдаги майда ҳукмдорликларни ўзига бўйсундирган Жуан-жуан хоқонлиги мавжуд эди. Ушбу хоқонлик мазкур ҳудудларда яшовчи 50 га яқин қабиладан иборат *гаогюй / те-ле* сингари йирик туркий қабилалар қаторида ашина қабиласи устидан ҳам ҳукмронлик қиларди⁶¹. Бундан кўринадики, ашина қабиласининг илк макони бўлмиш Турфон воҳасининг шимоли ва кейинчалик уларга маскан бўлган Олтой тоғларининг жанубий этаклари Жуан-жуанларнинг марказий ҳудудига яқин жойлашган эди.

Юқорида айтиб ўтилганлардан келиб чиқиб, куйидагича савол туғилади: Турк хоқонлиги аслида қандай шарт-шароитлар асосида вужудга келган? Умуман олганда, хоқонлик ташкил топиши арафасида ашина туркларининг тарихи, яъни улар илк яшаган ҳудудда – Олтой тоғлари атрофида кечган тарихий жараёнлар кам ўрганилган бўлиб, бу мавзунинг ёритилиши кўплаб муҳим масалаларнинг ҳал этилишига олиб келган бўлур эди. Хитой йилномаларида қайд этилишича, IV–VI асрлар мобайнида Олтой тоғларининг жанубий этакларида истиқомат қилувчи *ту-кюе* (турк) номига эга этник гуруҳ Жуан-жуан хоқонлиги тобелигида бўлиб, ушбу қабила вакиллари ўз касб-корига кўра чорвадор-кўчманчилар эмас, балки темирга ишлов берувчи кончи (шахтёр) ўтроқ аҳоли, яъни ҳозирги тил билан айтганда, металлурглр эди. Уларнинг ишлаб чиқариш соҳаси Марказий Осиё шартларига кўра фавқулудда камёб ва фойдали соҳага ихтисослашган эди.

⁶¹ Материалы по истории древних кочевых народов ... – С. 269.

Бундан кўринадики, ўз даврида Марказий Осиё кенгликларини эгаллаб турган Жуан-жуан хоқонлигининг иқтисодий эҳтиёжлари ва қўшинининг қурол-аслаҳа таъминоти темирчи ашина турклари маҳсулоти билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, ушбу қабила вакиллари Олтойдаги конлар атрофида яшовчи ўтроқ аҳоли эди. Дарвоқе, хитой йилномаларида Турк хоқонлиги ташкил топгунгача бўлган давр мобайнида ашина қабиласи ғорда яшаган аҳоли сифатида қайд этиладики, бу уларнинг қончилиқ билан шуғулланиб, қонга яқин жойда истиқомат қилгани билан алоқадор бўлса керак. С. Г. Кляшторный фикрича, туркларнинг ашина қабиласи бир муддат Шимолий Лянь сулоласи (401–439) таркибида бўлиб, хитой йилномаларида акс этган ривоятларга кўра, уларнинг келиб чиқиши Шарқий Туркистон билан боғлиқдир⁶². Ушбу маълумотлар асосида тадқиқотчи ашина туркларининг бошланғич тарихини икки даврга бўлади: *Ганьсу–Гаочан* (мил. III аср–460 й. й.) ва *Олтой* (460–551). Хитой олими Ма Чаншоу илгари сурган тахминга кўра эса, Сяньбилардан мағлубиятга учраган ашина қабиласи вакиллари Гаочан (Турфон) воҳасига қочишади ва Богда-ула тоғи (Урумчининг шимоли-шарқидаги тоғ)даги ғорларга бекинишади, кейинчалик Шимолий Лянь давлати таркибига кириб, бу ерда мохир металлурглар сифатида ном қозонишгач, Жуан-жуанлар ўзларининг Гаочандаги қисқа ҳукмронлиги даврида (460- йиллар) уларни темир конларига бой Олтой ҳудудига кўчириб келтиришади⁶³. Далилларга кўра, Олтой тоғларидаги ғорлар кейинчалик ҳам «*уруғ ғори*», «*аждодлар ғори*» сифатида қадрланган ва турк хоқонлари ҳар йили бу ғорларга келиб, қурбонлик маросимларини адо этишган⁶⁴. Америкалик олим Д. Синор фикрича, «*уруғ ғори*» деб аталадиган мазкур жойлар аслида конлар бўлган⁶⁵. Бу фикрни Рашидиддин ва Абулғози Баҳодирхон асарларида туркий халкларнинг аждодлари келиб чиққан жой сифатида зикр этилган Арқанакун ғори ҳақидаги маълумотлар ҳам тасдиқлайди⁶⁶.

⁶² Кляшторный С. Г. Памятники древнетюркской письменности... – С. 390–394.

⁶³ Кляшторный С. Г. Памятники древнетюркской письменности... – С. 291–293.

⁶⁴ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 230–231

⁶⁵ Sinor D. The establishment and dissolution of the Turk empire // The Cambridge History of Early Inner Asia. Ed. by D. Sinor. – Cambridge, 1990. – P. 296.

⁶⁶ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Том I. Книга первая. Перевод с персидского Л. А. Хетагурова. – М. -Л., 1952. – С. 152; Абулғозий. Шажарайи турк. Нашрга 34

Демак, ашина қабиласи жуан-жуанлар қўл остида бўлган пайтда уларга темир ва ундан ясалган буюмларни ўлпон сифатида тўлаб туришган. Тўланадиган буюмлар орасида хужум ва мудофаа қуроллари ҳамда от анжомлари алоҳида ўрин эгаллаган.

Ашина туркларининг қўшинлари Бумин етакчилиги қилган пайтда кучаяди ва 533 йилда ушбу қабила вакиллари илк маротаба Хитой чегарасига келиб, бу ердан пахта ва ипак газламалар сотиб олишади. 545 йилда Шимолий Чжоу сулоласи императори уларга суғдий Ань Нопаньто (сугд. Нахбанд) исмли шахсни элчи қилиб жўнатади. Бу ҳақда «Суй шу»да қуйидаги сатрлар учрайди: *«(Турклар) ўрдасидаги барча бир-бирини табриклаб, шундай дейишиди: мана энди бизга буюк давлатдан элчи келди: тез орада давлатимиз юксалади»*⁶⁷. Ўз навбатида, Бумин 546 йилда совға-саломлар билан Хитойга элчи юборади. Шу тарика, ашина турклари халқаро эътирофга эга бўлишади. Бу бир маънода улар учун илк халқаро муносабатлар ўрнатилиши эди.

Таъкидлаш жоизки, ушбу воқеаларнинг барчаси ашина қабиласи жуан-жуанлар қўл остида пайтда содир бўлган эди. Бундан келиб чиққан ҳолда шундай хулосага келиш мумкинки, Олтойдаги ашина турклари хануз Жуан-жуан хоқонлигини ағдариб ташлашдан олдин улар орасида «давлат» ёки шунга яқинроқ бир тушунча бор эди. Бунинг тасдиғи сифатида шуларни кўрсатиш мумкин: биринчидан, хитой элчиси келиши муносабати билан улар ўзаро бир-бирини табриклашганда «давлатимиз» иборасини қўллашган, демак улар ўз уюшмасини сиёсий атама бўлмиш «эл» (давлат) сўзи билан аташган; иккинчидан, ашина туркларининг мустақил халқаро алоқалар олиб бориш ваколати бўлгани ҳақидаги маълумотнинг учраши шундан дарак берадики, улар амалда мустақил бўлишган ва фақат номигагина ўз сюзеренларига бўйсунмишган. Бироқ ашина турклари қай тарзда бунга эришганлар? Ҳар ҳолда, бу уларнинг иқтисодий муносабатларда амалда мустақил бўлиб олишгани билан алоқали бўлиши керак. Биринчи навбатда стратегик маҳсулот, аниқроғи, металлургия маҳсулотларини ишлаб чиқаришни йўлга қўйганликлари улар учун муваффақият қозонишларига шароит яратган.

тайёрловчилар: Қ. Муниров, Қ. Маҳмудов. – Т., 1992. – Б. 28–29; Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 223–227.

⁶⁷ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 228.

Шу ўринда, хитой манбаларида Бумин хоқоннинг дастлаб *ябғу* унвони билан тилга олинганлиги масаласига диққат қаратсак. Маълумки, *ябғу* унвони қадимда кўчманчи давлатлар бошқарув тизимида мустаҳкам ўрин эгаллаб, доимо бош ҳукмдорга нисбатан эмас, кичик давлат уюшмасининг бошқарувчисига ёки иерархияда сюзерен – хоқондан кейинги иккинчи ё учинчи мавқеда турувчи вазифадор шахсга нисбатан қўлланилган. Бунинг тасдиғини бир қатор сиёсий уюшмалар: Юечжи қабилалар иттифоқининг 5 уруғи бошқарувчилари, Хунларга тобе Усун ҳукмдорлари ва Жуан-жуанлар давлати қўл остидаги ашина қабиласи бошлиқлари мисолида кўриши мумкин⁶⁸.

Кўчманчилар учун «*қабилалар иттифоқи*» шаклида ишлатилаётган атама остида аслида уларнинг муайян давлатларини тушуниш керак бўлади. Чунки уларда генеологик жиҳатдан тайёр қолипланган ва ташкилотга асосланган анъанавий бошқарув структураси мавжуд эди. Ушбу давлатлар умрининг катта қисмида марказлашмаган бўлиб, фақат баъзан айрим уруғ (клан)лар катта қийинчиликлар билан ўз давлатини жиқслаштиришга эришганлар. Шу тариқа улар ўз уруғдошлари ёки иттифокдошларидан мудроқ босган имкониятларини тўлиқ қувватга келтириш учун фойдаланишган. Қоидага кўра, бирор қабиланинг ёки қабилалар гуруҳининг бу шаклда бўйсундирилиши, уларнинг ўз бошқарувчиси (хоқон, хон)дан маҳрум бўлиши ёки ўзларини ғолиб хоқоннинг тобеси маъносида «қул» эканлигини эътироф этишида ўз ифодасини топарди⁶⁹. Бўйсундирилган қабилаларнинг аслзодалари ўзлари ҳукмронлик қилаётган қабила ичида ҳокимиятини сақлаган ҳолда ғолиб давлат бошлиғига итоат этишган ва улар устидан олий ҳукмдор/хоқон ўзининг масъул вакиллари воситасида назорат ўрнатган. «Қул» қабилаларнинг ерлари, уларни бўйсундирганлар томонидан тортиб олиниб, ўзлари бошқа худудга мажбурий кўчирилиши мумкин бўлган⁷⁰.

⁶⁸ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 220–221; II. – С. 184, 321–322.

⁶⁹ Кляшторный С. Г. Формы социальной зависимости в государствах кочевников Центральной Азии // Рабство в странах Востока в средние века. – М., 1986. – С. 336–337.

⁷⁰ Кляшторный С. Г. Формы социальной зависимости в государствах кочевников Центральной Азии // Рабство в странах Востока в средние века. – М., 1986. – С. 336–337.

Жуан-жуан, Турк ва Уйғур хоқонликлари мисолида Марказий Осиёдаги кўчманчи империялар таркибида *Ябғуликлар* мавжуд бўлганлиги, улар ўз сиёсий ҳокимиятига эга бўлса ҳам, бироқ империянинг вассали эканлигининг ифодаси сифатида олий ҳукмдор – хоқонга ўлпон тўлашгани маълум бўлади. Таъкидлаш лозим, бундай ябғуликларнинг ҳаммаси ҳам хоқонлик, яъни империя даражасигача кўтарила олмаган. Демак, ашина турклари Олтойда яшаган пайтларида ўз ябғулигига эга бўлишса-да Жуан-жуанлар хоқонлигига тобе сифатида ўлпон тўлашгани уларнинг тўла мустақил бўлмаган сиёсий уюшма эканлигидан дарак беради.

Энди ашина туркларининг ябғуликдан хоқонлик (империя)гача кўтарилиш босқичига тўхталсак. Маълумки, 552 йилнинг бошида Бумин жангда жуан-жуанларнинг ҳарбий кучларига зарба беради, уларнинг хоқони Анагуай эса ўз жонига қасд қилади. Хитой йилномаларида келтирилишича, шу йили *Тумын* (Бумин)⁷¹ ўзига *Йе-ли кехан* (қад. турк. *Эл/Элик-хоқон*) унвонини қабул қилади, унинг аёли эса *хотун* мартабасига кўтарилади⁷². Ўша даврнинг ёзилмаган қонунларига кўра, «Буюк дашт»да фақат битта хоқон бўлиши мумкин эди. Шу боис, Жуан-жуан хоқонининг ўлими ва шу билан боғлиқ равишда ушбу давлатнинг йиқилишидан кейин Бумин тахтга чиқади ва унинг давлати тўлиқ мустақил салтанат – хоқонликка айланади. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, ашина турклари жуан-жуанлардан давлатчилик анъаналарининг кўплаб жиҳатларини мерос қилиб олишади. Хитой йилномаларидан маълум бўлишича, давлатнинг олий бошқарувчиси унвони сифатида *хоқон*, хоқоннинг бош аёли унвони сифатида эса *хотун* унвонлари ашина туркларига уларнинг собиқ хўжайинларидан мерос эди⁷³. Ҳатто соф туркий сўз асосида шаклланган *эркин*, *элтабар* каби унвонларнинг хитой йилномаларида *сыцзинь*, *силифа* шаклларида Турк хоқонлигидан аввал ҳам

⁷¹ *Тумын* – хитой йилномаларидаги ушбу ҳукмдор исми қадимги турк битиктошларида Бумин шаклида учрайди. Аслида унинг ҳақиқий исми Туман бўлиши мумкин. Хусусан, Х. Короглы Рашидиддиннинг «Жоме ут-таворих»идаги «Ўғузнома»да келтирилган Туманни Турк хоқонлигининг асосчиси бўлиши мумкин деб таъкидлаши бу фикрни тасдиқлайди (*Қаранг*. Короглы Х. Огузский героический эпос. – М.: Наука, 1976. – С. 79).

⁷² Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 228.

⁷³ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 228; Golden P. B. Türk Halkları tarihine Giriş... – S. 119.

Жуан-жуанлар давлати бошқарув тизимида учраши тадқиқотчилар учун «турклар ушбу унвонларни ҳам улардан қабул қилишган», деб ҳисоблашларига имкон берди⁷⁴. Шу ўринда, мазкур унвонларнинг Жуан-жуанларда учрашини ушбу хоқонлик аҳолисининг муҳим бир қисмини туркий этнослар ташкил қилгани билан ҳам изоҳлаш мумкин. Буни ушбу хоқонликнинг ташкил топишида туркийлар қатнашганлиги ва хитой йилномаларида уларнинг тили қоришиқ бир тил (эхтимол, турк–мўғул–манжур ва ҳ. к.) сифатида таърифланиши ҳам тасдиқлайди⁷⁵.

Шу тариқа 552 йилда Марказий Евроосиёнинг илк империяси бўлмиш Турк хоқонлиги пайдо бўлади. Ушбу хоқонликка хос давлатчилик анъаналарининг кейинги тараққиёти бошқа кўплаб омилар таъсирида ривожланади.

VI–VIII асрларда Марказий Евроосиёдаги геополитик вазият бевосита 4 та империя: Византия, Сосонийлар Эрони, Турк хоқонлиги ҳамда Суй ва Тан Хитойи билан боғлиқ бўлган. Бу вазият нафақат ўз даври ёзма манбаларида ўрин олган «дунёнинг тўрт империяси» концепциясида, балки сарой деворий расмлари (*мас.* Афросиёб / Самарқанд, Кушония / Каттакўрғон ва ҳ.к.)да ўз аксини топган⁷⁶. Шунингдек, бу хитой йилномаларида акс этган Хитой хоқонлиқни ўзига тенг давлат ҳисоблаб, унга рақиб сифатида қарагани ҳақидаги маълумотлар асосида ҳам ўз тасдиғини топади⁷⁷. Бир сўз билан айтганда, хоқонлик империялар характердаги давлат бўлиб, ўша даврда дунёнинг энг йирик империялари бўлмиш на Хитой, на Сосонийлар Эрони ва на Византия уни батамом мағлуб эта олишмаган. Фақат хоқонликка ўхшаш давлат уюшмаси бўлмиш Уйғур хоқонлиги ашина туркларининг ушбу давлати ҳокимиятига барҳам бериб, унинг ўрнини эгаллашга муваффақ бўлади. Шу тариқа собиқ хоқонлик ҳудудининг маълум бир қисми, яъни Марказий Осиё минтақасининг шимоли-шарқий қисми (Олтой–Жанубий Сибир–Узоқ Шарқ–Шимолий Хитой)да янги бир туркий ҳокимият ўрнатилади. Дарвоқе, араб мутаффақлари ва тарихчиси Ибн Халдун (XIV аср) ёзганидек,

⁷⁴ Материалы по истории древних кочевых народов ... – С. 279–280, 414.

⁷⁵ Материалы по истории древних кочевых народов ... – С. 47–48.

⁷⁶ Байпаков К. М. Средневековые города Казахстана на Шелковом пути. – Алматы, 1998. – С. 24.

⁷⁷ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 230–231.

кўчманчилар томонидан барпо этилган ҳар қандай навбатдаги империя шаффоф бўлиб, ҳар бир кўчманчи империя ўзидан олдингиси ўрнида вужудга келади ва ўз навбатида эртами-кеч ўрнига келувчи бошқа бир кўчманчи империяга йўл беришга маҳкумдир⁷⁸.

Турк хоқонлигининг ташкил топиши арафасида Марказий Осиёдаги этносиёсий аҳволга доир маълумотларни яхлитлайдиган бўлсак, бу даврда минтақада иккита йирик сиёсий куч – шимоли-шарқда Жуан-жуанлар, жануби-ғарбда эса Эфталитлар давлати ҳукм суриб, биринчиси бир неча ўнлаб кўчманчи этносларни, иккинчиси эса бир қатор воҳа ҳукмдорликларини ўзига бўйсундирган эди. Жуан-жуанлар қўл остида бўлган ашина турклари 550-йиллар атрофида ўз мустақиллигини эълон қилиб, қисқа муддат ичида бир неча қабилаларни бирлаштирган ҳолда ўз хўжайинларининг ҳокимиятига барҳам беради ва дастлаб ўз она маконларидан бири бўлмиш Жанубий Олтойда, кейинроқ эса Ордос ва Ўтукан (Мўғулистон)да ўз қароргоҳини тиклайдилар. Орадан кўп ўтмай 555 йилга келиб, шимолда *қирғиз* (Жанубий Сибир), жанубда эса Шарқий Туркистон воҳа давлатларини қўлга киритган хоқонлик қўшинлари ғарбга юриш қилиб, 560-йилларда Эфталитлар давлатига барҳам беради. Шу тариқа, ушбу давлатлар қўл остидаги бир неча ўнлаб қабила ва воҳа ҳукмдорликларини ўзига бўйсундирган хоқонлик минтақанинг энг йирик империясига айланади.

Турк хоқонлигининг ташкил топишида бирданига шу каби тўрт омил рол ўйнагани аён бўлади: **1)** мустақиллик учун кураш натижасида ўзаро уюшув; **2)** иқтисодий мустақиллик (темир эритиш ва унинг савдосини йўлга қўйиш, мустаҳкам курулларга эга бўлиш); **3)** халқаро муносабатларни йўлга қўйиш (Хитой билан дипломатик алоқалар ўрнатиш, *теле* қабилалар иттифоқининг қўллаб-қувватлашига эришиш); **4)** иқтидорли шахс (лидер)ларнинг етишиб чиқиши (Бумин, Истами).

Ашина қабиласининг ушбу давлати кичик сиёсий уюшмадан Евроосиёдаги энг йирик империяга айланишида эса қуйидаги омиллар ётади: **1.** Эски хўжайинларининг ҳокимиятига бутунлай барҳам бериш учун уларни охиригача таъқиб этиш (дастлаб Жуан-жуанлар давлатига зарба бериб, унинг бир тармоғи ёки иттифокдоши бўлмиш

⁷⁸ Ibn Haldun. Mukaddime. II. Çeviren Z. K. Ugan. – İstanbul, 1991. – S. 90–91, 94–99.

Эфталитлар давлатини тугатиш, сўнгра эса уларнинг ғарбга қочган бошқа бир тармоғи – Аварларнинг изидан кувиб, Шарқий Европага қадар бориш); 2. Ўтмишдошлари (эхтимол, этник ёки хўжалик типи жиҳатидан аجدодлари) барпо этган йирик давлатларни қайта тиклашга уриниш ёки улардек бўлишга интилиш (асосан, ўз чегараларини собиқ Хунлар, Кушонлар, Хионитлар ва Эфталитлар давлатларининг ҳудудларида белгилаш).

Хуллас, Марказий ЕврооСИё минтақасидаги илк империя бўлмиш Турк хоқонлигининг давлат сифатида шаклланиш жараёнларининг айрим масалаларини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, хоқонлик аслида бутунлай соф кўчманчи давлат бўлмасдан, унинг ташкил топиши асосан ўтроқ халқлар таъсирида эмас, аксинча, ўзаро ички консолидация ва мустақиллик учун кураш каби омиллар натижасидир.

2. 2. Турк хоқонлигида Шарқий ва Ғарбий қанотлар ҳамда Ғарбий қанотнинг хоқонликка айланиш жараёнлари

Тарихшуносликда «Ғарбий Турк хоқонлиги» атамаси остида 552–744 йилларда ҳукм сурган Буюк Турк хоқонлигининг ғарбий қисми: Олтой тоғларининг ғарбидан то Шимолий Қора денгизгача, Волга–Урал бўйларида то Шимолий Ҳиндистонгача бўлган ҳудудларни ўз ичига олган салтанат тушунилиб, асосан хронологик жиҳатдан иккита туркий сулола – Ашина хонадони (568–704/740)⁷⁹ ва Тургаш хоқонлиги (699–766) даври билан белгиланади.

Аслида, хоқонликни «Шарқий Турк хоқонлиги» ёки «Ғарбий Турк хоқонлиги» тарзида аташ ўз даври манбаларида кенг ўрин олмаган. Асосан, хитой йилномаларида Турк хоқонлиги *Dong Tu-jue* («Шарқий турклар») ва *Xi Tu-jue* («Ғарбий турклар») шаклида иккита ном остида берилади⁸⁰. Шунингдек, йилномаларда Ғарбий Турк хоқонлиги «Ўн қабила турклари» ёки «Ябғу турклари» каби ном-

⁷⁹ Ғарбий Туркхоқонлигининг ташкил топиши ва таназзулга учрашининг аниқ йиллари ҳақида тадқиқотчилар орасида яқдиллик йўқ. Бу масалани янада аниқлаштириш учун қуйроқда тўхталиб ўтишимизни таъкидлаган ҳолда ушбу хоқонлиқнинг хронологик даврини 568–740 йиллар билан белгилашни маъқул деб топдик.

⁸⁰ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 279; III. – С. 166, 178, 289.

лар билан ҳам қайд этилади⁸¹. VIII аср биринчи ярмига тааллуқли қадимги турк битиктошларида эса хоқонлиқнинг ғарбий қисмига нисбатан *On Oq* («Ўн ўқ/қабила») ёки *On Oq budun* («Ўн қабила халқи») иборалари ишлатилиб, ҳукмдорлари *On Oq qağatı* («Ўн ўқ хоқони») тарзида тилга олинади⁸².

Афтидан, хитой йилномаларидаги «Ўн қабила турклари» атамаси Турк хоқонлигида мавжуд бўлган ушбу анъанадан таъсир олган кўринади. Юнон, арман, сурёний, суғдий, араб ва форс тилларидаги манбаларда эса баъзи маълумотларни ҳисобга олмаганда, хоқонлиқнинг шарқий ва ғарбий қисмларга бўлинганига доир тўғридан-тўғри маълумотлар учрамайди. Айрим тадқиқотчилар эса суғдий ҳужжатлардаги *хун* (хун) атамасини Шарқий туркларга, яъни Шарқий Турк хоқонлигига нисбатан қўлланилган, деб изоҳлайди⁸³. Шуни ҳам айтиб ўтиш жоизки, замонавий тарихшуносликда Ғарбий Турк хоқонлиги ва Турғаш хоқонлигига алоҳида давлатлар сифатида қаралмоқда.

Дарҳақиқат, Ғарбий Турк хоқонлиги Буюк Турк хоқонлигининг таркибий бир қисми эди. Турк хоқонлиги Шарқий ва Ғарбий ўлароқ икки асосий қисмга тақсимланиб бошқарилиб, анъанага кўра, Шарқий қисм бош қанот (марказий ҳокимият) мавқеида, Ғарбий қисм эса унинг таркибий қаноти (бўйсунувчи ҳокимият) мақомида эди. Афтидан, хоқонликка асос солинган дастлабки пайтларида ҳокимият бир бутун бўлиб, кейинчалик мазкур қанотлар ташкил этилган эди. Баъзи тадқиқотчиларнинг фикрича, 563 йилда Турк хоқонлигининг бош ҳукмдори Муқан хоқон (553–572) марказий бошқарувни Ўтуканга кўчиргач, бу ер пойтахтга айланади. Айни йилда ғарбий қанотдан масъул Истами эса Юлдуз водийси (Тангритоғнинг шимоли)ни қароргоҳ сифатида танлаб, “хоқон” унвонини олади⁸⁴. Бунгача ўтган 10 йилдан ортиқ вақт мобайнида Турк хоқонлигининг бошқарув маркази ягона бўлиб, баъзи тадқиқотчилар фикрича, у Беш-балиқ (Турфон) атрофида, баъзиларга кўра эса Ол-

⁸¹ Chavannes E. Documents sur les... – P. 219.

⁸² Кляшторный С. Г. Генеалогия и хронология западнотюркских... – С. 165.

⁸³ Согдийские документы... II. – С. 120.

⁸⁴ Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre ... – S. 2.

той тоғларининг жанубишарқидаги даштликда жойлашган эди⁸⁵.

Хитой йилномаларида *Шидяньми* (Истами)нинг дастлаб *шанюй*⁸⁶ (Муқан хоқон)га ҳамроҳлик қилгани, кейинчалик унинг ҳокимиятига «Ўн қабила» номи берилгани қайд этилади⁸⁷. Византия манбаларида ҳам турк хоқонининг *Стемвис* (Истами)ни ўзига иттифоқчи қилгани ҳақида гап боради⁸⁸. Аслида, ушбу маълумотлар хоқонлик бошқарувчиларининг ўз ҳудудини махсус иккига тақсимлаб, қўшқанот шаклидаги бошқарувни йўлга қўйишгани билан боғлиқ.

Дарвоқе, хоқонликнинг Шарқий ва Ғарбий қисмларга бўлиниши марказий ҳокимиятнинг инкирозга учраши билан боғлиқ бўлмай, балки қадимги туркларга ва Марказий Евроосиёнинг бошқа бир қатор халқларига хос давлатчилик анъаналари билан алоқадордир. Бинобарин, Марказий Осиё тарихида ўтган ўнлаб империяларнинг маъмурий бўлиниш принципи иккига (қўшқанотга) ёки учга (қанотлар ва марказга) тақсимлаш хос эди⁸⁹. Турк хоқонлиги пайдо бўлишининг илк даврлариданок Марказий Евроосиё кенгликларининг катта қисмини эгаллаган давлат сифатида анъанага кўра (эҳтимол, бўйсундирилган ҳудудларни бошқаришни қулайлаштириш мақсадида) хоқонлик икки маъмурий қисмга – Шарқий ва Ғарбий қанотга бўлинган эди. Шунга ўхшаш «*қўчманчи империялар*»нинг бундай маъмурий бўлиниш тартиби уларнинг ўзига хос хусусиятларидан бири эди. Бироқ ҳокимиятнинг қанотларга бўлиниши кўп ҳолларда ички зиддиятларга олиб келарди. Шу боис, хитой манбаларида Турк хоқонлигининг икки қисмдан иборатлиги олий ҳукмдорлар орасидаги жанжаллар натижаси сифатида талқин этилади. Албатта,

⁸⁵ Osawa T. The cult-religious relation between Old Turkic kingship and their sacred mountains in the early periods of the Western Old Turkic Kaganate // Культурное наследие. – Астана, 2009. – № 1. – Р. 48.

⁸⁶ Бу ерда шанюй Э. Шаванн изоҳлашича, Сюнну (Хун)ларнинг энг йирик ҳукмдорининг унвони бўлиб, мазкур матнда у Истамининг акаси Ту-мин (Бумин) хоқонга нисбатан ишлатилган (Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 69). Бироқ бу фикр бироз қуйида кўриб ўтиладиганидек, *шанюй* «буюк хоқон» маъносида Муқан хоқон (553–572) билан алоқадордир.

⁸⁷ Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 69.

⁸⁸ Феофилакт Симокатта. История // Великая степь в античных и византийских источниках. Сборник материалов. Сост. и ред. А. Н. Гаркавца. – Алматы: Баур, 2005. – С. 624.

⁸⁹ Трепавлов В. В. Государственный строй Монгольской империи ... – С. 134–135

кўчманчи империялар даврида юксалиш ва чўкиш, фуқаролар уруши ва айирмачилик ҳаракатлари содир бўлиб турган ва улар давлат тақдирини ҳал қилган. Фақат ҳукмрон уруғнинг қонуний бошқаруви мавжуд экан, давлат яшашда давом этган⁹⁰.

Бу анъана нафақат Турк хоқонлиги даврида мавжуд бўлган, балки ундан кейинги давлатлар бошқарувида ҳам давом этган. Айниқса, Мўғуллар империяси марказ ва қанотларга – ўнг қанот «барунғар» ҳамда сўл қанот «жунғар/жаунғар»га тақсимланган бўлиб, шарқ (сўл)даги хоқонлар ғарб (ўнг)даги хоқонлардан устун бўлишган⁹¹. Мўғулларда сўл қанотнинг ўнг қанотга нисбатан устунлиги сабабини тадқиқ қилган В.В. Трепавлов, Абулғози Баҳодирхоннинг «Шажарайи турк» асарида «Мўғуллар тушунчасига кўра, сўл томон ўнг томонга нисбатан шарафлироқ ҳисобланади, чунки давлат танасидаги юрак ҳукмдордир, юракни эса тангри чап томонда жойлаштирган» шаклидаги маълумотни изоҳ сифатида келтиради. Трепавловнинг фикрича, мўғулларда ва бир қанча туркий халқларда жанубий мўлжал (ориентировка) анъанавий бўлиб, шарқ сўлда, ғарб эса ўнгда жойлаштирилган⁹². Демак, Турк хоқонлигининг маъмурий бошқарувида хос Ғарбий қанотга нисбатан Шарқий қанот устунлиги замирида ҳам Абулғози Баҳодирхон томонидан мўғуллар билан боғлаб келтирилган қадимий анъана ётади.

Хуллас, Турк хоқонлигининг ички сиёсий тузилишига назар ташлайдиган бўлсак, хоқонликда ҳам кейинги туркий давлат уюшмалариникига хос хусусиятлар устувор бўлганига гувоҳ бўламиз. Хусусан, Қорахонийлар давлатида шунга ўхшаш ҳолат мавжуд бўлиб, у ҳам Шарқий (Етгисув–Шарқий Туркистон) ва Ғарбий (Мовароуннаҳр) хоқонликка, тўғрироғи, Шарқий ва Ғарбий қанотларга бўлинган

⁹⁰ Шу сабабли Турк хоқонлигини ўрганиш мобайнида уни сунъий равишда қисмлар (I ёки II Турк хоқонлиги, Шарқий ва Ғарбий хоқонликлар)га бўлиш нотўғри ёндашувларга олиб келмайдими ёки ўша даврдаги тарихий жараёнларни тадқиқ қилишда хатоликларга йўл очмайдими? Ахир куйида кўриб ўтилганидек, қайтадан тикланган Шарқий қанот ҳақидаги битиктошларда хоқон номидан тилга олинар экан «*Kişi oğlınıta üzä äcüm aram Bumın qağan, İstāmi qağan olırtıš ...* («Инсон болалари устидан ота-боболарим Бумын хоқон ва Истами хоқон [ҳукмдор бўлиб] ўтирган...»)» шаклида қайд этилишининг ўзиёқ (Tekin T. Orhon Yazıtları... – S. 38–39) қадимги турклар ўз давлатини бир бутун деб билганидан гувоҳлик беради.

⁹¹ Трепавлов В. В. Государственный строй Монгольской империи ... – С. 96.

⁹² Трепавлов В. В. Государственный строй Монгольской империи ... – С. 96–97.

бўлса-да, улар орасидаги сиёсий курашлар асосан олий ҳокимиятни эгаллашдан иборат бўлган⁹³. Бундан кўринадики, ушбу ҳолат муайян анъаналар билан боғлиқ бўлиб, марказий бошқарув мақомидаги Шарқий қанот ва унга бўйсунувчи мақомидаги Ғарбий қанотлар орасида ўзаро меросий ҳудудларга дахл қилинмаган⁹⁴.

Ғарбий қанот бошқарувчилари ўзларини ҳар қанча «хоқон» деб атамасинлар, Шарқий қанот ҳар доим марказий ҳокимият сифатида билинар, Ғарбий қанот эса унга бўйсунуши талаб этиларди⁹⁵. Бироз қуйида кўриб чиқиладиганидек, танга зарбида қадимги турк давлатчилиги анъаналарига амал қилинган бўлиб⁹⁶, анъанага кўра, Шарқий қанот бошқарувчиси олий унвон – *хоқон* унвони билан, Ғарбий қанот бошқарувчиси эса *ябғу* ёки *ябғу-хоқон* унвони билан ҳукм юргизар

⁹³ Караев О. К. История государства... – С. 23–25; Hunkan S. Türk Hakanlığı (Karahanlılar). – İstanbul, 2007. – S. 275–280.

⁹⁴ Фақат Ғарбий қанот хоқонлик мавқеини олган 630-йиллардан анча кейин, яъни 680-йилларда II Шарқий Турк хоқонлиги қайтадан давлат сифатида ташкил топгач, унинг бошқарувчилари дастлаб ўз рақиблари бўлмиш Тан сулоласи ва унга тобе – Ғарбий Турк хоқонлигига қарши сафар уюштириб, Беш-балиқ атрофларини ўз нуфузига олганликлари, кейинчалик эса 699 йилда «Ўн Ўқ» бошқаруви марказини эгаллаган Тургаш хоқонлигига қарши юриш қилиб, Еттисув ва Сугдгача келганликлари манбаларда ўз аксини топган. Хусусан, Кул Тегин, Билга хоқон ва Тунюкук битиктошларида хоқонлик бошқарувчиларининг йирик туркий қабилалардан 699, 710 йилларда «Ўн Ўқ»/Тургаш будунга қўшин тортиб, уни ўзига бўйсундиргани тилга олинади (Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 75, 109). Бирок бу юришлар пайтида Ғарбий Турк хоқонлигининг ғарбий қисмида – марказ Еттисувда Тургаш сулоласи, шарқий қисмида эса Ашина сулоласи ҳукм сураар эди. Улардан биринчиси мустақил бошқарувга эга бўлиб, Хитойнинг муҳолифи бўлса, иккинчиси эса Тан сулоласининг назорати остидаги номигагина ўз бошқарувини давом эттираётган эди. Гарчи мазкур юришлар пайтида II Шарқий Турк хоқонлиги Тургаш бошқарувчиларини жазолаган бўлса-да, «Ўн Ўқ» бошқарувини ўз уруғдоши бўлмиш Ашина сулоласига эмас, Тургаш сулоласи ихтиёрида қолдирганлиги, эҳтимол, ўз уруғдошларининг Тан империясига тобеликни давом эттиришидан норозилигининг ифодаси эди.

⁹⁵ Трепавлов В. В. Государственный строй Монгольской империи ... – С. 96–97.

⁹⁶ Ушбу қанот бошқарувчилари томонидан Чоч воҳасида бостирилган тангаларда унвонлар иерархиясига амал қилинган ҳолда дастлабки пайтларда, яъни Ғарбий Турк хоқонлик *Ябғулик* статусида экан фақат *жабғу* унвони билан, кейинги босқич – *Ябғу-хоқонлик* палласида эса *жабғу-хоқон* унвони билан танга зарб қилдиришган. Қачонки, Шарқий Турк хоқонлиги давоат сифатида барҳам топгач, Ғарбий қанот том маънода мустақил хоқонликка айланган ва бошқарувчилари *хоқон* унвонида танга зарб қила бошлашган.

эди. Тўғри, Ғарбий турк ҳукмдорлари тангалари орасида Тардуга тегишли тангаларнинг *хоқон* унвонида бостирилгани кўзга ташланади, бироқ бу ўша даврдаги сиёсий вазият билан боғлиқ эди. Яъни бу ерда Тардунинг бир муддат хоқонликнинг ҳар иккала қанотидаги ҳокимиятни эгаллаб, ўзини «буюк хоқон» эълон қилганини⁹⁷ ҳисобга олиш лозим.

Демак, Турк хоқонлиги негизида Шарқий ва Ғарбий хоқонликларнинг ташкил топиши ҳодисаси – бу қадимги туркий давлатчилик анъанасига хос анъана – давлатнинг Шарқий ва Ғарбий қисмларга тақсимланиб бошқарилиши ҳамда Шарқий қанотнинг устунлиги билан алоқалидир. Хитой йилномаларидан Тумин (Бумин) хоқон вафотидан кейин бош ҳукмдор – хоқон сифатида унинг биродари Истами эмас, ўғли Қора (хит. *Коло*; 552–553), кейинчалик иккинчи ўғли Муқаннинг (553–572) тайинланиши воқеаларидан ҳам маълум бўладики, Истами ғарбий қисмни бошқаришга маъсул қилинган бўлиб, шу боис, у *ябғу* ёки *ябғу-хоқон*, яъни бир маънода «вице-кирол»га тўғри келадиган унвонга эга эди⁹⁸. Бинобарин, *ябғу* унвони қадимги турк битиктошлари ва хитой йилномаларидаги маълумотлардан аён бўлишича, хоқонлик иерархиясида бош ҳукмдор – хоқондан кейин иккинчи ўринда турадиган шахсга нисбатан қўлланилган⁹⁹ ва айрим истисноларни ҳисобга олмаганда¹⁰⁰ бу давр-

⁹⁷ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 242; Taşağıl A. Gök-Türkler... I. – S. 57.

⁹⁸ Шювен П. О Византийских посольствах к первым тюркским правителям Согда (Проблемы ономастики и топонимики) // ОНУ, 1995. – № 1–3. – С. 34.

⁹⁹ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 229; Taşağıl A. Gök-Türkler. I, 2. Baskı. – Ankara, 2003. – S. 97.

¹⁰⁰ Дастлаб *ябғу* унвонига ҳукмдор хонадон аъзолари – хоқоннинг оға-инилари, амакилари, жиян ва ўғиллари эришган бўлсалар, кейинги даврларда ушбу унвон Шарқий Туркистондаги хоқонликка бўйсунувчи тобе ҳукмдорликларда ҳам қўлланила бошлагани маълум (Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 291, 293, 295, 302–303; Chavannes E. Documents sur les... – P. 104, 117, 126; Taşağıl A. Gök-Türkler. I... – S. 81; Skaff K. J. Western Turk Rule... – P. 103, n. 27). Факат 640-йиллардан бошлаб хитойликлар хоқонлик қўл остидаги Шарқий Туркистондаги воҳа ҳукмдорликларини ўз таъсир доирасига ола бошлаган пайтлардагина Гуйцзы (Куча), Яньки (Қорашахр) ва Юйтянь (Хўтан) ҳукмдорлари *ябғу* унвони билан тилга олинади. Бироқ ҳукмдорлари бу пайтгача бошқа унвонларда қайд этилган ҳар учала ҳукмдорликка бевосита Хитой вакиллари ёки Тан империяси хизматига ўтиб, хитой қўшинларига бошчилик қилаётган Ашина хонадонига мансуб лашкарбошилар томонидан ушбу унвон жорий қилинганини кўришимиз мумкин (Бичурин Н. Я.

да ушбу унвон фақат Ашина хонадонига тегишли бўлган.

Турк хоқонлиги барпо этилган дастлабки йилларда ниҳоятда кенгайган давлат ҳудудини бошқариш учун, бошқарувнинг анъанавий қоидаларига кўра, давлат иккита сиёсий-маъмурий қисмга бўлинган ва Истамига *ябғу* унвони берилиб, хоқонликнинг ғарбий қисмларини бошқариш топширилган эди¹⁰¹. Бироқ Истамининг авлодлари *ябғу* деб юритилмасдан, *ябғу-хоқон* тарзида қўшалок унвон ёки *хоқон* унвони билан аталишини қандай изоҳлаш мумкин? Шу ўринда, Шарқий хоқонликнинг ички ғарбий қаноти бўлмиш Тардуш¹⁰² бошқарувчилари Ўрхун обидаларида *ябғу* унвонида қайд этилганини ҳисобга олиб, баъзи тадқиқотчилар *ябғу-хоқон* иборасини «ғарбий қанотнинг хоқони» маъносига тушуниш керак деб изоҳлашларини¹⁰³ ҳам келтириб ўтиш лозим.

2. 2. 1. Ғарбий Турк хоқонлиги шаклланиш жараёнларининг ёзма манбалар ва нумизматик материалларда акс этиши

Гарчи иккаласи ҳам келиб чиқиши битта хонадондан – туркий Ашина сулоласи вакиллари томонидан бошқарилган бўлса-да, маркази Ўрхун ҳавзалари (Мўғулистон) ўлароқ Жанубий Сибир ва Олтой тоғларининг шарқидан тортиб то Узоқ Шарқ ва Шимолий Хи-

Собрание сведений... II. – С. 295, 298, 302; Chavannes E. Documents sur les... – P. 126-127). Айниқса, мазкур ҳукмдорликларда *ябғу* унвони хитойликлар томонидан деярли бир вақтда, 650- йиллар атрофида ва уларнинг бош ҳукмдорлари ўрнига тайинлаётган биродари ёки ўғиллари билан алоқали равишда учраши эътиборга лойиқ. Шу тарика ушбу ҳукмдорликлар бошқарувчиларининг бир муддат *ябғу* унвонини қўллаганликларини ё улар хоқонликнинг заифлашувидан фойдаланиб қолганликлари натижаси ёки бўлмаса Хитой империясининг хоқонлик бошқарув тизимидаги мувозанат (шу билан биргаликда унвонлар мутаносиблиги)га путур етказиш учун амалга оширган сиёсат оқибатидадир, деб ҳисоблаш мумкин.

¹⁰¹ Chavannes E. Documents sur les... – P. 219–221; Golden P. B. Türk Halkları tarihine Giriş... – S. 103.

¹⁰² Тардуш – Шарқий Турк хоқонлигининг ғарбий ёки ўнг қаноти учун қўлланилган ушбу атамани баъзи тадқиқотчилар хитой йилномаларидаги *Яньто* ёки *Се яньто* шаклида қайд этилган этноним билан тенглаштиришади. Фақат бу фикр тўлақонли равишда ўз тарафдорини топганича йўқ (Golden P. B. Türk Halkları tarihine Giriş... – S. 118).

¹⁰³ Tuğuşeva L. Yu. Türkler ve Toharlar Arasındaki Münasebetler // TÜRKLER, 2. Cilt. – Ankara, 2002. – S. 154.

тойгача бўлган ҳудудларни ўз ичига олган ҳамда кўчманчи турмуш тарзи ҳукмрон Шарқий Турк хоқонлигидан фарқли ҳолда Ғарбий Турк хоқонлиги, асосан, ўтроқ турмуш тарзи устувор ҳудудларни ўз ичига олар эди. Маркази Еттисув ўлароқ, энг кучайган пайтда шарқда Шарқий Туркистон, Жануби-Ғарбий Олтой, ғарбда Шимолий Қора денгиз бўйлари, Шимолий Кавказ, шимолда Волгабўйлари ва Урол тоғлари, жануб ва жануби-ғарбда Амударё–Сирдарё оралиғи, Афғонистон, Шимолий Ҳиндистон ҳамда Шимоли-Шарқий Эрон (Хуросон) ҳудудларини ўз ичига олган Ғарбий Турк хоқонлигига айнан қачон, қаерда, қайси ҳукмдор томонидан асос солингани масаласи ҳанузгача тўлиқ ўз ечимини топмаган. Шунингдек, унинг бошқарув марказлари қаерларда бўлгани ва давлат сифатида тарих саҳнасидан қачон тушгани ҳақида ҳам тадқиқотчилар орасида яқдил фикрлар йўқ.

Аввало, ушбу масалага бевосита алоқадор бир омилга тўхталиб ўтсак. Шарқий ва Ғарбий хоқонлик орасида, гарчи ўзаро низолар бўлиб турган бўлса ҳам, бу доимий бўлмай, яъни Марказий / Шарқий хоқонлик ва Номинал / Ғарбий хоқонлик бир-бирига ашаддий душман бўлган иккита сиёсий кучга айланмаган. Бундай дейишга сабаб шуки, хитой йилномаларида баён қилинган баъзи ҳолатларни истисно қилганда, ҳар иккала томон орасида узоқ йиллар давом этган урушлар бўлганига доир маълумотлар манбаларда қайд қилинмаган. Яъни баъзи маълумотларни истисно қилганда, улардан бирининг иккинчиси ҳудудига бостириб кирганлиги ёки улардан бири иккинчисига қарашли бирор ҳудудни ўз таркибига зўрлик билан киритганига доир маълумотлар манбаларда деярли акс этмаган. Шунинг ўзиёқ Ғарбий Турк хоқонлиги то 630-йилларгача, яъни Шарқий Турк хоқонлиги сиёсий тузилма сифатида тугатилгунига қадар унинг бир қисми ҳисобланганини кўрсатади. Тўғри, хитой йилномаларидан, ҳам Шарқий (марказий) қанот бошқарувчиларининг, ҳам Ғарбий қанот бошқарувчиларининг баъзан иккала қанот ҳудудида ҳарбий ҳаракатлар олиб борганлиги маълум, бироқ бу ҳаракатлар олий ҳокимиятни эгаллашдан иборат бўлиб, ушбу ҳаракатлар замирида қанотлардан бирининг ҳудудини қўлга киритиш мақсади ётмас эди. Жумладан, на Тарду хоқон ва на бошқасининг ҳарбий ҳаракатларида бунинг акси кўринади.

Энди, Ғарбий Турк хоқонлигининг айнан қайси йилларда ташкил топгани ва мустақил давлатга айлангани масаласига тўхталсак. Таъкидлаш зарур, Ғарбий хоқонликнинг том маънода мухтор (автоном) сиёсий тузилма ҳолатини қачон олгани борасида баҳсли фикрлар мавжуд. Бир қатор тадқиқотчиларга кўра, Ғарбий хоқонликнинг ташкил топиши Турк хоқонлигининг асосчиларидан бири Истами ябғу даврида – 568–576 йилларда бошланган. Бу жараён Истами даврида бошланганини хитой йилномаларидаги ушбу маълумот ҳам тасдиқлайди:

«*Шидяньми* (Истами) бир вақтлар шаньюй (буюк хоқон)га ҳамроҳлик қилар экан, **ўн нафар** йирик қўмондонни бошқарар эди. Юз минг қўшини бор эди. Ғарбий ўлкалардаги турли Ху (асосан, суғдийлар – Ғ.Б.) ҳукмдорликларини итоатига олди. Хоқон¹⁰⁴ бўлди ва унинг ҳокимиятига «Ўн қабила» номи берилди. Авлодлари наслдан-наслга ушбу халқни бошқарди»¹⁰⁵.

Бу маълумотдан аён бўлишича, Истами Турк хоқонлигининг бош ҳукмдори – хоқонга бўйсунар, шу билан биргаликда, хоқонликнинг асосчиларидан бири сифатида у давлатнинг сиёсий ишларини ҳал қилувчи асосий фигура эди. Шу сабабли бўлса керак, хитой йилномаларида унинг «шаньюй», яъни «буюк хоқонга ҳамроҳлик қиладиган» шахс бўлганлиги алоҳида таъкидланади. Хитой йилномаларидаги «шаньюй»дан мақсад Турк хоқонлигининг олий ҳукмдори – хоқон эканлиги аён бўлса-да, ушбу ибора остида айнан қайси ҳукмдор (Бумин (551–552), Қора хоқон (552–553) ёки Муқан (553–572) ҳақида гап борганлиги унчалик аниқ эмас. Э. Шаванннинг фикрича, бу ерда Бумин ҳақида гап боради¹⁰⁶. Бироқ хоқонлик ташкил топгандан сўнг

¹⁰⁴ Истамининг *хоқон* унвони билан тилга олинishi изоҳ талаб қилади. Фикримизча, бу масалани икки хил изоҳлаш мумкин: 1) У қадимги туркий анъаналарга асосида ушбу унвонни рамзий маънода олган бўлиши мумкин. Анъанага кўра, хоқонликда олий ҳукмдор «бош хоқон»дан бошқа Ашина хонадони аъзоларига баъзан «кичик хоқон», «уй (сарой) хоқони» каби унвонлар рамзий маънода бериларди; 2) Манбалар Истами давридан анча кеч ёзилгани учун у одатда хоқонлик ҳукмдорларига нисбатан ишлатилган *хоқон* унвонида қайд этилган бўлиши мумкин. Бироқ бу фикр анча кам эҳтимоллидир. Чунки айнан у яшаган даврга оид Византия манбаларида Истами «хоқон» шаклида қайд этилади.

¹⁰⁵ Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 69.

¹⁰⁶ Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 69.

Истами сиёсий фаолиятининг асосий қисми Муқан хоқон даврига тўғри келишини ҳисобга олинса, бу ерда «шаньюй»дан мақсад Муқан хоқон бўлиши ҳам мумкин. Маълумки, хоқонликнинг илк «олтин даври» ушбу хоқон даврига тўғри келиб, қисқа 3 йиллик муддат ичида, яъни 555 йилга келиб, Жуан-жуанлар хоқонлигининг тўлиқ тор-мор этилиши, шарқда Олтой тоғларидан анча йироқда жойлашган узоқ шарқлик қабилалардан *қитан* (қорахитой), *кумо-си* (татаби), *шивэй* каби қадимги мўғул қабилаларининг, шимолда Енисей *цигу* (қирғиз)ларининг бўйсундирилиши, жанубда Шарқий Туркистондаги воҳа ҳукмдорликларнинг эгалланиши, ғарбда эса Эфталитлар давлатига қарши ҳарбий юришлар уюштирила бошлаши¹⁰⁷ айнан Муқан хоқон ташаббусида амалга оширилган эди.

Демак, Истамининг хитой йилномаларида *«ўн нафар йирик қумондонни бошқарарди. Юз минг қўшини бор эди. Ғарбий ўлкалардаги турли Ху ҳукмдорликларини итоатига олди. Хоқон бўлди ва унинг ҳокимияти «Ўн қabila» деб аталди»* шаклида тилга олиниши, асосан, унинг Муқан хоқон билан ҳамкорлик қилган даврига тўғри келади. Шу тариқа, Истами ўз жияни Муқан хоқон томонидан «Ўн Ўқ» бошқарувига тайинланган ва ғарбдаги мамлакатларни бўйсундиришга масъул қилинган, деб ҳисоблаш мумкин. Чунончи, манбаларда хоқонликнинг Эфталитларни тор-мор қилиши, Сосонийлар Эрони билан тўқнашувлар, Волгабўйи ва Кавказ йўналишидаги истилолар бошида турган ҳукмдор сифатида Истамининг кўрсатилиши¹⁰⁸ бежиз бўлмаса керак. Муқан хоқон эса Истами билан айни вақтда, яъни 566–567 йилларда Хитойнинг ши-молига юришлар уюштираётган эди. Демак, у шарқий (Узоқ Шарқ) ва жануби-шарқий (Хитой) йўналишларида банд бўлганлиги сабабли амакиси Истамини ғарбий жабҳага масъул қилган, деб тахмин қилиш мумкин. Бу фикрнинг тасдиғи сифатида Феофилакт Симокатта асарида учрайдиган қуйидаги сатрларни келтириш мумкин:

«Румлар подшоҳига етти қабиланинг ҳокими ва дунёдаги етти иқлимнинг буюк ҳукмдори Хоқондан. Абдел (қайсики, мен Эфталитлар деб аталадиган халқ ҳақида гапираяман) қабиласи бошлиғининг калласини кесиб, ушбу хоқон уларни мағлуб қилди ва улар устидан ўз ҳокимиятини ўрнатди. Ушбу

¹⁰⁷ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 229.

¹⁰⁸ Комар А. Наследие тюркских каганатов... – С. 100–101.

галабадан кучли даражада мағрурланиб, Стемвис (Истами) хоқонни ўзининг иттифокчиси қилди ва Авар қабиласига (қарши) иш бошлади»¹⁰⁹.

Таниқли турколог П. Б. Голденнинг фикрича, Истами Ғарбий хоқонликнинг тамал тошини қўйган бўлса-да, бу пайтда у мустақил бир сиёсий тузилма бўлмасдан, сиёсий устунлик – ҳокимият шарқдаги бош хоқонда эди¹¹⁰.

Баъзи олимлар фикрича эса, хоқонликнинг Шарқий ва Ғарбий қисмлари бошқарувчилари орасида буюк хоқонлик мақомини олиш учун бошланган кураш даври – 583 йилга тўғри келиб, шу пайтдан бошлаб Ғарбий қанот Ғарбий Турк хоқонлигига айланган эди¹¹¹.

Кўпчилик тадқиқотчилар қабул қилган фикрга кўра, Ғарбий хоқонликнинг том маънода алоҳида давлатга айланиши Истамининг ўғли Тарду хоқон (*хит.* Дагу-кехан; ғарбда – 576–583; шарқда – 600–603) ҳукмронлиги даврига тўғри келади. Бир гуруҳ олимлар эса «Суй шу» (VII аср) йилномасидаги маълумотга асосланиб, Ғарбий Турк хоқонлигининг ташкил топишини шарқда бош хоқонлик ҳокимиятини қўлга кирита олмаган Муқан хоқон (553–572)нинг ўғли Апо/Апа Далобян (Турум / Тўраман; 583/4–587) билан алоқали ҳисоблайдилар. Яъни шарқий хоқонликдан сиқиб чиқарилган Апа хоқон Тардуни ғарбдаги мулкдан узоқлаштиришга муваффақ бўлади (шу сабабли Тарду шарқда ҳокимиятни қўлга киритиш учун ҳаракат бошлайди) ва ғарбда бир муддат ўз сулоласини ташкил қилади¹¹². Яъни қисқа бир муддат Ғарбий хоқонликдаги ҳокимият ҳам Шарқий хоқонликдаги сингари Истамининг эмас, унинг оғаси – Турк хоқонлигининг асосчиси Бумин (551–552) авлодлари қўлига ўтади. Апа хоқондан кейин Буминнинг эвараси Нири (*хит.* Нили, Янгсу тегиннинг ўғли; 587–599), ундан кейин Чўра (*хит.* Чуло, Нирининг ўғли (599–610) Ғарбий турк хоқонлари бўладилар. Бирок кейинчалик яна Истами хонадони ҳокимиятни қўлга олишади. Бу воқеа 610 йилларда, Чўра хоқонни Истамининг эвараси Шегуй (Тардунинг невараси; 611–617) ҳокимиятдан четлатиб, Ғарбий хоқонлик

¹⁰⁹ Феофилакт Симокатта. История ... – С. 624.

¹¹⁰ Golden P. B. Türk Halkları tarihine Giriş... – S. 106.

¹¹¹ Golden P. B. Türk Halkları tarihine Giriş... – S. 109.

¹¹² Wang H. Apa Qaghan, Founder of the Western Turkish Khanate... – P. 124–147; Golden P. B. Türk Halkları tarihine Giriş... – S. 109.

бошқарувини эгаллаган пайтига тўғри келади¹¹³. Шегуйнинг вафотидан сўнг Ғарбий хоқонлик унинг иниси Тун ябғу-хоқон (618–630) қўл остига ўтади. Эҳтимол, Ғарбий қанот бошқарувчиларининг *ябғу-хоқон* унвонида ҳокимият юрита бошлашлари айнан шу йилларга тўғри келса керак.

Гарчи Ғарбий турк хоқонларининг барчаси манбаларда *ябғу-хоқон* унвони билан қайд этилмаса-да, хитой йилномаларида Тун ябғу-хоқондан кейин яна икки нафар хукмдор ушбу қўшалок унвон билан тилга олинганини кўриш мумкин. Жумладан, Истамининг авлоди бўлмиш Сир ябғу-хоқон (*Сы шеху-кехан*; 631–633) ва Ишбара ябғу-хоқон (*Шаболо шеху-кехан*; 640–641), II Тун ябғу-хоқон (695–700) сингари хукмдорлар Ғарбий хоқонлик тахтига ўтиришади¹¹⁴. Дарвоқе, Ғарбий Турк хоқонлиги бошқарувчиларининг ўзларини тўғридан-тўғри «хоқон» деб атамасдан, бир муддат *ябғу-хоқон* шаклидаги қўшалок унвон билан ҳокимият юргизишлари Шарқий қанотдаги бош хукмдор – хоқоннинг устунлигини тан олишларини ифодалаган бўлиб, афтидан, бу анъанага ҳар доим ҳам амал қилинавермаган. Чунки Ғарбий қанот бошқарувчиларидан бир нечасининг ҳали ушбу қанот *Хоқонлик* статусига эриша олмаган пайтларда, ҳатто *Ябғулик* паллаларида ҳам ўзларини «хоқон» деб атаганликлари манбалардан маълум. Жумладан, Ғарбий қанот бошқарувига масъул Истамининг ўғли Тарду 576 йилда отаси вафот этгач, ушбу бошқарувни мерос олган бўлса-да, Шарқий қанотдаги бош хукмдорлар билан низога бориб, ўзини «хоқон» деб атайди¹¹⁵. Бу, унинг исми хитой йилномаларида *Дату кехан* (Тарду хоқон), Чочда зарб қилинган тангаларда *trδw x'γ'n* (Тарду хоқон) шаклида учрашида (*қаранг*: илова I, 17) ҳам ўз тасдиғини топади¹¹⁶.

Шунингдек, *Ябғулик* палласида Ғарбий қанотни бошқарган Нири (587–599), Чўра (599–610), Шегуй (611–617) каби хукмдорларнинг

¹¹³ Osawa T. Batı Göktürk Kağanlığı'm'daki... – S. 84; Golden P. B. Türk Halkları tarihine Giriş... – S. 109.

¹¹⁴ Шювен П. О Византийских посольствах... – С. 64–67; Uray G. The Old Tibetan sources... – P. 281.

¹¹⁵ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 242.

¹¹⁶ Бабаяр Г., Кубатин А. К вопросу монетного чекана Западно-Тюркского каганата (на основе нумизматических материалов Ташкентского оазиса) // Тюркология. – Туркестан, 2005. – № 6. – С. 98, 102.

ушбу унвон билан ҳокимият юритганликлари, асосан, хитой йил-номалари, қисман эса суғдий тилли Или битиктошидан маълум¹¹⁷. Шу ўринда марказий ҳокимият – Шарқий хоқонлик мавжуд бўлиб турган бир пайтда ушбу ҳукмдорларнинг *хоқон* унвонига эга бўлишлари изох талаб қилади. Эҳтимол, марказда тез-тез рўй бериб турадиган сиёсий заифликларидан фойдаланган баъзи Ғарбий қанот бошқарувчилари ўзларини “хоқон” деб эълон қилишга журъат қилган бўлишлари мумкин. Фақат Шарқий хоқонлик мавжуд бўлиб турган пайтда Ғарбий қанот бошқарувчиларининг ҳаммаси ҳам ўзларини том маънода «хоқон» деб атаётганлиги шекли, манбаларда улар асосан, *ябгу* ёки *ябгу-хоқон* тарзида тилга олинади. Бироз қуйида кўриб ўтиладиганидек, ушбу қанот бошқарувчилари томонидан Чоч воҳасида бостирилган тангаларда унвонлар иерархиясига амал қилинган ҳолда дастлабки пайтларда, яъни Ғарбий хоқонлик *Ябгулик* статусида экан, фақат *жабгу* унвони билан, кейинги босқич – *Ябгу-хоқонлик* палласида эса *жабгу-хоқон* унвони ўрин олган. Қачонки, Шарқий Турк хоқонлиги давлат сифатида барҳам топгач, Ғарбий қанот мустақил давлат – хоқонликка айланиб, бошқарувчилари *хоқон* унвонида танга зарб қила бошлашган.

Гарчи тўлақонли асосга эга бўлмаса-да, айтиш мумкинки, Ғарбий хоқонлик ҳам икки қисмга бўлиб бошқарилгани ва уларнинг бошқарувчилари *ябгу* унвони билан юритилганини назарда тутадиган бўлсак, ҳукмдорлар улардан мансаб жиҳатидан устунликнинг аломати сифатида *ябгу-хоқон* унвонини қўллаган бўлиши эҳтимолга яқин. Ғарбий хоқонлик ҳукмдорларининг аксарияти тўғридан-тўғри «хоқон» деб юритилмаганининг сабабини эса уларнинг нисбий бўлса-да марказга боғлиқлиги билан изохлаш мумкин. Шу билан биргаликда, айрим Ғарбий турк ҳукмдорларининг манбаларда *ябгу-хоқон* унвонида қайд этилмаганлиги ҳисобга олинса, ҳозирча ушбу атаманинг том маъноси очик қолмоқда¹¹⁸. Шунга қарамай ғарбий

¹¹⁷ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 279. 281; Osawa T. Batı Göktürk Kağanlığı'ndaki... – S. 80–81.

¹¹⁸ Шарқий (марказий) хоқонлик ҳукмдорларидан бири Чулохэу (587–589) Н. Я. Бичурин томонидан амалга оширилган таржимада *шеху-хан* (*ябгу-хоқон*) тарзида берилган бўлса-да (*қар.*: Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 239), кейинги пайтлардаги таржималарда унинг ҳукмдор бўлмасдан олдинги унвони *ябгу* бўлгани, ҳокимиятни қўлга киритгач эса ушбу унвонни ташлаб, *бага-хоқон* (*хит.* мохэ-кехан) унвонини олгани маълум бўлди (*қар.*: Таşağıl A. Gök-Türkler. I... – S. 48). Бу эса

қисм бошқарувчиларига нисбатан мазкур қўшалок унвон ишлатилганини тасдиқлайдиган бошқа далилларнинг ҳам мавжудлигини назардан қочирмаслик керак. Жумладан, Турк хоқонлигининг иккала қисми ҳам бир муддат Хитой империясига қарам бўлиб қолган пайтда, Олтой ва Тяньшан тоғлари оралиғидан то Ўтукан (Мўғулистон) водийсигача бўлган ҳудудда ҳукм сурган Се Янь-то хоқонлиги (Сиртардуш (?)) (627–647)) ўз бошқарувини икки қисмга бўлиб, шарқий қисм ҳукмдорига *тўлас?-хоқон* (*хит.* тулиши-кехан), ғарбий қисм ҳукмдорига эса *ябғу-хоқон* (*хит.* шеху-кехан) унвони берганлиги хитой йилномаларида қайд этилади¹¹⁹. Бу эса ўша давр туркий давлатчилиқ тизимида давлатни шарқий – марказий бошқарув ва ғарбий – марказга бўйсунувчи ҳокимият тарзида тақсимлаб идора қилиш аънанаси мавжуд бўлганидан ҳамда уларнинг бошқарувчилари унвон жиҳатидан фарқланганидан дарак беради.

Ғарбий Турк хоқонлиги бошқарувида «ябғу-хоқон»лар турганини тасдиқловчи маълумотлар нафақат ўша давр ёзма манбаларида, балки нумизматик материалларда ҳам ўрин олган. Чунончи, яқин йилларда VI–VIII асрларда зарб қилинган Ғарбий Турк хоқонлигига тегишли тангаларнинг аниқланиши мазкур хоқонлик билан боғлиқ бир қатор муаммоли масалаларнинг ҳал қилинишига имкон берди. Хусусан, кейинги йилларда Тошкент воҳасидан топилган тангалар сафига кўплаб яхши сақланган мис тангаларнинг келиб қўшилиши ва улардаги суғдий ёзувли жумлаларнинг томонимиздан *žrww* – «жабғу», *trδw x'γ'n* – «Тарду хоқон» *срww x'γ'n рпу* – «Жабғу-хоқон тангаси», «... жабғу-хоқон»¹²⁰ ва *βyy twп срww x'γ'n* – «Илоҳий Тун жабғу-хоқон» шаклида ўқиб чиқилиши Ғарбий Турк хоқонлигининг бош ҳукмдорлари ўз номидан танга зарб қилдиришган, мазмундаги фикрга келишимизга асос берди. Таъкидлаш жоизки, гарчи шу пайтгача амалга оширилган тадқиқотларда VI–VIII асрларга тааллуқли Ўрта Осиё тангаларининг бир қисмини «қадимги турк

Шарқий хоқонлик бошқарувида *ябғу-хоқон* қўшалок унвони қўлланилмаганидан дарак беради.

¹¹⁹ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 342; Taşagül A. Gök-Türkler. I... – S. 38.

¹²⁰ Ёзувининг бир қисми ҳалигача ўқиб чиқилмаган, устида ярим ой ва юлдуз акс этган от тасвири тангаларда ҳам «Йелби Ишбара Сир (?) жабғу-хоқон» сўзлари яққол кўринади (Илова I, 9).

тангалари» гуруҳи ташкил қилиши таъкидланса-да¹²¹, уларнинг қайси ҳукмдорларга ёки сулолаларга тегишлилиги масаласи ҳал қилинмаган эди. Ҳатто «хоқонлик танга зарб қилдирганми ёки аксинча» мазмунидаги фикр деярли ўртага қўйилмаганди. Кўпчилик тадқиқотчилар орасида илк туркий тангалар Турғаш хоқонлиги (699–766) томонидан чиқарилган деган фикр ўринлашиб қолганди¹²².

Бинобарин, Ғарбий Турк хоқонлигининг илк тангаларидан ҳукмдор ва малика тасвири тангаларда суғдий ёзувда *ZNH pny žpṛw krnw crδnk* – «Бу – қудратли (?) Жабғунинг тангасидир» ёки *pny žpṛw krnw crδnk* – «Забардаст / қудратли (?) Жабғу тангаси» жумлалари ва **𐰽𐰺** шакли тангалар учрайди. Фикримизча, ушбу тангалар ҳали Еттисувдаги Ғарбий қанотнинг марказ – Шарқий Турк хоқонлигига боғлиқлик даражаси кучлироқ бўлиб, бошқарувчилари «ябғу-хоқон» унвонини олмаган ва «ябғу» унвонида фаолият юритаётган пайтларда зарб қилдирилган бўлиши мумкин. У ҳолда ушбу тангалар Ғарбий қанот бошқарувчиларининг илк тангалари бўлиб чиқади. Демак, Ғарбий қанот кейинчалик алоҳида бир сиёсий уюшма статусини олиб, муайян даражада марказга дахлдор бўлиб турган бир паллада *жабғу-хоқон*, тўлиқ мустақил бўлган пайтда эса *хоқон* унвонли тангалар зарб қилинган, деб ҳисоблаш учун асос бор.

Агар Ғарбий қанот Истами ябғу даврида марказга анча боғлиқ ҳолда шаклланишини ҳисобга оладиган бўлсак, *жабғу* унвонли тангалар 560–600 йиллар оралиғида, Ғарбий Турк хоқонлигини Чўра, Шегуй, Тун ябғу-хоқон, Сир ябғу-хоқон каби ҳукмдорлар бошқарган пайт – 600–630 йиллар орасида эса *жабғу-хоқон* унвонли тангалар зарб қилинган бўлиб чиқади. Шу ўринда ушбу тангалардаги сюжетлар Византия империяси тангаларидаги сюжетлар билан яқин ўхшашликка эгаллигини эътироф этиш зарур. Яъни хоқонликнинг илк тангаларида шу каби Византия тангаларига хосликлар мавжуд: 1) ҳукмдор киёфаси; 2) бош кийими; 3) ҳукмдор бошининг чап томонида хоч ишорати мавжудлиги; 4) ҳукмдор бошининг ўнг томонида Византия императорларидан бирининг исмини эслатувчи юнонча

¹²¹ Смирнова О. И. Сводный каталог... – С. 5, 14, 59; Baratova L. Alttürkische Münzen Mittelasiens aus dem 6.-10. Jh. N. Chr. Typologie, Ikonographie, historische Interpretation // Archalogische Mitteilungen aus Iran und Turan. B. 31. – Berlin, 1999. – P. 281–283.

¹²² Salman H. Türgişler. – Ankara, 1998. – S. 131.

ёзув излари. Бу тип тангаларнинг Византия тангаларидан фаркли жиҳати фақат танганинг орқа юзаси (реверс)да хоқонликка хос тамға тасвири туширилганлигидир (*қаранг:* илова, I, 1). Гарчи Ғарбий турк ҳукмдорларининг қўшалок портретли тангалари (2–3- типлар) учун ҳам Византия сюжетлари асос қилиб олинган бўлса-да, уларда ўзига хос «миллийлашиш» кўзга ташланади. Жумладан, бу тип тангаларнинг биринчисида туркий қиёфали ҳукмдорнинг боши устида ярим ой ва юлдуз ишорати жой олган бўлиб, иккинчисида эса ҳукмдор ва малика византияликлардан фарқли ҳолда курсисимон тахтда эмас, гиламда ўтирган ҳолатдадир (*қаранг:* илова I, 4).

Яқин йилларда томонимиздан бир томонида лангарсимон тамға (𐰽) ва унинг устида сугдий ёзувда *trδw* – «Тарду» (*Av*), тескари томонида эса *x'γ'n* – «хоқон» (*Rv*) жумлалари жой олган тангалар аниқланди (*қаранг:* илова I, 17). Бу тип тангалардаги тамға 𐰽 шаклли тамғали Ғарбий турк тангаларидан анчагина фарқлиликка эга. Бу эса баъзи масалаларни келтириб чиқаради. Фақат Тарду хоқон фаолиятининг кейинги даврларига мурожаат қилиш орқали бу масалага ойдинлик киритиш мумкин. Юқорида ҳам кўриб ўтилганидек, 580- йилларнинг бошида хоқонликнинг Ғарбий қанотини мустақил қилишга эришган Тарду 580- йилларнинг ўрталарида бу ердаги ҳокимиятдан маҳрум бўлгач, шарққа кетади. У бу ерда муваффақиятлар қозониб, марказий (шарқий) ҳокимиятни эгаллайди ва 600–603 йилларда бир муддат Шарқий ва Ғарбий хоқонликларни бирлаштириб, «буюк хоқон» бўлиб қолади. «Тарду хоқон» унвонли тангалар айнан шу даврда зарб қилдирилган бўлиши эҳтимоли юқори. Дарвоқе, Шарқий хоқонлик маркази – Ўрхун водийси (Мўғулистон)да яқин йилларда олиб борилган археологик қазишмалар жараёнида Билга хоқон обидаси (730- йиллар) атрофидан топилган балбал (тош ҳайкал) сиртида лангарсимон тамғанинг айнан ўхшашининг учраши¹²³ ҳам мазкур тамға Шарқий хоқонликка алоқадордир деган тахминни кучайтиради.

Шунингдек, Ғарбий Турк хоқонлигининг шаклланиш жараёнларини аниқлашда Тошкент воҳасидан топилаётган «жабғу», «жабғу-хоқон» ва «хоқон» унвонли тангалар алоҳида ўрин тутишини айтиб ўтиш зарур. Бу тип тангаларнинг ўнг юзасида ўнг томонга йўналган

¹²³ *Қаранг:* Kuzuoglu R, Gökçek G. L. 2003 yılı Bilge Kagan Anıt Mezar kazısı // Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler dergisi. – Bışkek, 2005. – S. 54, Resim 21.

отлиқ тасвири (*Av*), тескари томонида эса биринчи босқич тангаларидагидан бироз фарқланувчи ўзига хос тамга жой олган бўлиб (*ʃe*), унинг атрофида суғдий ёзувда айланасига ёзилган *сруу х'у'п рпу* – «Жабғу-хоқон тангаси» иборалари мавжуд (*қаранг:* илова I, 10).

Чоч (Тошкент) воҳасидан топилаётган нумизматик материаллар орасида *βуу twп сруу х'у'п* – «Илоҳий Тун жабғу-хоқон» жумлалари ва «жабғу-хоқон» унвонли тангаларники билан бир хил тамга (*ʃe*) акс этган тангалар анча кўп учрайди. Жумладан, ушбу турдаги тангаларнинг иккита асосий тип: 1) чордона қуриб ўтирган ҳукмдор (Илова I, 12), 2) қўшалок портретли (жабғу-хоқон ва хотун) тасвирли (*қаранг:* илова I, 11) тангалар зарб қилингани аниқланди¹²⁴.

Тошкент воҳасидан айнан VI–VIII асрларга, яъни Турк хоқонлиги ҳукмронлиги даврига тўғри келувчи юзлаб нумизматик материалларнинг топилиши ва уларда хоқонликка хос унвонларнинг деярли барчаси учраётганлиги ҳамда улардаги бир қатор хусусиятлар Ғарбий Турк хоқонлигининг шаклланиш жараёнларини очиб берадиган моҳиятда эканлиги бу масалани синчиклаб тадқиқ қилиш талабини қўйди. Таъкидлаш зарур, Чоч тангалари орасида «Тарду хоқон», «Тун жабғу-хоқон» каби конкрет ҳукмдор номларининг аниқланиши хоқонлик танга зарб қилганми ё аксинчалиги масаласининг ҳал этилишида яна бир қадам бўлди. Бинобарин, тангаларда *жабғу*, *жабғу-хоқон* унвонларининг учраши Чоч воҳаси тангаларидан катта бир қисми Ғарбий Турк хоқонлигига тегишли эканлиги масаласини янада ойдинлаштиради¹²⁵.

Дарвоқе, юқорида ҳам айтиб ўтилганидек, хитой йилномаларида асосан Ғарбий хоқонлик ҳукмдорлари *шеху-кехан* – «ябғу-хоқон» унвони билан қайд этилади. Шунингдек, *жабғу/ябғу* ёки *ябғу-хоқон* унвонлари турли тиллардаги манбаларда *Σιζιβουλος*, *Ziēβηλ* (визант.),

¹²⁴ Бабаев Г. Чач в эпоху Тюркского каганата... – С. 203–205.

¹²⁵ «Жабғу-хоқон» унвонли тангаларнинг ким томонидан ёки айнан қайси Ғарбий Турк хоқони томонидан қачон ва қаерда зарб қилдирила бошланганлиги масаласига тўхталадиган бўлсак, асосан, Тошкент воҳасидан топилаётганлиги уларнинг Чоч ҳудудида бостирилгани эҳтимolini кучайтиради. Айниқса, хоқонлик таркибида пайтда Чочнинг маҳаллий ҳукмдорлари томонидан зарб қилинган тангалар устидан *жабғу-хоқон* унвонли тангалар қайта зарб қилинган ҳолатда учраши хоқонлик тангаларининг Чоч воҳасида бостирилганини яна бир бор тасдиқлайди (Babayar G. Köktürk Kağanlığı sikkeleri... – S. 63)

жембуху, жебу хаган (арман), *жибгу* (грузин), *Синжибу хоқон* (араб), *Синжепук* (ўрта форс), *йа-бго хаган* (тибет.) шаклларида уч-райдики¹²⁶, уларни тадқиқотчилар Истами ябгу ва унинг авлодлари бўлмиш Ғарбий турк хоқонлари билан алоқали ҳисоблайдилар.

Маълумки, манбаларда Истами (552–576)дан бошлаб то охириги мустақил Ғарбий турк хоқонларидан бири бўлмиш Ишбара (640–641)гача ҳукмронлик қилган ҳукмдорлар ҳақида гап борганда улар кўпинча исмлари билан эмас, фақатгина унвони билан *ябгу* ёки *ябгу-хоқон* тарзида тилга олинади. Бу эса ушбу тангаларнинг Истами дав-ридан бошлаб чиқарилганми ёки унинг авлодларидан бири даврида-ми масаласини кўндаланг қўяди. Агар Ғарбий Турк хоқонлигининг дастлабки босқичда, яъни 560- йиллардан то VI аср охириларигача Ўрхундаги марказий ҳокимият бўлмиш Шарқий Турк хоқонлигига тўла бўйсунувчи Ғарбий қанот ўлароқ *Ябгулик* мавқеида бўлган паллада *жабгу* унвонли, VI аср охирилари – VII аср бошларига кел-гач ушбу қанот марказдан бирмунча мустақил фаолият юрита бош-лаб, бошқарувчилари *ябгу-хоқон* унвонига эга бўлган давр, яъни *Ябгу-хоқонлик* палласида эса *жабгу-хоқон* унвонли тангалар зарб қилинганлиги аён бўлади.

Демак, тамға шакли (**𐰉𐰺**), унвон (*жабгу*), иконографик ўзига хосликлардан (прототип) келиб чиқилса, тангалардан бир қисми хоқонликнинг **илк босқич тангалари**, яъни *Ябгулик* даврига тааллуқли бўлиб чиқадики, уларнинг зарб қилдирилиш хронологи-ясини тахминий ўлароқ 560 йиллар охири – VI аср сўнгги чорагига қўйиш мумкин.

Жабгу-хоқон унвонли тангалар эса ҳам унвон, ҳам тамға шакли (**𐰉𐰺**) билан хоқонликнинг **иккинчи босқич тангалари** бўлганидан дарак беради. Шу билан биргаликда, ушбу хоқонлик ҳукмдорларининг расмий унвони *ябгу / жабгу-хоқон* бўлганлиги яна бир қарра исботлайди.

Чоч тангаларининг сезиларли бир қисми Ғарбий Турк хоқонлигининг энг машҳур ҳукмдори Тун ябгу-хоқон (618–630) томонидан зарб қилдирилган бўлиб, айнан шу ҳукмдор даврида

¹²⁶ Chavannes E. Documents sur les... – P. 226–228; Moravcsik G. Byzantinoturcica. II. – Berlin, 1958. – P. 130–131, 290; Golden P. B. Türk Halkları tarihine Giriş... – S. 103; Гумилев Л. Н. Древние тюрки... – С. 158–159; Uray G. The Old Tibetan sources... – P. 281.

хоқонлик ва Чоч орасидаги алоқалар кучаяди. Чунончи, Ғарбий хоқонликнинг жануби-ғарбий ўлкаларга эътибори кучайиши айнан Тун ябғу-хоқон даврига тўғри келиб, хитой йилномаларида таъкидланишича, у Ғарбий хоқонлик марказини Ши (Чоч) давлатининг шимолидаги *Цянь-цюань* (Минг-булок) мавзесига кўчиради ва барча ғарбий ўлкалар устидан ҳукмронликни мустаҳкамлайди ҳамда *Босы* (Эрон), *Гибин* (Кашмир–Каписа–Кобул)ни ўз назорат остига олади¹²⁷. Бу пайтда Ғарбий Турк хоқонлиги Шарқий Туркистон, Амударё–Сирдарё оралиғи, Афғонистон, Шимолий Ҳиндистон, Хуросон, Шимолий Кавказ ва Шимолий Қора денгиз бўйлариини ўз ичига олган йирик салтанатга айланади.

Демак, «жабғу-хоқон» ва «Тун жабғу-хоқон» унвонли тангаларни, улардаги тамға шакли (𐰽𐰺) ва унвонлар мутаносиблигидан келиб чиққан ҳолда хоқонликнинг **иккинчи босқич тангалари**, деб ҳисоблаш мумкин. Фикримизча, бу тип тангалар Ғарбий Турк хоқонлигининг *Ябғу-хоқонлик* палласига оид бўлиб, уларнинг даврий хронологиясини VII аср боши – 630-йиллар билан белгилаш мақсадга мувофиқ.

Чоч воҳасида зарб қилинган Ғарбий Турк хоқонлиги тангаларининг катта бир қисмини «хоқон» унвонли тангалар ташкил этади¹²⁸. Хусусан, Тошкент воҳасидан топилаётган тангалар орасида

¹²⁷ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 283.

¹²⁸ Бу тип тангалар илм оламига танитилганига 30 йилга яқин вақт ўтди (Ртвеладзе Э. В. Нумизматические материалы к истории раннесредневекового Чача // ОНУ, 8, 1982. – С. 31–38, 38). Фақат кўп йиллар давомида уларда жой олган суғдий жумлаларни муваффақиятли ўқиш имконияти бўлмагани сабабли ушбу тангаларнинг айнан қайси давлатга алоқадорлиги масаласи ҳал этилмасдан келди. Уларда «хоқон» унвони акс этгани ва Ғарбий Турк хоқонлигига тааллуқли эканлиги илк бор 2005 йилда Э. В. Ртвеладзе томонидан ўртага ташланган бўлиб, дастлаб тадқиқотчи [...] *twwn γ'γn* – «Туун хоқон» жумлаларини аниқлаган ва уларни Тун ябғу-хоқонга оид тангалар, деб ҳисоблаганди (Ртвеладзе Э. В. История и нумизматика... – С. 90–93). Айни йилларда биз тангадаги жумланинг қолган қисми *βγu* шаклида ўқилишини аниқлаб, бу тип тангалардаги бутун жумлани *βγu twwn γ'γn* – «Илохий Тон (Тўн) хоқон» (эҳтимол, *тон* (тўн) кадимги туркчада «бош, тўнгич» маъносида экани ва бу тип тангаларнинг «Илохий бош/тўнгич хоқон» иборалари билан бир неча Ғарбий турк хоқонлари томонидан чиқарилган) тарзида тиклаган эдик (Бабаёров Г. Древнетюркские монеты... – С. 32–33). Шу тариха бу тип тангаларнинг бир неча вариантлари борлиги аниқланиб, улардан бир қисми «Илохий Тон (Тўн)-хоқон» жумлалари билан Ғарбий Турк хоқонлигининг бир неча ҳукмдорлари томонидан, бир қисми эса Тун ябғу-хоқон номидан (ёки унинг

қўшалоқ портретли (хукмдор ва маликанинг бош қисми) ва икки ўркачли туя тасвири ҳамда ўртаси квадратсимон тешикли, хитой тангаларига тақлид тангалар учрайди (*қаранг:* илова I, 15–16, 18). Улардан биринчиси иконографик ва тамға шакли (☸) жиҳатидан юқорида кўриб чиқилган «жабғу» ва «жабғу-хоқон» унвонли тангаларга жуда яқин бўлиб, кўплаб микдорда топилиши билан алоҳида ажралиб туради. Бу тип тангаларда фақат «хоқон» унвонининг учраши, тамғанинг қўшимча элементлар олганлиги, тасвирлардаги дастлабки шакл (прототип) анчагина ўзгаришга учраганлиги, улар хоқонликнинг сўнги, **учинчи босқич тангалари** бўлганлигидан дарак беради. Бу давр тангаларида «жабғу» ва «жабғу-хоқон» унвонлари учрамаслиги ҳам Ғарбий қанотнинг *Хоқонлик* палласига ўтиши билан боғлиқ, деб изоҳлаш имконини беради. Агар 630- йиллар бошида Хитойдаги Тан империяси Шарқий Турк хоқонлигига барҳам берганлиги эътиборга олинса, айти шу йилларда Ғарбий қанот (яъни Ябғу-хоқонлик) марказий ҳокимиятнинг вориси ўлароқ мустақил хоқонликка айлангани ва хукмдорлар энди фақатгина «хоқон» деб аталиб, шу унвонда танга чиқара бошлагани¹²⁹ аён бўлади.

Юқорида қисман тўхталиб ўтилганидек, асосан Тошкент воҳаси ва қисман Фарғона водийсидан топилаётган¹³⁰ тангаларнинг икотирасига авлодлари томонидан) бостирилган бўлиб чиқади.

¹²⁹ «Хоқон» унвони билан зарб қилинган тангалар ўз хусусиятлари (икнографияси, тамға шакллари)га кўра, хоқонликнинг биринчи (*Ябғулик*) ва иккинчи (*Ябғу-хоқонлик*) палласи тангаларидан анча фарқ қилиб, хукмдор тасвирларининг аслиятдан анча узоқлашгани ва тамғага қўшимча элементлар илова қилингани кўзга ташланадики, бу эса уларнинг «жабғу» ва «жабғу-хоқон» унвонли тангалардан кейин бостирилганини тасдиқлайди. Бундан ташқари, Чоч воҳасида чиқарилган Ғарбий Турк хоқонлиги тангалари орасида фақат ўртаси тўртбурчак тешикли «хоқон» унвонли тангаларда Хитой таъсири кузатилиб, уларда хоқонликка хос тасвир ва тамғалар учрамайди (*қаранг:* илова I, 15–16). 650- йилларнинг охирида Ғарбий хоқонлик ҳам Тан империясига қарам бўлиб қолган паллаларда зарб қилингани эҳтимоли юқори бўлган бу тангалар тип ва микдор жиҳатидан камчиликни ташкил этади. Бу эса хоқонликнинг ўз танга зарбида қисқа бир муддат хитой анъаналарига бўйсунганидан дарак беради.

¹³⁰ Хоқонликка хос тангалар қаторига Фарғона водийси (Қува)дан топилган тангаларни ҳам қўшиш мумкин. Аҳамиятлиси шуки, Чоч тангаларидан фарқли ўлароқ, Қува тангаларидаги жумлалар турк-рун (*Av*) ва суғд ёзувида (*Rv*) битилгандир. Уларда ўрин олган хукмдор тасвирлари ва тамғаларнинг Чоч тангаларидаги тасвир ва тамғалар билан айнан ўхшашлиги хоқонликка тааллуқли тангаларнинг водийда ҳам кенг муомалада бўлганини кўрсатади. Шунингдек, ушбу тангалардан бир гуруҳи

нографик жиҳати ҳам уларнинг хоқонликка алоқадор эканлигини кўрсатади¹³¹.

Чоч тангалари орасида Тун ябғу-хоқон тангаларига ўхшаш, бир томонида ёнма-ён турган қўшалок тасвир: бош кийимсиз, узун сочли ҳукмдор (жабғу) ва уч мугузли бош кийим кийган малика (хотун) тасвирлари акс эттирилган тангалар (*қаранг*: илова I, 3) ўзининг иконографик хусусиятлари билан диққатни жалб қилади. Маълумки, қадимги туркий давлатчилик анъаналарига кўра, ҳукмдорнинг аёли *хотун* унвонига эга бўлиб, давлат бошқарувида фаол иштирок этган ва саройда хоқондан кейинги макомда бўлган¹³².

Фарғона водийсида зарб қилинган, деб ҳисоблаш имконини берадиган далиллар мавжуд. Чунончи, VII аср иккинчи чорагида водийда Ашина хонадонининг бир тармоғи ҳукм сурган бўлиб, VIII аср ўрталаригача зарб қилинган хитой тақлиди ўртаси тўртбурчак тешикли Фарғона тангаларида *хоқон* унвони ва **𐰽** шаклли тамға учрайди. Мазкур тамгалар Фарбий хоқонлиқнинг ҳокимият рамзи бўлганлиги эҳтимоли юқори. Чунки бундай тамгаларнинг яқин ўхшашлари Чоч ва Фарғона водийси туркий тангаларидан ташқари Тўхористоннинг айрим туркий тангаларида ҳам учраши бундан далолат бермоқда (*қаранг*: Смирнова О.И. Сводный каталог... – С. 338–339; Баратова Л.С. К исторической интерпретации... – С. 41–43; Ртвеладзе Э.В. История и нумизматика... – С. 119; Babayar G. Köktürk Kağanlığı sikkeleri... – S. 43–44, 153–155).

¹³¹ Тангалардаги ҳукмдор тасвирлари қадимги туркийларга хос қиёфададир (елкагача тушган узун соч, соқолсиз, кенг юмалок юз, бироз қисқ қўз). Бу тасвирлар Фарбий турк хоқонлари ҳақида келтирилган маълумотларга мос келади. Жумладан, 629 йилда Тун ябғу-хоқоннинг ҳузурда бўлган хитой роҳиби Сюан Цзан хоқонни бош кийимсиз, узун сочлари елкасига тушиб турган ва яшил тўн кийган ҳолатда тасвирлайди (*қаранг*: Тугушева Л.Ю. Уйгурская версия биографии Сюань-Цзана. – М., 1991. – С. 5–6).

¹³² Тангаларда ҳукмдор (ябғу / хоқон) билан ёнма-ён малика (хотун) тасвирларининг акс этиши туркий давлатчилик тизимида аёллар тутган мавқеи билан боғлиқдир. Шунингдек, тангалар иконографиясидаги диққатни тортадиган хусусиятлардан яна бири – қўшалок тасвирли тангаларда хотун уч мугузли (шохли) бош кийимида тасвирланишидир. Э.В. Ртвеладзе ва Л.С. Баратовалар фикрича, ушбу тасвирлар Марказий Осиёнинг бир қанча ҳудудларидан (асосан, Олтой, Мўғулистондан. – *Ғ. Б.*) топилган тош ҳайкал ва бошқа буюмларда ҳам учрайди (Ртвеладзе Э.В., Ртвеладзе Л.Л. Городище Ханабад // Древности Ташкента. – Т., 1976. – С. 26–27; Баратова Л.С. Византийско-согдийско-тюркский симбиоз на монетах Средней Азии // Second International Congress on Turkic Civilization, Bishkek, October 4–6, 2004. – Bishkek 2005. – С. 418–419). Хусусан, Л.С. Баратованинг таъкидлашича, тангалардаги бу тасвир қадимги туркийлар этикодига кўра болалар, жангчилар, ҳомиладорлик ва ҳосилдорлик ҳомийси бўлган илоҳа Умай билан боғлиқдир. Ҳозирда ҳам Жанубий Сибир туркийларида мавжуд бўлган ривоятга кўра, Умаининг макони

Тангаларда аёл тасвири акс этишининг яна бир жиҳати, қадимги туркий давлатчилик анъанасида етакчи ўрин эгаллаган омил – давлат бошқарувида *хотун* мансуб бўлган уруғнинг рамзийлаштирилишидир. Маълумки, Турк хоқонлигида хотунлар мансуб бўлган туркий ашида қабиласи вакиллари хоқонлик асосчиси – ашина қабиласи билан биргаликда ҳокимият бошқарувида фаол иштирок этганлар¹³³.

Тангаларда акс этган қадимги туркий давлатчилик анъаналаридан яна бири – Тун ябғу-хоқон тангаларининг бир гуруҳида чордона қуриб ўтирган ҳукмдор тасвирининг жой олишидир. Чордона қуриб ўтирган ҳукмдор тасвири баъзи олимлар фикрича, қадимги туркларга хос бўлиб, санъатшуносликда бу тарз «турк (ҳукмдори) ўтириши» деб номланади¹³⁴. Турк хоқонлиги таркибида бўлган Марказий Осиёнинг катта бир қисми (Жанубий Сибир, Мўғулистон, Шимолий Хитой, Шарқий Туркистон, Қозоғистон) ва унга қўшни ҳудудлар (Шарқий Европа ва ҳ. к.)дан тош ҳайкал балбаллар ва тошлар ҳамда сарой девор расмлари (Афросиёб, Панжикент)даги тасвирларнинг чордона қурган ҳолатдалиги бундан дарак беради¹³⁵.

Хўш, ушбу тангалар аксариятининг Тошкент (Чоч) воҳасидан топилишининг боиси нимада? Ғарбий турк хоқонларига тааллуқли

Тоғли Олтойдаги уч чўккили Белуха тоғида жойлашган бўлиб, уч мугузли қалпоқ ушбу илоҳанинг рамзидир. Шунингдек, Жанубий Сибир туркий элатларидан бири бўлмиш телеутларда «Тарокдай бошли Май-эне (Умай-она)» ибораси учрайдики, ундан илоҳа Умайнинг уч мугузли тасаввур қилинганини пайқаш мумкин (Osawa T. Güney Sibirya Türklerinde Doğumla ilgili Tanrıça Umay Üzerine Bir Görünüş // 38. Uluslar arası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı. – Ankara, 2005. – S. 1876). Хотуннинг Умайга менгзатилишини бошқа типдаги тангаларда учрайдиган тасвирлар ҳам тасдиқлайди. Хусусан, Чоч тангалари орасида бири ўнг томонга қараб, бири тўғрига юзланиб ўтирган ҳолатда тасвирланган ҳукмдор ва малика (*Av*) тасвирлари мавжуд. Ушбу тангаларнинг орқа томонида эса юқоридаги тангаларга ўхшаш тамға (*Rv*) жой олган (*қаранг*: илова I, 4). Мухими шундаки, тўғрига қараган малика ҳам уч мугузли қалпоқ кийган бўлиб, ҳомиладор аёл тарзида тасвирланган. Бу эса унинг Умай шаклида тасаввур этилганига яна бир қарра гувоҳлик беради.

¹³³ Торланбаева К. У. Дуальная организация... – С. 29–34.

¹³⁴ Esin E. Bağdaş ve Çökme, Türk töresinde iki oturuş şeklinin kadim ikonografisi // STA, III. – İstanbul, 1970. – S. 238.

¹³⁵ Альбаум Л. И. Живопись Афрасиаба... С. 23; Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü – Album of the Turkish Monuments in Mongolia. Hazırlayanlar: O. F. Sertkaya, C. Alyılmaz, T. Battulga. – Ankara: TİKA, 2001. – S. 101, 145, 184; Досымбаева А. Батыс Түрік қағанаты... – Б. 120–150.

тангаларнинг хоқонлик маркази бўлмиш Еттисув ҳудудидан эмас, айнан Чоч ҳудудидан топилиши қандай тарихий асосларга эга? Аввало, мазкур тангаларнинг асосий қисми Тошкент воҳасининг илк ўрта асрларга тааллуқли шаҳар харобаларидан топилаётганлиги, бошқа регионларда эса бундай тангаларнинг оз миқдорда учраши, учраганда ҳам мутахассислар томонидан «келиб қолган тангалар» сифатида талқин қилиниши, уларнинг айнан Чочда зарб қилдирилганини тасдиқлайди.

Агар хитой йилномаларига синчковлик билан назар ташланса, Ғарбий хоқонлик бошқарув марказининг бир неча бор Чоч ҳудудига кўчирилганига гувоҳ бўлиш мумкин. Жумладан, Истами ябғу хоқон 560-йилларда ғарбда, Эфталитларга қарашли ҳудудлардан биринчилардан бўлиб Чоч воҳасини қўлга киритади¹³⁶. 605 йилда эса Ғарбий турк хоқони Шегуй (611–617) Чочнинг маҳаллий ҳукмдорини ўлдириб, бу ерни улус (удел) сифатида тўғридан-тўғри ўз тасарруфига олади ва бошқарувга хоқонликнинг ҳукмдор хонадонидан бўлмиш Тегин Тяньжи (*Теле Тяньжи*; 605–609)ни тайинлайди¹³⁷. Шунингдек, хитой йилномаларида қайд этилишича, Ғарбий турк хоқони Чуло (Чўра; 599–610) ўз давлати ҳудудида яна иккита «кичик хоқон» тайинлаб, улардан бирининг қароргоҳини *Ши-го* (луг. Чоч давлати)нинг шимолида таъсис қилади ва бутун ўтроқ ҳукмдорликларни ушбу кичик хоқон воситасида бошқаради¹³⁸.

Тун ябғу-хоқон (618–630) эса юқорида ҳам кўриб ўтилганидек, ўз ҳукмдорлигининг дастлабки йилларидаёқ қароргоҳини Чочнинг шимолидаги *Цянь-Цюань* (Минг-булок) мавзесига кўчиради. Шунингдек, яна бир хоқон Ашина Улуғ (*Хэлу*; 651–657) ўз қароргоҳини худди шу мавзегга кўчиради¹³⁹. Бундан ташқари, Ғарбий хоқонлик ҳукмдорларидан яна бир неча нафари ўзаро тахт талашувлар пайтида Чочга сиғингани маълум. Мисол тариқасида, хитой йилномаларида қайд этилган Элби Тулу (*Иби Дулу*; 638–642) хоқон 640- йиллар-

¹³⁶ Буряков Ю. К истории раннесредневекового Чача // O'zbekiston tarixi, № 3, 2002. – С. 12.

¹³⁷ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 313; Chavannes E. Documents sur les... – P. 141.

¹³⁸ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 279.

¹³⁹ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 289; Taşağıl A. Gök-Türkler. II. – Ankara, 1999. – S. 71.

да Чочга қочиб, *Кохотун-чэн*¹⁴⁰ (Хотункат) шахрида паноҳ топгани воқеасини келтириб ўтиш мумкин¹⁴¹.

Араб географлари асарларида Шош (Чоч) воҳасида Жабғукат номли шаҳар борлиги ва бу ер қадимда Чоч хумдорларининг ҳарбий қароргоҳи бўлгани қайд этилади. Ушбу жой номининг, ҳам луғавий жиҳатдан «Жабғу шахри» маъносини билдиришига, ҳам пайдо бўлиш вақти VI–VII асрларга тўғри келишига асосланиб, кўпчилик тадқиқотчилар шаҳарнинг қароргоҳ сифатида айнан хоқонлик томонидан барпо қилинганини илгари суришади¹⁴². Шунингдек, араб географлари томонидан Жабғукатга яқин Шошдаги шаҳарлардан бири сифатида қайд этилган Хотункатнинг барпо этилиши ҳам хоқонлик бошқарувига хос анъана билан бевосита боғлиқдир.

Демак, мазкур тарихий далиллар асосида Ғарбий Турк хоқонлигининг илк ва хос тангалари Чоч воҳасида зарб қилдирилган деб айтиш мумкин. Шу ўринда «нега Чоч воҳаси тангаларини хоқонлиқнинг хос тангалари» деб аташ керак, мазмундаги савол туғилади. Чоч тангаларидан бир қисмини «хоқонлиқнинг хос тангалари» деб аташнинг замирида хоқонлик даврида Амударё–Сирдарё оралиғидаги воҳаларда бостирилган туркий тангалардан фарқли ҳолда¹⁴³, уларда хоқонликка алоқадор конкрет ҳукмдор исмлари

¹⁴⁰ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 288; Chavannes E. Documents sur les... – P. 58. Бичурин ушбу шаҳар номини асл ҳолатида келтирмай, ўгириб «город Ханьша» тарзида берган. Бу эса О. И. Смирнова каби баъзи тадқиқотчиларни истисно қилганда, аксарият тадқиқотчиларни мазкур шаҳар номининг Хотункат билан алоқадорлиги ҳақида фикр юритишларидан чалғитган (*қар.*: Смирнова О. И. Заметки о среднеазиатской титулатуре // ЭВ. Вып. 14. – М. -Л., 1961. – С. 65).

¹⁴¹ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 288; Chavannes E. Documents sur les... – P. 58.

¹⁴² Байтанаев Б. А. Вопросы локализации Нуджикета // Новые исследования по археологии Казахстана. Труды научно-практической конференции «Маргулановские чтения – 15». – Алматы, 2004. – С. 67–70, пр. 25.

¹⁴³ Фарғона, Самарқанд ва Тўхористоннинг туркий тангаларини «хоқонликка бевосита алоқадор тангалар» эмас, билвосита тангалар гуруҳига киритишнинг асосида уларнинг тўғридан-тўғри хоқонлар томонидан эмас, Ашина хонадонининг бошқа тармоқлари (Фарғона, Тўхористон) ёки ушбу хонадон билан қариндошлик ришталарини боғлаган сулолалар (Самарқанд) томонидан бостирилгани каби омиллар ётади (Бу ҳақда батафсилроқ қаранг: Бобоёров Ф. Илк ўрта асрлар тангаларида Ўзбекистон ҳудудидаги давлатчиликка доир маълумотлар // Ўзбекистон тарихи манбашунослиги масалалари. – Т., 2010. – Б. 25–27, 29–31, 35–37).

(Тарду, Тун ябғу-хоқон) учраши, Ғарбий хоқонлик шаклланиш босқичларининг барча паллаларига хос унвонлар (*жабғу*, *жабғу-хоқон*, *хоқон*) кетма-кетлиги ва бу босқичларни маълум маънода ўзида акс эттирган тамғалар узвийлиги (𐰉 – 𐰉 – 𐰉) каби далиллар асосида ўз тасдиғини топади.

Мазкур тангаларнинг аксарияти хоқонлик даврида воҳанинг энг йирик шаҳарлари (Қанқатепа, Хонобод ва б.) харобаларидан топилаётгани, уларнинг Чоч воҳасида зарб қилдирилганидан дарак бериши баробарида «хоқонликнинг айнан Чочда танга зарбини йўлга қўйишида қандай шарт-шароитлар роль ўйнаган бўлиши мумкин» мазмундаги саволни кўндаланг қўяди. Фикримизча, хоқонлар Чочни ўз тасарруфига олиб, воҳада кенг фаолият юрита бошлагач, бу ердаги танга-пул зарби анъанаси билан танишадилар ва ўз тангаларини бостира бошлайдилар¹⁴⁴. Бу фикрни тасдиқлайдиган омиллардан яна

¹⁴⁴ Ғарбий Турк хоқонлиги тангалари масаласининг ҳал этилиши бир қатор мунозарали фикрларнинг ўз ечимини топишига имконият яратди. Хусусан, Чоч, Фарғона, Суғд, Бухоро, Тўхористон, Кобул, Зобулистон, Гандхара воҳаларида хоқонликка тобе ҳукмдорликлар томонидан зарб қилинган *хоқон*, *хотун*, *ябғу*, *тегин*, *элтабар*, *тудун*, *тархон*, *тутуқ* сингари суғдий, бактрий, пахлавий ва брахмий ёзувли тангаларда кўплаб туркий унвонлар учраши (Babayar G. Köktürk Kağanlığı sikkeleri... – S. 23–26, 30–32, 40–48) уларни хоқонликка бевосита ёки билвосита алоқадор деб ҳисоблаш имконини берди. Улар орасида *жабғу*, *жабғу-хоқон* ва *хоқон* унвонли Чоч тангаларини, ҳам ушбу хоқонликнинг бош ҳукмдорлари номини ўзида акс эттирганлиги, ҳам хоқонликка хос ҳокимият рамзлари (олий унвонлар, «шоҳона сюжетлар», тамға шакллари ва ҳ. к.)ни ўзига жо қилгани туфайли «хоқонликнинг хос тангалари» деб ҳисоблаш мумкин. Яъни улар хоқонликка бевосита алоқадор тангалардир. Бу гуруҳга қадимги турк-рун ва суғдий ёзувли «хоқон» унвонли Фарғона тангаларини (Смирнова О. И. Сводный каталог... – С. 58; Babayar G. Fergane bölgesinde bulunan Türk-Runik yazılı Köktürk sikkeleri üzerine // Düünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler. İstanbul, 2008. – S. 135–146) ҳам киритиш мумкин. Чунки уларнинг иконографик жиҳатлари ва тамға шакли Чоч воҳаси тангаларига жуда яқин. Туркий унвонли бошқа тангалар эса «хоқонликка билвосита алоқадор тангалар»дир. Жумладан, кўшалок портретли (ҳукмдор ва малика) «жабғу», «Тун жабғу-хоқон» унвонли Чоч тангаларига ўхшаш кўшалок тасвирли, фақат тамға шаклига кўра фаркланувчи суғдий ёзувли Самарқанд («хотун» унвонли) (Смирнова О. И. Сводный каталог..., – С. 362–370) ва Тўхористон (Чағониён?), шунингдек, «Алп хоқон тутуқ» унвонли Ўтроп, «... *tk'yn c'synk*» («... Чоч тегини»), «... *tdwn c'synk*» («... Чоч тудуни») иборалари акс этган Чоч, «ябғу» унвонли Тўхористон ва «... Тегин-шоҳ» иборалари ўрин олган Кобул-Гандхара тангаларининг (нафақат туркий унвонларда зарб қилингани, балки аксариятининг иконографик жиҳатдан (ҳукмдор қиёфаси, соч шакли, тамға

бири эса Еттисувда танга зарби Чочга нисбатан анча кеч даврга, асосан, VII аср охири – VIII аср бошларига тўғри келишидир. Маълумки, Чочда танга зарб қилиш анъанаси милоднинг илк асрлари, асосан III–IV асрларга тегишли бўлиб, илк бор Қанг давлати ҳукмдорлари томонидан танга зарб қилинган¹⁴⁵. Бироқ Чоч воҳасининг Ғарбий Турк хоқонлигига оид тангалари Қанг даври тангаларидан бир қатор хусусиятлари (иконографик ва палеографик жиҳатлари, ясашиш техникаси, вазн ва ҳажми)га кўра катта фарқ қилади. Ташқи таъсирлар яққол кўзга ташланиб турадиган Қанг тангаларидан фарқли ўлароқ хоқонлик тангалариларда қадимги туркий давлатчилик анъаналари кенг акс этган.

Нумизматик материаллар асосида Ғарбий Турк хоқонлиги бошқарув тизимининг айрим жиҳатларига қисқа бир назар ташлаш шуни кўрсатадики, бу пайтда хоқонлик ўша даврнинг йирик салтанатлари бўлмиш қўшни Сосонийлар Эрони, Византия ва Хитой каби ўз танга-пул тизимига эга бўлган. Демак, дастлаб кўчманчи муҳитдан келиб чиққан Ғарбий хоқонликни қисқа муддат ичида ўз бошқарувини ўтроқ воҳаларга тадбиқ қилган давлат сифатида талқин қилиш мумкин.

Хуллас, ушбу сиёсий уюшма Буюк Турк хоқонлигининг таркибий – Ғарбий қаноти бўлиб, давлат сифатида шаклланиш жараёнида *Ябгулик* (VI асрнинг 60- йиллари – шу асрнинг сўнгги чораги) – *Ябгу-хоқонлик* (VII асрнинг боши – шу асрнинг 30 й. й.) – *Хоқонлик* (630- йиллардан то 740 йилгача) каби уч босқични босиб ўтган. Хоқонлигининг асосий қаноти Шарқий хоқонлик (яъни Шарқий Турк хоқонлиги)га 630- йилларда Хитойнинг Тан империяси томонидан барҳам берилгач, собиқ марказнинг меросхўри сифатида

ва турли рамзий белгилар) туркий характерда эканлиги уларнинг айнан Ғарбий Турк хоқонлигига боғлиқ равишда бостирила бошлаганини кўрсатади. Яъни Ғарбий хоқонликнинг бошқарув тизимига хос мазкур унвонларнинг тангаларда акс этишини хоқонликка алоқадор равишда пайдо бўлган туркий сулолалар фаолияти билан боғлаш учун асос бор. Бу эса хоқонликка хос бошқарув шаклининг нафақат марказий ҳокимиятда, балки унга тобе бошқарувларда ҳам тарқалганини яна бир қарра тасдиқлайди (*Қаранг*. Göbl R. Dokumente zur Geschichte der Iranischen Hunnen in Baktrien und Indien. Band I. – Wiesbaden, 1967. – S. 140–141, 143, 167–168, 182, 192; Babayar G. Köktürk Kağanlığı sikkeleri... – S. 23–26, 30–32, 40–48).

¹⁴⁵ Ртвеладзе Э. В. Древние и раннесредневековые монеты историко-культурных областей Узбекистана. Том 1. – Т., 2002. – С. 235–236.

Хоқонлик статусига эришган Ғарбий қанот, шу даврдан бошлаб том маънодаги мустақил давлат ҳолатини олган ва 657 йилгача том маънодаги мустақил давлат сифатида фаолият юритган, шу йилдан эътиборан то 740 йилгача Хитойнинг Тан сулоласига тобе ўлароқ ўз ҳокимиятини сақлаб қолган.

2. 2. 2. Хоқонликнинг юксалиш ва таназзул давлари

Ғарбий Турк хоқонлиги 630- йилларга келиб алоҳида хоқонликка айлангач, то 657 йилгача мустақил давлат сифатида фаолият юритади. Қарийб 30 йиллик бир даврда уни хитой йилномаларидан аён бўлишича, *Мохэду* (*Баҳодур (630–631), *Сы Шеху кехан* (Сир ябғу-хоқон; 631–633), *Нишу Дулу* (*Низук Дулу (633–634)), *Шаболо Хилиши* (*Ишбара Хили Шер; 634–638), *Юйгу Дулу* (*Юқук Дулу; 638–642), *И Кюйли Ши Би* (*Эл Кулуг Шер Йелби; 640–641), *Иби Шаболо Шеху кехан* (*Йелби Ишбара ябғу-хоқон; 641–642), *Иби Шегуй* (*Йелби Шегуй; 642–649), *Ашина Хэлу* (*Улуғ; 651–657) каби хукмдорлар бошқаришди¹⁴⁶.

Юқорида кўриб ўтилганидек, бунгача кечган 50 йилдан ортиқ даврда – 568–630 йиллар оралиғида Ғарбий қанот мақомида, яъни *Ябғулик* ва *Ябғу-хоқонлик* пайтида уни Истами ябғу (568–576), Тарду хоқон (576–583), Апа Турум (583–587), Нири (587–599), Чўра (603–611), Шегуй (611–618), Тун ябғу-хоқон (618–630) каби 7 нафар хукмдор бошқарган бўлиб, бу даврда Ғарбий Турк хоқонлиги сиёсий жиҳатдан асосан юксалиш даврини бошдан кечирди. Бу унинг йил сайин ҳудудлари кенгайиб, Шимолий Кавказ, Қора денгиз бўйлари, Хуросон ва Шимолий Ҳиндистон ҳудудларини ўз таркибига киритишида яққол кўзга ташланади. Истами ябғу (568–576) даврида бошланиб то Амударёгача етиб борган хоқонлик чегаралари у ва унинг ўғли Тарду (576–583) даврида ғарбда Қора денгиз бўйларигача қадар чўзилади.

Бу йўналишдаги ҳаракатлар, асосан, Шарқий Европага қочган, ашина туркларининг собиқ хужайинлари бўлмиш жуан-жуан (авар)ларни таъқиб этиш мақсадида ташкил қилинган бўлса-да, хоқонликнинг ўз иттифоқчиси Византияни уларнинг душмани

¹⁴⁶ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 284–289; Кляшторный С. Г. Генеалогия и хронология западнотюркских... – С. 165–168.

ҳисобланувчи Аварларга ёрдам берганликда айблаб, Қора денгиз бўйидаги Херсон қалъасини босиб олиш билан якунланади.

Шу ўринда хоқонлик қўшинларининг ғарбда илк эгаллаган ҳудуд – Волга ва Урол бўйларида илк пайдо бўлиш санаси ҳақида тадқиқотчилар икки хил фикр билдиришларини таъкидлаб ўтиш зурур. С. Г. Кляшторный бу воқеалар 558 йилда рўй берган, деб ҳисобласа¹⁴⁷, С. Дестунис Византия тарихчиси Менандрнинг маълумотларига таяниб, Истами эфталитларни тор-мор қилгач, яъни 563–565 йиллардан бошлаб аварларни таъқиб қила бошлайди, деб ёзади¹⁴⁸. А. Комарнинг фикрича, 558–561 йиллар орасида Шимолий Кавказда яшаган туркий *савир*, *берсил*, *утигур*, *оногур* (ўн-ўғур) ва *огур* (ўғур) қабилаларини муваффақиятли равишда бўйсундирган аварлар 562 йилда бирданига бу ҳудудлардан Дунайга силжишади ва Карпат ҳавзасида ўзларига янги макон қидира бошлашадики, бу уларнинг тўсатдан Турк хоқонлиги ҳужумига дуч келишлари билан боғлиқдир. Шундан келиб чиқилса, хоқонлик қўшинларининг Шарқий Европада пайдо бўлиши 561 йилга тўғри келади¹⁴⁹. Византия манбарида қайд этилишича, 568 йилда Волгабўйидаги *огур* (ўғур) қабиласи бошида «Истами номидан» тайинланган ноиб турарди. Менандр ва Табарийнинг маълумотларидан аён бўлишича, Шимолий Кавказ ва Қора денгиз ҳавзаларининг хоқонлик томонидан эгалланиши 570/571 йилда ниҳоясига етади¹⁵⁰. Бу пайтга келиб, Табарий асаридаги маълумотларга асосланилса, Шимолий Кавказдаги юкорида санаб ўтилган туркий қабилалардан ташқари, *алан*, *абхаз*, *баланжар* каби ғайритуркий қабилалар ҳам хоқонликнинг кўл остига ўтган¹⁵¹.

576 йилда Истами ябғу вафот этгач, бошқарув унинг ўғли Тардунинг қўлига ўтди. Унинг сиёсий фаолиятини икки босқичга бўлиш мумкин: 1) Ғарбий ўлкаларга қаратилган сиёсат – 576–583 йилларда хоқонлик қўшинлари икки йўналишда – бири жануби-ғарбий

¹⁴⁷ Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г. Степные империи Евразии. Изд. 2-я. – Санкт-Петербург, 2005. – С. 436.

¹⁴⁸ Комар А. Наследие тюркских каганатов... – С. 100.

¹⁴⁹ Комар А. Наследие тюркских каганатов... – С. 100.

¹⁵⁰ Феофилакт Симокатта. История ... – С. 624; Артамонов М. И. История Хазар... С. 156; Комар А. Наследие тюркских каганатов... – С. 101.

¹⁵¹ Комар А. Наследие тюркских каганатов... – С. 101.

йўналиш бўйлаб, Амударёни кечиб ўтиб, Шимолий Афғонистон ва Хуросон худудларига уюштирган хужумлар; 2) Шарққа қаратилган сиёсат – 583 йилдан бошлаб то 603 йилгача унинг Шарқий хоқонлик тахти учун кураши ва ўзини иккала хоқонликни бирлаштирган хукмдор сифатида кўришга ҳаракат қилган даври.

576-йилда Истами ябғунинг бошқа бир ўғли Турксанф (Турк-шад)¹⁵² Урол дарёси яқинида Византия элчиси Валентин билан кўришганда элчига Византиянинг икки юзли сиёсат юритаётганини айтиб, ўз норозилигини билдиради. Орадан кўп ўтмай эса у Қримга юриш қилиб, Византиянинг бу ердаги мустамлакаси Босфорни босиб олади. Ушбу истило арафасида Қримга яқин худудларда яшовчи эроний аланлар ва туркий кутригур (тўкурғур / тўққиз ўғур) қабилалари хоқонликка бўйсунар эди¹⁵³. Араб манбаларига кўра, туркларнинг истило ҳаракатлари Кавказдаги Абхазия, Бенжер ва Беленжерни ўз ичига олган эди¹⁵⁴. Хоқонлик Византияга қарши қаратилган ушбу юришларини Византиянинг Транскавказдаги мустамлакаларидан бири бўлган Лазикага хужум уюштирган ҳолда давом эттиради. Тўғрироғи, бир томонлама олиб борилган ушбу иттифоқ ниҳоят 582 йилда бошланиб, 593 йилгача чўзилган хоқонлик ичидаги ички тартибсизликлар туфайли барҳам топди¹⁵⁵.

589 йилда Ҳирот атрофида Сосонийлар лашкарбошиси Баҳром Чубин томонидан хоқонлик қўшинларининг мағлубиятга учратилиши натижасида бир вақтлар Турк хоқонлиги қўл остига ўтган Хуросон ва Амударёнинг сўл қирғоғидан жануби-ғарбдаги ерлар бир муддат қайтадан Эрон салтанати таркибига ўтди. Бироқ бу мағлубият хоқонликнинг Хуросон ва атрофидаги худудларга бўлган даъвосини тўхтатиб қўймади. Хусусан, хоқонлик ўз ички тартибсизликларига барҳам бергач, мазкур худудларга қайта-қайта хужум уюштира бошлайди.

588–589 йилларга келиб эса Византия жуда орзуманд бўлган хоқонлик билан эски иттифоқини қайта тиклашга эришди. Бироқ

¹⁵² *Турксанф* – венгер олими Г. Немет фикрича, бу исмининг асли Турк-шад бўлган (Golden P. B. Hazar Çalışmaları... – S. 49).

¹⁵³ Golden P. B. Hazar Çalışmaları... – S. 49.

¹⁵⁴ Golden P. B. Hazar Çalışmaları... – S. 49.

¹⁵⁵ Феофилакт Симокатта. История... – С. 285; Артамонов М. И. История Хазар... – С. 138; Гумилев Л. Н. Древние тюрки... – С. 107–108, 116–117.

591 йилда хоқонлик қўшинларининг Ҳирот атрофида Сосонийлардан енгилиши бу иттифокнинг кучайишига ҳалақит берди. Афтидан ушбу мағлубиятдан кейин Турк хоқонлиги қайтадан ички муаммолар билан ўралашиб қолган кўринади. Чунки бу даврда хоқонлик – Византия иттифокида бирор бир силжиш бўлганига доир маълумотлар учрамайди. Фақат Византия манбаларида қайд этилишича, 598 йилга келиб, Константинополга ташриф буюрган бир турк элчиси император Маврикийга хоқонликнинг ички тартибсизликлардан батамом қутулгани ҳақида хабар беради¹⁵⁶.

Истами ва Тарду даврида давом эттирилган янги ўлкаларни босиб олиш сиёсати орадан 10 йилдан кўпроқ вақт ўтгач, Шегуй (611–618) ва Тун ябғу-хоқон (618–630) ҳукмдорликлари даврида яна қайтадан жонланади. Улардан олдин ҳукмронлик қилган Апа Турум (583–587), Нири (587–599) ва Чўра (603–611) хоқонлар даврида бу сиёсат давом эттирилганига доир маълумот кам. Фақат юқорида келтириб ўтилган турк элчиларининг Византияга 598 йилги ташрифи бундан истисно. Бу элчилик Шарқий Турк хоқонлигида тахтга ўтириб, ўзини хоқонликнинг ҳар иккала қанотининг «буюк хоқони» деб эълон қилган Тардунинг ташаббуси эди.

Истамининг эмас, унинг оғаси Буминнинг авлодидан бўлган мазкур учала ҳукмдордан кейин Ғарбий қанот бошқаруви 611 йилдан бошлаб яна Истами авлодлари (Шегуй ва Тун ябғу-хоқон) қўлига ўтгач, хоқонлик қўшинлари Эронга қайтадан ҳужум уюштира бошлайди. Бу ҳужумлар асосан Амударё ва Каспий денгизининг жануби-шарқий йўналишлари орқали амалга оширилади. Чунончи, 616 йилда Чембуху бошчилигидаги турк қўшинларининг Исфаҳон ва Рай шаҳарларини босиб олгани арман манбаларида қайд этилади¹⁵⁷. Шегуй томонидан ғарб ва жанубга ёйилиш сиёсати яна давом эттирилгани «Тан шу»даги ушбу маълумотда ўз ифодасини топган:

«Шегуй хоқон Да-ту (Тарду) хоқоннинг кичик ўғли эди¹⁵⁸. Ҳокимият

¹⁵⁶ Golden P. B. Hazar Çalışmaları... – S. 50.

¹⁵⁷ Harmatta J., Litvinsky B. A. Toharistan and Gandhara... – P. 369.

¹⁵⁸ Аслида Шегуй Тардунинг невараси бўлиши керак. Чунки айни йилномада «Шегуй Тулунинг ўғли, Дату (Тарду)нинг неварасидир. Наслдан-насла у мансуб бўлган хонадон аъзолари хоқон унвонини олдилар ва Ғарбий қисмини бошқардилар. Энди бўлса, эшитишимча у ҳокимиятни қўлдан бой бериб, Чуло хоқонга бўйсунбди»

тепасига чиккач, худудларини кенгайтирган илк ҳукмдор у бўлди. Шарқда Киншан (Олтой)гача юриш килди. Ғарбда денгизгача (Каспийгача (?)) сафар уюштирди. *Юймынь* (Дунхуан)нинг ғарбидаги турли ҳукмдорликларнинг барчаси унинг ҳокимиятига тобе бўлди. Шу сабабли у Шимол туркларининг ракибига айланди. Қароргоҳини *Гуйцзи* (Куча)нинг шимолида *Шанми* тоғида қурди. Кейин вафот этди. Ўрнига иниси *Тун шеху-кехан* (Тун ябғу-хокон) ўтирди»¹⁵⁹.

Тун ябғу-хокон 618 йилда Еттисувда, ўша пайтда Ғарбий қанотнинг маркази бўлган Суяб шаҳрида тахтга ўтиради. «Тан шу» йилномасида қайд этилишича, у дастлабки фаолиятини хоқонликнинг бошқарув тизимида ислохатлар ўтказиш билан бошлаб, бошқарув марказини Чоч воҳасининг шимолидаги Минг-булоқ мавзесига қўчиради ва бу ердан туриб, Ғарбий ўлкалар устидан назоратни кучайтиради¹⁶⁰. Чочнинг ўзига хос хусусиятларини назарда тутган шекилли, хитой йилномаларида таъкидланишича, у бу ердан туриб ўз қўл остидаги катта-кичик ҳукмдорликлар бошқарувчиларининг ҳар бирига *элтабар* унвонини тақдим этади ва уларни назорат қилиш учун бирор *тундун* юборади. Бинобарин, *элтабар* унвони Турк хоқонлигида юқори даражали унвонлардан бири бўлиб, маъноси «элни, давлатни тутиб шаклида маълумот учрайди (*Қаранг*: Chavannes E. Documents sur les... – P. 17; Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 281).

¹⁵⁹ Chavannes E. Documents sur les... – P. 23–24; Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 283; Taşağıl A. Gök-Türkler. I, 2. Baskı. – Ankara, 2003. – S. 92.

¹⁶⁰ Унинг ўз қароргоҳини Чоч воҳасига қўчиришдан мақсади ҳар ҳолда воҳанинг стратегик жihatдан муҳим бир ерда жойлашгани билан боғлиқ бўлса керак. Чунончи, илк ўрта асрларда Чоч нафақат бугунги Тошкент воҳасини ўз ичига олар, балки унинг худуди шимоли-шарқда Тарозгача, шимоли-ғарбда эса Тарбанд (Ўтрор/Фороб) худудини камраган бир ўлка ўлароқ, жўғрофий жойлашувига кўра Марказий Осиёнинг шимоли-шарқидаги кўчманчи-чорвадор элатлар билан минтақанинг жануби-ғарбидаги ўтроқ-деҳқон халқлар орасида сиёсий-маданий ва тижорий алоқалар учун кўприк эди. Айниқса, бу худуднинг хоқонлик таркибига кириб, воҳада тижорий ҳаёт гурираб ўса бошлаши хоқонларнинг эътиборини тортмасдан қолмасди. Чоч воҳасида қароргоҳ қуриш – бу, ҳам кўчманчилар устидан, ҳам ўтроқ воҳалар устидан назоратни янада қулайлаштиришда қўл келарди. Дарвоқе, Чочнинг ўзига хос хусусиятлари ундан олдин ўтган ҳукмдорларнинг ҳам назаридан четда қолмаган, уларнинг буйруғи билан воҳанинг маркази Бинкент (ҳозирги Тошкент) шаҳрининг яқиниғинасида Жабғуқат номли шаҳар қад қўтарган, хатто Чўра хоқон (599–610) ўз ҳукмронлиги даврида ташкил этилган иккита «кичик хоқонлик»дан бирининг маркази ғарбда, Чочнинг шимолидаги Минг-булоқ мавзесида барпо этилган эди.

турувчи», *тудун* унвони эса хоқонлиқнинг бошқарув тизимига хос унвонлардан бири сифатида «бўйсундирилган ўлкалардан солиқ йиғишни ташкил қилувчи ва маҳаллий ҳукмдор устидан назорат қилувчи», яъни ноиб маъносида эди. Демак, тобе ҳукмдорларга, ҳам юқори унвон бериш, ҳам улар устидан бирор назоратчи тайинлаш каби ислоҳатларни амалга ошириш орқали у вассаллар устидан ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш ниятида бўлган.

Тун ябғу-хоқон ҳукмронлиги даврида хоқонлиқ ҳудуди ғарбда Шимолий Кавказдан янада ғарброкдаги ўлкаларга, жануби-ғарбда эса Хуросон ва Кобулгача кенгаяди. Бу ҳақда «Тан шу» йилномасида қуйидагича маълумотлар акс этган:

«Тун ябғу-хоқон мард ва уддабурон киши эди. Бирор жангга киришса, қиска вақтда ғалаба қозонарди. Мухораба ва ҳужумда тенгсиз бўлиб, бундай маҳорати соясида *теле* (40 дан ортиқ туркий кабилаларни ўз ичига олган) иттифоқини ўзига боғлади. Ғарбда *Бо-си* (Форс/Эрон) ва *Гибин* (Капис/Шимолий Ҳиндистон)ни бўйин эгдирди. Юз мингларча аскари бор эди»¹⁶¹.

Ғарбий Турк хоқонлигининг янги ўлкаларни қўлга киритишга бўлган интилиши Кавказ бўйлаб яна давом эттирила бошлайди. Бу вақтда Албания (Озарбайжон) ва Арманистон Сосонийлар қўл остидаги маҳаллий сулоалар томонидан бошқарилаётган эди. Сосонийларга қарши эски иттифоқчилар бўлмиш Византия ва хоқонлиқ алоқалари Тун ябғу-хоқон даврига келиб яна жонлана бошлайди. «Агван тарихи» асаридан маълум бўлишича, 626 йилда Византия императори Ираклий Сосонийларга қарши иттифоқни янада кучайтириш мақсадида Андрей бошчилигида туркларга навбатдаги элчилик хайъати юборади. Андрей Ғарбий турк хоқони Жебу-хоқон¹⁶² (яъни

¹⁶¹ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 283; Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 52, 84–85.

¹⁶² *Жебу-хоқон* – аслида, Жабғу-хоқон. Мазкур ҳукмдорнинг кимлиги масаласида тадқиқотчилар орасида яқдиллик йўқ. Баъзи тадқиқотчилар ўша пайтда Тбилиссига ҳужум қилган туркий қўшинлар Ғарбий Турк хоқонлигининг эмас, Хазар хоқонлиги (630-969) жангчилари эди, Жабғу-хоқон эса Хазар ҳукмдори бўлган деб ҳисоблашса, айрим олимлар уни Тун ябғу-хоқоннинг укаси бўлган деб билишади (Гумилев Л. Н. Қадимги турклар... – Б. 221). Ғарчи византия ва арман манбаларда Жабғу-хоқон гоҳ Хазар ҳукмдори сифатида таърифланиб, гоҳ Шимол ҳукмдори билан боғлиқ маълумотлар баъзан чалкаштирилган ҳолда учраса ҳам, улар мазмунидан «Шимол ҳукмдори» деганда бош турк хоқони тушунилгани, «Жабғу-хоқон» эса Ғарбий турк

Тун ябғу-хоқон) билан учрашиб, унинг розилигини олгач, 1000 га яқин турк жангчи билан биргаликда орқага қайтган Византия элчилик ҳайъати йўл-йўлакай олдиларидан чиққан хавф-хатарни мазкур жангчилар ёрдамида бартараф этиб, Дарбанд орқали Кура дарёсига етиб келгач, бу ердан денгиз йўли билан император ҳузурига етиб оладилар¹⁶³. Византиянинг ушбу элчилик ҳайъатига қўшиб юборилган кишилар сонининг бу даражада кўп бўлиши хоқонлик учун ҳам мазкур иттифоқ муҳим бўлганидан дарак беради. Бундан ташқари, «1000 кишидан иборат жангчи»нинг ҳаммаси ҳарбий бўлмай, уларнинг бир қисми тужжорлар бўлиши ҳам мумкин. Чунки ҳар бир элчилик миссияси билан биргаликда, кўп ҳолларда тижорат карвонларининг бирга қўшиб юборилганига доир маълумотлар талай.

Византия манбаларида қайд этилишича, император қўшинлари билан биргаликда Эронга қарши жанг қилиш учун 626 йилда «Шимол хоқони» ўз жияни Шад¹⁶⁴ бошчилигида қўшин юборади. Шад дастлаб Сосонийларнинг Шимолий Кавказдаги таянчи Дарбандни эгаллаб, сўнгра Кавказ Албанияси (Озарбайжон)га бостириб киради. Шад бошчилигидаги қўшинлар Кавказдан катта ўлжалар билан кайтиши, шунингдек, Сосонийлар шахоншоҳининг жиддий ҳарбий ҳукмдори эканлиги пайкалади. Бундан ташқари, Тбилисси атрофида император Ираклий билан Жебу-хоқон учрашуви пайтида императорнинг унга олий ҳукмдор сифатида илтифот кўрсатиши, ўз кизини беришга ваъда бериши каби маълумотлар ҳам унинг Хазар ҳукмдори ёки Ғарбий хоқонликдаги иккинчи даражали шахс эмаслигини кўрсатади. Фикримизча, ушбу манбаларда Турк хоқонлиги ва Хазарлар гуё битта давлат сифатида талқин қилиниб, воқеалар чалкаштириб юборилган ва бу кейинги тадқиқотларида ҳам мунозарали фикрларнинг пайдо бўлишига олиб келган. Шу ўринда яна бир далил шуки, агар Ираклийга ёрдамга келган Жебу-хоқоннинг 628 йилда ўз мамлакати ичкарасида рўй берган тартибсизликлар туфайли орқага қайтиб кетгани ва 630 йилда ўлдирилиши каби ҳолатлар назарда тутилса, ушбу ҳукмдорнинг Тун ябғу-хоқон билан алоқадорлиги масаласи янада ойдинлашади. Қолаверса, хитой йилномаларида ҳам «Шимол хоқони» деганда доимо Шарқий Турк хоқонлиги тушунилиши, *Босы* (Форс/Эрон)га ҳужум қилиб, ҳукмдор *Кусэхо* (Хусрав)ни ўлдирган Ғарбий турк хоқони сифатида эса *Шеху-кехан* (Ябғу-хоқон) эслатилиши ва Тун ябғу-хоқоннинг ўлими 630- йилларда содир бўлгани ҳақида йилномалардаги маълумотлар ҳам бу масалани аниқлашда ёрдам беради.

¹⁶³ Артамонов М. И. История Хазар... – С. 154–156; Гумилев Л. Н. Древние тюрки... – С. 184.

¹⁶⁴ *Шад* – аслида бу атама Турк хоқонлигида шахзодалар унвони. Хоқоннинг *тегин* деб аталадиган ўғил ва жиянлари ўз қўшинига эга бўлиб, бирор ўлканинг бошқарувига тайинланса *шад* деб атала бошларди.

тайёргарлик кўраётганини пайқаган Тун ябғу-хоқон форсларга қарши юришга қарор қилади.

626 йилда Тбилисси яқинларида Ираклий Зиебил (Тун ябғу-хоқон) билан учрашади. Никофор ва Феофаннинг қайдларида ушбу учрашувнинг тафсилотлари шу тариқа баён қилинади: «*Зиебел ва ёнидагилар императорнинг олдида эгилишди (таъзим қилишди), император эса тожини ўз бошидан олиб, Зиебилнинг бошига қўйди*»¹⁶⁵. Иттифоқчиларнинг шаҳарни олишга қаратилган дастлабки уриниши натижасиз тугайди. Шундан кейин ўлкасига қайтган Тун ябғу-хоқон 627 йилда яна катта қўшинга бошчилик қилган ҳолда Тбилиссига яқинлашади ва шиддатли жанглардан кейин шаҳар қўлга киритилади¹⁶⁶. Хоқонлик жангчилари шаҳарни мудофаа қилган Ибер (гуржи) ҳукмдорини ва форс саркардасини асир олади. Бу муваффақиятларидан янада руҳланиб кетган Тун ябғу-хоқон, Тбилиссидан чиқиб ўз пойтахтига қайтар экан, бу ерда ўғли Шадни қолдиради ва унга Агвания, Арманистон каби Кавказ ўлкаларини тўлалигича забт қилишни тайинлайди.

628 йилда шаҳоншоҳ Хусрав Парвиз ўлдирилиб, Эрон тахтига марҳум шаҳаншоҳнинг ўғли Шеруя ўтиради. Дарвоқе, Хусрав фожеаси билан боғлиқ воқеалар узок Хитойгача етиб борган бўлиб, йилномаларда бу ишнинг бошида турган шахс сифатида Ябғу-хоқон тилга олинади. Чунончи, хитой йилномаларида Ғарбий турк ҳукмдори *Шеху-кехан* (Ябғу-хоқон) *Босы* (Эрон)га бостириб қирганлиги ва ҳукмдор *Кусахо* (Хусрав)ни ўлдириб, ўрнига унинг ўғли *Шили* (Шеруя)ни тайинлагани ва бу ерга назорат қилиш учун ўз ноибини юборгани, бироқ орадан кўп ўтмай Шеруя ўлгач, Эрон туркларга бўйсунишни хохламай унинг ўрнига Хусравнинг кизини тахтга ўтирғизилгани, турклар уни ҳам ўлдиришгани қайд этилади¹⁶⁷. Бундан кўринадики, хоқонлик Сосонийларга Амударё йўналиши бўйлаб жануби-ғарбдан ҳужум қилган ва Эрон ичкарисигача кириб бориб, ҳокимият ишларига аралашган ва ҳатто шаҳоншоҳларни ўзлари тайинлаган пайтлар ҳам бўлган.

Тун ябғу-хоқон томонидан Кавказдаги навбатдаги ўлкаларни ис-

¹⁶⁵ Артамонов М. И. История Хазар... – С. 155.

¹⁶⁶ Гумилев Л. Н. Древние тюрки... – С. 199.

¹⁶⁷ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 326.

тило қилишга масъул қилинган ўғли Шад 629 йилда Агвания (Озарбайжон)ни эгаллайди. Хоқонликнинг Кавказда амалга оширган кейинги ҳарбий ҳатти-ҳаракатлари Сосонийлар қўл остидаги Арманистонга қаратилади. 630 йилнинг баҳорида бошланган бу юришга лашкарбоши Чўрпон тархон бошчилик қилади. Чўрпон тархон 3 минг кишилик қўшин билан Арманистонга ҳужум қилган чоғда, бу ерда 10 минг жангчидан иборат Сосонийлар қўшини бўлиб, уларга саркарда Гўнагн бошчилик қиларди. Кучлар тенг эмаслигини ҳис қилган Чўрпон тархон ҳарбий ҳийла ишлатиб, марказий осийлик кўчманчиларга хос қадимий усулни қўллайди, яъни жанг вақтида гуё қўшиннинг бир қисмини қочгандай қилиб кўрсатади ва форсларни тузоққа туширади. Шу тариқа Кавказдаги Сосонийларга қарашли навбатдаги ўлка ҳам хоқонлик томонидан забт қилинади.

Хуллас, Ғарбий Турк хоқонлигининг энг юксалган даври Тун ябғу-хоқон даври – 618–630 йилларга тўғри келиб, унинг ҳудуди ғарбда то Кавказ ва Шимолий Қора денгизгача, жанубда эса Хуросон ва Шимолий Ҳиндистонгача чўзилади. Фақат 630- йилларга келиб хоқонликда ички курашлар авж олиб, янги ўлкаларни қўлга кириштириш сиёсати барҳам топади. Хусусан, хитой йилномаларида қайд этилишича, Тун ябғу-хоқонни 630 йилда амакиси *Моҳеду* (Баҳодур) ўлдириб тахтни эгаллайди. Тахтга чиққач у ўзига *Кюйли Сиби кехан* (*Кулуг Элби хоқон¹⁶⁸) унвонини қабул қилади¹⁶⁹. Баҳодур хоқон ҳукмронлиги давомида Ғарбий Турк хоқонлигининг марказий ҳудудларида том маънодаги ички тартибсизликлар бошланади. Хитой йилномаларининг гувоҳлик беришича, у зўрлик билан тахтга чиққан бўлиб, халқ унинг ҳокимиятини осонликча тан олмайди. Амалдорлар эса унга итоат этишмайди¹⁷⁰. Ҳар ҳолда бу ҳолат унинг Тун ябғу-хоқондек иқтидорли ҳукмдорни ўлдиришига норозиликнинг ифодаси эди.

Баҳодур хоқон ўзини «буюк хоқон» деб эълон қилиб, давлатни «кичик хоқонлик»ларга тақсимлаб бошқаришга ҳаракат қилади. Орадан кўп ўтмай, Баҳодур хоқоннинг бошқарувидан мамнун

¹⁶⁸ *Кулуг Элби хоқон* - хитой йилномаларида «машхур, донгдор» маъносига қадимги туркча *кулуг* эпитети *цуйли/кюйли* шаклида учрайди. *Сиби* сўзини баъзи тадқиқотчилар Сибир шаклида тиклашади.

¹⁶⁹ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 284.

¹⁷⁰ Taşağıl A. Gök-Türkler. II... – S. 64.

бўлмаган *Те-ле* кабилалари унга қарши исён кўтариб, мархум Тун ябғу-хоқоннинг ўғли *Сели Дэлэ* (*Эл-тегин)нинг тарафини тутишди. Отаси ўлдирилгач, Баҳодур хоқон томонидан сиқувга олинган пайтда у Кан (Сугд)га қочган бўлиб, амакиси *Нишу* (Незук) томонидан Еттисувга таклиф этилиб, «хоқон» деб эълон қилинган эди. Тахтга чикқач у *И-би [ша]-бо-ло Сы Ше-ху ке-хан* (*Элби Ишбара Сир ябғу-хоқон)¹⁷¹ деб атала бошлайди.

Ҳокимиятдан воз кечмаган Баҳодур хоқон ва Сир ябғу-хоқон орасида бир неча маротаба жанг бўлиб ўтади. Ниҳоят мағлубиятга учраган Баҳодур хоқон Олтой тоғлари томонга қочади ва у ерда *Нишу* (*Незук) томонидан ўлдирилади. Рақибсиз қолган Сир ябғу-хоқонга давлат амалдорлари «буюк хоқон» унвонини тортиқ қилишади¹⁷². Хитой йилномаларида таъкидланишича, халқ оммаси тез орада унинг ношуд бир одам эканини пайқаб қолади ва кўпчиликнинг кўнгли совийди. У халқнинг хайрихоҳлигидан айрилгач, саройни ташлаб қочади ва Сугдга, кейинчалик эса Тўхористонга сиғинади¹⁷³.

Шундан сўнг бир вақтлар Сир ябғу-хоқонни тахтга ўтказган *Нишу* (*Незук) хоқонлик тахтига чиқади ва *Нишу Дулу кехан* (*Незук Дулу

¹⁷¹ Тадқиқотчилар ушбу хоқон исмининг туркий шакли бўйича бир қатор фикрларни ўртага ташлашган. Жумладан, С. Г. Кляшторный уни Эль-билга Ишбара-ябғу-хоқон (Кляшторный С. Г. Генеалогия и хронология западнотюркских... – С. 166, 168), Ю. А. Зуев эса Йельби-[аш]пара Сир-йабғу-хоқон шаклида тиклайди (Зуев Ю. А. Ранние тюрки... – С. 182). Ҳар иккала тадқиқотчи мазкур ҳукмдор исмининг дастлабки қисми *И-би [ша]-бо-ло Сы* сўзини тиклашлари бир-биридан анча фарқ қилиб, уларни қабул қилиш бирмунча мушкул. Айниқса, Кляшторныйнинг уни Эл-билга шаклида тиклаши анча исботталаб масала бўлиб, Зуев томонидан билдирилган таклиф бирмунча мантиқлироқ. Бироқ Зуевнинг хитой йилномаларида *ши-бо-ло* шаклида учрайдиган унвонни Ашпара шаклида тиклашдан кўра кўпроқ, кўпчилик тадқиқотчилар томонидан қабул қилинган Ишбара вариантыни келтирса тўғрироқ бўларди. Унинг *И-би* сўзини *Йельби* шаклида тиклаши эса диққатга сазовордир. Тадқиқотчига кўра, Ғарбий Турк хоқонлигининг бир қатор хоқон ва юкори лавозимли амалдорлари исмига қўшилиб келадиган ушбу сўз шомонлик билан алоқали агама бўлиб, якутлар ва олтойликларда сақланган *jelbir* атамаси шомонлар ёрдамчи рухларни чақираётганда бажарадиган ритуаллар билан боғлиқдир (Зуев Ю. А. Ранние тюрки... – С. 181–182). Дарвоқе, Ғарбий турк хоқонлари томонидан Чочда зарб қилинган тангаларнинг битта типига *yrpu* (элпи/элби) атамаси учрайди (*қаранг:* илова VIII).

¹⁷² Taşağıl A. Gök-Türkler. II... – S. 65.

¹⁷³ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 284–285; Taşağıl A. Gök-Türkler. II... – S. 64.

хоқон; 633–634) унвонини олади. У қисқа муддатлик ҳукмронлиги даврида Хитойга яқинлашиш сиёсатини олиб боради¹⁷⁴. Унинг вафотидан кейин иниси *Тунво Ше* (*Тўнга-шад) хоқонлик тахтига ўтиради. Хитой йилномаларида *Шаболо Хилиши кехан* (*Ишбара Эл Шер-хоқон)¹⁷⁵ шаклида қайд этилган мазкур ҳукмдор 634 йилда Нушиби қабилалари қўллаб-қувватлаши натижасида Ғарбий Турк хоқонлиги бошқарувини қўлга киритади ва ҳукмронлигининг илк йиллариданоқ хоқонликнинг ҳарбий-маъмурий ҳолатини тиклашга уринади. Анъана бўйича хоқонликнинг марказий ҳудудида яшовчи қабилаларни 10 та маъмурий бошқарувга тақсимлаб, улардан ҳар бирининг тепасига 1 нафардан *шад* унвонли бошлиқ тайинлайди¹⁷⁶. Бу ҳақда «Тан шу» йилномасида қуйидаги маълумот жой олган:

«Хоқон ўз ўлкасини ўн қабилага бўлди. Ҳар қабиланинг тепасида бир дондан ўк берилган бошқарувчи бор эди. (Ушбу ўн кишининг) номи «ўн шад» эди. Айни пайтда улар «Ўн ўклар» деб аталарди. Ўнг ва сўл (қисмлар) га тақсимланган эди. Сўлда тепасида беш нафар улуг *чжо* (чўр) тайинланган беш *Дулу* қабиласи жой олганди. Улар *Суе-ше* (Суяб)нинг шаркида истиқомат қилишарди. Ўнгда эса тепасида беш нафар улуг *секин* (эркин) аталувчи беш *Нушиби* қабиласи жойлашганди. *Суе-шен*нинг ғарбида истиқомат қилишарди. Кейинчалик ҳар урукқа бир ўк номи берилди ва ушбу уруғ номи ўн хонадон номи билан бир хил бўлди»¹⁷⁷.

Шу воқелардан кейин орадан кўп ўтмай Ғарбдаги қабилалар тўсатдан ҳаракатга кечиб, шахзода Юоқуқ шадни *Иби Дулу-кехан* (*Элби Дулу-хоқон) унвони билан тахтга ўтқозишади. Айни вақтда *Нишу ше* (*Низук-шад)нинг Ишбара Эл Шер-хоқонга қарши жанг бошлаши Ғарбий Турк хоқонлигида вазиятнинг таранглашувига

¹⁷⁴ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 284–285.

¹⁷⁵ Мазкур хоқоннинг исмини баъзи тадқиқотчилар Ишбара Хилаш хоқон (Кляшторный С. Г. Памятники древнетюркской письменности... – С. 408), баъзилар эса Ишбара Элтариш Шер хоқон шаклида тиклашади (Байпаков К. М. Западно-Тюркский и Тюркешский каганаты: тюрки и согдийцы, степ и города // Известия НАН РК. Средневековая археология. Серия общественных наук. №1, 2009. – С. 108).

¹⁷⁶ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 286; Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 89.

¹⁷⁷ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 286; Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 89.

олиб келади¹⁷⁸. Маълумки, бир вақтлар мазкур шахзода Нушиби қабиалари томонидан хоқон эълон қилинганди. Ниҳоят, қабиалар тақсмоти бўйича Или дарёси чегара сифатида қабул қилинади. Или дарёсининг ғарбидаги қабиалар Юқуқ Дулу-хоқон¹⁷⁹ қўл остига ўтади, шарқидагилар эса Ишбара Эл Шер-хоқон бошқарувида қолади.

«Тан шу» йилномасидан таъкидланишича, шу ондан эътиборан Ғарбий Турк хоқонлиги икки қисмга бўлиниб кетгач, ғарбий қисмнинг ҳукмдорига айланган Юқуқ Дулу-хоқон ўз қароргоҳини *Цзи-хе* тоғининг ғарбида қурдиради ва уни *Бэй тьхин* «Шимолий ўрда» деб номлайди¹⁸⁰. Шу ерда туриб у шимолдаги *По-ма* (луг. «олачипор отлилар») ва *цигу / гйегу* (қирғиз)ларни ўзига бўйсундиради ва ўзга қабиаларнинг *тутун* (тудун) ва *селифа* (элтабар)лари¹⁸¹ билан яширинча келишиб, Ишбара Эл Шер-хоқонга қарши жангга тайёрлана бошлайди. Бундан хабар топган мазкур хоқон 639 йили *Боханна* (Фарғона)га қочади ва ўша ерда вафот этади.

639 йилда марҳум Ишбара Эл Шер-хоқоннинг қўл остидаги халқ унинг ўғлини *И кюй лиши Иби-кехан* (*Эл кулуг Шер Элби-хоқон) унвони билан тахтга ўтқизишади. Орадан бир йил ўтгач, 640 йилда мазкур хоқон ҳам вафот этади. Нушибиларнинг беклари тахтга ўтказиш учун Нишу (Гяна) шаднинг ўғли *Бихуду шэху* (Баҳодур? ябғу)ни қўллаб-қувватлайдилар. 641 йилда у *Иби Шаболо Шэху-кехан* (*Элби Ишбара Ябғу-хоқон) номи билан тахтга ўтиради¹⁸².

Хитой йилномаларида қайд этилишича, мазкур хоқон ўз қароргоҳини *Суй-хэ* (Чу) дарёсининг шимолида қуриб, унга *Нан тхин* «Жанубий ўрда» деб ном беради. Бу ер шарқ томондан Или

¹⁷⁸ Бичурин Н.Я. Собрание сведений... I. – С. 286; Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 89.

¹⁷⁹ *Иби Дулу* – ушбу ҳукмдорнинг исмини С.Г. Кляшторный Эл-Билга Турк хоқон шаклида тиклашга ҳаракат қилади (Кляшторный С. Г. Генеалогия и хронология западно-тюркских... – С. 166–167).

¹⁸⁰ Бичурин Н.Я. Собрание сведений..., I. – С. 287; Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 90

¹⁸¹ Мазкур маълумотни Н.Я. Бичурин Тутунь Сйелифа шаклида келтирган (Бичурин Н.Я. Собрание сведений... I. – С. 287).

¹⁸² Бичурин Н.Я. Собрание сведений... I. – С. 287; Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 90.

дарёсига якин эди¹⁸³. Ўз ҳокимиятини кучайтирган мазкур хоқон Шаркий Туркистондаги Куча, *Шанишан* (Лобнорнинг жануби), *Цзюймо* (Хўтаннинг шарки), *Тухоло* (Тўхористон), Қорашаҳр, *Ши* (Чоч), *Ши* (Кеш), *Хэ* (Кушония/Каттақўрғон), *Му* (?)¹⁸⁴, *Кан* (Сугд)-ни бўйсундирганлиги хитой йилномаларида қайд этилади¹⁸⁵.

Дастлабки вақтларда Юқуқ Дулу-хоқон борган сари кучайиб бораётган Элби Ишбара Ябғу-хоқонга қарши ҳаракат олиб бормаган бўлса-да, кейинчалик ҳар иккала хоқон ўртасида бир неча бор самарасиз жанглар бўлиб ўтади. Ниҳоят Юқуқ Дулу-хоқон қўл остидаги *Ши-го тутун* (Чоч тудуни)ни унга қарши юборади. Чоч тудуни Элби Ишбара Ябғу-хоқонни тор-мор қилгач, хоқон ўлдирилади¹⁸⁶. Унга қарашли ҳудудлар ҳам Юқуқ Дулу-хоқон қўл остига ўтади. Шарқда у *Хами* (Кумул)га босқинлар уюштиради, ғарбда эса Тўхористонга хужум қилади¹⁸⁷. Ҳар ҳолда у бу ҳаракатлари билан ўз ҳокимиятини тан олмаётган вассал ҳукмдорликларни тартибга чақиришни мақсад қилган кўринади.

Нушиби қабилалари Юқуқ Дулу-хоқонга қарши чиқа бошлайдилар. Натижада амалдорлар марҳум Эл Кулуг Шер Элби-хоқоннинг ўғлини «Элби Шегуй-хоқон» унвони билан тахтга ўтқазишади. Бу воқеалар асносида Юқуқ Дулу-хоқонга қарши Элби Шегуй *Байшуй-ху* (Исфижоб) шаҳрига Нушиби қабилалари бошчилигидаги ўз аскарларини жўнатади. Юқуқ Дулу-хоқон дастлаб жангда муваффақият қозониб, Нушибиларга катта талофат етказди. Шунга қарамай ўз қабиласи ёнига келиб, улар томонидан хоқон сифатида тан олинмаганини кўргач, Тўхористонга кетади.

Хитой йилномаларида *Иби Шегуй кехан* (*Элби Шегуй-хоқон) шаклида учрайдиган мазкур ҳукмдор Юқуқ Дулу-хоқон сиёсий саҳнадан чекингач, Ғарбий Турк хоқонлигининг марказий ҳудудида якка ўзи хоқон бўлиб қолади. У ўз фаолияти давомида Хитой билан якин алоқа ўрнатади. Элби Шегуй-хоқон Хитой саройига элчи

¹⁸³ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 287; Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 90.

¹⁸⁴ *Му* – Марв?, эҳтимол, *Ми* – Маймурғ.

¹⁸⁵ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 287; Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 90.

¹⁸⁶ Таşağıl A. Gök-Türkler. II... – S. 67.

¹⁸⁷ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 287.

юбориб, хитойлик маликалардан бирига уйланиш истагини билдиради. Хитой йилномаларида қайд этилишича, император Тай цзун унинг хохишига рози бўлиш учун Шарқий Туркистондаги Куча, Хўтан, Суле (Кошғар), Чжуцзюйбо (Ёркенднинг жануби) ва Цунлин (Сарикўл/Помир) каби 5 ҳукмдорликнинг Ғарбий Турк хоқонлиги қарамоғидан чиқиб, тўй ҳадяси ўлароқ Хитойга бўйсунуши кераклигини таъкидлайди¹⁸⁸. Ушбу маълумотдан кўринадики, гарчи Хитой Шарқий Туркистондаги воҳа ҳукмдорликларини қўлга киритиш учун 640 йилдаёқ фаол ҳаракатга кечган бўлса ҳам, хоқонликнинг мазкур ҳукмдорликлар устидаги мавқеи ҳамон сақланиб қолган эди.

Бироқ ушбу никоҳ амалга ошмай қолади. Боиси, айти шу воқеалар жараёнида Талас дарёси ҳавзасидаги қабилаларни бошқариб турган Ашина Хэлу 649 йилда исён кўтаради ва хоқонликдаги бутун ҳокимиятни қўлга киритади¹⁸⁹. У 651–657 йиллар мобайнида Ғарбий Турк хоқонлигининг бош ҳукмдори бўлади. Бу йиллар хоқонлик яна ўзининг аввалги мавқеини тиклашга ҳаракат қилган давр сифатида билинади. 650 йилдан бошлаб, ҳали хоқон бўлмасдан туриб, Тан империясига қарши кураш бошлаган Ашина Хэлу бош ҳукмдор бўлгач, хоқонликнинг аввалги мавқеини қайта тиклаш ва Хитой қўл остига ўтган ҳудудларни қайтариб олиш тараддудига тушади¹⁹⁰. Йилномларда таъкидланишича, қароргоҳини *Цюан-цян* (Минг-булоқ)га кўчирган Ашина Хэлу «Ўн Ўқ» қабилаларининг барчасини ўз қўл остида тўплашга муваффақ бўлади ва жанговар қўшинининг сони бир неча юз мингдан ошади. У бошчилик қилган қўшинлар бир вақтлар хоқонликка қарашли бўлган, эндиликда эса Тан империясининг қўл остида бўлиб, Тин-чжоу деб номланаётган Турфон ва Гучен ўлкаларига кириб борадилар¹⁹¹. «Тан шу» йилномасида қайд этилишича, у Хитой қўл остидаги *Кин-линг* (Гучен ва Баркўл орасидаги вилоят), *Пу-лей* (Баркўл) ўлкаларини қўлга киритади¹⁹².

¹⁸⁸ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 288.

¹⁸⁹ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 288; Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 92.

¹⁹⁰ Малявкин А. Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии. – Новосибирск, 1989. – С. 102.

¹⁹¹ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 289; Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 94.

¹⁹² Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 96.

Ашина Хэлунинг муваффақиятларидан ташвишга тушган Тан империяси унга қарши кенг қўламда ҳаракатга кечиб, бир неча лашкар-бошига ғарбга юриш учун буйруқ беради. Шунингдек, Ашина Хэлунни тор-мор қилиш учун бир неча туркий қабилалар билан биргаликда Хитой саройига сиғинган хоқонлик хонадонига мансуб шахзодалар, жумладан, Ашина Мишэ ва Ашина Бучжен Хитой қўшинига жалб қилиниб, уларга юқори лавозим ва унвонлар берилган ҳолда лашкар-боши сифатида қўшинга бош қилиб юбориладилар¹⁹³.

657 йилда хитой лашкарбошиси Су Дин-фань Ашина Хэлунни тор-мор қилиш учун сафарга чиқади. Унинг қароргоҳи бўлган Минг-булоққа етиб келган хитой қўшинлари бир қатор жанглardan сўнг хоқонни Суяб дарёси бўйида мағлубиятга учратади. Хоқон ва унинг ўғли Шиюн Чоч ҳукмдори Шуней Ше (шад)нинг ҳузурига қочиб, у ердаги Суду (Уштуркат?) шахрига бекинадилар. Бу ернинг ҳоқими Инал тархон (*хит.* Инийе даган) уларни тутиб, хитой қўшинларига топширади¹⁹⁴. Чанъанга олиб келинган хоқон 1 йилдан кейин 658 йилда вафот этади.

Ашина Хэлунинг тор-мор этилишидан сўнг Тан империяси Ғарбий Турк хоқонлигидаги мавжуд анъаналардан келиб чиқиб «янги маъмурий таксимот»ларни жорий қилади. Хоқонлик ҳудудида уч умумий ҳарбий волийлик (протекторат) таъсис қилинади: 1) Шарқий Туркистонни ҳам ўз ичига олувчи *Гунь-лин* волийлиги; 2) Тангритоғ (Тяншан) тоғларининг шимолидаги кенг минтақани ўз ичига олувчи *Менг-чи* волийлиги; 3) Тангритоғнинг ғарбидаги ўлкалар, яъни *Боси* (Эрон)гача бўлган ҳудудни ўз ичига олган *Ань-си* волийлиги. Шу ўринда ушбу маълумотдан Ғарбий Турк хоқонлиги мустақил давлат сифатида барҳам топиш арафасида – 657 йилда ҳам Эронгача бўлган ҳудудда ўз ҳукмронлигини сақлаб қолгани аён бўлади.

Ушбу воқеликлардан кейинги ўнйилликларда ҳам Ғарбий хоқонлик мустақил бир давлат мақомида бўлмаса-да, Тан империясига қарам давлат сифатида мавжуд бўлади. Хусусан, хитой манбаларидан маълум бўлишича, Тан императорлари «Ўн Ўқ» бошқаруви тартибини бузмасдан, беш *Нушиби* қабиласининг бошига ўзларига тобе Ашина Бужчен (657–667)ни хоқон сифатида тайинлаб,

¹⁹³ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 291.

¹⁹⁴ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 292.

қароргоҳи Суябда бўлган Менг-чи¹⁹⁵ гарнизонини таъсис қилади, беш Дулу қабиласининг бошига Истами (Шидянми) хоқоннинг бешинчи бугин авлоди бўлмиш Ашина Мише (657–662)ни хоқон сифатида тайинлаб, қароргоҳи Таласда бўлган Гуньлин гарнизони ташкил қилади (*қаранг*: илова III). Аслида, уларнинг иккаласи ҳам Тан императорлари тайинлаган «қўғирчоқ хоқонлар» бўлиб, айти пайтда мазкур гарнизонларнинг ҳарбий волийси эдилар¹⁹⁶.

Айти шу йиллардан то 740- йилларгача Ғарбий хоқонликда бир неча нафар Хитойга бўйсунувчи хоқонлар ҳукм сурадилар. Мазкур қўғирчоқ хоқонларнинг ичида Хитойга қарши чикиб, мустақиллик ҳаракатида бўлганлар ҳам топилган. Шу боис бўлса керак, гарчи Тан императорлари томонидан тайинланган бўлса-да, Ашина Мишэ (662), Ашина Юаньцзин (690-й. й.) кабилар турли баҳоналар билан Хитой томонидан ҳибсга олинади¹⁹⁷.

Бу даврда Хитойдаги Тан сулоласи императорлари каби Тибет ҳукмдорлари ҳам Ғарбий ўлкаларда ўз ҳокимиятини ўрнатиш учун бу ерларда таъсир доираси юқори бўлган ашина қабиласидан фойдаланишга ҳаракат қилади¹⁹⁸. Жумладан, ўзини «Ўн Ўқ хоқони» деб эълон қилиб, Хитойнинг Ань-си ҳарбий волийлигига ҳужум уюшти-ра бошлаган Ашина Тучжи хоқонни¹⁹⁹ (671–679) қўллаб-қувватлаган Тибет у билан иттифок тузади²⁰⁰. 693 йилда эса Хитойда маҳбусликда туғилган, юқорида Ғарбий турк хоқони сифатида эслатиб ўтилган Ашина Юаньцзиннинг ўғли Ашина Туйцзи ўзини хоқон деб эълон қилиб, Тан империяси қўшинларига қарши ҳужумлар уюшти-ра бошлагач, тибетликлар уни қўллаб-қувватлай бошлайди. Бироқ хоқонлик ва Тибетнинг бирлашган қўшинлари 694 йилда хитой қўшинларидан енгилади²⁰¹. Хитойликлар унинг ўрнига 690- йилларнинг охи-рла-

¹⁹⁵ Бичуринда Хаочжи (Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 292).

¹⁹⁶ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 292–293; Taşağıl, 1999:97; Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre ... – S. 111.

¹⁹⁷ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 294–295; Малявкин А. Г. История Восточного Туркестана... – С. 320–321.

¹⁹⁸ Малявкин А. Г. История Восточного Туркестана... – С. 321.

¹⁹⁹ Ушбу хоқоннинг исмини Н. Я. Бичурин Суйцзы шаклида берган (Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 295).

²⁰⁰ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 294.

²⁰¹ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 295; Малявкин А. Г. История Восточного Туркестана... – С. 321.

рида Ашина Хусэло (Хусрав²⁰²)ни, кейинчалик Ашина Хуайдаони «кўғирчоқ хоқон» сифатида тайинлайдилар²⁰³.

Ушбу воқеалардан сўнг Ашина Туйцзи Хитойдан нисбатан узоқроқ ҳудудларга чекинган шекилли, унинг кейинги фаолияти Фарғонада давом этганига гувоҳ бўламиз. Хусусан, «Тан шу» йилномасидаги Ашина Туйцзининг фаолиятига бағишланган қисмида унинг 694 йилда тибетликлар билан биргаликда мағлубиятга учратилгани зикр этилади. Ушбу йилноманинг хитой лашкарбошиси Куо Юан-ченга бағишланган қисмида Туйцзи Фарғонага уюштирилган Тан қўшинлари ҳужумига қарши ҳарбий ҳаракатларнинг бошида турган шахс сифатида таърифланади. Жумладан, ушбу воқеалар баёнида 690- йилларнинг охирларида лашкарбоши Куо Киен-куан Фарғонага ҳужум уюштириш ҳақида буйруқ олиб, бу ерни талон-тарож қила бошлагач, фарғоналиклар Туйцзини бошлиқ сифатида танлаб, унинг раҳбарлигида хитойликларга қарши курашганлиги тасвирланади²⁰⁴. Бундан ташқари, у фарғоналиклар²⁰⁵ ва Тибетнинг дастаги билан Шарқий Туркистон ва Еттисувдаги Хитойга қарашли «Тўрт гарнизон»ни қўлга киритишга қаратилган ҳаракатларга бошчилик қилади.

Ашина Туйцзи хоқон Фарғонага чекингач, Ғарбий Турк

²⁰² Хусэло – Ю.А. Зуевга кўра, ушбу исмни эроний Хусрав исми тенглаштириш мумкин (Зуев Ю.А. Ранние тюрки... – С. 148).

²⁰³ Бичурин Н.Я. Собрание сведений... I. – С. 295.

²⁰⁴ Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 246–247.

²⁰⁵ Тибет манбаларида туркийлар билан алокали равишда *Другу йул* (туғ. «Турклар мамлакати» - Туркистон) топоними ишлатилиб, тадқиқотчилар ушбу атама остида бутун Ғарбий Турк хоқонлиги ҳудуди, баъзан Тўхористон ва Гандхарани, яъни Шимоли-Ғарбий Ҳиндистонни ҳам ўз ичига олган ҳудуд тушунилган, деб талқин қиладилар (Uray G. The Old Tibetan sources... – P. 281). Тибетча маълумотларни таҳлил қилган Л. Петеч 700 йилги воқеалар муносабати билан тилга олинган *Другу йул* атамаси остида эса айнан Фарғона назарда тутилган, деган хулосага келади. Унинг фикрича, Фарғонада туриб, хитойликларга қарши курашга бошчилик қилган Ашина Туйцзи тибет манбаларида Топ уа-бго khagan (Тўн ябғу-хоқон) шаклида қайд этилган шахс билан бир бўлиб, у 694–695 йиллар ва 699–700 йилларнинг кишида Тибет ҳукмдорига ўз эҳтиромини билдириб турган ва 700 йилда *Другу йул*га юборилган. Бир қатор тадқиқотчиларга кўра, Ашина Туйцзи – Тун ябғу-хоқон 700 йилдан бошлаб Фарғонада қисқа муддат ҳукмдорлик юритган (Uray G. The Old Tibetan sources... – P. 281). Демак, ушбу ҳукмдор Ғарбий Турк хоқонлиги тарихида Тун ябғу-хоқон исмли иккинчи киши бўлиб, уни II Тун ябғу-хоқон деб аташ мумкин.

хоқонлигида Хитойга қарши кучлар Тибет ёрдамида ўз мустақиллиги учун курашади. Хусусан, хитой йилномаларида ўзлари ҳақида жуда кам маълумот сақланиб қолган Ашина Пуло (Бўғра) ва Бабу сингари яна икки нафар Ғарбий турк бошқарувчиларининг Тибетдан дас-так олгани маълум²⁰⁶. Ҳар ҳолда, улар ҳам Хитойга қарши курашиш учун Тибет билан яқинлашиш йўлини тутган бўлса керак.

690- йилларнинг охирига келиб, хитойликлар томонидан Ғарбий Турк хоқони этиб тайинланган ва номигагина ҳукмдорлик юритаётган *Хусэло* (*Хусрав) хоқон 699 йилда ўз хизматидаги лаш-карбошиси бўлмиш *бага-тархон* унвонли, ғарбий туркларнинг тур-гаш қабиласига мансуб *Учжилэ* (*Йузлик²⁰⁷) тазйиқи остида 60–70 минг агрофидаги халқини олиб, Хитойга сиғинади ва пойтахт Чаньанда вафот этади²⁰⁸. Учжилэ эса Суябнинг шимоли-ғарбидаги кучларни тўплаб, шаҳарни эгаллайди ва бош қароргоҳини шу ерда ўрнатади²⁰⁹. Хитой йилномаларида таъкидланишича, у моҳир саркарда бўлиб,

²⁰⁶ Малявкин А.Г. История Восточного Туркестана... – С. 321

²⁰⁷ *Учжилэ* – ушбу исмнинг туркий асли бир қатор таджикотчиларга кўра, Уч-элиг бўлган. Ю.А. Зуевга кўра эса ушбу исмни Йузлик шаклида тиклаш мантиклироқдир (Зуев Ю.А. Ранние тюрки... – С. 149).

²⁰⁸ Бичурин Н.Я. Собрание сведений... I. – С. 295

²⁰⁹ Кўпчилик тарихчилар Тургаш сулоласини Ғарбий Турк хоқонлиги билан битта ҳисоблаб, уни Ашина сулоласининг давомчиси, деб талкин қилишади. Шу ўринда айтиб ўтиш керакки, минтақа тарихига оид таджикотларда «Ғарбий Турк хоқонлиги» ва «Тургаш хоқонлиги» каби атамалар баъзан айнан битта ҳудуд ва битта сиёсий уюшмага нисбатан ишлатилади, баъзан эса аксинча. Шу сабабли, бу иккала атама остида битта давлат уюшмасини тушуниш керакми ёки йўқми масаласи кўндаланг туради. Гарчи 699 йилда Тургаш сулоласи Еттисувда Ғарбий Турк хоқонлигининг марказий ҳокимиятини эгаллаб, бу ерда то 756 йилгача ҳукм юритган ва Ашина сулоласини бошқарувдан четлатган каби кўринса-да, тургашлар ўз ҳокимиятини хоқонликнинг бутун ҳудуди устида ёя олмаган шекилли. Боиси, уларнинг ўзлари Ғарбий Турк хоқонлигининг бошқарувчи хонадони – Ашина сулоласига тобе бўлиб, хоқонлик асосини ташкил этувчи «Ўн Ўқ» тузилмасига мансуб 10 та қабиладан биттаси эди, холос. Бошқача қилиб айтганда, тургашлар бошқа туркий урулар сингари Ашина сулоласига бўйсуниши шарт бўлиб, ҳокимиятни эгаллаш ва ўзларини хоқонлик тахтига даъвогарликка қонуний ҳаққи борлиги (легитимация) ни тасдиқлай олишлари керак эди. Бу эса осонликча, ўз-ўзидан амалга ошадиган масала эмасди. Шу боис бўлса керак, тургаш бошлиқлари узок йиллар кураш олиб боришларига тўғри келади. Токи, Ашина сулоласига мансуб шахслар бор экан, улар ўз ҳокимиятини ўзлари билан бир хил ижтимоий мавқедаги қабилалар учун қабул қилдириш осон кечмасди.

халқнинг ишончини қозонади ва тез орада кунчиқардан Шарқий турклар ва ғарбдан Ху (Ғарбий ўлкалар), жануби-шарқдан эса *Си-чжоу* (Турфон)гача ёйилган ҳудудда ўз ҳокимиятини куриб, Хусэ-лога қарашли ҳудудларни қўлга киритади²¹⁰. Шу тариха 699 йилда Ғарбий Турк хоқонлигидаги Ашина сулоласидан ҳокимиятни тортиб олган Учжилэ Тургаш сулоласига асос солади. Ҳокимиятни қўлдан чиқарган Ашина сулоласининг баъзи вакиллари Хитойнинг ёрдамида ҳокимиятни қайтариб олишга тиришиб, ўзларини хоқон деб эълон қилишади ва Учжилэга қарши кураша бошлайдилар. Ғарбий Турк хоқонлиги устидан ўзининг илгариги нуфузини қайтадан ўрнатишни хоҳлаган Тан империяси эса улардан ўз мақсадалари йўлида фойдаланишга уринади. Жумладан, 704 йилда мархум Хусэло хоқоннинг ўғли Ашина Хуайдаога Хитой саройида унвон берилиб, «Ўн қабила/Ўн ўқнинг хоқони» деб эълон қилинади ва у ота мерос ўлкасига юборилади²¹¹. Бироқ у бирор муваффақиятга эриша олмайди шекилли, кейинги фаолиятига доир йилномаларда маълумотлар акс этмаган

Ашина Хуайдаодан сўнгра Хитой саройи томонидан хоқон сифатида Еттисувга юборилган Ашина Мишенинг авлоди Ашина Хян 704 йилда ҳоқомиятни қўлга киритиш илнжида тургашларга қарши кураш олиб боради. Бу ерда у баъзи муваффақиятларни қўлга киритади. Жумладан, у 714 йилда исён кўтарган қабила бошлиқларидан бири *Ту-тан* (Бичуринда Дудань)ни Суяб шаҳрида мағлуб қилади ва баъзи уруғларни, шу жумладан, *Дулуларнинг шуниши* ва *хулуву* уруғларини Хитойга бўйсундиришга эришади²¹². Шундан сўнг унга император муҳри босилган мактуб жўнатилади, бироз кейин эса у Тин-юан (Тин-чжоу) ўлкаси волииси тайинланиб, Шарқий турк хоқони *Мочжо* (Бекчўр Қапан (691–716))га орқа томондан зарба бериш вазифаси юклатилади²¹³. Фақат орадан кўп ўтмай тургашларнинг тазйиқи остида Хитойга қайтиб, императордан ёрдамчи куч сўрайди. Бироқ талаб қондирилмайди. Ашина Хян 717 йилда хитой

²¹⁰ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 296; Зуев Ю. А. Ранние тюрки... – С. 150

²¹¹ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 295

²¹² Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 115

²¹³ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 295–296; Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 115

қўшинлари ва уч қарлуқ қабиласи билан иттифоқчиликда тургашларга қарши яна бир карра ҳужум қилиб кўрса-да, муваффақият қозона олмайди. Шундан кейин у тахт даъвосидан воз кечади²¹⁴.

Ғарбий Турк хоқонлигининг Ашина сулоласидан бўлган сўнгги ҳукмдори Ашина Син²¹⁵ (Ашина Хуайдаонинг ўғли) эди. Ғарчи Ғарбий хоқонликда Тургаш сулоласининг ҳокимияти ўрнатилиб, тургашларнинг мавқеи йилдан-йилга кучаяётган бир пайтда Хитой дастаги билан ҳокимиятни қайтариб олиш илинжида бўлган Ашина Син узоқ йиллар давомида, то 740 йилда Қулон шахрида Тургаш лашкарбошиси *Мохэ Даган* (Баға Тархон) томонидан ўлдирилгунга қадар, кўпроқ Хитой саройида яшаса ҳам, баъзи-баъзида марказга – Еттисувга юриш қилиб турганлиги маълум²¹⁶.

Шу ўринда Ғарбий Турк хоқонлигига оид бир масалага тўхталсак. Аввало, асосан хитой манбаларида, қисман суғдий, араб, қадимги турк, тибет тилидаги манбаларда акс этган VIII аср биринчи ярмидаги тарихий воқелиklar синчиклаб текширилса, ўша пайтда қуйидагича сиёсий вазият ҳукм сургани аён бўлади. Ғарбий Турк хоқонлигининг Еттисувдаги марказий бошқаруви Тургаш сулоласи қўлига ўтган бўлса ҳам, Ашина сулоласига мансуб хоқонларнинг ҳокимияти нисбий бўлса-да, то 740- йилларгача давом этади. Афтидан, Хитой саройида паноҳ топган Ашина сулоласи вакиллари

²¹⁴ Бичурин Н.Я. Собрание сведений... I. – С. 295

²¹⁵ *Ашина Син* – мазкур ҳукмдор исми Бичуринда Ашина Синь (Бичурин Н.Я. Собрание сведений... I. – С. 296) ва Ашина Хинь (Бичурин Н.Я. Собрание сведений... I. – С. 300) шаклларида берилган бўлиб, бу эса тадқиқотчиларни чалғитади. Э. Шаванн бу ҳукмдор исмини Ашина Хин (Hin) шаклида келтиради (Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 116). Бинобарин, «Таншу» йилномасидаги ушбу ҳукмдорга алоқадор маълумотлар бўйича мазкур тадқиқотчиларнинг русча ва французча таржималарида чалкашлик мавжуд. Дастлаб у (Бичуринда Ашина Синь) *Цзюлан* (Қулон) шахрида тургашлардан *мохэ-даган* (баға-тархон) томонидан ўлдирилди, деб қайд этилса (Бичурин Н.Я. Собрание сведений... I. – С. 296; Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 116), кейинги саҳифаларда унинг *Даньлань* (Шаваннда *Цзюлань* (Қулон)) шахрида *Мохэду* (Баходур) томонидан ўлдирилгани таъкидланади (Бичурин Н.Я. Собрание сведений... I. – С. 300; Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 124). Бизнингча, мазкур ҳукмдорнинг сўнгги тақдири билан боғлиқ воқеалар йилномада чалкаштириб юборилган. Яъни *мохэ-даган* (баға-тархон) ва *мохэду* (баходур) каби унвон ва эпитетларнинг талаффуз яқинлиги хитойлик муаллифларни чалғитган.

²¹⁶ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 296

хокимиятнинг тургашлар қўлига ўтиб кетишига рози бўлишмаган. Хусусан, уларнинг хитой императорларидан ёрдам олган ҳолда бир неча бор Шарқий Туркистон бўйлаб ҳаракат қилишгани ва йўл-йўлакай ўз аجدодларининг таянч ҳудудлари бўлмиш Беш-балиқ ва Юлдуз водийси (Или)да туриб, бу ердан Ғарбий хоқонликнинг маркази Еттисувга интилишгани маълум²¹⁷.

Худди шу паллаларда Мўғулистон, Жанубий Сибир, Узоқ Шарк ва Шимолий Хитойда ўз ҳокимиятини ёйган II Шарқий Турк хоқонлиги²¹⁸ (628–744) навбатдаги диққат-эътиборини ғарбга, бир вақтлар ўз қариндошларига – Ашина сулоласининг Истами хонадонига қарашли бўлган жойларга қарата бошлайди. Айнан 699–700 йиллар орасида, яъни Ғарбий хоқонликда Тургаш сулоласи ҳокимияти барпо қилинган бир пайтда Шарқий хоқонлик қўшинлари ғарбга юриш қилади. Ўрхун битиктошларида ушбу юриш «Ўн Ўқ халқи – Тургаш хоқонига (уларни тартибга солиш мақсадида) қилинган» ҳаракат сифатида тавсифланади²¹⁹. Жумладан, Бўғу-чўр Қапған хоқон (691–716) даврида ушбу хоқонлик қўшинлари Шарқий Туркистон шимолидаги, Гаочан (Турфон)га яқин жойлашган ва айни пайтда Хитой қўл остига ўтиб қолган Беш-балиқ шаҳрига муттасил равишда ҳужумлар уюштириб, уни хитойликлар қарамоғидан чиқариб олишга ҳаракат қилишади²²⁰. Битиктошларда қайд этилишича, хоқонлик қўшинлари то Тўққиз Эрсен (Шарқий Туркистондаги воҳа ҳукмдорликлари) ва Қўрдан (Хўтан)гача етиб бориб, Тибет ҳудудларига яқинлашган ҳоллар ҳам бўлган эди²²¹.

Қапған хоқон нафақат Жунғория, Шарқий Туркистон каби нисбатан яқин ҳудудларга ўз қўшинларини жўнатади, балки Шарқий

²¹⁷ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 295

²¹⁸ Маркази Ўтукан бўлган собиқ Шарқий хоқонлик ҳудудида 680- йилларда Хитойга қарам Ашина хонадони аъзолари ўзларининг 50 йил олдин қўлдан кетган давлатни қайта тиклашга муваффақ бўлишади. Ашина қабиласига мансуб Қутлуғ Элтариш хоқон (682–691) ва ашида уруғи вакили Тунюқуқ ҳамкорлигида қайта ташкил топган мазкур хоқонлик (яъни II Шарқий Турк хоқонлиги) тез орада кучайиб, Олтойнинг шарқидан то Узоқ Шарққача, Жанубий Сибирдан то Шимолий Хитойгача бўлган меросий ҳудудларни ўз ичига олган давлатга айланади.

²¹⁹ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 105–106, 112

²²⁰ Liu Mau-Tsai. Die chinesischen Nachrichten... – S. 236.

²²¹ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 89; Orkun H. N. Eski Türk Yazitları... – S. 23–24.

хоқонлик қўшинлари икки марта ғарбга юриш қилади. Дастлаб улар тургашларни бўйсундириш учун 699 йилда Еттисувга хужум уюштирган бўлсалар, иккинчи дафъа 710 йилда Сирдарёни кечиб ўтиб, то Тўхористонгача етиб борадилар. Маълумки, бу пайтларда Ўрта Осиёдаги воҳа ҳукмдорликларига уюштирилган араблар ҳужуми туфайли улар устидан Ғарбий Турк хоқонлигининг ҳокимияти заифлашиб қолган, Еттисув ва Юлдуз водийсида эса Тургаш сулоласи билан Ашина хонадони (Истами авлодлари) орасида ҳокимият ғавғолари авж олган бир палла эди. Гарчи Ғарбий Турк хоқонлигидаги марказий ҳокимият Тургаш сулоласи қўлига ўтган ва вассаллар устидан устунликни қўлга киритган тургаш хоқонлари катта ҳарбий қудратга эга бўлсалар-да, асосан Хитой ва унинг қармоғидаги Ашина хонадонига мансуб «қўғирчоқ хоқонлар» билан муттасил равишда курашишга тўғри келади. Шу сабабли бўлса керак, тургашлар дастлабки йилларда Амударё–Сирдарё оралиғидаги ҳудудларга уюштирилаётган араблар ҳужумига етарлича эътибор қарата олмайдилар.

Хуллас, бундай бир вазиятда шарқда, қайтадан қудратли давлат сифатида ташкил топган II Шарқий Турк хоқонлигининг яна аввалги ҳудудларда ўз ҳукмронлигини ўрнатишга қаратилган ҳаракатлари тез орада ўз натижаларини бера бошлайди. Дастлаб Бўғу-чўр Қапған хоқон томонидан юборилган қўшинлар 710 йилда Еттисувда Тургаш хоқони Согъни мағлубиятга учратиб, тургашларни ўзларига бўйсундиришган ва то Сирдарёнинг ўрта хавзалари атрофидаги ерлар (Кенгерес, Кангу-Тарман, Табар) уларнинг қўл остига ўтган бўлса²²², кўп ўтмай мазкур хоқоннинг ўғли шахзода Инал бошчилигидаги Шарқий хоқонлик қўшинлари Суғд ва Тўхористонгача етиб келишади²²³. 740 йилларгача арабларга қарши курашган Тўхористон,

²²² Гумилев Л. Н. Древние тюрки... – С. 301.

²²³ Ҳар ҳолда хоқонликнинг ушбу юришлари Ўрта Осиё воҳаларидаги ҳукмдорликларга қаратилган бўлмай, мақсад араб истилоларининг олдини олиш эди. Зеро, битиктошнинг ушбу воқеалар баён қилинган бир қисми учиб кетган сатрида «тазик» (араб) атамасининг учраши бу тахминга асос беради. Шу тариқа битиктошлардаги «Суғдни тартибга солайин» ёки «суғдақ халқи ҳаммаси келди. Ўша кун и ҳужум қилди, турк халқи Темир-Қапикқа, Тинси ўғли ётадиган тоққа етиди» шаклидаги жумлаларни мазкур ҳарбий ҳаракатларнинг араб истилосига қарши инъикоси эди, деб ҳисоблаш мумкин. Дарвоқе, битиктошдаги маълумотлар билан Табарий асарида 710- йилларда арабларнинг Тўхористон ва Суғдда олиб борган ҳаракатлари, Суғд, Шош, Фарғона ҳукмдорларининг турк хоқонидан ёрдам сўраб

Бухоро, Суғд (Самарканд, Панжикент), Чоч, Фарғонага каби Ўрта Осиёдаги воҳа ҳукмдорликлари бошини бириктирган раҳнамо сифатида «хоқон», «турк хоқони» ёки «туркаш хоқони» турганлиги араб манбалари ва суғдий тилли ҳужжатлардан маълум. Аксарият тадқиқотчиларга кўра, манбалардаги мазкур «хоқон»лар Ғарбий хоқонликнинг марказий бошқарувини қўлга олган Турғаш сулоласи вакиллари эди²²⁴.

Ғарбий хоқонликнинг Ашина сулоласи вакиллари эса етарли харбий кучга эга бўлмай, тобора турғашлар томонидан сиқувга олинаётган бир шароитда Ўрта Осиёдаги воқеаларга аралаша олишмаган бўлса керак. Шу тариқа, Шарқий хоқонликдан кейин қарийб 30 йил давомида арабларга қарши курашган воҳа давлатлар бошини бириктириб турган, ҳатто бир неча бор араблар устидан ғалаба қозониб, 738 йилда уларни Ўрта Осиёдан деярли қувиб чиқариб, Бадғисгача етиб борган, араблар томонидан Абу Музаҳим «зарба берувчилар отаси» лақаби билан аталган «турк хоқони» турғаш ҳукмдори Сулук (716–738) бўлиб чиқади²²⁵.

Хуллас, Ғарбий Турк хоқонлиги Ғарбий қанот сифатида 560-йилларда шакллана бошлаган бўлиб, унинг 630-йилларгача бўлган *Ябғулик* ёки *Ябғу-хоқонлик* мақомидаги дастлабки 60 йилини «юксалиш даври», 630–657 йиллар оралиғини «мустақил хоқонлик», аynи пайтда ички низолар даври, 657–740 йиллар оралиғини эса «таназзул даври» ёки Хитой қарамоғидаги «кўғирчоқ хоқонлар» ҳукмронлик қилган давр шаклида таснифлаш мумкин. Юксалиш даврида у ҳудудий жиҳатдан кенгайиш, янги ўлкаларни эгаллаш (Шимолий Кавказ, Қора денгиз бўйлари, Хуросон, Шимолий Ҳиндистон), вассаллар устидан ўз ҳокимиятини кучайтириш (махаллий ҳукмдорларга *элтабар* унвонини бериб, улар устидан ноиб *тудун* тайинлаш),

мурожаат қилишлари ва хоқоннинг ушбу вилоятларга келиб, улар билан биргаликда арабларга қарши кураш олиб борганлиги тўғрисида келтирилган маълумотлар мазмунан мос келишини ҳам назардан қочирмаслик керак (Кляшторний С. Г. Из истории борьбы народов Средней Азии против арабов (по руническим текстам) // ЭВ, 1954. – № IX. – С. 55–64).

²²⁴ Согдийские документы... II. – С. 80–84

²²⁵ Esin E. Tarkhan Nizak or Tarkhan Tirek? An Enquiry concerning the Prince of Badghhis. Who in A. H. 91/A. D. 709–710 Opposed the 'Omayyad Conquest of Central Asia // JAOS, Vol. 97. No. 3. 1977. – P. 324.

ташқи алоқаларда устунлик қозониш (Сосонийлар Эронини бир неча маротаба мағлубиятга учратиш, Византия билан иттифоқ тузиш, Хитой билан тенг даражада дипломатик алоқалар ўрнатиш) каби муваффақиятларга эришади. Иккинчи даврда эса хоқонлик, асосан, ўз ички масалалари билан ўралашиб қолиш (хоқонлар ўртасида ўзаро тахт талашувлар, *Дулу* ва *Нушиби* каби ички қанотлар орасидаги зиддиятлар), баъзи чекка ҳудудлар назоратининг қўлдан чиқиши (Шимолий Кавказ, Қора денгиз бўйлари, Шарқий Туркистон) ва тобе қабилаларнинг мустақилликка интилишлари (*се янто*, *қарлуқ*, *тургаш* ва ҳ. к.) сингари воқеликларни бошдан кечиради. Учинчи даврда эса Ғарбий Турк хоқонлиги айрим истисноларни ҳисобга олмаганда, ташқи таъсирларнинг ошиши (хоқонларнинг Хитой томонидан тайинланиши, араб истилоси натижасида Хуросон ва Амударё–Сирдарё оралиғида хоқонлик нуфузининг пасайиши) ва ички зиддиятлар кучайиши (Тургаш сулоласининг марказий ҳудудларни эгаллаб олиши ва ҳ. к.) каби том маънодаги таназул палласига кириб, ниҳоят 740 йилда Ашина сулоласининг сўнгги вакили Ашина Синнинг тургаш амалдорлари томонидан ўлдирилиши натижасида барҳам топади.

Қисқаси, тарихшуносликда «Шарқий Турк хоқонлиги» ва «Ғарбий Турк хоқонлиги» деб юритиладиган мазкур давлатлар аслида, битта давлат – Буюк Турк хоқонлигининг иккита қисми бўлиб, улардан биринчиси марказий ҳокимият мавқега эга эди ва олий ҳукмдор – хоқон томонидан бошқариларди, иккинчиси унинг ғарбдаги таркибий қисми ўлароқ *ябғу* ёки *ябғу-хоқон* унвонли бошқарувчилар томонидан хоқон номидан ҳокимият юргизардилар. Яъни у Буюк Турк хоқонлигининг таркибий Ғарбий қаноти бўлиб, давлат сифатида шаклланиш жараёнида *Ябғулик* (VI аср 60 йиллари – шу асрнинг сўнгги чораги) – *Ябғу-хоқонлик* (VII аср бошлари – шу асрнинг 30-йиллари) – *Хоқонлик* (630- йиллардан то 740- йилларгача) каби уч босқични босиб ўтган.

Турк хоқонлигининг икки қисмга бўлиниши кўшҳокимиятчилик ёки бошбошдоқлик билан эмас, марказий осиелик қадимги кўчманчилар, шу жумладан, қадимги турклар давлатчилигига хос анъана – давлатнинг икки қанотга тақсимланиб бошқарилиши билан боғлиқ эди. Мазкур анъанага кўра, Шарқий қисм сўл (чап) қанот ҳисобланиб, бошқарувчиси олий ҳукмдор саналар, Ғарбий қисм эса

ўнг қанот, яъни марказга бўйсунувчи қанот ўларок, бошқарувчиси тобе ҳукмдор мавқеида эди ва ҳар иккала қанот бошқаруви меросий эди. Сўл қанотда ҳукмдор Ашина сулоласининг хонадонда энг ёши катта вакилининг авлодлари, ўнг қанотда эса ҳоқон инисининг авлодлари ўзларига тегишли меросий ҳокимиятни бошқарар эдилар. Хусусан, Шарқий ҳоқонлик бошқаруви ҳоқонликнинг асосчиси Бумин ҳоқон авлодлари қўлида, Ғарбий ҳоқонлик ҳокимияти эса мазкур ҳоқоннинг иниси Истами ябғу авлодлари қўлида эди. *Ябғу* ёки *ябғу-ҳоқон* унвонларида ҳокимият юритган Истами авлодлари ўнг қанот бошқарувида нисбатан мустақил эдилар.

Гарчи ёзма манбаларда бўйсунувчи Ғарбий қанот бошқарувчилари ҳам баъзан *ҳоқон* унвони билан тилга олинсалар-да, улар томонидан зарб қилинган тангаларда дастлаб *жабғу*, кейинроқ *жабғу-ҳоқон* унвонлари ўрин олган. Қачонки, Шарқий Турк ҳоқонлиги давлат сифатида барҳам топгач, Ғарбий ҳоқонлик бошқарувчилари ўз тангаларини *ҳоқон* унвони билан зарб қилдира бошлаганлар. Бу эса қадимги турк давлатчилиқ анъаналарига амал қилинганлиги ва марказий ҳокимият мавжуд экан, ўнг қанот *Ябғулик* ёки *Ябғу-ҳоқонлик* мақомида бўлганини кўрсатади.

Хуллас, шу каби омиллар асосида шаклланган Ғарбий Турк ҳоқонлиги 568 йилда, яъни ҳоқонлик қўшинлари ғарбда Эфталитлар давлатига барҳам берган ва Истами ябғу жияни Муқан ҳоқон (Буминнинг ўғли (553–572)) томонидан ҳоқонликнинг ғарбдаги юришларига масъул қилинган бир пайтда *Ябғулик* ҳолатини олади. Шу тариқа муайян бир сиёсий бирликка айланган Ғарбий қанот 630-йилларнинг бошида Тан империяси томонидан барҳам берилган Шарқий Турк ҳоқонлигининг вориси сифатида *Ҳоқонлик* шаклини олади ва то 657 йилгача мустақил сиёсат юргизади. Гарчи 650- йиллар охириларида бошлаб то 740 йилгача Хитой қарамлигидаги давлат ҳолатига тушиб қолсалар-да, Ғарбий турк ҳоқонлари Етгисувда нисбий бўлса ҳам ўз бошқарувини, шунингдек, воҳалардаги вассаллар устидан назоратни бирмунча даражада сақлаб қоладилар.

III БОБ. ҒАРБИЙ ТУРК ҲОҚОНЛИГИНИНГ ДАВЛАТЧИЛИК ХУСУСИЯТЛАРИ

3. 1. Ҳоқонликнинг давлат мафкураси

Дунё халқлари ўтмишида тарих сахнасига чиққан ҳар бир сиёсий уюшма, ҳоҳ у кичик бир давлат ёки империя бўлсин, ҳоҳ бирор қабила ёки жамоа уюшмаси бўлсин, ўз тамал тошини муайян бир ғоя – мафкурага асослашга ҳаракат қилган. Шунингдек, бирор давлат уюшмаси таркибида бўлиб, муайян бир бошқарувчи уруғ ҳокимияти остида бўлган ҳар қандай уруғ вакиллари агар ўз хўжайинлари қўлидаги ҳокимиятни тортиб олса, албатта бошқа уруғларни итоатда тутиб туриш учун маълум бир асос кўрсатиши керак бўлган. Шу маънодаки, ҳокимиятни янгигина қўлга киритган уруғ вакиллари ўзлари билан тенг ҳуқуқли бошқа уруғларга ҳокимиятни эгаллашга ҳаққи борлигини тасдиқловчи далиллар келтирар ва уларни бунга ишонтиришга ҳаракат қиларди. Ҳокимиятни қўлга киритиш учун тарафдорларига, шу жумладан, ўз уруғига бошчилик қилган раҳнамо (лидер), собиқ хўжайинларидан ҳокимиятни тортиб олиб, ўзи мутлақ ҳукмдор (монарх)га айланиши учун ҳукмдор бўлишга ҳақли эканини асослаб берадиган далиллар кўрсатиши шарт эди. Бунда у ўз тарафдорлари билан биргаликда, нафақат бошқа уруғ вакилларини, балки ўз уруғдошларини, умуман олганда, давлат фуқароси бўлмиш барча аҳолини қониқтирадиган ҳокимият мафкурасини ишлаб чиқиши талаб этиларди. Шундагина унинг ҳуқуқ ва ваколатининг қонуний – легитимли экани умум тарафидан эътироф этиларди.

Ҳокимиятни қонунийлаштиришда, яъни легитимация масалаларида эса биринчи навбатда ҳуқуқий ва диний-мафкуравий асослар катта иш берарди. Фақат уларнинг ҳар бири ўз мафкурасига кўра бирмунча фарқланган бўлиб, баъзиларида этник яқинлик – тил ва маданият бирлиги устунлик қилса, бошқаларида муайян бир таълимот (*мас.* дин) сиёсий жиҳатдан бирлашишга олиб келган. Шу жиҳатдан олганда, ҳоқонликнинг давлат сифатида ташкил топиши асосида қандай мафкура ётишини таҳлил қилиш унинг давлат тузумини ёритишда муҳим аҳамиятга эга.

Аввало, бу масалани ўрганишда муҳим бўлган омил – ҳоқонликда

давлат ва у билан боғлиқ тушунчаларга тўхталсак. Ўрхун-Энасой битиктошларидан маълум бўлишича, қадимги туркларда «давлат» маъносида «эл» атамаси ишлатилган²²⁶. Шу ўринда «эл»нинг ижтимоий ва сиёсий структураси қандай эди мазмунида савол туғилади. Хоқонликдаги қабилалар иттифоқи, яъни *турк қара қамағ будун* («Турк (хоқонлиги) фуқароси») *буд* (қабила) / *уруғ* ва *ўғуш* (оила / уруғ)лардан ташкил топган бўлиб, сиёсий жиҳатдан у «эл»га уюшган эди. Қабила-уруғ уюшмаси (*будун*) ва ҳарбий-маъмурий ташкилот (*эл*) пухта ва мустақкам ижтимоий муносабатлар билан ўзаро бир-бирини тўлдирарди. Ўрхун битиктошларидан бирида учрайдиган ибора билан айтганда хоқон «эл (давлат)ни тутиб турар ва халқни бошқарар»²²⁷ эди.

Хоқон юқори мавқели амалдорлар – бекларга суянган. Турк хоқонлари ўз «тингловчилари»га битиг – чакириклар билан мурожаат қилар экан («менинг сўзларимни яхшилаб тингла!» шаклида) икки тоифага – аслзода ва халққа эътиборини қаратган²²⁸. Мурожаат ёки чакирикнинг стеротипи (қолипи) *турк беклар будун* (турк беклари ва халқ) бўлган. Аслзодалар ва халқ орасидаги тафовутни анчагина кескин қўйиш мисоллари *атлиғ* («номдор, номи улуғ») ва *игил қара будун* («оддий халқ») шаклида Уйғур хоқонлигига тааллуқли битиктошларда учрайди²²⁹. Беклар наслий жиҳатдан аслзодалар бўлиб, ҳуқуқан бошқарув ишларида алоҳида имтиёзларга эга бўлган уруққа мансуб эди ва анъана бўйича уларнинг бу мавқеи рад қилинмасди. Хоқонликда аслзодаларнинг элита қисми *ашина* қабиласига мансуб кишилар бўлса, Уйғур хоқонлигида *яғлақар* уруғи вакиллари бундай мавқега эга эди. Бир қатор бошқа аслзода уруғлар билан биргаликда иерархия умум томонидан қабул қилинган бўлиб, улар имтиёзли табақани ташкил қиларди. Улардан *айғучи* (ҳарбий маслаҳатчи)²³⁰, *ана-тарқан* (кўшиннинг олий қўмондонлари), тўққиз

²²⁶ Mori M. The T'u-chüeh Concept of Sovereign // Acta Asiatica. Bulletin of the Institute of Eastern culture, 41. – Tokyo, 1981. – P. 50–58; Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 71, 77, 101–103, 126, 129.

²²⁷ Марков Г. Е. Кочевник и Азии... – С. 47–48; Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 71, 77, 101–103, 126.

²²⁸ Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 126, 132–133.

²²⁹ Кляшторный С. Г. Имперский фон древнетюркской цивилизации... – С. 16.

²³⁰ Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики... – С. 10.

«улуг буйруқлар» (уч нафар «ташқи» ва олти нафар «ички» вазирлар) ўлароқ, бир қисми «эл»нинг юқори маъмурияти, бир қисми эса унинг ҳарбий-маъмурий бошқарувчиларидан иборат бўлиб, шу асосда империянинг олий аслзодалар тоифаси шаклланган эди²³¹.

Хоқон ҳамма нарсадан аввал «мангу эл»²³² (яъни, империя) хотиржамлиги / фаровонлигининг кафолати бўлиб, «эл» мавжуд бўлишининг асосий шарти беклар ва «бутун халқ»нинг хоқонга садоқатли бўлиши эди. Хоқон исми давлат номининг эпоними (мас. «*Элтариш хоқон элида*», «*Билга хоқон элида*») ва синоними (мас. «*Қаған хоқон ери*») сифатида ўзини намоён қиларди. Хоқон, битиктошлар тили билан айтганда «турк эли» учун «тинкаси қуригунча (истилоларга бошчилик) қилиши», «турк халқи» учун «тунлари ухламаслик ва кундузлари (ишсиз) ўтирмаслиги» шарт эди²³³. Уруш ва сулҳ, жанг ва битим барчаси «турк эли»нинг тинчлиги хоқон иродасига кўра ҳал қилинарди. Хоқоннинг ҳарбий ва дипломатик ҳуқуқлари мутлақ бўлиб, бу унинг бошқа вазифаларни бажаришига ҳалакит бермасди.

Хоқонлик жамиятида синфлар мавжуд эдими? масаласига тўхталадиган бўлсак, П. Голденга кўра, хоқонликда мавжуд ижтимоий табақалашувга доир манбаларда жуда кам маълумот акс этган бўлса ҳам, қадимги турк битиктошларида учрайдиган *қара будун* (луғ. «қора/авом халқ») ибораси муайян бир синф ёки тоифа мавжуд бўлганлигидан дарак беради. Ижтимоий табақаланиш анча равақ топган аҳолисига эга давлат доирасида маълум бир бошқарувчи синф ёки тоифанинг шаклланишига замин яратган бўлиши мумкин²³⁴. Шу билан биргаликда, тадқиқотчи А. Хазановнинг Турк хоқонлиги аслзодалари тобе ўтроқ аҳоли учун муайян бир синф, фақат давлатнинг ўзи учун улар «бошқарувчи тоифа» бўлганлиги ҳақидаги фикрини келтириб ўтади²³⁵. О. Прицак эса *қара будун* иборасининг куйи синф,

²³¹ Кляшторный С. Г. Имперский фон древнетюркской цивилизации... – С. 17

²³² *Мангу эл* – битиктошларда асосан *бәнгу эл* шаклида учраб, луғавий жиҳатдан «мангу (абадий) давлат» маъносини билдирган (User Ş. H. Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları. Söz Varlığı İncelemesi. 1. Baskı. – Konya, 2009. – S. 175).

²³³ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 90–91, 107.

²³⁴ Golden P. B. Türk Halkları tarihine Giriş. Çev. O. Karatay. – Ankara, 2002. – S. 121.

²³⁵ Golden P. B. Türk Halkları tarihine Giriş... – S. 121.

фақат озод инсонларга нисбатан ишлатилганини таъкидлайди²³⁶.

Хоқонлиқнинг давлат мафкураси негизида «турк» этноси томонидан ташкил қилинган давлат - «мангу эл»ни мустақил ҳолатда сақлаб туриш билан биргаликда, унинг бошқа этнослар устидан ҳукмронлик қилишини ёки дўстона муносабатлар ўрнатишини таъминлаш ётарди. Бу мафкура битиктошларда акс этган хоқоннинг халққа мурожаат қилганида «Турк будун», «Турк беклари ва будуни», «Турк, Ўғуз беклари, будуни», «Турк Сир²³⁷ будун» каби ибораларнинг жумла бошида жой олиши, давлат барпо қилиш ва давлат ҳудудларини кенгайтиришдан мақсад «Турк будун»нинг душманларини йўқотиб, унинг мустақил яшаши ва эгалланган ҳудудларда ҳоким табақага айланишини таъминлаш сифатида талқин қилинишида ўз ифодасини топади. Жумладан, Кул Тегин ва Билга хоқон битиктошларида учрайдиган қуйидаги сатрлар буни тасдиқлайди:

«(Аждодларим даврида) тўрт томон бутунлай душман экан. Лашкар тортиб тўрт томондаги халқни бутунлай олганлар, бутунлай тобе қилганлар. Боши борни юкунтирган, тиззаси борни чўкалатганлар. Олдинга (шарққа) Қадиркан йиш (Хинган)га, орқага (ғарбга) Темир-капиг (Тўхористон)гача манзил қилдирганлар. Иккаласининг орасида ташкилотсиз (бетартиб) яшган Қўк туркларни тартибга солиб, шу тарика ҳукм сураб экан»²³⁸.

Шу билан биргаликда, битиктошларда давлатнинг хавфсизлигини

²³⁶ Pritsak, 1980:17–18; Golden P. B. *Türk Halkları tarihine Giriş...* – S. 119

²³⁷ *Турк Сир будун* – ушбу атама фақат битиктошларда учраб, айнан қайси маънода қўлланилгани ҳақида тадқиқотчилар бир қарорга қилишмаган. Кўпчилик «сир» сўзини алоҳида этноним ҳисоблашади ва уларни турли қабилалар билан тенглаштиришга ҳаракат қилишади. Жумладан, С. Г. Кляшторный битиктошлардаги «турк сир» иборасини «турклар ва сирлар» шаклида ўғитиб, ҳар иккаласини алоҳида этноним сифатида талқин қилади. Тадқиқотчига кўра, *сир* қабиласи Турк хоқонлиги даврида ашиналарнинг иттифокчиси бўлиб, Уйғур хоқонлигига оид битиктошларда «турк (ва) сир» ибораси ўрнида «турк (ва) қибчок» ибораси ишлатила бошлаши «сир» ва «қипчок»лар бир деб қараш имконини беради (Кляшторный С. Г. Памятники древнетюркской письменности... – С. 514–516). Баъзи тадқиқотчилар эса *сир* сўзини шарқий эроний *шир* / *шер* «шер, арслон» сўзи билан алоқадор деб изоҳлаб, уни йилномаларда ашина қабиласининг иттифокчиси сифатида келтирилган ашида қабилга билан тенглаштиради (Каржаубай С. Объединенный каганат тюрков в 745–760 годах. – Астана, 2002. – С. 161–166).

²³⁸ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 103; Tekin T. *Orhon Yazıtları...* – S. 39, 63

сақлаш учун қудратли давлатлар билан мурасага келиб, улар билан савдо-сотиқ ишларини йўлга қўйиш лозимлиги уқтирилган сатрлар учрайди. Жумладан, уларда хоқонликнинг энг кучли рақиби Табғач (Хитой) томонидан бўладиган хавфдан халқни огоҳлантирувчи «*Табғачнинг ширин сўзи, юмшоқ ипаги бўлади*» (яъни уларга учиб, алданиб қолма) мазмунидаги мурожаат сўзлар ўрин олган²³⁹.

Хоқонлик олий давлатчилик концепциясининг асосий тамойилларидан бири давлатнинг асосчилари ва бошқарувчи тоифаси мансуб бўлган *турк* этносига алоҳида урғу берилганлигида кўринади. Хитой йилномаларида турк хоқонлари унвонларининг таркибий бир қисми сифатида *да тужюе* (луғ. «буюк турк») ибораси учрайди²⁴⁰. Бу эса қадимги турклар ўз давлатини **Улуг Турк қаганлиги* шаклида номлашган, деб тахмин қилишга имкон беради. Худди шунга ўхшаш ҳолат Чингизхон империяси даврида ҳам кўзга ташланиб, мўғуллар ўзларининг янги ташкил этилган давлатини *Йеке Монгол Улус* (луғ. «Буюк Мўғул давлати») деб аташган²⁴¹. Хоқонликка нисбатан шунга ўхшаш ибора бақтрий тилли хужжатларда ҳам ишлатилгани эҳтимоли юқори. Хусусан, 710 йилда тузилган хужжат (Дос Т)да *στορογο τοροσανζο οισλογο* ибораси учраб, Н. Симс-Виллямс уни «буюк турк маликаси» шаклида таржима қиладики, ҳар ҳолда хужжатдаги «буюк турк» ибораси остида хоқонлик назарда тутилган²⁴².

Хоқонликка алоқадор атамалар нафақат қадимги турк битиктошлари, хитой йилномалари ва бақтрий тилли хужжатлардаги мазкур ибораларда ўз ифодасини топган, балки бошқа тиллардаги манбаларда ҳам хоқонликни ифодаловчи этник ёки географик атама сифатида ўрин олган. Жумладан, VII–VIII асрларга оид арман манбаларида «Туркастан» номи учраб, у гоҳ Итил (Волга) ёки Каспийдан шарқдаги ўлкаларни, гоҳ Амударёнинг юқори ҳавзасидаги жойларни ўз ичига олувчи мамлакат сифатида қайд этилган²⁴³. Шунинг-

²³⁹ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 89–90.

²⁴⁰ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 237.

²⁴¹ Трепавлов В. В. Государственный строй Монгольской империи ... – С. 118.

²⁴² Sims-Williams N. From the Kushan-shahs... – P. 256; Sims-Williams N. Bactrian Documents from... – P. 98.

²⁴³ Армянская география VII века... – С. 79; Тер-Мкртчян Л. Х. Армянские источники... – С. 60–61; Ахмедов А. Нега Турон деб аталади? // Турон, 1992. – Б. 6;

дек, уларда Турк хоқонлиги ҳақида гап борганда баъзан «турклар», баъзан эса «Туркастан» атамалари қўлланилгани кўзга ташланади. Шунга ўхшаш ҳолат VIII–IX асрларга тааллуқли тибет манбаларида кўзга ташланиб, уларда «Другу-йул» (дуг. «Турклар мамлакати / Туркистон») атамаси остида баъзан Ғарбий Турк хоқонлигининг марказий ҳудуди - Еттисув, баъзан эса Фарғона ёки Тўхористон ёхуд Кобулистон²⁴⁴ тушунилган. Шу ўринда Другу-йул атамасидан фарқли ҳолда айни тибет манбаларида II Шарқий Турк хоқонлиги учун *Вугчур* (691–716 йилларда ҳукм сурган Шарқий турк хоқони Бўгу-чўр Қапған номидан)²⁴⁵ атамаси қўлланилгани диққатга сазовор. Турфондан топилган 639 йилга оид суғдий тилли бир ҳужжатда эса «Туркистон» атамаси учраб, ушбу атама остида айнан қаер тушунилгани аниқланмаган бўлса-да²⁴⁶, ҳужжатнинг бошланиш қисмида хоқонликка хос *элтабар* унвонининг учраши ва унинг хоқонлик таркибидаги Чинанчканд шаҳри (Турфон)да тузилганлиги каби жиҳатлардан келиб чиқиб, ушбу атамани Ғарбий хоқонликнинг марказий ҳудуди, аниқроғи, Еттисув билан тенглаштириш мумкин. Мазкур манбалар билан қарийб бир даврга мансуб паҳлавийча матнларда ҳам «Туркистон» атамаси Хуросон ва Амударёнинг юқори ҳавзасидаги мамлакат сифатида учрайди²⁴⁷. Қисқаси, мазкур манбалардан «Туркистон»нинг Ғарбий Турк хоқонлигини (ёки унинг ҳудудини) ифодаловчи этносиёсий ва географик атама бўлгани пайқалади (*қаранг*: илова IV). Демак, хоқонликка қўшни халқлар (арман, форс, тибет) хоқонлик ҳудудида турли халқлар яшаганидан

Kalankatlı M. Alban Tarihi... – S. 152, 199, 203, 206, 244

²⁴⁴ Фарғона, Тўхористон ва Кобул водийсига нисбатан тибет манбаларида (Туркистон) атамасининг ишлатилиши асосида ҳар учала ҳукмдорликнинг хоқонликка тобе бўлгани ва ўша пайтда бу ерлар аҳолисининг катта бир қисмини туркий этнослар ташкил қилгани ётса керак (*қаранг*. Uray G. The Old Tibetan sources... – P. 281).

²⁴⁵ Добрович М. Власть и пространство у древних тюрок... – С. 45.

²⁴⁶ Исоҳқов М. Номи азал Туркистон // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, №45–46, 1993. – Б. 1, 5; Vaissière E. de la. Sogdian traders: a history. Translated by J. Ward. – Brill, Leiden – Boston, 2005. – P. 169.

²⁴⁷ Pahlavi Texts. The Bundahis-Bahman Yast... – S. 37, 41, 120; Бобоёров Ф. Илк ўрта аср манбаларида «Туркистон» атамаси // Ўзбек халқининг келиб чиқиши, илмий-методологик ёндошувлар, этногенетик ва этник тарих» мавзусидаги республика илмий-назарий семинар материаллари. – Т., 2004. – Б. 40–43.

катъий назар уни «турклар мамлакати» сифатида талқин қилишган. Бу эса ўз даврида «Туркистон» хоқонликни ифодалаган номлардан бири бўлган ёки қўшни халқлар уни шу ном билан аташган, деб ҳисоблаш имконини беради.

Шунингдек, VI аср охири – VII аср бошларида зарб қилинган сугдий ёзувли Самарқанд тангасида *xwβ twrny* – «Турон ҳукмдори» ёки *xwβ twrny x'γ'n* – «Турон ҳукмдори Хоқон» ибораси акс этган бўлиб²⁴⁸, унвон ва иконографик жиҳатлари уларнинг хоқонликка алоқадорлигини кўрсатади (*қаранг*: илова II, III. 1–2). Агар илк ўрта асрлардаёқ «Турон» ва «Туркистон» атамалари деярли айна маънода ишлатила бошлаганидан келиб чиқилса²⁴⁹, ўша даврда хоқонликни ифодаловчи атамалардан бири сифатида «Турон» сўзи қўлланилгани аён бўлади. Қолаверса, танга-пулларда учрайдиган атамаларнинг расмий маъно касб этиши ҳисобга олинadиган бўлса, хоқонларнинг ўз давлатини «Турон» деб атаганликлари эҳтимоли ортади.

Шу билан биргаликда, арман манбаларида «Ченастан» (Чинистон), «Ченастан жепутух» («Чинистон жабғуси») иборалари учраб, айрим тадқиқотчилар уларни Ғарбий Турк хоқонлиги билан боғлайдилар²⁵⁰.

Энди яна хоқонлик бошқарувчилари – хоқонлар ва уларнинг ўз фуқаросига муносабати масаласига қайтсак. Юқорида кўриб

²⁴⁸ Бабаяров Г., Кубатин А. К новому чтению и интерпретации легенд на некоторых доисламских монетах Самаркандского Согда // Тарих тафаккури. «Баркамол авлод» йилига бағишланган Республика тарихчи олимларининг илмий ишлар тўплами. Масъул муҳаррир ва тузувчи: Ш.Х. Воҳидов. Бухоро, 2010. – С. 26–29

²⁴⁹ Бир қатор тадқиқотчилар Турон – Туркистон атамалари нафақат ўрта асрларда, балки ундан анча олдин, эҳтимол исломнинг кириб келиши арафасида ҳам айна маънода қўлланилганини таъкидлайдилар (*қаранг*: Аҳмедов А. Нега Турон деб аталади... – Б. 5–6; Маннонов Б. Туркистон ва Марказий Осиё // Мулоқот, №2, 1998. – Б. 6–8; Бобоев Ф. Илк ўрта аср манбаларида Туркистон... – Б. 40–43; Камолиддин Ш.С. Древнетюркская топонимия в Средней Азии. – Т., 2006. – Б. 10–21). Шу ўринда Абу Абдуллох ал-Хоразмий (X аср) ва Абу Райҳон Беруний асарларида Хуросондаги Марзи-Турон ёки Маздурон мавзеси қайд этилиб, мазкур алломалар унинг «Турклар чегараси» деган маънони ҳам беришини таъкидлаб ўтишган (Абу Райҳан Беруний. Канон Мас'уда // Избранные произведения. V. Часть первая. Перевод и примечания Б.А. Розенфельда и А. Ахмедова. – Т., 1973. – С. 466; Баходиров Р. История Востока в «Ключах наук» // Шарқшунослик. – Т., 2009. – № 14. – С. 114).

²⁵⁰ Dobrovits M. The nomadic ally of Heraclius // Chronica. Annual of the Institute of History University of Szeged. – Szeged, 2003. – Vol. 3. – P. 7.

ўтилганидек, хоқоннинг халққа мурожаати асосан «Турк будун»га қаратилган бўлиши баробарида, хоқонлик таркибидаги туркий ва ғайритуркий этнослар назарда тутилган ибораларнинг ҳам учраши хоқонлиkning ўз давлат мафкурасини бутун фуқароларига сингдиришга ҳаракат қилганидан дарак беради. Жумладан, битиктошларда нуфус ва сиёсий жихатдан нуфузли қабилалар, шу жумладан, *ўғуз, тўққиз ўғуз* (уйғур), *ўн ўқ* / *тургаиш, басмил* каби туркий этнос-лар тилга олиниб, уларнинг душманларча кайфияти қораланади ва уларга нисбатан «турким, будуним эди» шаклидаги иборалар қўлланилади²⁵¹. Шу билан биргаликда, битиктошларда «*(Мангу) тош ўрнатдим. Кўнглимдаги сўзларни ёздим. Ўн Ўқ ўғлим (Ғарбий хоқонлик) ва Тат (ғайритуркий)ларгача (барчангиз) буларни кўриб билинг*» мазмундаги сатрлар орқали²⁵² хоқонларнинг ўз фуқароси орасида давлатнинг тотувликни сақлашда қанчалик аҳамияти борлигини уқтирмоқчи бўлганини кўриш мумкин.

Хоқонлик ўз таркибидаги ўнлаб қабилаларга қарши кўплаб урушлар олиб боргани маълум. Битиктошларда уларга таъриф берилаётган пайтда деярли барчасига нисбатан қандайдир бир изоҳ берилгани, жанг сабаблари ва оқибатларини оқлашга ҳаракат қилингани кўзга ташланади. Бу, гўёки хоқонлик аҳолисини ташкил қиладиган турли қabila вакилларига хоқон томонидан жангу-жадалларнинг айбдори ким экани ва оқибати қандай бўлганини тушунтириш кайфияти бўлган, деб ҳисоблашга имкон беради. Хусусан, «*Тургаиш хоқони турким, (ўз) будуним эди, хоқони йўлдан озгани учун Ўн Ўқ халқи азият чекди*» каби жумлалар²⁵³ бунинг далилидир. Шунингдек, араб истилосига учраган Суғд ва Тўхористонга хоқонлик томонидан 710- йилларда амалга оширилган ҳарбий ҳаракатлар баён қилинар экан, «*Суғдақ халқини тартибга олайин дея, Йенчу-Ўғуз (Сирдарё)ни кечиб ўтиб, Темир-қатиггача сафарга чиқдик*» мазмунидаги лавҳаларда²⁵⁴ ҳам маълум маънода жангу-жадаллардан мақсад нима бўлганини тушунтиришга уринишни пайкаш мумкин.

²⁵¹ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 106, 127; Tekin T. Orhon Yazitlari... – S. 53, 67, 71.

²⁵² Tekin T. Orhon Yazitlari... – S. 39.

²⁵³ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 103; Tekin T. Orhon Yazitlari... – S. 67.

²⁵⁴ Tekin T. Orhon Yazitlari... – S. 49.

Шу ўринда, Турк хоқонлигининг давлат мафкураси билан боғлиқ бир масалага тўхталсак. Юқорида кўриб чиқилган сатрлардан хоқонликда «турк» атамаси тор ва кенг маънода ишлатилган сезилади. Тор маънода бу сўз хоқонликнинг асосчи ва ҳукмрон этноси учун қўлланилган бўлиб, ундан мақсад ўзини «турк» деб атайдиган қабила ва уруғлар бўлса, кенг маънода ушбу атама туркий тилда сўзлашувчи, бироқ алоҳида этник номга эга қабилаларни ҳам билдирган. Хусусан, хоқонлик учун анча йиллар давомида душман кайфиятда бўлиб келган *ўғуз*, *уйғур*, *тургаш* ва *басмилларга* нисбатан «турким, (ўз) халқим, қариндошим» шаклларида иборалар ишлатилиши уларнинг ҳам хоқонлик таркибидаги қабила, ҳам туркий этнос эканига ишорадир.

Шу билан биргаликда, бу даврда гарчи яқин тилда сўзлашса-да, туркий этносларнинг барчаси ҳам ўзини «турк» номи билан атамаган кўринади. Жумладан, Уйғур хоқонлигига тааллуқли битиктошда Муюнчўр хоқон «туркларни мағлубиятга учратдим» шаклида баҳс юритиши²⁵⁵, пахлавийча «Маҳрнамаг» асарида «Уйғур хоқони» ибораси уруғ-қабилавий мансубликни аниқловчи сўз сифатида учраши бу фикрни тасдиқлайди²⁵⁶. Шунингдек, Тургаш хоқонлигига тааллуқли тангаларда доимо «Илоҳий Тургаш хоқон пули» иборасининг учраши²⁵⁷, яқинда топилган Қарлуқ ябғулиги тангаларида эса «Қарлуқ хоқон» ибораларининг акс этгани ҳам ҳар бир уруғ ёки қабила давлат қурганда ўз этник номини олдинги планга олиб чиққанидан дарак беради. Хитой йилномаларида «*Тангри томонидан юборилган Буюк Тукюе (турк империясининг) Билга (доно) хоқони*», қадимги турк битиктошларида «*Тангридай Тангридан (ҳокимият) топган Турк Билга хоқон*» шаклидаги унвон ва сифатларнинг учраши (*қаранг*: илова V), худди шунга ўхшаб битиктошларда Уйғур хоқонлиги ҳукмдорларига алоқадор «Эл Этмиш Уйғур хоқон» каби иборалар ўрин олиши ҳукмдорларнинг ўзи етишиб чиққан этник муҳит билан қаттиқ боғланганидан дарак беради.

Шу тариқа, Турк хоқонлигига оид битиктошларда акс этган давлат мафкураларидан бири, хоқонлар қўл остидаги фуқароларига, айниқса, унинг негизини ташкил қилувчи аҳолига нисбатан улар-

²⁵⁵ Tekin T. Orhon Yazıtları... – S. 228.

²⁵⁶ Müller F. W. K. Ein Doppelblatt... – S. 9.

²⁵⁷ Смирнова О. И. Сводный каталог... – С. 61.

нинг этник номи билан мурожаат қилганликлари аён бўлади. Демак, хоқонлар шу тариқа фуқароларнинг эътиборини қозонишга уринганлар, айти пайтда, ўз қариндош-уруғларини ҳам шу ном остида бирлаштиришга ҳаракат қилганлар, деб ҳисоблаш мумкин.

Қадимги турк битиктошларидан маълум бўлишича, хоқонлиқнинг сиёсий фалсафасининг ядросида аслида битта асосий фикр (тезис) ётарди, у ҳам бўлса «дунё инсонлари жамиятини тузиш», яъни «тўрт томонли / бурчакли» дунёни барпо этиш эди²⁵⁸. Унинг мутлақ императиваси (талаби) ҳар бир халқни битта этносга (яъни туркларга / Ашина хонадонига) бўйсундиришга интилиш ва улар устидан ҳукмронлик қилиш (ёки бошқа этнос ҳукмронлигидан (ўз халқини) озод этиш) мақсад қилиб олинган эди. Бошқача айтганда, бунинг асосида муайян бир «жаҳон давлати қуриш» мафкураси ётарди. Шу боис, барча халқлар ё бошқалари устидан ҳукмронлик қилади, ё бўлмаса итоатда бўлади. Улар орасида муносабатлар ўрнатиш - бу ҳукмронликни сақлаш учун кураш ёки ундан халос бўлишдир²⁵⁹.

3. 1. 1. Ҳокимият қонунийлигининг мафкуравий асослари

Марказий Осиёнинг қадимги халқлари давлатчилик анъаналарига кўра, ҳокимиятнинг қонунийлигини исботлаш асосий шартлардан бири ҳисобланиб, ҳокимиятга ҳаққи борлигини асослашга уринган ҳар қайси ҳукмдор муайян бир асос топишга ҳаракат қилган ва бунинг учун турли усул ва воситаларга мурожаат этган. Хоҳ милоддан аввалги асрларда ҳукм сурган Хун империясини олиб қарайлик, хоҳ ундан деярли минг йил кейин барпо этилган Қорахонийлар давлати ёки Мўғуллар империясининг ташкил топиш жараёнларига назар ташлайлик, легитимация масалаларида яқин ўхшашликка дуч келамиз. Агар хитой манбаларида Хун давлатининг асосчиси Маодунь (*Баҳодур)нинг муваффақиятларида унинг доимо илоҳий кучлар томонидан қўллаб-қувватланиб турилиши билан боғлиқ маълумотларни учратсак²⁶⁰, мўғул афсоналарида эса Темучин (Чингизхон) туғилишдан олдин ва кейин юз берган воқеалар (илоҳий нурнинг одам

²⁵⁸ Кляшторный С. Г. Памятники древнетюркской письменности... – С. 464.

²⁵⁹ Кляшторный С. Г. Памятники древнетюркской письменности... – С. 464.

²⁶⁰ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 46, 54, 58.

суратига кириши ва аёл (Алан Гоа)нинг ундан ҳомиладор бўлиши, Темучиннинг панжасида қон парчасини тутган ҳолатда дунёга келиши ва ҳ. к.)²⁶¹. Қорахонийлар сулоласи вакиллари эса ўзларини афсонавий ҳукмдор Афросиёб авлодлари сифатида талқин қилиш орқали Турон²⁶² ўлкасига ҳокимлик қилишга ҳуқуқли эканликларини даъво қилишган²⁶³.

Ҳўш, хоқонликнинг ташкил топиши ва ушбу давлат асосчиларининг ўз ҳокимият легитимлилигини тасдиқлаши қай тарзда кечган, бу масалада улар қандай воситаларга мурожаат қилишган? Агар хитой манбаларига назар ташласак, уларда нафақат Ашина хонадони билан боғлиқ диний афсоналарга, балки уларнинг ҳуқуқий жиҳатдан ҳокимиятга даъвогарлигини тасдиқловчи маълумотларга дуч келамиз. Хусусан, хитойча «Чжоу шу» йилномасида ашина турклари билан боғлиқ иккита афсона келтириладики, улардан биринчиси қуйидагича:

«Тукюе (турк)лар Сюнну (Хун)ларнинг алоҳида бир тармоғидир. Хонадон номи Ашина. Дастлаб Хунлардан мустақил бир қабила ташкил қилишади, аммо кейинчалик қўшни қабила босқинига дуч келишади. Ўн ёшли бир боладан бошқа қабила аъзоларининг барчаси қиличдан ўтказилиб, йўқ қилинади. Душман жангчилари боланинг анча ёш эканини кўриб, уни ўлдиришга кўнгиллари бўлмайди. Охир-оқибатда унинг оёқларини кесиб, усти ўтлар билан қопланган бир ботқоқликка ташлаб кетишади. Ботқоқликнинг ичида бир урғочи бўри бор эди, у болани гўшт билан боқди. Шу тарика, бола вояга етди, урғочи бўри билан алоқа қилди ва бўри ҳомиладор бўлди. Қўшни давлатларнинг ҳукмдори ўсмирнинг ҳалигача соғ эканидан хабар топгач, уни ўлдириш ниятида ўз одамларини қайтадан ўша ерга жўнатди. Ботқоқликка келганлар ўсмирнинг ёнида урғочи бўрини кўргач, уни ҳам ўлдиришни истади. Шу боис урғочи бўри Гаочан (Турфон) давлатининг шимолида жойлашган тоққа²⁶⁴ қочиб, яширинди. Ушбу тоғда бир ғор бор бўлиб, унинг ичи-

²⁶¹ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Том I. Книга первая. Перевод с персидского Л. А. Хетагурова. – М.-Л., 1952. – С. 63–65.

²⁶² Турон – ибтидоси то Авесто яратилган даврларга бориб тақалувчи ушбу топоним ўша даврда Марказий Осиёнинг катта бир қисми учун бирлаштирувчи ҳам, географик, ҳам сиёсий атама эди (Қамолиддин Ш. С. Древнетюркская топонимия... – С. 10–13).

²⁶³ Hunkan S. Türk Hakanlığı (Karahanlılar). – İstanbul, 2007. – S. 75–80.

²⁶⁴ «Бэй ши» йилномасида бўрининг душманлардан қочиши воқеаси бошқачароқ тарзда келтирилади: «Ўшанда гўёки илохий бир борлиқ урғочи бўрини Ғарбий денгиз (Каспий ёки Орол)нинг шарқига отган эди; бўри Гаочан (Турфон) давлатининг шимоли-ғарбига келиб тушди» (Liu Mau-Tsai. Çin kaynaklarına göre Doğu Türkleri.

да ўтлар билан қопланган кенг бир водий бор эди... Урғочи бўри у ерда ўн нафар ўғил дунёга келтирди. Ўғлонлар вояга етгач, ғордан чиқиб ташқаридаги аёллар билан турмуш қуришди, улар кўп миқдорда бола дунёга келтиришди. Ҳар насл ўзига бирор ном танлашди, улардан бир ўзига Ашина исмини олди. Унинг болалари билан болаларининг болалари кўпайишди ва юзлаб оилани ташкил қилдилар. Бир неча авлоддан кейин жуан-жуанларнинг тобелигига ўтиб, уларга хизмат қилиш учун ғордан ташқарига чиқишди. Кин-шан (Олтой)нинг жанубий этакларида яшай бошлашди ва жуан-жуанларнинг хизматида темирчи уста юмушини бажардилар. Кин-шан тоғи дубулғага ўхшар эди. Улар дубулғани *Тукюе* деб аташганликлари сабабли ўзларига *Тукюе* (турк) деган ном қўйдилар»²⁶⁵.

Хитой йилномаларида ашина туркларининг келиб чиқиши билан алоқадор иккинчи афсонанинг ҳам юқорида ривоятга ўхшаб кетадиган тарафлари бўлса-да, баъзи фарқлиликлари ҳам кўзга ташланади. Яъни:

«Бошқа бир афсонага кўра, Тукюе (турк)ларнинг аجدодлари Сюнну (хун)ларнинг шимолида жойлашган Со²⁶⁶ давлатига бориб тақалади. Уруғ боши, ўн етти инига соҳиб Апанпу эди; бир урғочи бўри томонидан дунёга келтирилган иниларидан бирининг исми Ичи Нишиту эди. Оға-иниларининг барчаси, Апанпу ва бошқа эркак биродарларининг барчаси баъдан аъзолари нуксонли ҳолда туғган эдилар. Охир-окибат уларнинг давлати (бошқалар томонидан) боскинга учраб, тор-мор бўлди ва таназзулга юз тутди. Фақат бир пари Ичи Нишитуни сақлаб қолиб, уни шундай қобилятга эриштирдик, у ёмғир ёғдира олар, шамол эстиришга қодир эди. У икки аёлга уйланди. Ривоятга кўра, улардан бири ёз тангрисининг, иккинчиси эса киш тангрисининг кизи эди. Улардан бири тўрт ўғлонни дунёга келтирди. Ўғлонлардан

Ceviri E. Kayaoglu, D. Banoğlu. – İstanbul, 2006. – S. 14, n. 17).

²⁶⁵ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 220–221; Liu Mau-Tsai. Çin kaynaklarına göre Doğu Türkleri... S. 13–14

²⁶⁶ *Со давлати* – баъзи тадқиқотчиларга кўра, сянби қабиласи илк ватанининг эски номи бўлиб, Хитойдаги *Тоба* (Табғач) сулоласи сянбиларга бориб тақаладики, бу эса *Тукюе* (турк)ларнинг келиб чиқиши Сянбилар билан алоқадор эканини кўрсатади (Liu Mau-Tsai. Çin kaynaklarına göre... – S. 14). Бошқа бир гуруҳ тадқиқотчилар эса ушбу атама замонавий хитой тилида “Со-го” деб ўқилса-да, аслида «Сак давлати» деган маънони билдиришини таъкидлайдилар. Ашина билан боғлиқ ривоятлардан биринчисида ушбу қабиланинг илк вакиллари Олтой тоғининг жанубига Ғарбий денгиз, яъни Каспийбўйларидан келганига доир ишоратлар борлиги, бу эса уларнинг келиб чиқиши қадимий Сак қабилаларига бориб тақалишини кўрсатишини игари сурган мазкур фикр тарафдорлари ушбу маълумотнинг иккинчи афсонадаги «Тукюе (турк)ларнинг аجدодлари ... Со давлатига бориб тақалади» шаклидаги маълумот билан ҳамоҳанг қилишига диққат қаратадилар.

бири оппок оккушга айланди. Бошқа бири *А-фу* (Абакан) билан *Киен* (Кем/юкори Енисей) дарёси орасидаги худудда давлат курди. Ушбу давлатга *Ки-ху* (Қирғиз) номи берилди. Учинчи ўғли *Чу-чи* дарёси (Енисей) ҳавзасида хукм сурарди, тўртинчиси эса *Тсиен-ссе Че-чи* (Фарбий Саян) тоғи этакларида яшар эди. Бу тоғнинг тепасида *Апанпу* қабиласининг бошқа тармоклари яшар эдилар. У ерларда ҳаво жуда совуқ бўлганидан, ўғлонларнинг энг каттаси қабила мансубларининг исиниши ва ҳаётда қола олишлари учун олов ёқар эди. Шу тариқа тирик қолишга муваффақ бўлишди ва энг катта ўғлонни бошлиқ тайинлашиб, унга *Тукюе* (турк) номини беришди. У *Натули шад* эди. Натулининг ўнта хотини бўлиб, ўғиллари оналари мансуб қабила номини олишган эди. *Ашина* унинг кичик хотинидан²⁶⁷ ўғли эди. Натулининг вафотидан кейин ушбу ўн она ўғилларидан бирини унинг ўрнига танлаши лозим бўлди. Аёллар қарор қабул қилиш учун бир оғочнинг остида йиғилишди. Ораларидаги келишувга кўра, оғочда ким энг юксакликка сакрай олса, ўша ўғлон қабиланинг бошлиғи бўларди. Ашинанинг ўғли уларнинг ичида энг кичкинаси бўлса ҳам энг юксакка сакради. Шу тариқа қолган ўғлонлар уни раис деб, эълон қилишди. У ўзига *Асян шад* унвонини танлади... Асян Шаднинг невариси *Ту-мин* (Туман) эди»²⁶⁸.

Гарчи ҳоконлик асосчиларининг аждодлари ва уларнинг ҳукмдор бўлишининг қонунийлиги (легитимлилик) билан боғлиқ афсоналар бошқа тиллардаги манбаларда хитой йилномаларичалик бевосита бўлмасада, билвосита даражада акс этган. Хусусан, «Ўғузнома»да Туман образи учраб, у билан боғлиқ дostonда келтирилган ривоятлар мазмунидан унинг ўз сулоласига асос солгани англашилади²⁶⁹. Шунингдек, Абу Райҳон Беруний ўзининг «Ҳиндистон» асарида Кобулда жойлашган бир тоғдаги ғордан чиқиб, ўз сулоласини барпо қилган кишининг турклардан бўлганлигини ёзади ва сулола номини Бархатекин шаклида келтириб, у билан боғлиқ маҳаллий аҳоли орасида мавжуд бўлган ривоятларни баён қилади²⁷⁰. С. Г. Кляшторный Беруний келтирган ривоят VII–IX асрларда Кобул ва унинг атрофларида ҳукмронлик қилган Кобул Тегин-шоҳлари сулоласига тегишли эканини, ушбу сулола келиб чиқиши жиҳатидан Турк

²⁶⁷ «Чжоу шу» йилномасида ушбу маълумот «Ашина (Натулининг) ғайриқонуний муносабат ўрнатган маъшуқасидан туғилган ўғли эди» шаклида келтирилади (Liu Mau-Tsai. Çin kaynaklarına göre Doğu Türkleri... S. 16).

²⁶⁸ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 221; Liu Mau-Tsai. Çin kaynaklarına göre... S. 15–16; Taşağıl A. Gök-Türkler. I... – S. 11.

²⁶⁹ Togan A. Zeki Velidi. Oğuz Destanı. – İstanbul, 1972. – S. 56–62.

²⁷⁰ Абу Райҳон Беруний. Ҳиндистон // Танланган асарлар. II жилд. – Т., 1965. – Б. 311–312.

хоконлигига, аниқроғи, хоқонликнинг асосчи хонадони Ашинага бориб тақалишини таъкидлаб, ушбу ривоят хитой манбаларида келтирилган бўри сиғинган тоғдаги ғор билан боғлиқ афсонанинг бошқа бир варианты эканини ёзади²⁷¹. У ўз фикрига Барахтекин атамасининг биринчи қисми *Барах* туркий тилларда «бароқ ит» деган маънони билдиришини ва ушбу сўз аслида бўри билан боғлиқ эканини далиллардан бири сифатида келтиради.

Марказий Осиёда кўчманчилар томонидан барпо этилган бир қатор давлатларда бўлгани каби хоқонликда ҳам ҳокимиятнинг илоҳий эканига ишониладди. Хусусан, У. Туроннинг таъкидлашича, туркий ҳокимиятнинг келиб чиқиши илоҳийлиги ва хоқонларнинг дунё ҳукмдори эканига бўлган ишонч хорижий ҳукмдорларга юборилган хат (нома)ларнинг бошланғич формуласида янада қатъийроқ кўзга ташланади. Дарвоқе, турк хоқони Ишбара (581–587) кучқудратга эришган пайтида Хитой императорига ёзган мактубини «*Тангри томонидан юборилган (ёки самода тугилган) Буюк Тукюе (турк) империясининг доно хоқони Шаболо (Ишбара)*» формуласи билан бошлаган бўлиб, бу битиктошларда ўрин олган унвон ва сифатларнинг айнан такрори эди. Тарду хоқон эса 598 йилда Византия императори Маврикийга юборган мактубида ўзини «дунёдаги етти иқлимнинг эгаси ва етти ирқнинг хоқони» деб атаганди²⁷².

Аслида, жаҳоншумул ҳокимият ҳақидаги тасаввурлар қадимги турк ёзма обидаларидан Кул Тегин ва Билга хоқон битиктошларининг бошланмасида ўрин олган «*Тангридай Тангри яратган Турк Билга хоқон сабим (сўзим)*» жумлаларида яққол ўз ифодасини топган²⁷³. Шарқий хоқонликдаги каби Ғарбий хоқонлик мафкурасида ҳам Тангричилик эътиқоди доимо устунлик қилган. Гарчи Тун ябғу-хоқон сингари баъзи хоқонларни «будда динини қабул қилган» мазмундаги қарашлар ёки манбаларда шунга ишора мавжуд бўлсада, уларга танқидий ёндашиш керак бўлади. Сабаби, агар бирор бир хоқон будда ёки тангричиликдан бошқа бир динни давлат мафкураси даражасига чиқарса эди, бу ҳол хоқонлик ҳаётида яққол ўзини ҳис эттира бошлаши керак эди. Ваҳоланки, на битиктошларда, на ўша

²⁷¹ Кляшторный С. Г. Памятники древнетюркской письменности... – С. 450–451.

²⁷² Turan O. Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi // TÜRKLER, 2. Cilt. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002. – S. 850.

²⁷³ Turan O. Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi... – С. 851.

давр моддий маданиятида бундай изларни кўриш мушкул.

Қадимги хитойликлар Хитойни *Чжун-го* – «ўрталиқ (марказий) давлат» деб аташарди. Яъни улар Хитойни Ернинг ўрта мавқеида жойлашган деб ҳисоблардилар. Шунга ўхшаш ҳоконликда ҳам Ашина хонадони қурган давлат дунёнинг маркази дея билинади. Битиктошлардаги *«устта осмон, пастда ер яратилганда улар орасида инсон болалари яратилган, инсон болалари устидан ота-боболарим Бумин ва Истами ҳоқон бўлган, тўрт томонга қўшин тортган»*²⁷⁴ каби сатрлар буни тасдиқлайди.

Давлатчилик концепциясига кўра, ҳоконликда ҳам қўшнилари бўлмиш Тан Хитойи ва Сосонийлар Эронидagi каби ҳукмдор эга бўлган ҳокимият илоҳий бўлиб, у *Тангри* – «Осмон» томонидан ҳоконга тақдим қилинади деб билинар эди. Жумладан, Хитой – императори ўз ҳокимиятини муқаддас *Тянь* – «Осмон» томонидан берилган деб ҳисоблаб, ўзини унинг ўғли тарзида *Тянь-цзи* – «Осмон ўғли» деб юритарди. Худди шундай Сосоний шаҳаншоҳлар ҳам ўзларига ҳокимиятни зардуштийларнинг бош худоси Ахурамазда берган деб талқин қилар эдилар²⁷⁵. Турк ҳоконлигининг бош ҳукмдорлари – ҳоконлар ҳам гарчи ушбу икки империянинг концепциясини айнан такрорламасалар-да, мазмунан уларга яқин мафкурага эга эдилар. Яъни битиктошларда уқтирилгани каби ҳокон – «Тангри ёрлакагани учун, ўзининг кути/бахти борлиги учун давлатни тутиб турар»ди. Битиктошда Билга ҳоконнинг ўғли ўзини «Тангридек/Осмондек тангрида (кут) топган Турк Билга ҳокон» дея таърифлайди²⁷⁶. Учала давлат ҳам империялар характерда бўлганликлари учун ўз ҳокимиятини вассал ҳукмдорларга тақсимлашни лозим топмас ва ўзини ҳар доим улардан юқори деб билар эди.

Турк ҳоконлигида ҳукмдорларнинг вазифаларидан бири ҳоконлик расмий тарихнавислигининг илк намуналаридан бўлмиш сугдий тилли Буғут битиктоши (588 й.) 4, 17- сатрларида таърифланганидек, *«улар бутун дунё халоскорлари / дунёда адолат ўрнатиши»* ва *«халқни фаровон яшатиши»* эди²⁷⁷. Худди шу мақсадда ёзилган

²⁷⁴ Tekin T. Orhon Yazıtları... – S. 38–39.

²⁷⁵ Периханян А. Г. Общество и право Ирана в прафянский и сасанидский периоды. – М.: Наука, 1983. – С. 129–139.

²⁷⁶ Tekin T. Orhon Yazıtları... – S. 78–79.

²⁷⁷ Кляшторный С. Г., Лившиц В. А. Согдийская надпись из Бугута // СНВ. –

кадимги турк битиктошларида ҳам шу тарика иборалар учрайди; «будун бўғзи тўқ эрди», «тўрт томонга қўшин тортиб, ... тартибга солганлар» ва ҳ. к.

Дунёни тўрт томондан иборат деб талкин қилиш ўша даврда кўплаб халқларда кенг тарқалган тушунча эди. Қадимги туркларнинг ўз давлатини «дунё маркази», «жаҳоншумул давлат» деб билишига ўхшаш концепциялар йирик империяларга асос солган бир қатор халқларда, айниқса, Марказий Осиё минтақасига қўшни ҳудудларда яшайдиган баъзи этнослар орасида ҳам мавжуд эди. Шу билан бир-галикда, туркий этнослар томонидан барпо этилган салтанатларни, хусусан, Турк хоқонлигини нафақат ушбу давлатга асос солган туркийлар, балки хоқонликка қўшни ҳудудларда яшовчи халқлар ҳам йирик «оламшумул» давлат сифатида эътироф этишган. Маълумки, бу даврда Евроосиёдаги геосиёсий жараёнлар ундаги тўрт империя: Византия, Сосонийлар Эрони, Турк хоқонлиги ва Хитойнинг дастлаб Суй, сўнгра Тан сулолалари билан боғлиқликда кечган бўлиб, бундай вазият ўша давр ёзма манбаларида акс этган «жаҳон подшоликлари» концепциясида янада яққолроқ ўз ифодасини топган²⁷⁸. Асосан, Шарқ халқларида кенг тарқалган ушбу концепциялар асосида албатта тарихий ҳақиқатлар ётарди. Бир қатор тадқиқотчилар фикрича, Шарқ VI асрдаёқ Турк хоқонлигини дунёнинг тўрт империясидан бири сифатида эътироф эта бошлаган эди. Ўз вақтида бу масалага эътибор қаратган В. В. Бартольд шундай ёзганди: «Ушбу ходисалар асосида буддавийларга хос дунёдаги тўрт монархия ғояси ётган бўлиб, улар дунёнинг тўрт ўлкаси: жанубда филлар салтанати (Ҳиндистон), ғарбда жавоҳиротлар подшоси (Эрон), шимолда отлар подшоси (Турк хоқонлиги) ва шарқда одамлар подшоси (Хитой) эди... Хитой расмий тарихларига кўра, империализмнинг жаҳоний синтези исломдан аввалги Зарафшоннинг Кушония (Самарқанддан ғарбдаги) мавзесида ўз ташки ифодасини топган эди, қайсики, бу ердаги бино деворларининг бирида хитой императорлари, бошқасида турк хонлари ва ҳинд брахманлари, учинчисида эса форс шоҳлари ва Рим императорлари акс эттирилганди»²⁷⁹.

Москва, 1971. – Вып. 10. – С. 140, 143.

²⁷⁸ Хатамова М. Турк хоқонларининг Чочдаги қароргоҳлари: Жабғукаг ва Хотункат // O‘zbekiston tarixi. – Тошкент, 2009. – №1. – С. 3.

²⁷⁹ Бартольд В.В. Работы по истории Ислама и Арабского халифата // Сочинения. 106

Мўғул империясининг давлат мафкурасини тадқиқ қилган россиялик тарихчи В. В. Трепавлов кўпчилик тарихчилар томонидан таъкидланган «Хунлар, Турк хоқонлиги ва мўғулларда мавжуд бўлган хоқоннинг Осмон билан алоқадорлиги ҳақидаги қарашларини Хитойга хос «Осмон ўғли», «Самовий мандат» доктринасидан олган» мазмунидаги фикрларни²⁸⁰ рад қилади. Тадқиқотчининг таъкидлашича, ушбу фикр тарафдорлари ўз нуктаи назарларига қониқарли бир далил ёки асос келтириша олмаган бўлиб, О. Латтимор ва К. Сираторилар томонидан билдирилган «Хунларларнинг шаньюйи Хитойга «тянь-цзи хуанди» («Осмон ўғли-хукмдор») формуласини нусха қилиб, ўзлаштириб олган шаклдаги қарашнинг ўзиёқ тарихий изоҳ талаб қилади. Унинг фикрича, илк Хитой империяси ўлароқ «Осмоннинг ўғли, хукмдор-император» лавозимини жорий қилган Чин сулоласидан бор-йўғи 18 йил кейин ташкил топган Хун давлати қандай қилиб ушбу унвонни ўзлаштириши мумкин. Чунки кучли мафкуравий таъсир учун бу муддат жуда камлик қилади.

Хитой давлати, ҳам дашт давлатлари ҳам, ўзаро ўзларининг у ёки бу фарқлиликларини аниқ-тиниқ идрок этишган. VII асрда Шарқий Турк хоқонлиги йиқилгач, Тан императорига очикчасига хоқонлик тахти таклиф қилинганида император рад жавобини бериб, шундай деган «*Мен Осмоннинг Буюк Таннинг ўғлиман, бундан ташқари, хоқоннинг ишларини мен ўз зиммамга ололмайман*»²⁸¹. Шунга ўхшаш кайфият Буюк Хитой деворидан шимолда хукмронлик қилган дашт хукмдорларида ҳам мавжуд бўлган²⁸². Хитой империясига хос тартиб-қоидалар, ҳуқуқий ва мафкуравий тушунчалар турк хоқонлари учун номақбул бўлиб, хитой маданияти турк фуқаросининг маромини бузиши (дестабилизация)дан хавфсирар эдилар²⁸³.

В. В. Трепавловнинг ушбу фикрларига қўшилган ҳолда шуни айтиш мумкинки, истисно тариқасида хитой императорларидан бири Тай Цзун (626–649) 630- йилларда Турк хоқонлиги парокандалик-

Т. VI. – Москва, 1966. – С. 216.

²⁸⁰ Бернштам А. Н. Согдийская колонизация Семиречья // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры. – М. -Л., 1940. – №6. – С. 70.

²⁸¹ Трепавлов В. В. Государственный строй Монгольской империи ... – С. 71–72.

²⁸² Трепавлов В. В. Государственный строй Монгольской империи ... – С. 72.

²⁸³ Трепавлов В. В. Государственный строй Монгольской империи ... – С. 72.

ка учрагач, хитой генераллари томонидан унга «Самовий хоқон» (Tian kehan) унвонини қабул қилишни таклиф этадилар. Шу тариқа у турклар устидан ўз ҳокимиятини ўрнатиши мумкин эди. Тай Цзун ушбу таклифни қабул қилади. Бу ҳодиса туркларнинг хитой императорини ўз ҳукмдорлари сифатида тан олишига имкон беради. Тай Цзун ушбу қароридан норози бўлганларга у шундай жавоб беради; *«Қадим вақтлардан бери императорлар хитойликлар томонидан қадрланар, кўчманчилар томонидан эса бунинг акси эди. Фақат мен уларни тенг кўраман. Бу эса улар томонидан мени ўз оталаридек кўришга олиб келди»*. Демак, императорларнинг туркларга хос одатларни қабул қилиши хитой саройи томонидан яхши кутиб олинмаган. Шунингдек, Тай Цзуннинг бошқа хитой императорларидан фарқли равишда кўчманчи ҳукмдорларга хос «Тангри хоқон» унвонини олиб, ўзини «тўрт тарафдаги хорижий халқларнинг ҳукмдори» сифатида эълон қилишига яна бир сабаб сифатида унинг ўзи келиб чиқиш жиҳатидан кўчманчи муҳитга мансублигини ҳам назарда тутиш керак бўлади. Маълумки, Тай Цзун мансуб бўлган Тан сулоласи вакиллари келиб чиқиш жиҳатидан *сянби* қабиласига тақалар эди²⁸⁴.

Трепавловнинг фикрларига тасдиқ сифатида битиктошларда туркий амалдорларнинг хитойликларга хос унвон ва исмларни қабул қилиши турк давлати ва жамиятини бузувчи унсур сифатида таъкидланиб, вазир Тунюкук томонидан айтилган қуйидаги сўзларни келтириш мумкин; *«Турк беклари туркча отни ташлаб, табғач бекларининг табғачча отини қабул қилиб, табғач хоқонига қарам бўлди»*²⁸⁵. Шунингдек, хитой йилномаларида *Могиян* (Билга хоқон; 716–734) ва вазир *Тунюйгу* (Тунюкук) орасида кечган хоқоннинг ўз қароргоҳи учун қалъа қурдириш ҳамда Будда ва Лао-цзи ибодатхонаси қуриши бўйича мунозараси келтирилган бўлиб, Тунюкукнинг хоқонга хитой урф-одатларини қабул қилиш турклар учун яхши оқибат олиб келмаслигини тушунтиргани таъкидланади²⁸⁶. Ушбу маълумотлар ҳам хоқонликда хитойликларга хос урф-одатлар уларнинг жамияти ва ҳокимияти учун таҳликали экани яхши идрок қилинганидан дарак беради.

²⁸⁵ Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности... С. 37; Tekin T. Orhon Yazıtları... – S. 41

²⁸⁶ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 274

3. 1. 2. Ҳокимиятнинг илоҳийлиги тушунчаси

Қадимги турклар тушунчасига кўра, ҳокимият манбаи илоҳий бўлиб, яратувчи *Тангри* (худо) уни толели кишиларга тақдим этар ва улар воситасида ўз бандаларини бошқарарди. Яъни Тангри ўз бандалари устидан бошқарувни тўғридан-тўғри эмас, бирор восита билан амалга оширади, шаклида талкин қилинарди. Қадимги туркийлар наздида ушбу восита эса турк ҳокони эди. Ҳоконга давлатни бошқариш учун куч-қудрат ва масъулият Тангри томонидан инъом қилинади деб тушуниланган бўлиб, шундан келиб чиққан ҳолда, ҳокон ўзини худо томонидан сайланган ва баъзи ғайритабиий куч ва қобилиятлар ато қилинган киши сифатида кўрарди. Ҳокон билан боғлиқ худди шу тушунча халқ томонидан ҳам эътироф этиларди.

Тангри томонидан фақат айрим кимсаларгагина «ато қилинадиган» куч ва қобилиятлар қадимги турк битиктошларида шу каби тушунчалар билан ифодаланади:

- а) «Қут» (сиёсий ҳокимият);
- б) «Улуш ва улуг» (қисмат, насиба, пай);
- в) «Куч» (куч-қувват).

Ушбу тушунчалар қадимги турк битиктошларида қуйидаги жумлаларда ўз ифодасини топган:

- «Эл/Давлат берувчи Тангри»;
- «Тангри ҳокон килди» (КТб, Ш.: 25–26);
- «Тангри куч бергани учун отам ҳоконнинг қўшини бўридай экан, ёғийси қўйдай экан» (КТб, Ш.: 11);
- «Тангри куч бергани учун ўша ерда биз янчдик, енгдик» (КТб, Ш.: 32–33);
- «Тангри билим бергани учун мен ўзим ҳоконни тайинладим» (Тб, 5–6);
- «Тангри шундай депти, шубҳасиз: «Хон бердим, хонни ташлаб кетиб, (Хитойга) бўйсундинг. Бўйсунганинг учун, Тангри «ўл (йўқ бўл)» деган» (Тб, 2–3) ва ҳ. к.²⁸⁷

а) Қут. Қадимги туркчада «кут-барака, бахт-саодат» маънолари-

²⁸⁷ Mori M. The T'u-chüeh Concept ... – P. 50–58; Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 71, 77, 101–111, 126.

да қўлланилган²⁸⁸ *қут* сўзи илоҳийлик касб этиб, битиктошларда асосан сиёсий ҳокимиятга алоқадор равишда учрайди. Битиктошлардан маълум бўлишича, Тангри «қут» ато этиш орқали хоқонни «бошқариш/ҳукм этиш ҳамда ҳукмдорлик кучи ва ваколати», яъни «сиёсий ҳокимият» эгаси қилар эди²⁸⁹. Хоқон Тангридан олган сиёсий ҳокимият воситасида дунёнинг тўрт тарафидаги халқлар устида ҳукм юргизиш ҳуқуқига эга эди²⁹⁰. Бу тушунча битиктошларда қуйидагича ифодаланган:

«Олдинга кун чиқарга, ўнгга жанубга, орқага кунботарга, чапга шимолгача бўлган ерлардаги халқ(лар) менга (Билга хоқонга) қарайди. Шунча халқни мамнун қилдим. Улар энди (ҳечам) ёмон аҳволда эмаслар» (КТб, 2-сатр; БХб, 2)²⁹¹.

б) «Улуш ва улуг (насиба)». Ушбу сўзлар қадимги туркча «улашмоқ, тарқатмоқ» маъносидаги «уламак» ёки «улашмак» феъл-ларидан шаклланган от (исм) бўлиб, «улуш, пай, ҳисса, насиба, қисмат» каби умумий маъноларни беради. Тангри «улуг ва улуш» инъом қилиш орқали ўлкада мўл-кўлчилик ва баракатни орттирарди. Натижада хоқон Тангри инъоми туфайли «иктисодий куч»га ҳам эга бўлар ва бу кучни халқ фойдасига ишлатарди. Яъни қўлида тўпланган моддий бойликни одилona шаклда халққа тарқатарди. Бошқача қилиб айтганда, Тангри хоқонга халқ учун «оталик» масъулиятини юкларди. Битиктошларда хоқоннинг бу вазифалари Билга хоқон тилидан шу тарика ифодаланган:

«Тангри ёрлақасин! Қутим (бахтим) борлиги учун, улугим (насибам) борлиги учун ўлаётган халқни тирилтириб тарбият қилдим. Яланғоч халқни кийимлик қилдим, камбағал халқни бой қилдим, оз халқни кўп қилдим»²⁹².

²⁸⁸ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 107.

²⁸⁹ Кумеков Б. Е. Об общем и особенном в развитии тюркской степной цивилизации // Journal of Turkic Civilization Studies. No. 1. – Bishkek, 2004. – С. 89–90.

²⁹⁰ Koca A. Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı // TÜRKLER, 2. – Ankara, 2002. – S. 828.

²⁹¹ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 107.

²⁹² Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 107; Tekin T. Orhon Yazıtları... – S. 57.

Ёзма манбалардан маълум бўлишича, хоқонликда исён ва ғалаёнлар хоқонларнинг ўз зиммасидаги ушбу вазибаларни бажара олмаган, яъни иқтисодий ҳаётни яхшилаётган пайтда келиб чиққан ва бу ҳолат хоқоннинг «улугсиз» (насибасиз)лиги туфайли деб талқин қилинган²⁹³. Пировардида хоқон ўз ҳокимиятидан исёнлар натижасида четлаштирилган.

Хоқонликда қадимги турк анъаналарига кўра, мамлакат ҳукмдор сулола вакилларининг умумий мулки ҳисобланган бўлиб, шу асосда *улуш*, яъни «ҳисса ажратиш» (пай) амалга оширилган²⁹⁴. Бу эса хоқонликда асосчи хонадоннинг меросга эгалик масаласида оила ҳуқуқидан ажралмаганидан дарак беради.

в) «Куч». Тангри томонидан берилган «куч» воситасида хоқоннинг жангдаги қобилияти ортади деб тушунилган. Хоқоннинг жанглarda ғалаба қозониши ҳам яратувчининг лутфи сифатида қаралган бўлиб, бу ҳолат битиктошларда шу тариқа ифодаланади:

«Тангри куч бергани учун отам хоқоннинг қўшини бўридай экан, ёғийси кўйдай экан» (КТб, Ш.: 11);

«Тангри куч бергани учун ўша ерда биз янчдик, енгдик» (КТб, Ш.: 32–33)²⁹⁵.

Бу ҳолат хитой йилномаларидаги маълумотларда ҳам ўз ифодасини топган бўлиб, унга кўра, хоқонлар ғалабадан сўнг от ёки қўй сўйиб қурбонлик қилиш орқали Тангрига ўз миннатдорчиликларини изҳор қилишарди²⁹⁶.

Асоси «Тангри инояти» билан боғлиқ ҳолда тушунилган бу тарздаги ҳокимият шаклига социология фанида «харизматик ҳокимият» ибораси ишлатилади. Шу тариқа, қадимги туркий давлатлардаги ҳокимият типлари ҳам «харизматик» хусусият касб этади. Ҳокимияти бундай тушунча билан йўғрилган бўлишига, яъни хоқон Тангри томонидан баъзи ғайритабиий куч ва қобилиятларга эга қилинган деб тушунилишига қарамай, қадимги турк жамияти-

²⁹³ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 103.

²⁹⁴ Togan İ. Türk Tarihinde Uzlaşmacı: Ruhaniyat-Siyaset ve Boy-Devlet İlişkileri // Үчүнчү миң жылдыктын босогосунда турк цивилизациясы. Эл аралык илимий конгресстин материалдары. 2–3– октябрь, 2000, Бишкек. – Бишкек, 2003. – С. 300.

²⁹⁵ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 105.

²⁹⁶ Liu Mau-Tsai. Çin kaynaklarına göre Doğu Türkleri... S. 23.

да ҳукмдор ғайритабиий борлиқ ҳисобланмаган. Яъни Олд Осиёнинг айрим қадимий ҳукмдорларига ўхшаб турк ҳоконига «худокирол» сифатида қаралмаган²⁹⁷. Ҳоконнинг бошқа одамлардан фарқи фақатгина унинг илоҳий инъом олганида эди. Ҳокимиятининг Тангри томонидан берилганига ишонган турк ҳокони ўзини доимо ҳокимият манбаига масъулиятли, деб биларди. Бундан ташқари, ҳокон ўзини ёзилмаган қонун моҳиятидаги «Турк тўруси / тўраси» олдида масъулиятли ҳис қилар эди. Ҳокон, асосан, бутун ижро ва фаолиятларини «тўра»га мос равишда юритишга мажбур эди. Бундан кўринадики, ҳоконнинг ҳокимияти фақатгина «илоҳий» бўлиб қолмай, айти пайтда «қонуний бир асос»га суянар эди. Битиктошларда учрайдиган куйидаги сатрлар бунга мисол бўла олади:

«Отам ҳокон вафот этганда мен саккиз ёшимда қолдим. У (замондаги) қонунга кўра амаким ҳокон бўлиб тахтга ўтирди» (БХб, Ш.: 14)²⁹⁸.

Бошқа томондан эса қадимги турк ҳокимият тушунчасига кўра, Тангри фақат сиёсий ҳокимиятни бериш эмас, уни қайтариб олиш қудратига ҳам эга эди. Тангрининг ушбу кучи турк ҳукмдорлари устидан ҳамиша сиёсий босим воситаси бўлиб келган. Шу боис, турк ҳукмдорлари Тангри берган сиёсий ҳокимият – иқтидорни қўлларида тутиб тура олиш учун бошқарувда доимий равишда муваффақиятли бўлишга мажбур эдилар. Яъни ҳоконлар фақатгина ҳукмдорликка лойиқ бўлган муддатда ўз ўрнида қола оларди. Акс ҳолда эса, Тангридан берилган сиёсий иқтидор/ҳокимият (*қут*) яна Тангри томонидан қайтариб олинар эди. Масалан, II Шарқий Турк ҳоконлиги ҳукмдори Қапған ҳокон (691–716)нинг ўғли Инал ҳукмдорлик вазифаси ва масъулиятларини бажара олмаган, бошқарувда ноқобил ва жангларда муваффақиятсиз бўлгани учун амакиваччалари Билга ва Кул Тегинлар томонидан 716 йилда «қут тапламади», яъни «қут ундан мамнун бўлмади» дея тахтдан туширилади ва ҳокимиятдан узоқлаштирилади²⁹⁹.

Қадимги туркий давлатларда тож бошдан бошга ўтаркан, илоҳий

²⁹⁷ Koca A. Eski Türklerde Devlet Geleneği... – S. 828

²⁹⁸ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 105; Tekin T. Orhon Yazıtları... – S. 67

²⁹⁹ Koca A. Eski Türklerde Devlet Geleneği... – S. 828

инъом бўлмиш «кут» (сиёсий иқтидор/ҳокимият) бошқарувчи хонадон аъзолари орасида бирдан иккинчисига қон йўли билан ўтарди. Фақат Тангри хонадон аъзолари орасида сайлаш ва танловни фақатгина биттаси фойдасига ишлатади дея талқин қилинарди. Ушбу сайлаш ва танлов кўп ҳолларда энг лойиқ ва қобилиятли хонадон аъзосига насиб қиларди. Тангри иродасининг хонадон аъзоларидан қайси бири устида экани эса фақатгина тахт учун амалга оширилган курашлар натижасида аниқ бўларди. Шу сабабли қадимги турк давлатларида тахтга ворислик ҳуқуқи, сўнгги даврлар истисно қилинса, ҳеч бир вақт муайян тартибларга боғланмаган³⁰⁰. Бунинг табиий натижаси ўлароқ эса, хонадон аъзолари орасида тахт ғавғолари доимо бўлиб турган ва гўёки қонуний бир воқеа каби тезтез такрорланган. Ҳатто ҳукмдор ҳаётда экан шахзодалардан бирини ўзига валиаҳд тайинлаши ҳам бошқа шахзодаларнинг тахт учун интилишларини тўхтатиб қола олмаган. Чунки валиаҳддан ташқари деярли барча шахзода ўз ҳаққининг қўлдан чиққани туйғусига берилган ҳолда, тахт учун курашиш ҳаракатини бошлаб юборарди.

Ҳам тахт даъвогарларининг, ҳам уларга ёрдам берувчи гуруҳларнинг тинчланиши эса, фақатгина тахт ғавғоси натижасида бўлса-да, ҳокимият тепасига моҳир ва қобилиятли хонадон аъзосининг келиши билан йўлга қўйилиши мумкин эди. Фақат нима бўлган тақдирда ҳам хонадоннинг бошқа аъзолари сиёсий эҳтиросларини жиловлай олмас, ўзлари учун қулай фурсат топган пайтда тахт учун курашиш ҳаракатини бошлаб юборардилар. Баъзан хонадон аъзолари, ҳам ташқаридан, ҳам ичкаридан дастак топар ёки ташвиқларга учарди. Бундай ҳолатларда кураш борган сари чуқурлашиб, узок йиллар давом этган ички низоларга айланарди. Охир-окибатда давлат заифлашиб, парчаланиш ва чўкиш ҳолатига тушарди.

Ҳоконлик давлат ташкилотининг асосида қадимги туркларнинг самовий (*космогоник* – дунёнинг яратилиши) тушунчаси ётарди. Бошқача қилиб айтганда, қадимги турклар ўз давлатларини дунёнинг яратилиш тартибига мос равишда шакллантирган эдилар. Қадимги турк космогоник тасаввурлари битиктошларда шу тарика акс этган:

³⁰⁰ Koca A. Eski Türklerde Devlet Geleneği... – S. 829.

«Юкорида кўк осмон, пастда кўнғир ер яратилганда иккисининг ўртасида киши ўғли (инсон боласи) яратилган. Инсон (болалари) устидан ота-бобом Бумин хоқон, Истами хоқон (тахтга) ўрнашганлар. (Улар тахтга) ўрнашиб, турк халқининг давлатини, тўра (қонун)ни тутиб турганлар, тартибга солганлар»³⁰¹.

Ушбу сатрлардан аён бўладики, «осмон ва ер юзи», яъни бутун дунё турк давлатининг маконини ташкил этган. Қадимги турк хоқонлари эса жаҳоншумул (*универсал*), яъни бутун дунёнинг ҳукмдори ҳисобланган³⁰². Ҳеч қандай айирмачилик қилинмасдан бутун инсонлар (*киши ўғли*) уларнинг халқи деб тушунилган. Туркий ҳукмдорлар сиёсий иқтидор (*қут*)ни тўғридан-тўғри Тангридан олади, деб талқин этилиб, илоҳий инъом воситасида ҳукмдорига ўтадиган сиёсий иқтидор ҳокимият юқоридан пастга тўғри тушиши ва ер юзига тушгач, иккига ажралган ҳолда ўнг ва сўлга қараб, яъни шарқ ва ғарб йўналишида ёйилиши ҳақидаги тушунча мавжуд эди. Шу тариқа қадимги туркий давлатларда ўлка, халқ, сиёсий ташкилот ва маъмуриятлар, асосан «**шарқ-ғарб, ўнг-сўл, ички-ташки, оқ-қора, катта-кичик**» шаклида иккига тақсимланар эди. Булар ичида «**шарқ**», яъни сўл томон доимо устун ҳисобланарди. Бошқача айтганда, ҳокимият ва устунлик шарқ томонда эди. Ғарб, яъни ўнг томон, шарққа – сўл томонга тобе ҳолатда эди.

Қадимги туркларда кун чиқиш томон муқаддас ҳисоблангани боис хоқон тахтида шарққа қараган ҳолатда ўтирарди. «Ўтоғ»нинг эшиги ҳам шарққа қаратилган бўларди. Хоқон ҳар тонгда «Ўтоғ»ининг эшигидан чиққанда муқаддас ҳисобланувчи қуёшга салом берарди³⁰³.

Давлат бошқарувидаги юқори маъмуриятлар ҳам космогоник хусусиятга эга эди. Улар давлат маконини ташкил қиладиган дунёни «**тўрт томон/бурчак**» (*тўрт булунг*)дан иборат деб билишган. «Тўрт томон» деганда шарқ, ғарб, жануб ва шимол ўлароқ дунёнинг тўрт асосий тарафлари тушунилган.

³⁰¹ Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги турк тил... – Б. 101; Tekin T. Orhon Yazıtları... – S. 38–39.

³⁰² Koca A. Eski Türklerde Devlet Geleneği... – S. 833.

³⁰³ Koca A. Eski Türklerde Devlet Geleneği... – S. 833.

3. 1. 3. Ҳокимият ва ҳукмдорлик рамзлари

Марказий Осиё кўчманчилари, хусусан, қадимги туркийлар талқинича, ҳокимият имтиёзли хонадон – «олтин уруғ» вакиллари-нинг ҳаққи эди. Жумладан, Хунларда *Туғу*, Турк хоқонлигида ва Хазарларда *Ашина*, Уйғурларда *Яғлақар*, Қирғизлар *Ажи*, Печенегларда *Қангар*, Мажорларда *Қабар*, Булғорларда *Дуло* уруғига мансуб хонадонлар ҳокимият тепасида туришган³⁰⁴. Ҳар бир ҳукмдор муайян ҳокимият рамзларини қабул қилиб олар ва ўз ҳукмронлиги давомида ундан фойдаланар эди. Шу тариқа ҳукмдор, ҳам мамлакат ичкарисиди, ҳам ташкарисиди ушбу рамз ва аломатлар орқали эътироф этилар эди. Улар қуйидагича эди: «**от / унвон**» (*хоқон, ябғу-хоқон, ябғу*), «**эб/*ўтоғ**» (*ўтов/ҳукмдор чодир*), **ўрда**³⁰⁵, «**тахт**» (*ўргин, ўрнақ, ўрунлуқ*)³⁰⁶, «**туғ**»³⁰⁷, «**байроқ**», «**довул**» (*кўбирга*), «**жиға**»

³⁰⁴ Golden P. B. Türk Halkları tarihine Giriş... – S. 83; Koca A. Eski Türklerde Devlet Geleneği... – S. 841.

³⁰⁵ *Ўрда / Ўрду* – Турк хоқонлиги давридан, эхтимол, Хун империясидан бошлаб то сўнгги ўрта асрларгача мавжуд бўлган туркий давлатларнинг деярли барчасида *ordu* – *ўрду* ёки *ўрда* сўзи ҳокимият тизимининг муҳим муассасаси сифатида билинган. Маълум маънода давлатнинг маркази – пойтахт учун ҳам қўлланилган *ўрду* атамаси том маънода «ҳокимият маркази, ҳукмдор – хоқон ўтирадиган махсус жой, қароргоҳ» мазмунда эди. Яъни *ўрду* асосан пойтахт шаҳарнинг ичида, марказда бўлиши билан биргаликда, ҳукмдор сафарда бўлган жойда вақтинчалик қурилган махсус жойга нисбатан ҳам қўлланилган.

³⁰⁶ Истами ябғунинг ҳузурига элчи бўлиб борган византиялик Земарх унинг товус шаклидаги тахтта ўтиришини қайд қилади (Çal H. Orhun Anıtları 2000 yıl kazısı: Karakuş tasvirli Sembolik Lahit // XIV. Türk Tarih Kongresi. Kongreye sunulan bildiriler, III. Cilt. – Ankara 2005. – S. 525, 538). Чоч воҳасида зарб қилинган Ғарбий Турк хоқонлиги тангаларида хоқонлиқнинг *Ябғулик* даври (VI аср охириги чораги – VII аср бошлари)га оид тангалар ва Тун ябғу-хоқон (618–630) тангаларининг баъзи типларида икки томонида арслон ёки барс тасвири бор тахтта ўтирган ҳукмдор тасвири учрайди (Бабаяров Г. Древнетюркские монеты..., С. 9–10).

³⁰⁷ Қадимги туркларда ҳокимият рамзи сифатида туғ билан боғлиқ маълумот «Девону луғотит турк»да қуйидаги шаклда учрайди; «1. *туғ* – хон ҳузурида чалинадиган ноғора ва довул. Чунончи, *хон туғ урди* дейдилар, хон довул (ноғора) қокди демакдир; 2. *туғ* – туғ, байроқ. *Тўқуз туғлуғ хон* – тўққиз туғлик хон ёки хоқон. Қарамонғидаги шаҳар ва ўлкалар ошиб кетса ҳам, туғ тўққиздан оширилмайди. Хоннинг юқори мартабаси тўққиз билан фол қилинади. Бу хон туғлари тўқ сарик рангли шоҳи ёки ипакли матодан қилинади» (Кошғарий, Маҳмуд. Туркий сўзлар девони... III, – Б. 140). Гарчи ушбу маълумотлар Маҳмуд Кошғарий яшаган даврга

(бош кийимга тақиладиган попук), «**камар**» (қур), «**қилич**», «**ёй**», «**ханжар**», «**қамчи**», «**тамға**» каби унсурлар³⁰⁸. Айниқса, ҳукмдор яшайдиган жой, яъни давлатнинг маркази ҳисобланадиган «**ўрда**» (қароргоҳ, пойтахт) ҳукмдорлик ва ҳокимият аломати эди. Шунингдек, ҳокон томонидан турли сабаблар туфайли халққа бериладиган «**тўй**» (зиёфат)лар ҳам ҳукмдорлик рамзи ҳисобланарди. Ушбу «**тўй**»лар давлат бошлиғининг ҳокимияти ва моддий куч-қудратини намоиш қиладиган моҳиятда эди. Тўғрироғи, ҳукмдорлар «**тўй**»лар воситасида унга ёрдам берган амалдорлар ва халқ учун қанчалик катта фидойилик қила олишини кўрсатиши мақсад қилиб олинарди. Шу боис, «**тўй**»ларга барчанинг, айниқса, бекларнинг мутлақо қатнашиши лозим эди. Чунки «**тўй**»га қатнашиш тўғридан-тўғри ҳокимиятнинг эътирофи ва итоаткорлик маъносини англатарди.

Ҳоконликнинг асосий давлат рамзларидан бири – байроқ бўлганлигини бир қатор манбалар тасдиқлайди. Аввало, Ғарбий Турк ҳоконлигининг маркази Еттисувдаги қоя расмларида байроқ кўтарган отликлар тасвири учраб, тадқиқотчилар улардан бир қисмини Ғарбий ҳоконликка тааллуқли, деб ҳисоблайдилар (*қаранг*: *илова VI, 1*)³⁰⁹. Ҳокимият тимсолларидан бири байроқ бўлгани хилоф бўлиб, кўпроқ Қорахонийлар ва Салжукийлар билан алоқадор бўлса-да (Genç R. Karahanlı Devlet Teşkilatı... – S. 94), маълум даражада Турк ҳоконлиги давридаги *туғ* анъанасига ҳам тегишли бўлиши мумкин. Чунки “тўққиз” тушунчаси дастлаб Турк ҳоконлигида мавжуд бўлиб, кейинчалик турк-мўғул давлатларида қўлланилгани маълум. Турк ҳоконлиги давлатчилигини энг кўп ўзлаштирган (давом эттирган) Қорахонийлар даврида ҳам бу анъана мавжуд бўлиб, бош ҳукмдор – ҳоконнинг туғларининг сони 9 донадан иборат эди (Genç R. Karahanlı Devlet Teşkilatı... – S. 95). Турк ҳоконлиги даврида туғ от, кутос ёки бошқа хайвонларнинг думидан килинган ва жангчилар уни уруш пайтида найза учларига ёки от эгарига такиб қўйишган (Genç R. Karahanlı Devlet Teşkilatı... – S. 95). Битиктошларда душманни тор-мор қилган маънода *туғин эбири* – «тўсиқни айланиб» ёки «туғини ағдариб» ибораси учрайди (Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 75). М. Моде Афросиёб (Самарқанд) деворий суратларининг ғарбий деворида акс этган 11 та туғни Ғарбий Турк ҳоконлигининг давлат рамзи деб талқин қилади (*қар.* *Илова XV*). Унга кўра, ушбу туғларнинг 5 таси Ўн Ўқ қабилалар иттифоқига мансуб 5 Дулу қабиласига, 5 таси эса Ўн Ўқларнинг 5 Нушиби қабиласига тегишли, ўртадаги қолган 1 донга туғ эса Ябғу-ҳоконга ҳоконга оид (Mode M. Reading the Afrasiab Murals: Some Comments on Reconstructions and Details // Royal Naurūz in Samarqand. Ed. Compareti M., de la Vaissière É. – Pisa – Roma, 2006. – P. 110).

³⁰⁸ Koca A. Eski Türklerde Devlet Geleneği... – S. 829.

³⁰⁹ Худяков Ю. С. Военное дело Западных тюрков // // Мадени мұра Культурное

той йилномаларидаги баъзи маълумотларда ўз ифодасини топган. Уларда, асосан, Ашина сулоласининг байроғи бўри боши тасвири туширилган ҳолатда тасвирланади³¹⁰. Жумладан, 582 йилда хитойликлар *Хами* (Кумул)да турган Ғарбий турк хукмдори Тардуга бўри бошли байроқни Юан Хуи исмли амалдор орқали яширинча тақдим этгани, уни қабул қилган Тарду Шарқий турк хоқони Ишбара (582–587) билан муносабатларини узгани қайд этилади³¹¹. Шунингдек, Суй сулоласи амалдорларидан бири Лианг Шитоу исён кўтаргач, ўзини волий эълон қилиб Шарқий Турк хоқонлиги билан дўстона алоқа ўрнатган чоғда Шиби хоқон (609–619) унга бўри бошли байроқ тақдим қилгани ва *Тарду Билга-хоқон* унвони билан сийлагани таъкидланади³¹². Хитой лашкарбошиси Су Динфан эса 657 йилда Ғарбий турк хоқони Ашина Хэлу (Улуғ)нинг қароргоҳига бостириб киргач, ўн мингга яқин одам билан бирга хукмдорлик нишонлари бўлмиш довул, байроқ ва бошқа ашёларни қўлга киритгани йилномларда алоҳида қайд этилади³¹³.

Ўша давр удумига кўра, ҳар бир давлат ёки сулоланинг ўз мафкураси билан алоқадор алоҳида рамзий ранглари бўлган. Айрим тадқиқотчиларга кўра, Турк хоқонлигида сариқ ёки оқ ранг хукмдорлик рамзларидан бири эди. Хусусан, унвон ва бошқарув маркази ҳамда оқ/сариқ ранглар хоқонликнинг маънавий рамзлари, бошқа аломатлар эса моддий рамзлари эди³¹⁴. Аслида, кўк ранг қадимги туркларни ифодалаганини тасдиқловчи кўплаб далиллар мавжуд. Жумладан, «Тан шу»да Сугддаги майда хукмдорликлардан бири *Хэ / Гуйшуанни* (Кушания/Каттақўрғон)да икки қаватли махсус бино барпо қилингани ва унинг шарқий девори Турк хоқонлари тасвири билан безатилгани қайд этилади³¹⁵.

Қадимги турк битиктошларида эса *кўк турк* ибораси учраб, баъзи тадқиқотчилар уни Шарқий Турк хоқонлиги маъносидаги «кўк/

наследие. № 1, – Астана, 2009. – С. 41.

³¹⁰ Таşağıl А. Gök-Türkler. – Ankara, 2003. – S. 66.

³¹¹ Таşağıl А. Gök-Türkler. – Ankara, 2003. – S. 86.

³¹² Таşağıl А. Gök-Türkler. – Ankara, 2003. – S. 66.

³¹³ Таşağıl А. Gök-Türkler. – Ankara, 1999. – S. 74.

³¹⁴ Erkoç Н. İ. Eski Türklerde Devlet Teşkilatı. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. – Ankara, 2008. – S. 73.

³¹⁵ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 315.

шарқий турклар» деб, талкин қилишса, баъзилари «кўк» сўзи «осмон, илоҳий, асл, томир» маъмунидадир деб ҳисоблашади³¹⁶. Фикримизча, ҳар иккала гуруҳнинг мазкур талқинларида жон бор, чунки қадимги туркларда шарқ, яъни кун чиқар томон эъзоланиб, хоқонлар ҳар куни тонгда шарққа қараб юкунганликлари ҳам ушбу эътиқод билан боғлиқдир. Демак, қадимги туркларнинг кўк рангни «илоҳийлаштириши» замирида ушбу анъана ётади. Дарвоқе, Афросиёб (Самарқанд) деворий расмларида хоқонлик амалдорлари кўк фонда тасвирланган бўлиб, аксарият тадқиқотчиларга кўра, унда қадимги туркларга хос рамзий ранг ифодаланган³¹⁷. Бинобарин, бир қатор немис, француз ва рус олимларининг фикрича, Афросиёб деворий расмларининг бир қисмида Ғарбий турк хоқони ва уни қуршаб турган туркий мулозимлар, хоқонликнинг ҳокимият рамзларидан бири 11 дона туғ (10+1, яъни «Ўн Ўқ/қабила ва марказий ҳокимият (ябғу-хоқон»)) тасвирланган (*қаранг*: илова VI, 2a-b).³¹⁸

«Олтин»ни ифодаловчи сариқ ёки оқ рангларининг Турк хоқонлигида рамзий ранглар бўлганини тасдиқлайдиган далилларнинг мавжудлиги, хоқонликдаги рамзий ранглар масаласини чигаллаштиради. Яъни ушбу ранглардан айнан қай бири хоқонликда асосий ўрин тутганини аниқлаш зарур бўлади. Византия манбаларида турк хоқонларининг тахти олтиндан эканлиги айтилиб, хоқонлик пойтахтининг номи *Ἐκτάγ* (Эктаг) деб аталиши ва унинг луғавий маъноси туркчада «олтин тоғ» мазмунида эканлиги таъкидланиши³¹⁹ ёки хитой йилномаларида хоқонликнинг «олтин уруғи» ашина қабиласи рамзий тимсоли сифатида «олтин қуш» тилга олиниб, унинг *шар-дулы* (< *ўрта форс*. *zarğ dūlī* «Олтин (қуш) Дули/Тулу») деб аталиши³²⁰ сариқ ёки оқ рангнинг рамзий маъно касб этгани-

³¹⁶ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 115.

³¹⁷ Yatsenko S. A. The costume of foreign Embassies and Inhabitants of Samarkand on Wall-Painting of the VII c. in the Hall of Ambassadors from Afrasiab (interpretation of Image) // «Transoxiana», 8, www.transoxiana.com.ar. 2004. – P. 8; Arzhantseva I., Inevatkina O. Afrasiab wall-paintings... – P. 193.

³¹⁸ Mode M. Reading the Afrasiab Murals... – P. 110; Arzhantseva I., Inevatkina O. Afrasiab wall-paintings... – P. 183–202.

³¹⁹ Moravcsik G. Byzantinoturcica. II. – Berlin, 1958. – P. 122; Шювен П. О Византийских посольствах... – С. 35.

³²⁰ Зуев Ю. А. Ранние тюрки... – С. 25.

дан далолат беради. Фикримизча, ушбу ранглар Хитойда бўлгани каби кўпроқ бошқарувчи хонадонни ифодалаб, «олий/империал ранг» ҳисобланган, кўк ранг эса анъанавий равишда қадимги туркий этносларни ифодалаган. Эҳтимол, сариқ олтин ранг Хитойдан ўзлаштирилган, кўк эса қадимги турклар муҳитига хос рамзий ранглар бўлгандир.

Шу ўринда, рамзларга алоқадор равишда бир қатор халқларга хос «муқаддас қуш» талқини хоқонлик даврида ҳам мавжуд бўлгани диққатни тортади³²¹. Хусусан, тадқиқотчилар томонидан «Кул Тегиннинг боши» деб номланган Ўрхун водийси (Мўғулистон)дан топилган ҳайкалнинг уст қисмида бўрқка ўхшаш бош кийимнинг тепасида қанотлари ёйилган «хумо» тасвири учрайди. Худди шунга ўхшаш тасвир яқин йилларда турк-мўғул олимларининг археологик қазишлари давомида «Билга хоқон мазор комплекси»дан топилган тож тепасида учраб, тадқиқотчилар уни Билга хоқон (716–734) билан алоқадор ҳисобламоқдалар³²². Бундан ташқари, Мўғулистондаги хоқонлик даврига тааллуқли кўплаб тош ёдгорликларда шунга ўхшаш қуш тасвирлари учрайди (*қаранг*: илова VII, 3). Бу эса мазкур қуш, эҳтимол, «хумо қуши» хоқонлик ҳокимиятига алоқадор рамзлардан бири бўлганидан дарак беради. Бинобарин, қадимги турк битиктошларида «Умай» номли илоҳа номи учраб, битиктошлар мазмунидан у Тангридан кейинги мавқеда турганлиги аён бўлади³²³. Ҳам ном ўхшашлиги (Хумо – Умай), ҳам мазкур илоҳанинг вазифаси ҳукмдорларга Тангридан бериладиган «харизма» (илоҳий қут)ни тақдим қилиш бўлганлигидан келиб чиқиладиган бўлса, мазкур ёдгорликлардаги қушнинг хумо эканлиги анча-мунча ўз тасдиғини топади. Чунончи, Ғарбий Турк хоқонлиги билан боғлиқ ҳудудларда камар тақинчоқларида (Еттисув), шунингдек, танга сиртида – ҳукмдор ёнида уч қиррали қалпоқ кийган малика тасвири (Чоч) учраши ҳам ушбу рамзнинг хоқонлик ҳудудида кенг тарқалганини кўрсатади

³²¹ Баъзи тадқиқотчилар Умай (хумо) қуши тасвирини хоқонлик герби бўлган, деб ҳисоблайдилар (Самашев З., Базылхан Н., Баяр Д. Древнетюркские каменные изваяния Евразийских степей // Культурное наследие. – Астана, 2009. – № 1. – С. 32).

³²² Самашев З., Базылхан Н., Баяр Д. Древнетюркские каменные... – С. 32, 37.

³²³ Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 108.

(қаранг: илова VII)³²⁴.

Шу билан биргаликда, хоқонликка хос асосий рамзлардан бири «тамға» бўлганлиги бир қатор далиллар асосида ўз тасдиғига эга. Асосан, марказий осиёлик кўчманчиларга хос анъана – ҳар бир уруғ ва қабиланинг ўз рамзий белгиси – тамғасига эга бўлиш анъанаси Турк хоқонлиги томонидан ҳам давом эттирилган. Хоқонликка оид тангалар ва битиктошлар сиртида учрайдиган рамзий белгилар бундан дарак беради. Бугунги кунда бир вақтлар Турк хоқонлигининг марказий ҳудудларидан бўлмиш Марказий Осиёнинг кўплаб ҳудудларида, асосан Ўрхун (Мўғулистон)дан топилаётган археологик ёдгорликлар (битиктошлар, қоя битиклари ва б. лар) сиртида муайян тамғалар учраб, улар орасида «архар» (тоғ эчкиси) шаклини эслатувчи тамға диққатни жалб қилади. Жумладан, турк хоқонлари томонидан ўрнатилган Кул Тегин (732 й.), Билга хоқон (735 й.) ва бошқа бир қатор битиктошларнинг юқори қисмида шаклли тамға жой олган бўлиб, ушбу битиктошларни биринчилардан бўлиб ўрганган олимлар мазкур тамғани «хонлик тамғаси» деб изоҳлаган эдилар³²⁵.

Гарчи бирор бир манбада айнан ушбу тамға Турк хоқонлигининг тамғаси эканлиги ҳақида тўғридан-тўғри маълумот учрамаса-да, хоқонлик тарихи бўйича шуғулланган кўпчилик тадқиқотчилар фикрича, ушбу тамға хоқонликнинг асосчи уруғи – ашина қабиласининг сулолавий белгиси бўлган ва шу боис у хоқимият рамзларидан бири сифатида хоқонлар ва амалдорлар томонидан ўрнатилган ўнлаб битиктошлар, тош ҳайкаллар, ёдгорлик тошлари сиртида ва қояларда акс эттирилган³²⁶.

Ушбу фикр тарафдорларининг фойдасига шуни қўшимча қилиш

³²⁴ Досымбаева А. Западный Тюркский каганат ва культурном наследии казахской степи // Культурное наследие. Астана, 2009, № 1 (22). – С. 21; Рогожинский А. Е. Новые находки памятников древнетюркской эпиграфики и монументального искусства на юге и востоке Казахстана // Роль кочевников в формировании культурного наследия Казахстана. Научные чтения памяти Н. Э. Масанова: Сб. мат-ов Межд. науч. конф. – Алматы, 2010. – С. 342; Бабаяров Г. Древнетюркские монеты... – С. 11, 14–15, 17, 32.

³²⁵ Radloff W. Moğolistan Tarihi Eserleri Atlası (Атлас древностей Монголии. СПб., 1892, 1899. Анкара нашири). Ankara 1994. – S. 16–18, 58–60, 63–64.

³²⁶ Radloff W. Moğolistan Tarihi Eserleri... – S. 16–18, 58–60, 63–64; Album, 2001:23, 84, 168, 220, 274, 297–298.

мумкинки, хитой манбасида ашина қабиласининг тамғаси сифатида шаклли белги³²⁷ келтирилган³²⁸. Ушбу тамғани битиктошлардаги архарсимон тамғанинг вариантларидан бири деб ҳисоблаш мумкин.

Шунингдек, Чоч (Тошкент) воҳаси ва Фарғона водийсидан топилаётган VI–VIII асрларга тааллуқли Ғарбий Турк хоқонлигига оид тангаларда Ашина сулоласи бошқарувчилари томонидан олий унвонлар сифатида қўлланилган *жабғу*, *джабғу*–*хоқон*, *хоқон* унвонлари баробарида / → / → / шаклли тамғалар учрайди (*қаранг*: илова I–II). Мазкур тамғаларни хоқонлика хос архарсимон тамғанинг вариантлари деб ҳисоблаш мумкин³²⁹. Хитой манбаасидаги ва тангалардаги тамғаларнинг шаклан битиктошлардаги архарсимон тамғадан бирмунча фарқланиши эса ушбу тамғаларнинг қоғозга чизилгани ёки металлга босилгани билан изохлаш мумкин. Бундан ташқари, Марказий Осиё кўчманчиларида мавжуд бўлган анъанага кўра, бирор бир уруғдан ажралиб чиққан тармоқ «аждод

³²⁷ Ю.А. Зуев фикрича, хитой йилномаларида ашина қабиласи тамғаси сифатида келтирилган мазкур тамға қарғани эслатади (Зуев Ю.А. Тамги лошадей из вассальных княжеств // Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1960. – С. 93–140). Тўғри, бир қарашда ушбу тамға шаклан қарғага ўхшаб кетади, бироқ хоқонликка алоқадор битиктошларда доимо архарсимон тамғанинг ўрин олиши ашина қабиласининг тамғаси тоғ эчкиси шаклида бўлганини кўрсатади. Хитой йилномаларида ашина тамғаси сифатида келтирилган ушбу тамға эса архарсимон тамғанинг стилизацияга учраган бошқа бир варианты бўлиши мумкин. Эҳтимол, архарсимон тамға хитой муаллифлари томонидан тасвирланиш жараёнида муайян даражада шаклан ўзгаришга учрагандир. Шуни ҳам ҳисобга олиш зарурки, қадимда ёзув ёки тамға бирор предмет (тош, тахта ёки бошқа буюм)га ёзилиш жараёнида шаклий ўзгаришларга учраши табиий ҳол бўлган. Яъни ёзилаётган объектнинг қаттиқ ёки юмшоқлиги ёхуд ёзув қуроли ҳарф ёки тамғанинг шаклига таъсир кўрсатган.

³²⁸ Зуев Ю.А. Тамги лошадей ... – С. 132

³²⁹ Тангалардаги мазкур тамғалар аслида битта асос (прототип)дан шаклланган бўлиб, қуйидагича эволюцион жараёнларни босиб ўтган: – – . Тамғаларнинг бир-биридан шаклан бироз фарқланиши эса бизнингча, Ғарбий Турк хоқонлиги шаклланишининг учта босқичи билан боғлиқ: 1- босқич. Турк хоқонлигига таркибида унинг бир қаноти – *Ябғулик* даври (тангада *жабғу* унвони, шаклли тамға); 2- босқич. Турк хоқонлигига номинал боғлиқ пайтда – *Ябғухоқонлик* даври (тангада *жабғу*–*хоқон* унвони, шаклли тамға); 3- босқич. 630 йилда Турк хоқонлигига Хитой томонидан барҳам берилгач, Ғарбий Турк хоқонлиги алоҳида давлат сифатини олган давр - *Хоқонлик* даври (тангада *хоқон* унвони, шаклли тамға).

уруғ» тамғасига муайян бир белги қўшиб, ўз тамғасига эга бўлади. Яъни асосий тамға сақланган ҳолда унга бирор белги қўшилади. Шу тариқа маълум маънода фарқли тамға вужудга келади.

Хуллас, дунёнинг кўплаб қадимги давлатларида бўлганидек, Ғарбий Турк хоқонлигида ҳам ўзига хос ҳукмдорлик аломатлари ёки ҳокимият рамзлари – символлар мавжуд бўлиб, улар асосан қуйидагича эди: 1) унвон ва лақаблар; 2) бошқарув/ҳукумат маркази (пойтахт); қароргоҳ, 3) танга зарби; 4) ўтоғ (чодир), сарой; 5) тахт; 6) тож; 7) кўриқчилар гуруҳи (гвардия); 8) соябон; 9) байроқ (бўри бошли); 10) туғ (10 дона); 11) довул/дўмбира (барабан); 12) кийим (бош кийим, тўн, камар); 13) курол-яроғ (ўқ-ёй, совут/зирх); 14) тамға; 15) махсус ранг (сарик/оқ ранг ва кўк); 16) ҳумо куши (+аёл илоҳа Умай) тасвири ва ҳ. к.

Хуллас, қадимги турклардаги давлатчилик концепциясига кўра, сиёсий уюшма сифатидаги «давлат» маъносида эл сўзи ишлатилиб, ушбу сўз остида давлатни ташкил этувчи асосий унсурлар; *тўру* – ҳокимият/қонун, *улуш* – мамлакат, *будун* – халқ тушунилган. Ҳатто асосий маъноси «давлат» бўлган эл атамаси давлатни ташкил қилувчи ушбу уч унсурнинг ҳар бири билан тенг маъно берувчи синоним сўз сифатида ҳам қўлланилган. Мафкуравий жиҳатдан давлатга – халқнинг мустақиллигини сақлаш, умуман олганда, жамият барқарорлигини муҳофаза қилувчи ташкилот сифатида қаралган ва хоқонлар унинг кафолати ҳисобланиб, Тангри (худо) томонидан унга давлатни асраб қолиш учун махсус ваколат берилган, деб тушунилган.

3. 2. Хоқонликнинг давлатчилик хусусиятлари

Ғарбий Турк хоқонлиги давлат тузумини ёритиш учун аввало унинг давлат сифатида шаклланиш жараёнида қай даражада давлат малакасига эга бўлганлиги масаласини тадқиқ қилиш керак бўлади. Ушбу масалани ёритиш учун аввало, ашина туркларининг Жуан-жуанларига қарам бўлган даврлари ва хоқонлик ташкил топишининг илк ўн йилликларига қисқача назар ташлаш лозим.

Маълумки, Олтой тоғларининг жанубий-ғарбий этакларида яшовчи ашина қабиласи 530–550 йиллар оралигида *шад* ёки *ябғу* каби

унвонларга эга қабила бошлиқлари томонидан бошқарилиб, Жуан-жуанларга «темир қазиб бериш» (яъни темир эритиш ва буюмлар ясаш) билан шуғулланарди³³⁰. 552 йилда мазкур *ябғу* ва *шад*ларнинг авлодлари Бумин ва Истами раҳбарлигида мустақиллик учун курашлар туфайли мустақил давлат топгач, Бумин собиқ хўжайинлари бўлмиш Жуан-жуанларга хос *хоқон* унвонини қабул қилади³³¹ ва шу тариқа давлатнинг олий ҳукмдорлари ушбу унвон билан ҳокимият юрита бошлайдилар. Бундан кўринадики, хоқонлик ўз давлатини барпо этиш мобайнида Жуан-жуанларда мавжуд бошқарув анъаналаридан фойдалана бошлайди. Буюк Турк хоқонлигининг таркибий бир қисми – ғарбий қаноти бўлган Ғарбий Турк хоқонлиги эса давлат сифатида шаклланиш жараёнида мазкур сюзереннинг малакаларидан фойдаланади. Бу ушбу хоқонликнинг ўз бошқарувини «давлат улуси» (метрополия) = марказ ва икки қанот тариқасида ташкил этишида ўз аксини топган.

Аввало, хоқонликка хос давлатчилигик билан боғлиқ ҳокимият ва унинг бошқарувчи тоифаси, уларнинг вазифа ва ваколатлари қандай бўлгани масаласи билан танишиб чиқсак.

3. 2. 1. Давлат бошлиғининг вазифа ва масъулиятлари

Қадимги туркларда ҳукмдор бутун давлат ташкилотининг боши ва жамоанинг лидери сифатида энг катта куч ва ваколатларни ўз шахсида мужассамлаштирар эди. Унинг ҳар бир буйруғи қонун ҳукми ҳисобланар ва қадрланарди. Давлат бошқарувининг барча жабҳаларидаги вазифадор шахслар ва бутун халқ ҳукмдорнинг буйруқ ва фармонларига бўйсуниб мажбуриятида эди. Бошқа бир томондан эса ҳукмдор бош *йарғучи* (қози) эди. У шу жиҳати билан бош маҳкамага раҳбарлик қиларди. Ўз шахсига ва давлатга қарши гуноҳкор бўлганларни ушлашга доир қарор чиқара олар, уларни сўроқ қилар, ўлим ёки бошқа жазоларни бера оларди³³².

Хоқон давлатнинг боши ўлароқ ички ва ташқи сиёсатни амалга

³³⁰ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 221, 228; Liu Mau-Tsai. Çin kaynaklarına göre Doğu Türkleri... – S. 14.

³³¹ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 228; Golden P. B. Türk Halkları tarihine Giriş... – S. 119.

³³² Koca A. Eski Türklerde Devlet Geleneği... – S. 831.

оширар, жанг ва сулҳ ҳақида қарор берар, жанг, босқин ва ҳужумлар пайтида қўшинга раҳбарлик қилар, элчилар жўнатар, элчиларни қабул қилар, давлат бошқарувининг ҳар бир поғонасидаги вазифадорларни тайинлар ёки вазифасидан олиб ташлар эди³³³.

Турк хоқонларининг энг муҳим вазифаларидан бири турли-туман халқларни бир давлат байроғи атрофида бирлаштириш эди. Чунки хоқон дунё ҳокимиятининг Тангри тарафидан унга бир вазифа сифатида берилганига ишонар эди. Шу тариқа улар «жаҳоншумул ҳокимият» ғоясини ўз олдига мақсад қилиб олишарди. Қадимги турклар тушунчасига кўра, бу фақат қурол воситасида амалга оширилиши мумкин эди. Бунинг учун хоқонлар қўшинни бошлаб жанглар олиб бориш, давлатларни ўртадан олиб ташлаш, халқларни итоат остига олиш, бирлик ва бутунликни сақлаш каби масъулиятларни ўз зиммасига оларди. Бу ғоя хоқонлар тилидан битиктошларда шу тариқа ўрин олган:

«Олдинга - кун чиқарга, ўнгга - жанубга, орқага - кунботарга, чапга - шимолгача бўлган ер орасидаги халқлар ҳаммаси менга қарайди» (КТБ. 2-сатр);

«Давлатлини давлатсизлангирдик, хоқонлини хоқонсизлангирдик, тиз-заси борни чўқаллатдик, боши борни таъзим эттирдик» (КТБ. 18-сатр)³³⁴.

Шу билан биргаликда, хоқонлик ўзига хос «миллий» характерга эга бўлиб, хоқонларнинг туркий тилли этносларни бирлаштириш орқали жаҳоншумул давлат барпо эта олишига ишонишган. Бу, асосан битиктошларда хоқонлар бирорта жанг тафсилотини, унинг сабаб ва оқибатини ҳикоя қилар экан, «турким эди» ёки «будуним (халким) эди» сўзлари билан ифодалаганида ҳам кўзга ташланади. Хусусан, тургашларга қарши олиб борилган жанг ҳақида сўз бораркан «*Турким, будуним эди*» жумласи учрайди³³⁵. Шунингдек, Билга хоқон тилидан амалдорлар ва халққа қилинган мурожаатда «*Турк Сир, Тўққиз Ўғуз беклари*» ибораси билан бошлангани ёки «*Тўққиз Ўғуз ўз будуним эди*» каби жумлаларда ўз ифодасини топади³³⁶.

³³³ Koca A. Eski Türklerde Devlet Geleneği... – S. 831.

³³⁴ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 89, 105–106.

³³⁵ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 106, 112.

³³⁶ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 106, 126.

Қадимги туркларда давлат бошқарувда нобоп хоқонлар даврида таназзулга учрар, давлат ва жамият тартибига путур етар, *тўру* бузилар эди. Бундай вазиятларда *тўру* - *тўрани* янгитдан тартибга солиш ва қўриқлаш хоқоннинг гарданига тушар эди. Бошқа томондан қонун (*тўру*)ни тартибга солиш хоқоннинг вазифаларидан бири эди. Туркий давлатларда қонунсиз, фақат ҳукмдорнинг шахсий иродасига боғлиқ бир бошқарув шакли мавжуд бўлмаган³³⁷. Ҳар қандай ҳукмдор қонунларни йўлга қўйиш ва уларни адолатли равишда амалга оширишни ўз зиммасига оларди. Зеро, қадимги туркларда адолатни давлатнинг пойдевори ҳисоблайдиган муайян ҳуқуқий тушунча устувор эди. Бу тушунча Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарида «*Бекликнинг тамал тоши адолатдир*» тариқасида учрайдиган ибораларда ўз ифодасини топади³³⁸. Қадимги туркий давлатчилик асосларини акс эттирган ушбу асарда «одил ва тўғри қонун»га нисбатан «кўни тўру» (адолатли қонун) ибораси ишлатилган бўлиб, адиб «кўни тўру»ни ҳукмдор Кунтўлди образи орқали ёритишга ҳаракат қилган. Бундан кўринадики, қадимги турк ҳукмдори куёшга менгзатилган. Чунки куёш ўз нури ва иссиғини бутун тирик мавжудотларга тенг шаклда улашади, деб тасаввур қилинган.

Хоқоннинг вазифаларидан яна бири иқтисодий ҳаёт билан боғлиқ эди. Чунки қадимги туркларда «халқ давлат учун» эмас, «давлат халқ учун» тушунчаси мавжуд эди. Ушбу тушунчанинг табиий натижаси ўлароқ, хоқон халқни иқтисодий жиҳатдан фаровонликка эриштируви ва тўкин-сочинлик ичида яшатишни ўзига бош ғоя қилиб оларди. Битиктошларда бу ғоя Билга хоқон тилидан шу тариқа ифодаланади:

«Тангри ёрлақасин, бахтим бор учун, насибам бор учун ўлаётган халқни тирилтириб тарбият қилдим, яланғоч халқни кийимлик қилдим, камбағал халқни бой қилдим, оз халқни кўп қилдим» (КТб. 30- сатр)³³⁹.

Хоқонлар иқтисодий фаровонликни орттириш учун баъзи тадбирларни амалга ошириши зарур эди. Ушбу тадбирларнинг бошида ички тотувлик ва интизомни сақлаш турар эди. Чунки баъзан хоқонларнинг бошқарувдаги камчилик ва нуқсонларга йўл қўйилиши, баъзан эса

³³⁷ Koca A. Eski Türklerde Devlet Geleneği... – S. 831.

³³⁸ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг ... – Б. 15–16.

³³⁹ Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 107.

тахт талашувлар сабабли давлат нуфузи заифлашар, ички тотувлик ва интизом бузилар эди. Натижада қабила ва уруғлар кетма-кет давлатга қарши исён қилар ёки давлатдан ажралиб чиқар эди. Ички тартибсизликлар иқтисодий фаолиятларнинг кенг қўламда инқирозга юз тутишига олиб келарди. Бу вазият фақатгина тахт тепасига кучли ва қобилиятли хоқоннинг чиқиши билан ўз измига тушарди.

Иқтисодий тадбирлар орасида қўшни давлатлар билан тижорий алоқалар ўрнатиш орқали халқ муҳтож бўлган молларни таъминлаш омили мавжуд эди. Чунки Марказий Осиёнинг шимоли-шарқий қисмларининг табиат ва иқлим шароити деҳқончиликка кенг имкон бермасди. Шу боис, хоқонлик баъзи эҳтиёжларини қўшни мамлакатлардан таъминлаш мажбуриятида қоларди. Бу эҳтиёж эса ё қўшни давлатлар билан тижорий шартномалар тузиш ёки талончилик ҳаракатлари олиб бориш, ё бўлмаса айрим мамлакатларни хирож тўлашга мажбурлаш орқали амалга ошиши мумкин эди³⁴⁰. Жумладан, қадимги турк битиктошларида Хитой билан ўрнатилган тижорий алоқаларга доир қуйидаги сатрлар ўрин олган:

«Давлатни тутиб турадиган ер (худди шу) Ўтукан йиш (водий) экан. Бу ерда ўрнашиб, Табғач халқи билан (алоқаларни) тузатдим. Олтин, кумуш, ипак ва ипакли газламаларни муаммосиз бераяпти» (КТб. 5- сатр)³⁴¹.

Хоқонлик бутун фаолияти давомида кўплаб жангу-жадаллар олиб борган ва бунинг натижасида катта миқдорда бойликларни қўлга киритган. Гарчи бу бойликларнинг катта бир қисми ҳарбий ҳаракатлар давомида сарф этиладиган харажатларга кетган бўлса-да, хоқонлиكنинг иқтисодий эҳтиёжларини қондирадиган даражада бойликлар тўпланиши имконияти мавжуд эди. Айниқса, ўша даврда қийматли бўлган ипак ва ипакдан тайёрланган матолар, мўйна, шароблар, чорва моллари (асосан от), тинимсиз жанглار натижасида эгалланган қимматбаҳо буюмлар хоқонлик иқтисодий ҳаётининг барқарорлигини таъминлаб турган. Қўлга киритилган бойликларнинг бир қисми хоқонлик аҳолиси, хусусан, давлатнинг асосчи уруғи ва иттифоқдош қабилалар эҳтиёжи учун ишлатилган бўлиб, бу ҳолат

³⁴⁰ Koca A. Eski Türklerde Devlet Geleneği... – S. 832.

³⁴¹ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 89; Tekin T. Orhon Yazıtları... – S. 35.

битиктошлардаги қуйидагича сатрларда ўз ифодасини топади:

«Сарик олтинини, оқ кумушини, қирғоғли ипагини, экиндан қилинган ичкилигини, хос (махсус) отини, айғирини, қора киш (сувсар)ини, кўк олмахон (мўйнаси)ини туркларимга, халқимга эгаллаб бердим»³⁴².

Тунюкук битиктошидаги айрим сатрлар мазмунидан келиб чиқиб Ю. А. Зуев «хоқонга фақат ҳарбий функцияларни бажариш бириктирилган эди» деб ҳисоблайди³⁴³. Унга қарши чиққан Т. С. Жумаганбетов бу фикрни хоқон ҳокимиятини ҳаддан ташқари соддалаштириб кўрсатишга уриниш деб таъкидлайди ва худди шу ёдномادا ва хитой йилномаларида «Турк эли»да олий ҳокимиятнинг характери бошқача баҳоланганини олға суради³⁴⁴. Тадқиқотчига кўра, хоқон давлат бошлиғи сифатида ҳокимиятнинг турли мутаносибликларга эга уч соҳасини ўз қўлида тўплаган эди. Хоқонлик ҳокимиятига жамиятнинг уч субъекти молик эди: хоқон, беклар ва уларнинг озод жамоадослари бўлмиш халқ. Хар учала субъектнинг ҳокимиятдаги иштироки турлича эди. Хоқон ҳокимиятни катта қўламда эгаллаган бўлса-да, бироқ мутлоқ эмасди, беклар нисбатан камроқ ҳокимиятга эга эди. «...Халқнинг ҳокимиятдаги ўрни фақат муайян вақтларда ўртага чиқарди». Хоқон диний ҳокимиятни ҳам ўз зиммасига олган биринчи рухоний (Л.С. Потапов фикрича, «оқ шаман») сифатида икки асосий культ – Тангри ва Ашина хонадонининг қоҳини (бахши-си) бўлиб, у умри давомида ўз вазифасини бажарарди, яъни монарх эди»³⁴⁵.

Қадимги туркларда монархнинг сиёсий ҳокимиятини турли омиллар чеклаб турарди. Улар орасида ушбу жамиятда ҳокимиятнинг икки субъекти - биринчиси, халқ (қора будун) ҳокимияти мавжуд бўлиб, унинг давлат бошқарувидаги роли нисбатан оз даражада фаол эди (бу масалада хоқон ҳокимиятига «Ўн Ўқ» қабилаларининг тўғридан-

³⁴² Orhun H. N. Eski Türk Yazıtları..., – S. 58; Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 133; Tekin T. Orhon Yazıtları... – S. 61.

³⁴³ Зуев Ю. А. Ранние тюрки... – С. 88.

³⁴⁴ Жумаганбетов Т. С. Власть кагана в древнетюркской государственной организации // <http://www.google.ru>

³⁴⁵ Арсал С. М. Тюркская история и право. Казань, «Фэн», 2002. – С. 215; Жумаганбетов Т. С. Власть кагана в древнетюркской государственной организации... – С. 15.

тўғри таъсирга эга бўлганини айтиб ўтиш лозим). Халқ хоҳиши ва манфаати юзасидан ҳокон шуни ҳисобга олиши зарур эди: айнан у халққа давлатга дастак бўлишлари учун мурожаат қиларди. Бу Билга ҳокон тилидан ҳоконнинг ўз битиктоши ва Кул Тегин битиктошида халққа қаратилган куйидагича нутқ бошламаларида ўз ифодасини топган:

«Турк беклари ва будуни (халқи)! Буни эшитинг. Турк будуннинг (сенинг) тирилиб, (қандай) эл (давлат) тутишингни бу ерга нақшладим»; «Турк Ўғуз беклари, будун (халқ) эшитинг! Тепадан осмон босмаган бўлса, остда ер ёрилмаган бўлса, (эй) турк халқи, давлатингни, ҳукуматингни ким буза оларди?»³⁴⁶.

Шу билан бирга, битиктошлардаги айрим иборалар ҳукумат наздида халқнинг анчагина мавқеи бўлганидан дарак беради. Хусусан, Кул Тегин битиктошида Хитой асоратига тушиб қолган вақтда халқ ўз давлатининг қарамлигидан изтироб чекиб, унинг келажагидан ташвишлангани шу тариқа ифодаланади:

«Турк қора қамуғ будун (Барча турк фуқароси)³⁴⁷ шундай демиш: «Элли (давлатли) будун эдим, давлатим энди қани?»³⁴⁸.

Иккинчиси, беклар, улар, ҳам ҳокимият ваколатига эга бўлиб, ҳам якка ўзлари, ҳамда қабила-уруғ бошқарувчилари кенгаши шаклида бошқарувда иштирок этарди. Ниҳоят анъанавий қонунлар – *тўру* / *тўра* мавжуд бўлиб, асрлар давомида шаклланган ва ҳокондан олдин мавжуд бўлган анъанавий одатий ҳуқуқ шаклидаги тартиб-қоидалар ва нормалардан ташкил топганди.

Ҳоконнинг бош вазифаси давлат ҳудудларини ҳимоя қилиш,

³⁴⁶ Кул Тегин битиктоши (*Қаранг.* Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 90, 106; Tekin T. Orhon Yazitlari... – S. 37, 45); Билга ҳокон битиктоши (*Қаранг.* Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 129; Tekin T. Orhon Yazitlari... – S. 59, 69).

³⁴⁷ *Турк қара қамуғ будун* иборасининг эквиваленти Чингизхон империяси даврида *қамуғ монгол* «ҳамма мўғул (халқи)» шаклида учраб, мазмунан янги ташкил топган давлат таркибидаги барча мўғул қабилаларини англатган (Крадин, **Скрынникова**, 2006:132–133).

³⁴⁸ Кул Тегин битиктоши (*Қаранг.* Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 104; Tekin T. Orhon Yazitlari... – S. 41–42).

унинг чегараларини кенгайтириш, ҳокимият манбаси бўлмиш халкнинг, хусусан, турк будунининг иқтисодий фаровонлигини ошириш, «турк давлати ва халқининг обрўси ва шон-шухратини таъминлаш» ва ҳоказолар эди³⁴⁹.

Хокон ўз вазифаларидан ташқари, кенг ҳуқуқларга ҳам эга эди. Осойишталик пайтида у давлат бошқарувига раҳбарлик қилар, сарой ва давлат бошқарувчилари (*буйруқ* «вазир»лар) билан бирга жамият ва хўжалик ҳаётини сақлаш, давлатга тааллуқли муҳим масалаларни давлат кенгашида муҳокама қилиш ташаббусқори эди. Жанг вақтида эса хокон бутун қўшинга қўмондонлик қиларди ва шу тариқа жамият устидан фавқулодда ҳуқуқларга эга бўларди.

Тахтга чиққан пайтдан бошлаб ҳокон давлатнинг олий бошқаруви манфаатларидан келиб чиқиб, хоконликка ва аймоқларга тегишли маъмурий улусларни қайтадан тақсимлаш, турли маъмурий ва давлат лавозимларига ўз яқинлари, қариндошлари ва аслзода икки қабилага – ашина ва ашидага мансуб вакилларни тайинлаш ваколатни қўлга киритарди³⁵⁰. Булар қаторига Ғарбий Турк хоконлигидаги «Ўн Ўқ» тузилмасидаги 10 нафар қабилани ҳам киритиш мумкин.

Давлатнинг муҳим масалаларини ечишда хокон расмий диний маросимларга амал қилган ҳолда аслзодалар кенгаши – маслаҳати кўмагида аввало Тангрига ва Бумин хоконнинг руҳига мурожат қилар эди³⁵¹. Хокон ҳокимиятининг хусусусияти шунда эдики, бошқарувнинг бир қатор аспектларини у ўз характери, омадлилиги ва иродасига кўра чеклар ёки кенгайтира олар эди. Шу боис, қадимги турк битиктошларида воқеликлар доимо Тангри ва хокон иродасига боғлиқ равишда қайд этиладики, бу фақатгина қадимги туркларнинг диний нутқи ва муқаддаслаштириш атрибутлари (аломатлари) бўлмай, балки хоконликдаги давлат олий ҳокимият васфига хос асо-

³⁴⁹ Арсал С. М. Тюркская история... – С. 218; Жумаганбетов Т. С. Власть кагана в древнетюркской государственной организации... – С. 16.

³⁵⁰ Жумаганбетов Т. С. Власть кагана в древнетюркской государственной организации... – С. 16.

³⁵¹ 123. Кляшторный С. Г. Открытие и изучение древнетюркских и согдийских эпиграфических памятников Центральной Азии / С. Г. Кляшторный, В. А. Лившиц // Археология и этнография Монголии. – Новосибирск: Наука, 1978. – С. 55-56. ; Жумаганбетов Т. С. Власть кагана в древнетюркской государственной организации... – С. 16.

сий қоидаларнинг конкретлаштирилиши ҳам эди.

3. 2. 2. Тахт ва унга меросхўрлик

Қадимги туркларда «тахт» билан боғлиқ *ўрун*, *ўрунлик*, *ўрнақ*, *ўргин* каби сўзлар учраб, баъзи тадқиқотчилар Ўрхун битиктошларидаги *бўд* ёки *бу ўд* ибораларини ҳам бу сўз билан боғлайдилар³⁵². Ёзма манбалар ва археологик топилмалар (сарой деворий расмлари, тош ҳайкаллар, қоятошларга чизилган суратлар ва нумизматик материаллар) қадимги турк давлатчилигида тахтнинг алоҳида ўрин эгаллаганидан дарак беради.

Истами ябғунинг ҳузурига элчи бўлиб борган византиялик Земарх унинг товус шаклидаги тахтда ўтиришини қайд қилади³⁵³. Чоч воҳасида зарб қилинган Ғарбий Турк хоқонлиги тангаларида хоқонликнинг Ябғулик даври (VI аср охириги чораги – VII аср бошлари)га оид тангалар ва Тун ябғу-хоқон (618–630) тангаларининг баъзи типларида анъанавий тахтда, баъзан эса арслон тасвирили тахтда ўтирган ҳукмдор тасвири учрайди³⁵⁴.

Олий ҳукмдорлар (шаньюй, хоқон, қоон, хон ва ҳ. к.) одатда Марказий Осиёнинг қадимги кўчманчи асосли давлатларида дастлаб сайланган. Буни уларнинг келиб чиқиши билан боғлиқ афсоналар ҳам, хитой йилномаларидаги қайдлар ҳам тасдиқлайди. Анъанага кўра, улар қабила-уруғ ичида ким энг қобилятли ва кучли бўлса, ўша кишини ўзларига йўлбошчи, сардор этиб сайлаганлар. Масалан, хунларда *Маодун* (*Баҳодур), сянбиларда *Таншихуай*, туркларда *Ашина* сингари. Бу омил ҳарбий демократия билан боғлиқ бўлиб, кейинчалик аста-секин ҳокимият акадан-укага мерос бўлиб ўтадиган бўлган³⁵⁵.

Хун империясида эса дастлаб тахт отадан - ўғилга, кейинчалик

³⁵²

³⁵³ Çal H. Orhun Anıtları 2000 yıl kazısı: Karakuş tasvirli Sembolik Lahit // XIV. Türk Tarih Kongresi. Kongreye sunulan bildiriler, III. Cilt. – Ankara, 2005. – S. 525, 538.

³⁵⁴

Бабаяров Г. Древнетюркские монеты... С. 9–10.

³⁵⁵ Хатамова М. М. Турк хоқонлигида давлат бошқаруви // Ўзбекистон тарихини ўқитиш ва ўрганиш бўйича материаллар. Тошкент: Фан, 2007. – Б. 67.

эса акадан-укага ўтадиган бўлган. Турк хоқонлигида тахт кўплаб қадимги давлатлардан фарқли ҳолда вертикал тарзда отадан-ўғилга эмас, балки горизонтал ҳолатда акадан-укага ўтарди. Бу ҳолат унинг ҳар иккала қаноти бошқарувида тахтга ўтирган ҳукмдорларнинг аксариятида (акадан кейин ўрнига укасининг тахтга ўтириши ҳолати) ўз ифодасини топган. Хоқонликдаги бу одат битиктошларда «*(отам хоқон вафот) этгач, тўра (одат / қонун) бўйича амаким хоқон тахтга ўтирди*»³⁵⁶ мазмундаги маълумотлар асосида ҳам ўз тасдиғига эга. Шу билан бирга, хоқонликда, асосан, тахтнинг горизонтал ҳолатда мерос қилиб олиниши кўзга ташланса-да, баъзан бу ҳолат вертикал ҳолатда отадан-ўғилга ўтиш орқали амалга оширилганига гувоҳ бўлиш мумкин. Дарвоқе, хоқонлик асосчилари Бумин ва Истами даврида худди шундай ҳолатни кўриш мумкин. Бумин вафот этганда ўрнига укаси Истами эмас, марҳум хоқоннинг ўғли Қора хоқон (552–553) ўтиради. Бироқ Қора хоқон вафот этгач, унинг ўз ўғиллари бўлишига қарамай, марҳум хоқоннинг ўрнини укаси Муқан хоқон (553–572) эгаллайди. Шу тариқа тахтнинг горизонтал ҳолатда ўтиши кўп йиллар давом этади.

Шарқий хоқонликдаги худди шу ҳолат Ғарбий хоқонлик бошқарувида ҳам кўзга ташланади. Бу ерда ҳам баъзан тахт отадан-ўғилга, баъзан эса акадан-укага ўтганини кўриш мумкин. Ғарбий хоқонликнинг илк бошқарувчиси Истами (568–576) вафот этгач, унинг ўрнига ўғли Тарду (576–583) ўтиради. Буминнинг авлоди бўлмиш Апа Турум хоқон 583 йилда Тардунинг ўрнини эгаллаб олгач, Ғарбий хоқонлик бошқаруви 583–610 йилларда бир муддат Истами авлодлари қўлидан чиққан пайтда ҳам тахт алмашинувининг икки тури қўлланилганини кўриш мумкин. 587 йилда Апа Турумнинг бу ердаги ҳокимиятига Шарқий турк хоқони Чулохоу барҳам бергач, бўшаб қолган тахтга собиқ хоқоннинг укаси Нири (587–599) ўтиради³⁵⁷. Унинг вафотидан кейин эса Ғарбий хоқонлик тахтига марҳум хоқоннинг ўғли Чўра (599–610) чиқади. Ниҳоят 610 йилга келиб Истамининг авлодлари бир вақтлар мерос қилинган ҳокимиятга даъво қила бошлайдилар. Бу даврда бир муддат ҳокимият горизонтал

³⁵⁶ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 105; Tekin T. Orhun Yazitlar... – S. 43.

³⁵⁷ Osawa T. Batı Göktürk Kağanlığın'daki... – S. 80.

ҳолатда ўтганига гувоҳ бўлиш мумкин. Тахтни Тардунинг невараси Шегуй (611–617) эгаллаб, бир неча йил бошқарувни қўлда тутиб вафот этгач, унинг ўрнига Тун ябғу-хоқон (618–630), ундан кейин эса амакиси баҳодур (630), ундан кейин эса Тун ябғу-хоқоннинг ўғли Сир ябғу-хоқон (631–633) ўтиргани маълум.

М.Р. Дромпп Шарқий Турк хоқонлигида тахт акадан-укага 8, амакидан-жиянга 3, отадан-ўғилга 3, жияндан-жиянга 1 маротаба ўтганига доир маълумотлар учрашини ёзади³⁵⁸. Баъзи тадқиқотчилар эса, Ғарбий Турк хоқонлигида бу ҳолат ортиқча кузатилмагани, тахт, асосан, отадан-ўғилга ўтганини таъкидлайдилар³⁵⁹. Бироқ хоқонликнинг ҳар иккала бош қанотида ҳам дастлабки йилларда, асосан, анъаналарга риоя қилингани, бироқ кейинчалик бу одат бузилгани кўзга ташланади.

Аслида, қадимги турк тўруси (одат / қонун) бўйича, тахтга аввал хонадоннинг энг ёши катта вакили чиқиши, у вафот этгач, марҳумнинг укаси, у ҳам вафот этгач эса жияни, яъни яқинда вафот этган хоқоннинг акасининг ўғли ўтириши лозим эди. Бироқ ҳар доим ҳам бунга амал қилинавермаган кўринади. Баъзан хоқонлик саройидаги кайфият, яъни Ашина хонадони вакиллари ва амалдорлар вазиятдан келиб чиққан ҳолда ҳокимият ворисийлигининг ҳар иккала тури қўлланганликларига дуч келиш мумкин. Фақат бундай вазиятларда турли норозиликлар келиб чиққанига гувоҳ бўламизки, бу эса шахзода ва амалдорларнинг «тўру» бузилганини рўқач қилиб, тахтга чиқишнинг одат бўйича амалга оширилишини талаб қилганликлари билан боғлиқ эди. Жумладан, II Шарқий Турк хоқонлигининг асосчиси Қутлуғ Элтариш (682–691) вафот этгач, унинг ўрнига укаси Қапған Бўғучўр (691–716) тахтга чиқиб, ҳаётлиги даврида тўру бўйича марҳум акасининг ўғли - жияни Билгани тахт вориси деб эълон қилмасдан, ўз ўғли Инални валиаҳд деб эълон қилади, бу эса мазкур хоқон вафот этиши биланок, тахт учун қонли курашлар бошланишига сабаб бўлади. 716 йилда Қалған хоқон байирқу қабиласи вакили томонидан ўлдирилиб, унинг ўрнига

³⁵⁸ Drompp M. R. Supernumerary Sovereigns: Superfluity and Mutability in the Elite Power Structure of the Early Türks (Tu-jue) // Rulers from the Steppe: State Formation on the Eurasian Periphery. Ed. By G. Seaman. – Los Angeles, 1991. – Vol. 2. – P. 95, 104; Торланбаева К. У. Дуальная организация... – С. 33.

³⁵⁹ Торланбаева К. У. Дуальная организация... – С. 33.

ўғли Инал ўтиргач, унга қарши амакиваччалари Билга ва Кул Тегин исён кўтариб, тахтни тортиб олишгани ҳам тўранинг бузилиши билан боғлиқ бўлиши керак.

Хоқонликдаги тахтга чиқиш одатидан яхши хабардор бўлмаган хитойликлар бу воқеаларни турлича талкин қилишган. Хусусан, хитойлик муаллифлар хоқонлик тахтидаги бундай тахт алмашинувларни ғайриодатий ҳисоблаб, бу ҳолатни «марҳум хоқоннинг ўғли ёш бўлгани учун унинг амакиси тахтни эгаллаб олди» ва ҳоказо тарзида изоҳлаганлар. Чунки хитой империяларида тахт ҳар доим отадан ўғилга мерос сифатида ўтар эди.

Хоқонликда кўпинча тахт ҳукмдор ҳаётлиги вақтида васият қилиб қолдирилар эди. Хитой йилномаларида баъзан хоқонлар укаси, жияни ёки ўғлига тахтни васият қилганига доир маълумотлар учрайди. Жумладан, Шарқий турк хоқони Ишбара вафотидан олдин катта ўғли қолиб, кичик ўғли *Чулохоуга* тахтни васият қилади³⁶⁰.

Турк хоқонлигининг давомчиси бўлмиш Уйғур хоқонлиги (745–840) билан бошқарув тизими деярли бир хил бўлган Қучу Уйғур давлатида хоқон нафақат асосий ҳукмдор бўлиб қолмасдан, айти пайтда бош ҳакам (судья) ва бош қўмондон ҳам ҳисобланган. Сафарларда унга оғир қуролланган гвардиядан иборат ҳарбий бўлинма (туман) ҳамроҳлик қилган³⁶¹. Ҳукмдор шахси муқаддаслаштирилган бўлиб, у халққа кам кўриниш қилган ва доимо зарбоф кийимлар кийган, олтин камар таққан дабдабали мулозим ва кўрикчилар куршовида юрган. Хоқон саройдан чиққанида халқ унинг олдидагина эмас, балки ҳатто унинг оти олдида ҳам тиз чўкиб турган³⁶².

Хуллас, Ғарбий Турк хоқонлигида ҳам Шарқий хоқонликдаги каби анъанага кўра тахтга эгалик, асосан кўплаб қадимги давлатлардан фарқли ҳолда вертикал тарзда отадан-ўғилга эмас, балки горизонтал ҳолатда акадан-укага ўтиш тартибига асосланган.

3. 2. 3. Ҳукуматнинг олий амалдорлари

Хоқонликда олий ҳукмдор хоқон харизматик бир васфга эга

³⁶⁰ Таşaғил А. Gök-Türkler. II... – S. 116.

³⁶¹ Кляшторный С. Г. Памятники древнетюркской письменности... – С. 426.

³⁶² Кляшторный С. Г. Памятники древнетюркской письменности... – С. 426.

бўлса ҳам, давлат ва халқ тақдири билан боғлиқ масалаларда якка ўзи қарор қабул қилиш ваколатига эга эмасди. Хоқонни ҳам назорат қилувчи муайян бир ҳукумат мавжуд бўлганлиги борасида бир қатор тадқиқотчилар яқдилдирлар³⁶³. Бошқарувчи хонадон (Ашина сулоласи)га мансуб *хоқон*, *ябғу*, *шад* ва *тегин* (шаҳзода)лар ҳукуматнинг доимий аъзолари эди. Шу билан биргаликда, ҳукмдорнинг аёли *хотун* ҳам улар қаторидан жой оларди.

Агар «бош хотун»нинг ашида қабиласига мансублиги ва айна пайтда ушбу уруғ вакилларининг «куда уруғ» (фратрия) сифатида Ашина сулоласининг иттифоқчиси эканлиги эътиборга олинса, ушбу уруққа мансуб амалдорлар, хусусан, ҳукмдор аёлининг яқин қариндошларидан бўлган амалдорларнинг ҳокимиятдаги иштироки юқори бўлгани аён бўлади. Бунинг тасдиғи 682–720 йиллар оралиғида 3 нафар хоқон (Элтариш, Қапған, Билга)га *айғучи* («бош маслаҳатчи, вазир»)лик қилган, айна пайтда Билга хоқоннинг қайнотаси бўлган Тунюкук (хит. *Ашида Юанчжен*)нинг ушбу қабила вакили сифатида хоқонлик бошқарувида катта мавқега эга бўлганида кўринади³⁶⁴.

Маълумки, Турк хоқонлиги бошқарувида *хотун* фаол иштирок этган. Хоқоннинг ҳокимияти унинг бош аёли – хотун мансуб бўлган нуфузли Ашида қабиласи қўллаб-қувватлашисиз тўлиқ бўла олмасди. Баъзи тадқиқотчилар фикрича, улар (яъни хоқон – хотун) биргаликда давлат ҳокимиятининг иккилик (дуал) бўлинишини гавдалантирарди³⁶⁵. Жумладан, Т.С. Жумаганбетов хоқон ҳокимиятига фақат она томондан ашида қабиласига мансуб, ота томондан эса табиийки ашина қабиласидан бўлган шаҳзодалар даъво қила олганини таъкидлаб, хоқонлар билан никоҳ иттифокида бўлганлардан бошқа бирор-та уруғ вакилининг ҳокимиятга чиққанлиги ҳолати деярли учрамаслигини ёзади. Истисно ўлароқ фақат хитой маликасидан туғилган шаҳзоданинг тахтга чиққанлиги ҳақида битта маълумот учрашини мисол сифатида келтиради (ягона мисол Чуло хоқон)³⁶⁶.

³⁶³ Gömeç S. Kök Türk Tarihi. – Ankara, 1997. – S. 108.

³⁶⁴ Тунюкук битиктоши (*қаранг*. Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 71–80).

³⁶⁵ Жумаганбетов Т. С. Власть кагана в древнетюркской государственной организации... – С. 16.

³⁶⁶ Жумаганбетов Т. С. Власть кагана в древнетюркской государственной

Хотуннинг статуси (хукукий ҳолати) хоқон билан ёнма-ён тасвирланган Ғарбий Турк хоқонлиги тангаларида ҳам ўз ифодасини топган³⁶⁷. Хотун номига зеби-зийнат буюмлар сиртига эзгу тилаклар ёзилган, сарой этикет (сарой аҳлларига хос мулозимат ва муомала-лар)ида хотунга ҳам хоқонга бўлганидек тенг ҳурмат кўрсатилган³⁶⁸. Мафкуравий жиҳатдан фақат хоқон ва хотун уруғлари ҳокимиятни легитимли (қонуний) қила оларди. Бундай ҳолат Марказий Осиёнинг илк турк мусулмон ва ғайри мусулмон давлатлари учун ҳам истисно эмас. Бунга мисол тариқасида бошқарувда хотуннинг ҳиссаси катта бўлган Салжукийлар, Хоразмшоҳ-Ануштегинийлар ва Қорахитойлар давлатини келтириш мумкин³⁶⁹.

Хоқонликнинг марказий бошқаруви – саройда ҳукмрон хонадон аъзоларидан ташқари яна *буйруқ*³⁷⁰ – (вазир)лар ҳам жой олган. Қадимги турк битиктошларида *буйруқ* шаклида учрайдиган ушбу унвонни тадқиқотчилар қадимги туркча *biyur-*, *biyurmaq* «буюрмоқ, амр қилмоқ» феълидан шаклланган, деб ҳисоблашади³⁷¹. Агар ҳокимият ишларида буйруқ, амр ва фармонларни бериш биринчи навбатда бош ҳукмдор – хоқоннинг ваколати бўлганини назарда тутадиган бўлсак, «вазир» маъносидаги мазкур унвоннинг айнан ушбу феълдан ясалгани диққатга сазовордир. Хоқонликдаги мавжуд бошқа унвон ва лавозим номларидан фарқли ҳолда ушбу унвон номи айнан «буюрмоқ» феълидан ясалиши, албатта унинг бошқарувда эгаллаган мавқеи билан боғлиқ бўлиши керак. Демак, хоқонликда бош ҳукмдордан ташқари асосий буйруқларни берувчи амалдор –

организации... – С. 17.

³⁶⁷ Жумаганбетов Т. С. Власть кагана в древнетюркской государственной организации... – С. 17; Бабаяров Г. Древнетюркские монеты... – С. 15, 29.

³⁶⁸ *Қар.* Жумаганбетов Т. С. Власть кагана в древнетюркской государственной организации... – С. 17.

³⁶⁹ Жумаганбетов Т. С. Власть кагана в древнетюркской государственной организации... – С. 17.

³⁷⁰ *буйруқ* – ушбу унвоннинг функцияси кейинчалик бироз ўзгаришга учрагани маълум. Жумладан, Маҳмуд Кошғарий ушбу унвонга «хоқон ёнида катталарни (аслзодаларни) ўз жойига ўтказувчи киши» шаклида изоҳ беради (*Divanü Lügat-it Türk Tercümesi. Cilt I-IV. Çev. B. Atalay. – Ankara 1985. – Cilt I. – S. 359; Donuk A. Eski Türk devletlerinde idari-askeri unvan ve terimler. – İstanbul, 1988. – S. 12*).

³⁷¹ Древнетюркский словарь... – С. 121; Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish-Oxford, 1972. – P. 187, 439.

вазирларнинг *буйруқ* деб аталиши, уларнинг ҳукумат ишларида катта мавқега эга бўлганликлари ва ҳокимият ишлари билан боғлиқ асосий амр ва фармонларни чиқаришда ваколатли бўлганлигини кўрсатади. Дарвоқе, қадимги турк битиктошларида давлат юксалишининг асосий сабабчилари ҳақида гап борар экан, хоқонлар билан бирга бошқа амалдорлар эмас, айнан вазирларнинг «*билга (доно) хоқон экан, али (баҳодир) хоқон экан, буйруқ (вазирлар)и ҳам билга ва али экан*» шаклида, акси ҳолда, яъни хоқонлик таназзулининг асосий айбдорлари сифатида, ҳам хоқонларнинг, ҳам вазирларнинг «*билигсиз (жоҳил) хоқон ўрнашган экан, йаблақ (ёмон) хоқон ўрнашган экан, буйруқлари ҳам билигсиз экан, қўрқоқ экан*» тарзида айбланиб, тилга олинганига гувоҳ бўлиш мумкин³⁷². Шу билан биргаликда, ба- жарган функциясига кўра, вазирларга якин бўлган *айғучи*³⁷³ лавозими ҳам мавжуд бўлиб, ушбу унвон эгаси «давлат маслаҳатчиси, бош мушовир, давлат кенгаши бошлиғи» вазифасида эди³⁷⁴. Хоқон ва вазирлар билан боғлиқ юқорида келтирилган ифодаларнинг ўхшаши битиктошларда *айғучи* унвонли мансбадорларга нисбатан «*хоқони али экан, айғучи (маслаҳатчи)си билга (доно) экан*» тарзида қайд этиладики³⁷⁵, бу эса ушбу лавозим эгаларининг давлат ишларида қанчалик юқори мавқе тутганлигидан дарак беради.

Шуни ҳам айтиб ўтиш жоизки, хоқонликнинг бошқарув ҳокимиятида вазирлар неча кишидан иборат бўлганлиги масаласида тадқиқотчилар орасида яқдил фикр йўқ эди. Фақат Уйғур хоқонлигига тааллуқли Терхин битиктоши (760- йиллар)даги «*Улуғ буйруқ тўқуз бўлмиши*» (луг. «Улуғ (йирик) вазирлари тўққиз (нафар) бўлипти») жумлалардан келиб чиқиб, Турк хоқонлигида ҳам 9 нафар юқори даражадаги вазирлар

³⁷² Кул Тегин битиктоши (*қаранг.* Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 101–103).

³⁷³ Келиб чиқиши жиҳатидан қадимги туркча *ай* «айт, сўзла» феъли ва *ғучи* ҳаракат номи кўшимчаси (ғу) билан от ясовчи (чи) кўшимчаларнинг қўшилишидан ясалган деб ҳисобланадиган ушбу унвоннинг том маъноси «сўйловчи, маслаҳатчи» эди.

³⁷⁴ Древнетюркский словарь... – С. 28; Donuk A. Eski Türk devletlerinde idari-askeri unvan ve terimler. – İstanbul, 1988. – S. 2–3

³⁷⁵ Тунюқуқ битиктоши (*қаранг.* Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 74).

бўлган, деб ҳисоблашади³⁷⁶. Ушбу битиктошнинг мазмунидан ҳоконнинг ёнида «ички буйруқ» ва «ташқи буйруқ»дан иборат «тўққиз (нафар) улуғ буйруқ» жой олгани ва уларнинг ҳар бири ўз «бошлиғи»га эга бўлгани англашилади. Гарчи баъзи тадқиқотчилар мазкур «9 вазир»лик тартиби Тўққиз Ўғузларнинг 9 та қабиласи ёки Уйғур ҳоконлигининг 9 та қабила иттифоқига алоқадор бўлиши мумкинлигини таъкидлашса-да³⁷⁷, ушбу тартиб қадимги туркларда «9» рақамининг муқаддас ҳисоблангани билан боғлиқ равишда бошқарувдаги турли соҳаларнинг ҳар бирига 1 нафардан вазир тайинланиб, уларнинг жаъми 9 нафар бўлгани эҳтимоли юқори. Баъзи тадқиқотчилар хитой манбалари («Син Таншу»)га асосланиб, улардан 3 нафари ички (саройга оид) вазирлар, 6 нафари эса ташқи вазирлар бўлганини таъкидлайдилар³⁷⁸. Уйғур ҳоконлигига оид Ўрхун битиктошларида ҳам *ич буйруқ* (ички (саройга мансуб) вазирлар), *ўга*³⁷⁹ *буйруқ* (луғ. «донишманд вазир» ёки «ўга вазирлар») каби атамаларнинг учраши, шунингдек, «*буйруқ... ич буйруқ*» шаклида вазирлар ва уларнинг бажарган функциясига алоқадор атамаларнинг биргаликда келиши, улар орасида даража фарқи бўлганига гувоҳлик беради³⁸⁰.

Вазирлар орасида *ана-ўга* (луғ. «бош донишманд / вазир», «бош маслаҳатчи») унвони билан аталувчи амалдорлар бўлиб, улар қолган вазирларни назорат қилишган. Мазкур унвон манбаларда Қучу Уйғур давлати билан алоқали равишда учраб, афтидан ушбу унвон

³⁷⁶ Gömeç S. Kök Türk Tarihi... – S. 109.

³⁷⁷ Тихонов Д. И. Хозяйство и общественный строй Уйгурского каганата X – XIV вв. – М. -Л.: Наука, 1966. – С. 149; Кляшторный С. Г. Памятники древнетюркской письменности... – С. 140.

³⁷⁸ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 305; Кляшторный С. Г. Памятники древнетюркской письменности... – С. 427; Gömeç S. Kök Türk Tarihi... – S. 109.

³⁷⁹ *ўга* (*öge*) – ушбу атама айрим тадқиқотчилар фикрича, қадимги туркча *ўг* (*ög*) «ақл, заволат» сўзларидан шаклланиб, ўга «давлат маслаҳатчи»ларига нисбатан қўлланилган. Битиктошларда «*эл ўгаси*» таъбири учраши ушбу унвон эгасининг «давлат кенгаши бошлиғи», жумладан, «вазирлар боши» мавқеида бўлганидан дарак беради (Donuk A. Eski Türk devletlerinde... – S. 55).

³⁸⁰ Билга ҳокон битиктоши (*қаранг*. Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 132).

эгалари «бош вазир» мансабидаги амалдор сифатида хоқонга яқин бўлишган ва ҳукмдор пойтахтда бўлмаган пайтда ҳоқимият ишларини юритишган³⁸¹. Ушбу вазирлардан бири уйғур хоқонининг амалкиси бўлиши «бош вазир»лар хоқонлар хонадонига мансуб шахслар орасидан ҳам тайинланганидан дарак беради.

Ўга унвони *буйруқ* унвони билан биргаликда келганда «вазир» маъносини билдирса ҳам, аслида ушбу унвон «давлат маслаҳатчиси» вазифасидаги амалдорларга нисбатан қўлланилиб, нисбатан қуйроқ даражада бўлган. Г. Дёрфернинг фикрича, ушбу унвон эгалари оддий вазирлар ва давлат маслаҳатчиларига тегишли бўлиб, бажарадиган функциясига кўра мусулмонлардаги вазирга тўғри келган³⁸². Тадқиқотчининг фикрича, *ўгалар* ҳам сарой кенгашига кирган, фақат даражасига кўра, *буйруқ* ва *эркиндан* куйида турган. Фикримизча, унинг бу гапида жон бор, бироқ бу талкин *эркин* унвонига эмас, *қул-эркинга* нисбатан тўғри.

Гарчи хоқонлик даври манбаларида бу унвонга доир етарли маълумотлар учрамаса-да, Гансу Уйғур давлати (IX–XI асрлар) билан алоқадор хўтан-сак (?) матнлари асосида ушбу унвон эгаларининг вазифаси нималардан иборат бўлганини аниқлаш мумкин. Жумладан, ушбу матнларда бош амалдорлар сифатида тилга олинган «ўга»лар орасида *Ўғуз-ўга*, *Қўнғир ана-ўга*, *Турк-ўга*, *Тўлас-ўга* сингари иборалар учраб, тадқиқотчилар уларни мазкур Уйғур давлати таркибидаги туркий қабилаларга мансуб бўлган деб ҳисоблашади³⁸³. Яъни улар муайян қабиланинг вакили, айти пайтда ўз қабиласи билан боғлиқ масалаларда ваколатли амалдор сифатида бошқарувнинг марказий аппаратида иштирок этишган. Бунга асосланиб, хоқонликдаги давлат маслаҳатчилари ва вазирлар таркиби ҳам турли қabila вакиллари билан иборат бўлган деб ҳисоблаш мумкин. Эҳтимол, хоқонликдаги нуфузли қабилалардан ҳар қайсиси бошқарувнинг марказий аппаратида вазир ёки маслаҳатчи қаторида жой олган бир нафардан ўз вакилига эга бўлган.

Вазирлар айти пайтда хоқонлик қўшинларига бошчилик

³⁸¹ Кляшторный С. Г. Памятники древнетюркской письменности... – С. 428.

³⁸² Шервашидзе И. Н. Фрагмент древнетюркской лексики. Титулатура // Вопросы языкознания. 1990. № 3. – С. 83.

³⁸³ Candarlioglu G. Sarı Uyurlar ... – S. 35–37, 41.

қилишган. Ҳатто улар бошқарув ишларини тўлиқ ўз қўлларига олишга ҳаракат қилганига доир маълумотлар ҳам учрайди. Жумладан, Уйғур хоқонлигида бир маротаба ҳақиқий ҳокимият «улуғ буйруқ»лардан бирига тўла ўтганлиги, икки маротаба эса (780 ва 795 йилларда) хоқонларни тахтдан тушириб, уларнинг ўрнини вазир егаллагани

ҳақида маълумотлар етиб келган³⁸⁴. Бироқ қадимги турк давлатчилики анъанасига кўра, ҳокон уруғидан бўлмаган амалдор тахтга даъвогарлик қилиш ҳуқуқига эга бўлмаган. Шу боис, улар собиқ сулола номини ўзлаштиришга ҳаракат қилишган³⁸⁵.

Турк ҳоконлиги бошқарувида алоҳида мавқега эга вазирлардан бири эса адлия ва ҳуқуқ ишларидан масъул бўлган. Битиктошлардан маълум бўлишича, улар **йарғучи* ёки *йарган* деб аталиб, у ҳокон томонидан тайинланган. Битиктошларда Билга ҳокон тилидан «*Инанчу апа (бош) йарган тархон оти (унвони)ни бердим*»³⁸⁶ шаклида келтирилган маълумот бунга далил бўлади. Мазкур сатрлардаги *инанчу* ва *йарган* сўзлари тадқиқотчилар фикрича, вазирларга алоқали унвон ва эпитетлар бўлиб, бу ушбу сўзларнинг ҳам луғавий маъносидан, ҳам битиктошлар асосида ўз тасдиғини топади. Хусусан, Энасой битиктошларида «*Эл (давлат) ўғаси (вазири) инанчу билга*», «*Урунг (сарой, қароргоҳ?) боши эрдим, инанчу эрдим*» шаклида учрайдиган иборалар ва уйғурча буддавий матнлардаги «*эл инанч тирак*» (луғ. «давлат ишончлиси, тиргаги») каби атамалар асосида айрим тадқиқотчилар *инанчу* сўзини вазир лавозимидаги шахсларга қўлланилган деб ҳисоблашади³⁸⁷. Шунингдек, *инанчу* унвонининг асосида қадимги туркча *инанмақ* «ишонмоқ» феъли ётиши ҳам ушбу унвон эгалари ҳукмдорнинг ишончли кишиси бўлганидан дарак беради. «Девону луғатит-турк»да ушбу сўз *инянч бэз* шаклида учраб, «ишончли бек» тариқасида изоҳлангани ҳам бу фикрни тасдиқлайди³⁸⁸. *Йарган* ёки *йарғучи* унвонлари эса қадимги туркча *йар* «тергамоқ, тергов қилмоқ» ёки «қарор қилмоқ, ҳукм қилмоқ» феълларидан шаклланган³⁸⁹. Демак, Турк ҳоконлигида ҳам олий ҳокимият органи «тўккиз вазир»дан иборат кенгаш бўлган деб ҳисоблаш мумкин.

Бундан ташқари, давлат (сарой) кенгашига қатнашувчилар ора-

³⁸⁴ Кляшторный С. Г. Памятники древнетюркской письменности... – С. 427.

³⁸⁵ Кляшторный С. Г. Памятники древнетюркской письменности... – С. 427.

³⁸⁶ Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 114.

³⁸⁷ Donuk A. Eski Türk devletlerinde idari-askeri unvan ve terimler. – İstanbul, 1988. – S. 17.

³⁸⁸ Кошғарий, Маҳмуд. Туркий сўзлар девони... I. – Б. 213.

³⁸⁹ Donuk A. Eski Türk devletlerinde idari-askeri unvan ve terimler. – İstanbul, 1988. – S. 91.

сида бўйла унвонли амалдорлар ҳам бўлган. Улар Г. Дёрфернинг фикрича, «давлат кенгашига мансуб» бўлишган³⁹⁰. Тадқиқотчи ушбу унвонни II Шарқий Турк хоқонлиги бошқарувида нуфузли вазир бўлган Тунюқукнинг доимий фахрий унвони сифатида талқин қилади. Шу ўринда, унинг унвонлари орасида битиктошларда *бўйла бага-тархон* ва *бўйла қутлуг-йарган* каби марказий бошқарувга оид кўп таркибли унвонлар учраши ҳам диққатга сазовор.

Хоқонни сайлаш қурултойда кўриб чиқилган. Қурултойда давлат кенгаши аъзолари – бошқарувчи хонадон вакиллари, *тегин* – шахзодалар, вазирлар ва бошқа марказий аппаратдаги амалдорлар иштирок этишган. Хитой йилномаларидаги маълумотлар мазмунидан кўринадики, номзоди кўрсатилаётган шахс Ашина хонадони вакили бўлиши баробарида она тарафдан ҳам туркий бўлиши шарт бўлган. Жумладан, Шарқий турк хоқони Таспар (572–581) вафот этгач, давлат кенгаши чақирилиб, марҳум хоқоннинг «*бир вақтлар акаси (Муқан)нинг ўз ўғли ўрнига, унинг тахтга чиқишини васият қилгани, шу сабабли акасининг ҳаракатларига вафо кўрсатиш учун у ўлгандан кейин тахтга Муқаннинг ўғли Далобян (Турум) ўтиришини исташи*» ҳақидаги васияти бўйича мунозаралар олиб борилиб, амалдорлар васият бўйича Далобянни хоқон сайлашмоқчи бўлишади. Бирок кўпчилик унинг онаси туркий қабиладан бўлмаганини рўкач қилиб, норозилик билдиргач, соф туркий шахзодалардан бири Анлонинг номзоди кўрсатилади ва кенгашда тортишув чиқади. Кенгашдаги мунозаралардан бир натижа чикмагач, марҳум Қора хоқоннинг ўғли Шету³⁹¹ давлат мажлисига келиб, «*агар Таспарнинг ўғли Анло тахтга чиқса, унга итоат қилишини, Далобян тахтга ўтирган тақдирда давлатни муҳофаза қилиш лозим бўлишини, ўзининг эса узун найзаси ва ўтқир пичоги билан чегарада кутиб туришини*» айтади. Унга қарши чиқа олмаган кенгаш ахли Анлони тахтга чиқаришга қарор қилишади³⁹².

Анло тахтга ўтиргандан кўп ўтмай, Далобян тахтга даъвогар эканлигини айтиб, унга таҳдид қила бошлайди. Натижада Анлонинг давлат хавфсизлигини таъминлай олмаслиги маълум бўлгач, давлат

³⁹⁰ Шервашидзе И. Н. Фрагмент древнетюркской лексики... – С. 81.

³⁹¹ Бичуринда Нйету (Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 235).

³⁹² Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 234–235; Taşağıl A. Gök-Türkler. I, 2. Baskı. – Ankara, 2003. – S. 34.

кенгаши қайтадан чақирилиб, тўрт нафар хоқоннинг ўғли (Анло, Далобян, Шету, Чулохоу) орасида энг доно ва муносиби Шету экани ҳақида бир қарорга келишиб, уни тахтга даъват этишади. Анло бошчилигида қолган шахзодалар ҳам бу қарорга рози бўладилар. Шету *Эл Кулуг шад Бага Иибара хоқон* унвони билан тахтга ўтиради³⁹³.

3. 2. 4. Ҳукумат бюрократик аппаратининг этник таркиби

Хоқонлик бошқарув аппаратининг асосий қисмини шубҳасиз туркий қабилаларга мансуб амалдорлар ташкил қилган. Шарқий Турк хоқонлигида ҳукумат аъзолари асосан ашина ва ашида қабилалари вакилларида иборат бўлса, Ғарбий Турк хоқонлиги бошқарувида эса «Ўн Ўк» ҳарбий-маъмурий тузилмасида жой олган 10 нафар туркий қабила ва улар таркибидаги уруғлар вакиллари ўрин олишган.

Шу билан биргаликда, хоқонлик бюрократиясида ғайритуркий этнос вакиллари ҳам қатнашган. Хусусан, хоқонликнинг ҳар иккала қисмида ҳам суғдийларнинг иштироки сезиларли даражада бўлган. Бу ҳақда «Жиу Тан шу»да Шарқий Турк хоқонлигига алоқадор қуйидагича маълумот учрайди:

*«Хйели кехан (Элиг-хоқон) Ху (суғдий)лардан бирини давлат вазифасига тайинлаган ҳар маротабада (бошқарувчи) хонадон мансублари ундан узоқлашдилар. Ху (суғдий)ларнинг шошилиш ҳаракат қиладиган ва бир ишда собит турмайдиган табиати бор эди. Қонунни қўлларига олиб, ўзбошимчалик билан иш тутишар ва ҳар йил (ҳарбий?) сафарга чиқиб, мамлакат халқини фалокатга бошлардилар»*³⁹⁴.

Ушбу маълумотдан кўринадики, суғдийлар нафақат бошқарув ишларига аралашиб, хоқонликка хос қонунларни ҳам ўз ихтиёрларига мос равишда ишлатишга ҳаракат қилишган, ҳатто хоқонни ҳарбий сафарга ундайдиган маслаҳатчиларга айланишган. Бу эса уларнинг саройда эътибор қозониб, хоқоннинг яқин кишиларига айланганликларидан дарак беради. Шу билан биргаликда, мазкур маълумотдаги «*хоқон Ху (суғдий)лардан бирини давлат вазифасига тайинлаган ҳар маротабада (бошқарувчи) хонадон мансублари*

³⁹³ Таşağıl A. Gök-Türkler. I, 2. Baskı. – Ankara, 2003. – S. 34.

³⁹⁴ Togan İ., Kara G., Baysal C. Çin kaynaklarında Türkler... – S. 325.

ундан узоқлашдилар» шаклидаги сатрлар суғдийларнинг бошқарув ишларида фаол иштирок этиб, юқори мансабларга эришганликлариди, бу эса туркий амалдорлар томонидан ҳар доим ҳам илиқ кутиб олинавермаганидан дарак беради. Буни куйидаги Шарқий хоқонлик билан боғлиқ маълумотлар ҳам тасдиқлайди:

«Ашина Симо *Сйели-кехан* (*Элиг-хоқон)нинг авлоди эди. Шиби ва Чуло (хоқон)лар унинг Ашина хонадонидан эканлигига шубҳа билан қарашарди. Чунки кўриниши Ху (суғдий)ларга ўхшаб, Тукюе (турк)лардан фарқ қиларди. Шу сабабдан Чуло ва Сйели кўл остида доимо *Киabi Теле* (*Чабиш-тегин) вазифасида қолиб, бирор кўшинга раҳбарлик қилиш учун *шад* бўла олмаганди»³⁹⁵.

Ушбу маълумотдан аён бўлишича, хоқонликда энг юксак унвонларни эгаллаш учун ашина қабиласига мансуб бўлиш шарт бўлган. Жумладан, мазкур шахзоданинг туркларга эмас, Ху (суғдий)ларга ўхшаш бўлганлиги боис, хоқонлар унга бирор кўшинга бош бўлиш ҳуқуқини берувчи *шад* унвонини беришмаган ва у *тегин* унвони билан фаолият юритишга мажбур бўлган.

Бундан ташқари, хоқонликнинг бошқарув аппаратида хитойликлар ҳам бўлган. Хитой саройидаги келишмовчиликлар туфайли хоқонликнинг Шарқий қисми (Ўтукан)га сиғинган хитойлик амалдорларнинг бу ерда қолиб, бошқарувда иштирок этганига доир ушбу маълумотлар буни тасдиқлайди:

«Илгари Суй сулоласи даврида У-Юан (Wu-Yüan) умум волийси бўлган Чжан Чансун ички тартибсизликлар туфайли ўз бошқарувидаги Уюан шахри халқи билан биргаликда *Тукюе* (турк)ларга бориб қўшилган эди. Унга (турклар томонидан) *Коло Теле* (*Қора Тегин) унвони берилди»³⁹⁶.

Бундан кўринадики, хоқонликнинг марказий бошқарувида қатнашган ғайритуркий этнослар вакиллари ҳам хоқонликка хос унвонлар берилган.

3. 2. 5. Давлат кенгаши – қурултой

³⁹⁵ Liu Mau-Tsai. Çin kaynaklarına göre Doğu Türkleri... – S. 203.

³⁹⁶ Togan İ., Kara G., Baysal C. Çin kaynaklarında Türkler... – S. 111, 325.

Турк хоқонлари давлатга оид қарорларни якка ўзи чиқара олмасди. Қадимги туркий давлатларда ижтимоий, сиёсий, ҳарбий, иқтисодий ва маданий масалалар кўриб чиқиладиган, тортишувлар ва кенгашишлардан сўнг қарор қабул қилинадиган мажлислар бор эди. Ушбу мажлислар *той* («тўй»), «кенгаш», «тернак» ва «қурултой» (?) каби номлар билан аталарди. Кенгаш аъзолари эса «тўйгун» деб номланарди. Давлат кенгашига хоқон раислик қиларди. Хоқон бўлмаган пайтларда эса кенгаш *айғучи* ёки *ўга* унвони билан аталадиган давлат маслаҳатчиларининг раислигида йиғиларди. Бошда *хотун* ва *ябғу / шад* ўлароқ *тегин, элтабар, эркин, кул-чўр, ана, тудун, тархон* сингари унвонларга эга ҳарбий ва идорий лавозимдагилар давлат кенгашининг табиий аъзолари эди. Шу тариқа давлат кенгашидаги аъзоларнинг бир қисми бошқарувчи хонадондан, бир қисми эса хонадон ташқарисидан танлаб олинар эди. Хоқонликда давлат мажлиси – қурултой шу жиҳати билан фақат Чингизхон хонадони вакиллари қатнашадиган махсус қурултойлардан фарқ қилган³⁹⁷.

Хитой йилномаларида Шарқий Турк хоқонлигида Хун салтанатидагига ўхшаш³⁹⁸ махсус қурултой ўтказиладиган жой тилга олиниб, унинг хоқон яшайдиган *Ту-кин* (Ўтукан) тоғидан 400–500 ли (1 ли – 0,5 км) масофадаги *Тамин* (Тамир) дарёси бўйида жойлашгани ва ҳар йилнинг бешинчи ойининг ўртасида, яъни май ойида ўтказилгани қайд этилади³⁹⁹. Айни йилномаларда Ғарбий Турк хоқонлигида эса қурултой ўтказиладиган махсус жой Суяб шаҳридан 40 ли шимолда

³⁹⁷ Koca A. Eski Türklerde Devlet Geleneği... – S. 832

³⁹⁸ Хун империясида ҳар йилнинг биринчи, бешинчи ва тўққизинчи ойларида давлат йиғилишлари ташкил қилинган. Улардан биринчиси диний моҳиятда эди. Иккинчи йиғилиш кўпроқ байрам моҳиятида эди. Асосийси, учинчиси эса катта ва кенг камровли бўлиб, тўққизинчи ойда Шанси ўлкасидаги *Тайлим* деб аталадиган бир майдонда амалга ошириларди. Тайлимдаги катта мажлисга қатнашиш учун бошда *йенчи* «хотун» билан биргаликда шахзодалар, юқори даражали амалдорлар, лашкарбошилар ўз қўшинлари билан, шунингдек, тобе уруғлар ва жамоалар қатнашар эдилар. Мажлисга қатнашиш давлатга ва ҳукмдорга тобелик ишорати ҳисобланар, акси ҳолатда эса итоатсизлик ва исён маъносиди эди. Ушбу йиғилишда қўшин тафтиш қилинар, инсон ва чорва саноғи амалга оширилар, мамлакат масалалари билан боғлиқ музокаралар бажарилар, давлат сиёсати кенгашилиб қарорлар чиқарилар, ҳокимиятга кенг ваколатлар берилар ва ҳукмдорнинг легитимлиги қайтадан тасдиқланар эди (Koca A. Eski Türklerde Devlet Geleneği... – S. 833).

³⁹⁹ Liu Mau-Tsai. Çin kaynaklarına göre Doğu Türkleri... – S. 23.

жойлашган *Цзедан* тоғида бир йилда бир марта ўтказилган ва унда амалдорлар тайинланганига доир маълумотлар учрайди⁴⁰⁰.

Хун ва Мўғул (Чингиз) империяларида давлат кенгашлари – курултойларга ҳукмдор (шанюй, қоон) уруғига мансуб аслзода хонадон вакиллари ва тобе қабила бошлиқлари қатнашганлигига доир бирмунча батафсилроқ ёзма маълумотлар етиб келган⁴⁰¹. Улар асосида, шунингдек, хоқонликка алоқадор баъзи маълумотлардан келиб чиқиб, хоқонликда курултой иштирокчиларининг таркиби ҳам шунга ўхшаш бўлган, деб тасаввур қилиш мумкин. Битиктошлар ва хитой йилномаларида хоқонликнинг давлат кенгаши аъзолари *toygun* (тўйгун) тарзида қайд этилиши ҳам бу масалада муайян тасаввурлар беради.

Курултой ўтказиладиган майдонда оддий халқдан ҳам кўплаб вакиллар йиғилган бўлиб, кенгашда давлат масалаларини ҳал қилаётган аслзодалар билан биргаликда улар ҳам курултой давомида ташкил этиладиган турли мусобақалар (асосан, от пойгалари)да иштирок этишарди. Одатда курултойлар бир неча кун давом этар ва кенгаш масалаларни кўриб чиқиши баробарида барча қатнашчилар иштирокида қуйидаги амаллар бажарилар эди: 1) дастлаб диний ибодатларни бажариш, яъни Тангрига ва ота-боболар руҳига қурбонлик келтириш; 2) жам бўлиб таом ейиш ва ичкиликлар (қимиз) ичиш. Бунда кўпинча хоқон томонидан халққа таом тарқатилган; 3) мусобақалар ўтказиш. Кўпинча от пойгаси (улоқ / кўпкари?), мерганлик (ўқ-ёй билан нишонга уриш), кураш ва ҳ. к.; 4) давлат масалалари (кўпроқ сиёсий ишлар)ни муҳокама қилиш учун кенгаши аъзоларини йиғиш.

Хоқоннинг вазифаларидан бири халқ фаровонлигини сақлаш бўлиб, у қадимги турк битиктошларида хоқонлар тилидан келтирилган «*будун (халқ) бўғзи тўқ эрди*», «*оч будунни тўйдирдим, ялангоч будунни кийдирдим*» каби ифодаларда ўз аксини топади⁴⁰². Шунингдек, қадимги турк ҳукмдорлари фаолиятига доир тарихий асарлар ва дostonлар (мас. «Ўғузнома», «Китоби Дада Қуркут») да хоқонларнинг халқ кўнглини олиш учун катта зиёфатлар бериб

⁴⁰⁰ Лурье П. Б. Заметки о раннеисламском дорожнике в Китай // Материалы и исследования по археологии Кыргызстана. – Бишкек, 2005. – Вып. 1. – С. 86.

⁴⁰¹ Seyitdanlıoğlu M. Eski Türklerde Devlet Meclisi «Toy» Üzerine Düşünceler // TA D. – Ankara, 2009. – C ilt XXVIII, sayı 45. – S. 9.

⁴⁰² Tekin T. Orhon Yazıtları... – S. 70–71.

турганлиги қайд этилади. Ушбу асарлардан маълум бўлишича, ҳукмдорлар зиёфати *toy* «тўй» деб аталиб, унга жамиятнинг барча табақасидан вакиллар иштирок этган. Бошқача қилиб айтганда, қурултойнинг мақсадларидан бири ана шу «тўй»ларни амалга ошириш бўлган. Қурултой ўтказилаётган кунлар давомида давлат кенгаши аъзолари ва халққа тортиладиган таомлар аксарият ҳолларда ҳокон томонидан таъминланган. Гарчи Турк ҳоконлиги даврида ўтказилган бундай зиёфатларнинг ўтказилиш тартибига доир батафсил маълумотлар сақланиб қолмаган бўлса-да, ушбу ҳоконликдан кейин мавжуд бўлган бир қатор туркий давлатларда қурултой тартиби ва унда бажарилган амалларга доир маълумотлар асосида бундай тадбирларга доир айрим тасаввурлар ҳосил қилиш мумкин. Хусусан, Сомонийлар давлати хизматида бўлган туркий амалдорлар билан алоқали бир воқеа Низом ул-мулк томонидан шу тариқа таърифланадики, унга асосланиб қурултой ва унинг моҳияти ҳақида муайян тасаввурга эга бўлиш мумкин:

«Кўшин ичида Тўлун Ўга деган бир ёши улуг киши бор эди. Бу кекса турк сипоҳсолорга шундай маслаҳат берди: «лашкарбошиларга ва улардан куйи мавкедаги кўшин бошлиқларига кўнуғингда тўй бер. Ҳукмдорга буни ишташайганини, Балосоғунни кўлига олган ғайримуслим туркларнинг устига юриш қилиш учун тўй берилиши кераклиги айти муддао эканлигини сўйла ва ундан бу тўйда ишлатишга қарз сифатида ипак матолар, олтин, кумуш идишлар ва бошқа ашёлар иста: тўйда лашкарбошиларга, улардан куйи мавкедагиларга вазиятни ва мақсадни тушунтир. Ҳаммамиз сенинг ҳукмдорлигинг учун қасам ичайлик, ош ейлик⁴⁰³, сўнгра шароб мажлисига бориб, уч қадах⁴⁰⁴ (ичкилик) ичайлик. У ерда турган олтин, кумуш нарса-

⁴⁰³ *Ош / таом ейиш* – ибтидоси қадимги туркларга бориб тақаладиган ушбу одат то сўнги ўрта асрларгача бир қатор туркий давлатлар бошқарувида сақланиб қолган. Жумладан, Усмонийлар салтанати даврида саройга улуфаларини олиш учун келган яничар аскарлари ўзларига берилган шўрвани ичишлари уларнинг итоат этишини ифодалаган ва, хоҳ подшоҳ бўлсин, хоҳ бошқа давлат амалдорлари бўлсин, бу ҳолатдан ғоят хурсанд бўлишган, яничарларининг шурвани ичишни рад қилишлари эса уларнинг исён кўтаришларидан дарак берган, бу эса сарой аҳлининг чуқур саросимага тушиб қолишларига олиб келган (Sümer F. Türk Devletleri Tarihinde Şahis Adları. II. – İstanbul, 1999. – S. 548).

⁴⁰⁴ *Уч қадах ичиш* – тадқиқотчилар фикрича, қадимги туркларда амалдорларнинг биргаликда уч қадах ичкилик ичиши «итоат, боғлиқлик ва садоқат»ни ифодалайдиган анъана билан алоқадордир (Sümer F. Türk Devletleri... – S. 548). Марвазий уйғур ҳокони ҳақида баҳс юритганда ҳоконнинг минг нафар муҳофиз аскари «шакерий»

ларни, бошқа кадрли ашёларни лашкарбошилар ва қўшин бошлиқларига улашайлик»⁴⁰⁵.

Хоқондан кейин давлат ташкилотида муҳим мавқени эгаллаган кенгаш аъзолари қарор қабул қилиш ва ижро ваколатларига эга эдилар. Асосан, давлатнинг юқори даражали амалдорларидан таркиб топган қурултой аъзолари хоқонни сайлаш ҳуқуқига эга бўлиб, баъзан ушбу мажлисларда хоқоннинг бир қатор ваколатлари чекланган ҳоллар ҳам учраб турарди. Бунда, асосан, ҳукмдорнинг сиёсий ва иқтисодий масалаларда муваффақиятсизлиги туфайли унга нисбатан норозиликларнинг кучайиши сабаб бўларди. Шунингдек, қурултойларда ҳукмдорнинг ҳали арзирлик ишларни амалга оширмасдан туриб, ўзини турли шарафловчи унвон ёки эпитетлар билан аташи⁴⁰⁶ ёки хоқоннинг келиб чиқишига алоқадор турли миш-мишларнинг тарқалиши⁴⁰⁷ билан боғлиқ масалалар кўриб чиқилганини тасдиқлайдиган маълумотлар мавжуд.

Қурултой қарори билан «олий ҳукмдор» – хоқон этиб сайланган Ашина хонадони вакили кенгаш аъзолари томонидан, яъни хо-

(суғд. чокар)лари борлиги, уларнинг кунда уч маротаба таом ейишлари ва таомдан сўнг эса уч қадах ичкилик ичишларини зикр этади. В. В. Минорский юқорида келтирилган Сомонийлар қўшинида мавжуд «уч қадах ичиш» анъанасининг Уйғур хоқонлигидаги ушбу анъананинг давоми деб талкин қилади (Sümer F. Türk Devletleri... – S. 548). Фикримизча, хитой йилномаларида келтирилган Турк хоқонлиги унвонлар тизимида доир «Семиз ва ёғли кишиларни *Сан-то-ло* (қад. турк. *тўлу* «тўла») дейишади. *Да-ло-бян* (*турум) ички қадах маъносидадир. (У) уч оёқли шароб идишига (ёки мугуз/шоҳга) ўхшайди» (Taşağıl A. Gök-Türkler. I... – S. 96, 114) шаклидаги маълумот юқорида келтирилган форс (Низом ул-мулк) ва араб (Марвазий) муаллифлари асарларидаги «уч қадах ичиш» анъанасини эслатади. Шу ўринда хитойча «сан» сўзи «уч» (рақам) маъносини билдиришини ҳам эътиборга олиш лозим.

⁴⁰⁵ Sümer F. Türk Devletleri... – S. 547.

⁴⁰⁶ Бирор хоқон ўзига *ана*, *баҳодур* каби эпитетларни қабул қилиши халқ ва аслзодаларнинг норозилигини келтириб чиқарадиган ҳолатлар эди (Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 284).

⁴⁰⁷ Хоқоннинг она томонидан хоқонликка иттифоқчи уруғ вакили бўлмасдан ғайри этнос (*мас.* суғдийлар, хитойлар)га мансуб бўлиши ҳам норозиликларга сабаб бўларди. Масалан, *Сйели кехан* (*Элиг-хоқон)нинг авлоди Ашина Симо Ху (суғдий)ларга ўхшаб, *Тукюе* (турк)лардан фарқ қилгани боис, *Киуби Теле* (*Чабиштегин) вазифасида қолиб, бирор қўшинга раҳбарлик қила олмгани ва *ше* (шад) бўла олмгани йилномаларда қайд этилади (Liu Mau Tsai. Çin yıllıklarına göre... – S. 203).

надоннинг *ябғу*, *шад*, *тегин* каби аъзолари, *буйруқ* – вазирлар, *ўга* – давлат маслаҳатчилари сингари марказий ҳокимият вакиллари ҳамда қанот бошқарувчилари (Шарқий хоқонликда *Тўлас* ва *Тардуш*; Ғарбий хоқонликда *Дулу* ва *Нушиби*) – «икки шад» бошчилигидаги *кул-чўр*, *кул-эркин/ана-тархон*, *шаданит беклар*, *буйруқ беклар* каби амалдорлар ҳамроҳлигида кигиз устига ўтирғизилиб, кигизнинг тўрт томонидан амалдорлар тутган ҳолатда юқорига силкитилган ва «хоқон» эълон қилинган. Гўёки, «кигизга ўтқазилган хоқоннинг ҳавога силкитилиши» орқали унинг Тангри билан боғланиши (муносабат ўрнатиши) таъминланарди⁴⁰⁸. Гарчи кигизни ушлаб турган кишилар айнан қандай вазифадаги амалдорлардан иборат бўлганига доир манбаларда батафсил маълумотлар учрамаса-да, айрим далиллар асосида Турк хоқонлигида «хоқонни эълон қилиш» ана шу тарика амалга оширилган, деб тасаввур қилиш мумкин. Хоқонлик даврида ҳукмдор эълони қадимги туркча *olur* («ўтирмоқ» феълидан ясалган) сўз билан ифодаланган. Кейинчалик ҳам ўнлаб туркий сулолаларда давом этган бу одатга нисбатан «хон кўтарув» ибораси қўлланилган.

Давлатга алоқадор масалалар ўртага чиққанда давлатнинг ўнг ва сўл қисмларидаги беклар (шадлар ва ябғулар) хоқон бошчилигида мажлисда йиғилишар ва ушбу мажлисда олинган қарорларга кўра ҳаракат қилинади. Биргаликда ҳаракатга кечиладиган ҳарбий сафарларда эса бутун кўшин хоқон раҳбарлигида жипслашарди. Кўшин тартиби ҳам иккилик (кўшалок) тизим асосида ташкил топганди. Яъни кўшинда ҳар бир киши қайси жабҳага мансублигига қараб, кўшиннинг ўнг ёки сўл қанотларида жой эгалларди.

3. 2. 6. Поғонали улус тизими

Қадимги туркийлар тарихи билан шуғулланган аксарият тадқиқотчилар фикрича, хоқонликнинг ўзига хос жиҳатлардан бири – давлат бошқарувида жорий қилинган «поғонали-улус / улуш тизими»дир. Кейинчалик Қорахонийлар каби бир қатор туркий давлатлар бошқарувида йўлга қўйилган бу усулга доир қарашларни биринчилардан бўлиб илгари сурган Л.Н. Гумилев бу тизимни «удель-

⁴⁰⁸ Togan İ., Kara G., Baysal C. Çin kaynaklarında Türkler... – S. 74.

но-лествичная система» (поғонали улус тизими) деб номлаганди⁴⁰⁹. Тадқиқотчига кўра, ушбу тизим Муқан хоқон (553–572) ҳукмронлиги даврида йўлга қўйилган бўлиб, моҳиятан «поғонали улус тизими» асосида босиб олинган чексиз ҳудудларни қўлдан чиқармасдан, итоат остида тутиб туриш учун хоқонликнинг бошқарувчи хонадонига мансуб вакиллар, аниқроғи, шахзодалар турли тобе ўлкалар бошқарувига тайинланар ва ҳар бир вакилнинг ихтиёрига муайян бир ўлка улус сифатида ажратиб бериларди. Ушбу усулнинг «поғонали» деб аталишининг мазмуни шундаки, ўз улусига эга бўлган ҳар бир Ашина хонадони вакили – шахзода тахтга ворислик қилиш ҳуқуқига эга бўлар ва то ўз навбати келгунгача чекига тушган улусни бошқаришда давом этарди. Янги тизимга мувофиқ тахт отадан-болага эмас, балки акадан-укага, кичик амакидан (хоқоннинг укасида)–катта жиян (марҳум хоқоннинг ўғли)га ўтарди. Гумилевнинг фикрича, шу тариқа хоқонликда тахт-талашувларнинг олдини олишга ва кенг ҳудудларга ёйилган ҳокимият барқарорлигини таъминлашга ҳаракат қилинган⁴¹⁰.

Тадқиқотчининг ёзишича, «мағлуб қавмларнинг кўзи бўри калласи тасвири акс эттирилган байроқ ва зирҳли туркий суворийга тушиб тургандагина содиқ ва итоатда бўларди. Етарли аскарый қувватга эга бўлган марказий ҳукумат вакилигина ғалаёни ва бўлгинчиликнинг олдини ола биларди. Бироқ кўлида ҳам ҳокимият, ҳам аскарый қувват бўлган, хон ўрдасидан жуда узоқдаги ноибни хонга содиқликка нима мажбур қила оларди? Тўғри, ноибликка қариндошлардан тайинлаш мумкин, бироқ бу билан вазият ўзгариб қолмасди, чунки қариндошлар орасидаги урушлар янги бир ҳодиса эмасди. Мана шундай бир ҳолатда поғоналиулус тизими ишлаб чиқилди. Ушбу усулнинг мазмуни жўнгина эди: ноибнинг яхши ниятлари ва шахсий сифатлари унинг содиқлигига кафолат бўла олмас экан, уни марказий ҳукуматга боғлаб қўядиган манфаат ўйлаб топиш лозим. Поғонали-улус тизими тахтга ворислик қилиш навбатини ўрнатди. Муқанхон

⁴⁰⁹ Ҳокимият ворисийлигининг бундай тартиби *печенег* турклари воситасида Киев Руси давлати томонидан ўзлаштирилган ва у «поғонавий» («лествица») деб ном олган. Шу асосда Л. Н. Гумилев тақлиф қилган «поғонали улус тизими» («удельно-лествичная система») атамаси келиб чиққан (Гумилев Л. Н. Удельно-лествичная система у тюрок в VI–VIII веках // СЭ. – М., 1959. – №3. – С. 11–25).

⁴¹⁰ Гумилев Л. Н. Древние тюрки... – С. 56–57.

низомига мувофиқ тахт отадан болага тўғридан-тўғри эмас, балки акадан-укага, кичик амакидан катта жиянга ўтадиган бўлди. Тахтга ворис ҳисобланган шахзодалар навбат кутиб, тахтга эришгунча улусни бошқарар эди»⁴¹¹.

Поғонали улус тизимидан келиб чикиб, хоқонликда дастлабки йилларда, хусусан 568 йилда 4 та улуш/улус мавжуд бўлгани, 576 йилга келгач, уларнинг сони 8 тага етганини таъкидлаган Л. Н. Гумилевга кўра, анча чигал ва мураккаб улуш (улус) тизимининг поғонали мерос йўли дастлабки даврларда анча ижобий натижа берди. Икки марта тахта вояга етмаган шахзодалар келиши ва оқибатда салтанат жиддий бир жар ёқасига келиб қолишининг олди олиниб, ҳокимият доимо тажрибали кишилар қўлида бўлди. Улус беклари эртами-кеч олий ҳокимиятга эришиш илинжида ғалаёну-фитналарга қўл уришмади ва давлат барча йўналишлар бўйлаб кенгайиб борди⁴¹².

Ўрта асрларда турк-мўғул қабилалари томонидан барпо қилинган сиёсий уюшмаларда ҳам улус тизими мавжуд бўлиб, ушбу атама луғавий жиҳатдан «халқ», «маълум бир қабила, халқ яшаб турган ҳудуд»ни ифодалаш билан биргаликда, бирор ҳукмдорнинг улуши (ҳиссаси ёки пайи) маъносида ҳам қўлланилган. *Улусбеги* эса муайян бир унвон сифатида маълум бир улус бошқарувчисига нисбатан қўлланилган ва ушбу унвонга эга амалдор ҳукмдор (хон)нинг жойлардаги энг асосий вакили - ноиби ҳисобланган. Жумладан, Шайбонийлар даврига оид манбаларда ушбу унвон учраб, баъзан мавқе жиҳатидан у *амир ул-умаро* (олий мартабали амир) мансабига тўғри келган⁴¹³.

Аслида, ушбу тизим хоқонлик томонидан ўйлаб топилган усул бўлмасдан, Хунлардан ўзлаштирилганлиги ҳақида фикрлар мавжуд⁴¹⁴. Бу борада ҳам Л.Н. Гумилевнинг қуйидаги фикрлари диққатга сазовор: «Улус (улуш) тизимини Ашина ҳукмдорларининг аждодла-

⁴¹¹ Гумилев Л. Н. Древние тюрки... – С. 57; Гумилев Л. Н. Қадимги турклар... – Б. 65–66.

⁴¹² Гумилев Л. Н. Древние тюрки... – С. 58–59; Гумилев Л. Н. Қадимги турклар. – Т., 2007. – Б. 66–67.

⁴¹³ Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т. I. – СПб., 1869. – С. 264.

⁴¹⁴ Кумеков Б. Е. Об общем и особенном в развитии... – С. 89.

ри V асрда жануб хунларининг авлодларида мавжуд тахтга ворислик андозаларидан ўзлаштиришган деб тахмин қилиш мумкин, бироқ хунлардан фарқли ўлароқ уларнинг мақсади бошқача эди»⁴¹⁵.

Т.С. Жумаганбетов фикрича, поғонали-улус тизими тахт меросийлиги ва давлат лавозимларини тайинлаш тартибининг асосий қонуни эди. Тадқиқотчига кўра, ушбу тизим на европаликларга ва на хитойликларга хос эди, қайсики, уларда майорат тизимига амал қилинган, яъни давлат ҳокимияти ва асосий мол-мулк отадан катта ўғилга мерос қолган бўлса, қадимги туркларда мархум ҳоқон ўрнини ёш бўйича ундан кейин келувчи иниси олар, ушбу ҳоқон ҳам ўлса унинг навбатдаги иниси ҳоқон бўлиб қоларди ва ҳ. к. ⁴¹⁶ Ҳоқонларнинг оға-ини линияси тугагач эса тўнгич оға (ака)нинг тунғич ўғли ҳоқон бўларди. Ушбу тартиб Бумин ва Истами авлодларининг бош ҳукмдори – ҳоқондан то энг кичик аъзосигача тарқалган эди. Ҳокимият ўтишининг бундай шакли ҳоқон ҳокимиятини жамиятдан масофада саклаб турар ва бу тартиб уни бир қатор ўзгаришлар билан бирга хусусий, жамият усти – давлат ҳокимиятига айлантирарди. Шу тариқа олий ҳокимият ҳоқон ва унинг яқин қариндошлари бўлажак амалдорлар қўлида йиғилиб, улар жамиятни бошқариш ва ҳокимиятни тутиб туришга ёрдам берардилар.

Ҳоқоннинг давлат ҳокимияти уруғ бошлиқлари, лашкарбошилар ва бошқа аслзодалар кенгашида ишлаб чиқиладиган умумжамоа қарорларига асосланган бўлиб, ҳоқоннинг асосий фармонлари коллектив характерга эга эди. Ҳозирги кун нуқтаи назари билан олиб қараганда, Турк ҳоқонлигида давлат ҳокимияти асосан ижрочи таркиблардан иборат эди. Қонун чиқарувчи – вакиллик органи ва руҳоний ҳокимият амалий жихатдан ижрочи ҳокимият билан бирлаштирилган эди. Ҳоқон ҳокимиятининг кўп резервлилиги иккита тартиб, яъни давлат лавозимларининг алмашувчанлигига асосланувчи ҳамҳукмдорлик (соправительство) ва поғонали-улус (улуш) тизими шаклланиши натижаси эди. Ҳоқон ҳокимиятининг бундай характери нафақат сиёсий элитанинг давлат ташкилоти (тузуми)га эргашувчанлик ва марказга бўйсунувчанлик кайфиятини таъминларди,

⁴¹⁵ Гумилев Л. Н. Древние тюрки... – С. 59; Гумилев Л. Н. Қадимги турклар... – Б. 67.

⁴¹⁶ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 277, 278, 283, 286; Жумаганбетов Т. С. Власть кагана в древнетюркской государственной организации... – С. 17.

балки кўпчиликни ташкил этувчи тобеларнинг қўллаб-қувватлаши ва нуфузини ҳам сақлаб турарди⁴¹⁷.

Фақат поғонали-улус тизими ҳақидаги тадқиқотчиларнинг мазкур қарашлари анча асосли кўринса-да, ҳалигача тўлақонли ўз тарафдорини топмаган. Хусусан, Қорахонийлар давлат тузумини махсус тадқиқ қилган туркиялик тарихчи Р. Генч Қорахонийлар бошқарувида қўшҳокимиятчилик – «шерик хоқон»лик⁴¹⁸ мавжуд бўлганлиги ва Ғарбий Қорахонийлар бошқарувчиларининг Қорахонийлар давлати бошқарувига «шерик»лик қилганлигига доир О. Прицак томонидан билдирилган фикрларни танқид қилади. Айни тадқиқотчи Прицакнинг Шарқий ва Ғарбий Қорахонийларда «икки нафар бош ҳукмдордан ташқари ҳокимиятда бошқарувчи сулолага мансуб тагин тўрт кичик (қуйи) хоқон билан биргаликда олти нафар ҳукмдор вакили ўрин олганди. Ҳокимиятда поғона-поғона юқорилаб боришга асосланган ушбу рутбалар муайян бир тизимни ташкил қиларди. Шу тариқа, масалан, *арслон илиг* мақоми (ўрни) бўшаб қолган тақдирда, *бўғра-хон* (шерик хоқон)нинг ўрнини эгаллар, *бўғра-хон* эса айни шаклда *арслонхон* (улуғ хоқон)нинг ўрнига

⁴¹⁷ Жумаганбетов Т. С. Власть кагана в древнетюркской государственной организации... – С. 17.

⁴¹⁸ Хоқонликда қўшҳокимиятчилик мавжуд бўлган деб ҳисобловчи тадқиқотчилар «шерик-хоқон» иборасини ишлатадилар. Хоқонлиқнинг Шарқий қаноти устун бўлганини таъкидлаган И. Тўғон «Давлатнинг Ғарбий қаноти «Ворисийликда ва ҳокимиятда шериклик» принципига кўра оиланинг нисбатан кичик ёшдагилари томонидан бошқарилган. Фақат манбалардан аён бўлишича, Шарқий қанотда ҳам, Шарқий қанотнинг шарқида ҳам ёки баъзан шимолида ҳам «шерик-хоқон»лар бўлган» деб ёзади (Togan İ. Türk Tarihinde Uzlaşmacı... – S. 300). Аслида, юқорида бир неча жойда таъкидлаб ўтганимиздек, Турк хоқонлигининг Шарқий ва Ғарбий қанотларининг ҳар бирида алоҳида ҳукмдор мавжуд бўлганини «шерик-хоқон»лар тарзида изоҳлаш мунозарали. Чунки Шарқий қанот (Шарқий Турк хоқонлиги) марказий ҳокимият мавқеида бўлиб, унинг бошқарувчиси энг олий унвон бўлмиш «хоқон» унвониға, Ғарбий қанот (Ғарбий Турк хоқонлиги) эса марказга тобе ҳокимият ўлароқ бошқарувчилари хоқондан қуйи турувчи «ябғу» ёки «ябғухоқон» унвониға эга бўлишган. Яъни Ғарбий Турк хоқонлиги бошқарувчиларининг мазкур унвонлари бежиз бўлмай, марказга ёки хоқонга бўйсунитишни ифодалаган ва бу қадимий турк давлатчилиги анъаналарига асосланган. Агар шундай бўлмаганда эди, Ғарбий Турк хоқонлиги бошқарувчилари дастлаб ўз тангаларини «жабғу» ёки «жабғу-хоқон» унвонлари билан эмас, тўғридан-тўғри «хоқон» унвони билан бостирган бўлур эдилар.

ўтириши мумкин эди»⁴¹⁹ шаклидаги фикрларига қарши чиқиб, на Қорахонийларда ва на ундан олдинги ёки кейинги туркий давлатларда бундай тизим мавжуд бўлганлигини таъкидлайди⁴²⁰. Ўз фикрларининг тасдиғи сифатида Р. Генч дуал (иккилик) ташкилот Қорахонийлар салтанатига хос эмас бўлмай, Ғарбий қисм (Ғарбий Қорахонийлар. – *Ғ. Б.*) худди Турк хоқонлиги давридагидек Истами ябғу бошқарувига ўхшаш шаклда хоқон номидан бошқарилганини олға суради. Мазкур тадқиқотчига кўра, «Муштарак масъулият тушунчасининг натижаси ўлароқ давлатнинг баъзи қисм ва вилоятларини бош ҳукмдор номидан бошқариш тизими мавжуд бўлиб, агар О. Прицак илгари сурганидек поғонама-поғона юқорилашга асосланган бир тизим мавзу баҳс бўлганда эди, на хасталанган бирор ҳукмдорнинг ўз ўрнини ўғлига топширгани ва на валиахд тайинлангани ҳақида гап бўлиши мумкин бўлурди. Ҳатто ўзини кучли ҳис қилган вақтда мустақил ҳаракат этган хонадон аъзоларининг ҳам бўлмаслиги, бўлган тақдирда ҳам ўз навбатини кутиб туришлари лозим бўлмасмиди?»⁴²¹. Шу ўринда, Р. Генчнинг Қорахонийлар давлатида, ўз навбатида ундан олдин ва кейин ҳукм сурган туркий давлатларда хоқонлар эга бўлган унвонларнинг турлича эканлиги, умуман ҳокимиятда кўплаб фарқли унвонлар мавжуд бўлиши асосида бошқа бир омил ётиши ҳақидаги фикрлари диққатга сазовордир. Тадқиқотчининг фикрича, «Қорахонийларда ҳукмдор билан нариги хонадон (яъни Ғарбий Қорахонийлар. – *Ғ.Б.*) аъзолари орасидаги муносабатлар ва хонадон аъзоларининг бошқарув функциялари озкўп Буюк Салжуқийлар давлатиники кабидир. Яъни ҳар бир хонадон аъзоси ўз ҳукми остидаги ўлкани тобелигида бўлган (сюзерен) ҳукмдор номидан бошқарган, фурсат топган пайтда тахтга даъвогарлик қилиб, салтанатни қўлга киритишга уринган ёки ўзи бошқариб турган жойда мустақил фаолият юритган»⁴²².

Бизнингча, ўз вақтида Л.Н. Гумилев томонидан билдирилган хоқонлик бошқарувида «поғонали-улус тизими»га амал қилинганлиги борасидаги фикрлар бирмунча мунозарали бўлиб,

⁴¹⁹ Pritsak O. Karahanlılar // İA. – Istanbul, 1952. – Cilt VI. – S. 253.

⁴²⁰ Genç R. Karahanlı Devlet Teşkilatı... – S 186.

⁴²¹ Genç R. Karahanlı Devlet Teşkilatı... – S. 187.

⁴²² Genç R. Karahanlı Devlet Teşkilatı... – S. 187.

Р. Генчининг мазкур қарашларини инобатга олиш зарур. Чунки унинг қарашлари бир неча жиҳатдан Ғарбий Турк хоқонлиги учун ҳам тўғри келади. Қисқаси, хоқонликка хос «улус тизими» масаласи янада чуқурроқ тадқиқотларга муҳтож эканлигини таъкидлаган ҳолда, ҳозирчалик унинг Мўғуллар (Чингизийлар) давридаги «улус тизими»⁴²³ даражасига чиқмагани ва ҳали «кўртак ҳолати»да бўлганлигини айтиш мумкин.

3. 3. Ғарбий Турк хоқонлигида унвонлар тизими

Ҳар қандай сиёсий уюшманинг давлат тузуми тадқиқ этилар экан, албатта унинг унвонлар тизими қандай бўлганлиги масаласига муурожаат қилишга тўғри келади. Шу жиҳатдан олганда, Ғарбий Турк хоқонлигида мавжуд бўлган унвонлар тизими билан танишиб чиқиш нафақат хоқонликнинг давлат тузумини ёритишда муҳим мезонлардан бири, балки унинг бутун тарихини ўрганишда ўзига хос ўрин тутадиган манба эканлигини эътироф этиш лозим. Боиси, хоқонлик тарихига доир маълумотлар берувчи турли тиллардаги манбаларнинг аксариятида ўнлаб унвонлар учрашидан ташқари, уларда хоқонликнинг юзлаб катта-кичик амалдорларидан деярли барчаси ўз исмлари билан эмас, кўпроқ унвонлари билан қайд этилади. Демак, хоқонлик тарихини ўрганаётган ҳар бир тадқиқотчи, авваламбор унинг унвонлар тизими билан танишиб чиқиши зарур бўлади.

Хоқонликка алоқадор унвонлар асосан хитой йилномалари ва қадимги турк битиктошларида сақланиб қолган бўлиб, улар асосида хоқонликдаги унвонлар тизими бўйича муайян тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Шунингдек, Византия (юнон), арман, сурёний, суғдий, бактрий ва тибет тилидаги манбаларда ҳам хоқонликка хос анчагина унвонлар ўрин олган. Ушбу тиллардаги маълумотларнинг аҳамияти шундаки, улар қадимги турк битиктошларида учрамайди-

⁴²³ Владимирцов Б. Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм / Работы по истории и этнографии монгольских народов Б. Я. Владимирцов. Сост. Г. И. Слесарчук. – М.: Вост. лит., 2002. – С. 393–394.

ган ёки ўқилиши муаммоли бўлган унвонларга аниқлик киритишга ёрдам берибгина қолмай, балки иероглиф ёзувли хитой йилномаларидаги унвонларни тиклашда ўрни бекиёсдир. Чунки мазкур тилларнинг барчаси алифболи ёзувга эга бўлиб, бу эса уларда қадимги туркча унвонларнинг аслиятга яқин ёзилишини таъминлаган. Қисқаси, бугунги кунда Турк хоқонлигига хос унвонларга алоқадор ўнлаб тиллардаги маълумотлар асосида хоқонликда қирқдан ортиқ унвон ва элликка яқин эпитетлар мавжуд бўлганлиги аниқланди (*қаранг*: илова VIII).

Шу пайтгача Турк хоқонлигининг унвонлар тизими алоҳида олиниб махсус ўрганилмаган бўлса-да, хоқонлик тарихи билан шуғулланган тадқиқотчиларнинг кўпчилиги масалага у ёки бу даражада тўхталиб ўтишган. Жумладан, ўтган асрда француз шарқшуноси Э. Шаванн, немис турколог Г. Дёрфер, Г.Й. Рамстедт, поляк О. Прицак, инглиз турколог Ж. Клосон, рус тарихчи ва турколог олимлари Н. Бернштам, Л.Н. Гумилев, Н.А. Баскаков, С.Г. Кляшторный, грузиялик турколог И.Н. Шервашидзе, қозоғистонлик хитойшунос Ю.А. Зуев, туркиялик тарихчи Б. Ўгел, италян турколог А. Бомбаци ва бошқалар хоқонлик тарихининг турли масалаларини ёритиш мобайнида унвонлар масаласини у ёки бу даражада кўриб чиқишган⁴²⁴. Ҳозирги кунда эса хоқонлик тарихини махсус ўрганаётган дунё тарихчи ва туркологлари тадқиқотларида ҳам қадимги туркий унвонларга катта эътибор қаратилаётгани кўзга ташланади. Улар орасида С.Г. Кляшторный, туркиялик тарихчилардан А. Донук, Ф. Сумер, С. Гўмеч, И. Тўғон, америкалик туркологлар П.Б. Голден, фин шарқшуноси В. Рибакки ишларини алоҳида келтириб ўтиш мумкин⁴²⁵. Айниқса, В. Рибаккининг тадқиқоти

⁴²⁴ Chavannes E. Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux // Сборник трудов Орхонской экспедиции. Вып. 6. – СПб., 1903; Ramstedt G.J. Alttürkische und mongolische Titel // Journal de la société finno-ougrienne. – Helsinki, 1951. – № 55. – С. 59–82; Pritsak O. Karahanlılar // İA. – Istanbul, 1952. – Cilt VI. – С. 251–273; Doerfer G. Türkische und mongolische Elementen in Neupersische. Bd. II. – Wiesbaden, 1965, 1967; Bombaci A. Qui Était Jébu Hak'an ? // Turcica. – Paris, 1970. – T. 2. – P. 7–24; Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. – Oxford, 1972 ва б.

⁴²⁵ Кляшторный С. Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – М.: Наука, 1964; Ўша муаллиф. Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии. – СПб.: Наука, 2006; Golden P.B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. – Wiesbaden, 158

Турк ва Уйғур хоқонлиги унвонлар тизимиға махсус бағишланлиги билан алоҳида ажралиб туради. Шунингдек, гарчи Г. Дёрфернинг тадқиқоти қадимги туркий унвонларға бевосита бағишланмаган бўлса-да, бу масалани анчагина қамраб олганини эътироф этиш зарур.

Ушбу муаллифлар тадқиқотлари натижасида хоқонликдаги унвонлар тизимининг кўпгина жиҳатлари, жумладан, уларнинг миқдори, бажарган функцияси, келиб чиқиши ва ҳоказо масалалар муайян даражада ўз ечимини топди. Бироқ хоқонликка хос унвонларнинг шаклланиши ва бажарган функцияларига доир махсус критериялар ишлаб чиқилмагани бу борада бир қатор мунозарали фикрлар пайдо бўлишига олиб келди. Хусусан, хоқонлиkning ўзига хос хусусиятлари ва ўша давр шарт-шароитлари ҳисобга олинган ҳолда олиб борилган тадқиқотларнинг озлиги боис, қадимги туркий унвонларнинг этимологияси ва келиб чиқишига доир бир-бирини рад қилувчи ёки бирёқламали фикрлар билдирилганига гувоҳ бўлиш мумкин. Масалан, хоқонликда мавжуд унвонларнинг аксариятини бегона этнослар билан боғлаш, уларни умуман бошқа этносиёсий уюшмалардан излаш, баъзан эса хоқонликка ҳудуд жиҳатидан анча узоқ бир муҳитдан қидириш бир қатор тадқиқотчилар ишларида устуворлик қилганига дуч келамиз. Шу билан биргаликда, хоқонлик даврига тааллуқли барча тиллардаги манбаларнинг, жумладан, суғдий ва бактрий тилидаги ҳужжат ва нумизматик материалларнинг етарлича жалб қилинмаганлиги бу масалада қатор муаммоли фикрларнинг давом этишига олиб келмоқда. Бундай муаммолар қаторига Шарқий Турк хоқонлиги ва у билан боғлиқ маълумотларга кўпроқ эътибор қаратилганини ҳам киритиш лозим. Чунончи, Ғарбий хоқонликдаги унвонлар тадқиқотчилар назаридан анча четда қолган бўлиб, бу эса ушбу масалага доир нуқсонли фикрларнинг келиб чиқишига сабаб бўлмоқда.

1992; Rybatzki V. Titles of Turk and Uigur Rulers in Old Turkic Inscriptions // CAJ. – Wiesbaden, 2000. – No 44. – P. 205–292; Donuk A. Eski Türk devletlerinde idari-askeri unvan ve terimler. – İstanbul, 1988. – S. 2–60; Gömeç S. Kök Türkçe yazılı belgelerde yer alan unvanlar // Türk kültürü. – Ankara, 2000. – № 443. – S. 129–142; Erkoç H. İ. Eski Türklerde Devlet Teşkilatı. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. – Ankara, 2008 ва б.

3. 3. 1. Хоқонлик бошқарувидаги унвонлар ва уларнинг функцияси

Ғарбий хоқонлик унвонлар тизимини таснифлаш учун Т. Барфилднинг хоқонлик бошқарув тизимига доир билдирилган фикрларига асосланиш мумкин. Аввало таъкидлаб ўтиш зарур, тадқиқотчи Шарқий Турк хоқонлигига асосий эътиборини қаратган бўлиб, унга кўра, Турк хоқонлиги конфедерация шаклидаги империя кўринишида бўлиб, Хун империясида бўлгани каби унинг уч асосий бошқарув даражаси (характери) мавжуд бўлган: **1)** империявий ҳокимият ва сарой амалдорлари; **2)** бутун империя худудидаги қабилаларни бошқарадиган хоқонлик амалдорлари; **3)** маҳаллий ўз-ўзини бошқариш масалаларига масъул меросий қабила бошлиқлари⁴²⁶.

Фикримизча, Т. Барфилднинг мазкур таснифи хоқонликнинг унвонлар тизимига ҳам тааллуқлидир. Агар Ғарбий Турк хоқонлигининг унвонлар тизимига ҳам шу тарзда ёндашилса бу борада қуйидаги ҳолат кўзга ташланади:

1. Марказий (империявий) ҳокимият ва уни ташкил қилувчи сарой амалдорлари ҳамда қанот бошқарувчиларининг унвонлари;

2. Бутун хоқонлик таркибидаги вассал қабилалар ва воҳа ҳукмдорликларини назорат қилувчи хоқонлик вакилларининг унвонлари;

3. Маҳаллий ўз-ўзини бошқаришга масъул вассал қабилалар ва ҳукмдорликлар бошқарувчиларининг меросий унвонлари.

Ушбу таснифга кўра, **биринчи гуруҳ**га марказий ҳокимиятни бошқарувчи хонадон аъзолари – *хоқон* «бош олий ҳукмдор», *хотун* «бош малика», *қунчуй* «малика, саройга мансуб хонимлар», *ябгу* / *ябгу-хоқон* «хоқон ўринбосари / Ғарбий хоқонликнинг бош бошқарувчиси», *шад* «улус бошлиғи, шахзода», *тегин* «шахзода» каби империял унвонлар билан биргаликда марказий (сарой) бошқарувда – *айғучи* «бош вазир», *буйруқ* «вазир», *инанчу* «нозир, вазир» *бўйла*, *ўга* «давлат маслаҳатчилари», *тўйғун* «давлат кенгаши аъзоси», *ичраки* «сарой ходими, маҳрам», *битикчи* «котиб, девон бошлиғи», *тамғачи* «муҳрдор, котиб», *йарғучи* / *йарған*

⁴²⁶ Барфильд Т. Дж. Опасная граница... – С. 111.

«терговчи», *чигиш* «(бирор ўлкадаги) терговчи», *сабчи / элчи / йа-лабач* «элчи», *бег* «бек, амалдорлар» ҳамда қанот бошқарувларида жой олувчи *қул-чўр* «бош чўр», *қул-эркин* «бош эркин», *шадапит* «қанотдаги ҳарбий амалдор» унвонларини киритиш мумкин⁴²⁷. Шунингдек, уларни «бошқарувнинг марказий аппаратиغا хос унвонлар» ёки бошқача қилиб айтганда, «давлат улуси»нинг марказида ва қанотларида қўлланилган унвонлар, деб ҳисоблаш лозим. Хоқонлик иерархиясига хос *элтабар* «ноиб, йирик қабила бошлиғи», *тудун* «назоратчи ноиб», *чўр* «йирик қабила бошлиғи», *эркин* «кичикрок қабила бошлиғи», *тархон* «ҳарбий бошлик», *тутуқ* «ҳарбий волий» сингари унвонлар ҳам марказий бошқарув аъзолари (эҳтимол, иккинчи даражали амалдорлар)нинг унвонлари эди. Шунингдек, бу гуруҳга *субоши* «лашкарбоши», *чабиш* «қўшин нозими», *сангун* «генерал», *ана-тархон* «бош қўмондон», *урунгу* «байроқдор?», *йелма ери* «илғор қўшин жангчиси», *алпагут* «алп жангчилар боши», *бингбоши* «мингбоши», *беиюзбоши*, *юзбоши* ва бошқа шу тоифадаги ҳарбий унвонлар ҳам киради (*қаранг*: илова **VIII**).

Иккинчи гуруҳ бутун хоқонлик таркибидаги вассал қабила ва ҳукмдорликларни бошқарадиган хоқонлик амалдорларининг *шад*, *тегин*, *элтабар*, *тудун*, *чўр*, *эркин*, *тархон*, *тутуқ* каби унвонларидан иборат эди. Фақат бу гуруҳни даражасига кўра тўрт тоифага бўлиш лозим бўлади: **1)** Бошқарувига хоқонлик хонадони вакиллари тайинланган *шад* ёки *тегин* каби империявий унвонларга эга амалдорлар (бу ерда Чоч, Фарғона, Тўхористон, Дехистон (?), Кобулистон каби вассал ҳукмдорликлар бошқарувида бевосита Ашина хонадони вакиллари турганлиги назарда тутилаяпти); **2)** Бошқарувида ўзларининг азалий сулолалари ҳокимияти давом этиб, маҳаллий унвонлар билан биргаликда хоқон томонидан тақдим этилган *элтабар* унвонига эга вассал ҳукмдорлар; **3)** Хоқонлик томонидан вассалларни назорат қилиш учун юборилган *тудун* унвонли амалдорлар; **4)** *Чўр*, *эркин*, *тархон*, *тутуқ* каби хоқонлик иерархиясига хос, бироқ мавқе жиҳатидан қуйи амалдорларга тегишли унвони бўлгани боис, вассалларнинг ички бошқарувида ҳам маҳаллий ҳукмдордан нисба-

⁴²⁷ Donuk A. Eski Türk devletlerinde idari-askeri unvan ve terimler. – İstanbul, 1988. – S. 2–60; Gömeç S. Kök Türkçe yazılı belgelerde yer alan unvanlar // Türk kültürü. – Ankara, 2000. – № 443. – S. 129–142.

тан куйи вазифаларни эгаллаган амалдорлар. Бу ҳолат, асосан, воҳа ҳукмдорликлари бошқарувида кўпроқ кўзга ташланади.

Учинчи гуруҳ, яъни маҳаллий ўз-ўзини бошқаришга масъул вассал қабиалар ва ҳукмдорликлар бошқарувчиларининг меросий унвонлари бўлиб, улар ўзларининг анъанавий маҳаллий унвонларини сақлаб қолишган. Шу билан биргаликда, кўчманчилар орасида *қитанӣ* қабиласининг 8 та уруғи бошида *эркин* унвонли бошликлар туриши ҳақида маълумот учрайдики⁴²⁸, бу эса учинчи гуруҳда ҳам ҳоқонликка хос нисбатан кичик унвонлар мавжуд бўлган деб тахмин қилишга имкон беради. Фақат ушбу қабила бошқарувчиларининг ҳоқонлик вакиллари ёки уларнинг ўз ичидан чиққан йўлбошчиларими эканлиги ноаниқлигини айтиб ўтиш лозим. Воҳа ҳукмдорликлари орасида эса *эркин* унвони Тўхористондаги Хуттал, Кумед каби ҳукмдорликлар мисолида учраб⁴²⁹, ҳар иккаласи бошқарувчиларининг туркий қабиаларга мансублиги мазкур унвоннинг ҳоқонликка алоқадор равишда вассалларнинг ички бошқарувида қўлланилганини кўрсатади.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, ҳоқонликнинг бошқарув тузумида қарийб 40 га яқин унвон ва 50 дан ортиқ эпитетлар мавжуд бўлиб, уларни қуйидагича гуруҳларга бўлиш мумкин: **1) расмий:** а) маъмурий, б) ҳарбий; **2) ижтимоий:** а) диний, б) рамзий/фахрий. Жумладан, *ябғу, шад, тегин, элтабар, тудун, тутуқ, чўр, тархон, эркин, инанчу, буйруқ* каби ўнлаб унвонлар ва уларнинг олдида келувчи *апа, инал, кул, тун* ва ҳоказо кўплаб эпитетлар расмий характерда бўлиб, улардан аксарияти маъмурий унвонлар бўлса, бир қисми ҳарбий эди. Айниқса, улар орасида *тутуқ, чўр, тархон, эркин* каби унвонлар кўпроқ ҳарбий характердаги унвонлар бўлиши баробарида вассал қабиалар ва воҳа ҳукмдорликларига юборилган ҳоқонлик маъмурларининг унвони сифатида ҳам учрайди. Бу эса уларни ҳарбий-маъмурий унвонлар бўлган, деб ҳисоблаш имконини беради. Дарвоқе, бу масалада Ғарбий ҳоқонликнинг ҳарбий-маъмурий тузилмаси бўлмиш «Ўн Ўқ» бошқарувида *чўр* ва *эркин* унвонлари қабила бошликлари турганлигини эътиборга олиш зарур.

⁴²⁸ Материалы по истории древних кочевых народов ... – С. 163; Е. Лун-ли. История государства киданей (Цидань го чжи). Перевод с китайского, введение, комментарий и приложения В. С. Таскина. – М.: Наука, 1979. – С. 345–346.

⁴²⁹ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 324–326.

Диний ҳамда рамзий / фахрий характердаги ижтимоий унвон ва эпитетларга **эв-хоқон, йарган*⁴³⁰, *бўғу, йелби* ва ҳоказоларни мисол сифатида кўрсатиш мумкин. Эҳтимол, *арслон, барс, бўри, бўғра, тўнга* каби кучли ҳайвонлар номидан ясалган ва *алп, баҳодур, билга, бўғу, кул/кулуг, себиг, қутлуг* ва ҳоказо каби инсон жасорати ҳамда фазилати билан боғлиқ эпитетларни ҳам ушбу гуруҳга киритиш мумкин. Бироқ айнан шундай ёки аксинча эканлигини тасдиқлайдиган муайян маълумотлар йўқлиги сабабли бу ҳақда ҳозирча аниқ бир фикр айтиш қийин.

Дарвоқе, юқорида ҳам қисман кўриб ўтилганидек, Ғарбий Турк хоқонлигидаги энг юқори унвонлардан бири *ябғу бўлиб*, у Шарқий Турк хоқонлигида бош ҳукмдор унвони *хоқондан* кейин турган бўлса, хоқонликнинг Ғарбий қаноти (Ғарбий Турк хоқонлиги)нинг илк палласида ушбу қанот бошқарувчиларининг бош унвони бўлган. Ғарбий хоқонликнинг иккинчи босқичида эса бош ҳукмдор *ябғу-хоқон* унвонига эга бўлган. Яъни *ябғу* Ғарбий хоқонликнинг биринчи босқичида бош унвон бўлиб, иккинчи босқичида бош бошқарувчи *ябғу-хоқон* деб атала бошлагач, иккинчи даражадаги унвон ҳолатини олган. Фақат 630- йилларда Шарқий хоқонлик фаолиятига Тан сулоласи томонидан барҳам берилгач, Ғарбий қанот бошқарувчилари олий унвон сифатида *хоқон* унвонида ҳукм юрита бошлаган паллада *ябғу* хонадоннинг хоқондан кейин турувчи юқори даражали вакиллари – хоқон ўринбосарига нисбатан ишлатила бошлагани кўзга ташланади.

Кези келганда хоқонликка хос унвонларнинг вассаллар бошқарувида қай даржада амал қилган масаласига тўхталиб ўтсак. Бу масалада Чоч, Фарғона ва Тўхористон бошқарувида қўлланилган унвонлар таркиби яққол мисол бўла олади. Чоч воҳаси бошқарувида қарийб айни вақтларда *тегин, шад, элтабар, тудун, тархон* каби туркий унвонлар мавжуд бўлса ҳам, улар орасида Ашина хонадонига мансуб *Тегинлар* воҳанинг асосий ҳукдорлари бўлгани маълум⁴³¹.

⁴³⁰ *йарган* – ушбу унвонни хитой йилномаларида Турк хоқонлигига алоқадор равишда учраб, бажарадиган функцияси курбонлик маросимларини бажариш ва ёмон рухларга қарши чора-тадбирларни амалга ошириш бўлган *йехан / жехан* унвони билан тенглаштириш мумкин (*қаранг.* Таşağıl A. Gök-Türkler. I, 2. Baskı. – Ankara, 2003. – S. 115).

⁴³¹ Chavannes E. Documents sur les... – P. 140–142; Бичурин Н. Я. Собрание

Тўхористонда эса *ябғу*, *шад*, *тегин*, *элтабар*, *тудун*, *тархон*, *эркин* каби хоқонлик бошқарувига хос бир қатор унвонлар учраб, бу ерда Ашина хонадонининг бир тармоғи бўлмиш *Ябғулар* сулоласи ҳокимиятни бошқаришарди⁴³². Гарчи Фарғона ҳукмдорлари ҳам келиб чиқиш жиҳатдан Ашина хонадонига мансуб бўлишса-да, ушбу сулола вакилларининг айнан қайси унвондан бош унвон сифатида фойдаланганликлари ҳақида аниқ бир фикр айтиш қийин. Хусусан, VII–VIII асрларда Фарғонани бошқарган ҳукмдорларнинг туркий унвонлари турлича бўлиб, улар **тегин*, *чўр*, *тутуқ*, *тархон* шаклларида учрайди⁴³³. Дарвоқе, суғдий А–14 рақамли ҳужжатда «Фарғона ҳукмдори» ва «Фарғона тутуғи» иборалари биргаликда учраб, ҳужжат мазмунидан улардан бири водийнинг бош ҳукмдорига нисбатан, иккинчиси эса нисбатан қуйи даражадаги амалдорга нисбатан ишлатилгани аён бўлади. Бу эса Фарғона бошқарувида унвонига кўра бир-биридан мавқеи жиҳатдан фарқланувчи туркий амалдорлар бўлганини кўрсатади.

Хитой йилномаларида *тегин* Чочдаги бош сулола, *тудун* эса иккинчи даражали сулола вакилининг унвони сифатида қайд этилиши, *тархон* бўлса воҳадаги шаҳарлардан бирининг бошқарувчи сифатида учраши Чочда ҳам шунга ўхшаш ҳолат бўлганидан дарак беради. Тўхористонда эса *ябғу*, *шад*, *тегин* воҳанинг бош ҳукмдорлари ва уларнинг қариндошлари унвони сифатида, *тудун*, *тархон*, *эркин* бўлса нисбатан кичик ва Тўхористон ябғуларига бўйсунувчи ҳукмдорликлар бошқарувчилари боғлиқ равишда учрайди. Бу эса «хоқонликка хос бошқарув анъаналари мазкур воҳа ҳукмдорликларида анча кенг ёйилган эди, улардан баъзилари (асосан, Тўхористон, Чоч)да хоқонликнинг унвонлар тизимига амал қилинган» деб тахмин қилиш имконини яратади.

Шу ўринда, улардан ҳар учаласида бош сулола сифатида Ашина хонадонининг тармоқлари турганини назарда тутиш керак бўлади.

сведений... II. – С. 313–314; Согдийские документы... II. – С. 82–83.

⁴³² Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 321; Гафуров Б. Г. Таджики, древнейшая, древняя и средневековая история. – М., 1972. – С. 227; Гоибов Г. Ранние походы арабов в Среднюю Азию. – Душанбе, 1989. – С. 30–31.

⁴³³ Chavannes E. Documents sur les... – P. 149; Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 319; История ат-Табари... – С. 185; Смирнова О. И. Очерки из истории... – С. 256; Sümer F. Türk Devletleri... – S. 483, 492.

Шунингдек, ҳар учала ҳукмдорликда мавжуд унвонларнинг маълум бир тартибда келиши бир қатор тадқиқотчилар илгари сурган «воҳаларда ҳоконликка хос унвонларнинг учраши давр русуми билан алоқали»⁴³⁴ мазмунидаги фикрларнинг бирёқламали эканидан дарак беради.

Ҳоконлик бошқарувидаги мавжуд унвонларнинг бир қисми фаҳрий бўлиши билан биргаликда, уларнинг кўпчилиги бирор вазифа ёки мансаб номини ифодалаган. Ҳоконликдаги ҳар бир мансабдор шахс муайян унвонга эга бўлиб, уларга нисбатан мавқе жиҳатидан фарқланувчи бир неча ўнлаб унвонлар қўлланилиши баробарида умумий маънода муҳим амалдорларни ифодаловчи *бег* (бек) атамаси ишлатиларди. Шу ўринда Г. Дёрфернинг ушбу атамани «князь (хоким), алоҳида бир уруғнинг ёки муҳим мансабдор шахслар гуруҳининг бошлиғи» сифатида изоҳлаши диққатга сазовордир⁴³⁵. Дарвоқе, битиктошларда ҳоконнинг халққа ва амалдорларга нисбатан қилган мурожаатида куйидагича сатрлар ўрин олган бўлиб, улар мазмунидан *бег* сўзи айнан қай маънода қўлланилганини аниқлаш мумкин:

«Тангридек Тангри яратган Турк Билга ҳокон сўзим: отам Турк Билга ҳокон тахтга ўтирганида содиқ турк *беглари*, ғарбдаги *Тардуш беглари*, кулчўр бошчилигидаги (бутун) *шадапит беглар*, шарқдаги *Тўлас беглари*, *апа-тархон* бошчилигидаги (бутун) *шадапит беглар*, *атаман-тархон*, *Тунюқуқ бўйла бага-тархон* ва *буйруқ* (вазир)лар, *ич буйруқ* (хосса вазирлари) *се-биг кул-эркин* бошчилигидаги (бутун) *буйруқлар*. Бунча содиқ беклар отам ҳоконга бениҳоя олқиш ва ифтихорда (?) бўлдилар. (Отам ҳокон ҳам) турк бекларини ва халқини бениҳоя олқишлади ва фахрланди»⁴³⁶.

Бундан кўринадики, *бег* сўзи амалдорлар, шу жумладан, юқори мартабадаги шахслар учун умумловчи маънода ҳам ишлатилган. Ашина хонадони ўрнини олган ва ҳоконликнинг бошқарув анъаналарини тўлиқ давом эттирган Уйғур ҳоконлиги (745–840) битиктошларида ҳам *бег* сўзи муҳим амалдорлар жаъмини ифодаловчи атама

⁴³⁴ Gibb H. Orta Asya'da Arap fütuhati. Çev. M. Hakki. – İstanbul, 1930. – S. 4–9; Stark S. Nomaden und Seßhafte... – S. 389.

⁴³⁵ Doerfer G. Türkische und mongolische... – S. 393.

⁴³⁶ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 132; Tekin T. Orhon Yazıtları... – S. 78–81; Dobrovits M. The Tölis and Tarduš ... – P. 39–40.

сифатида учрайди. Жумладан, Тарят (Терхин) битиктошида юқорида кўриб ўтилганга ўхшаш бир неча амалдорларни ўзига бириктирган икки қанот билан боғлиқ равишда «*Тўлас беклар, Тардуш беклар*» иборалари⁴³⁷ ишлатилганига гувоҳ бўлиш мумкин.

Турли лавозим эгалари бўлмиш мансабдор шахслар – беглардан ташқари, хоқонликда хизматчи – маъмурлар тоифаси ҳам мавжуд бўлиб, афтидан улар **тапуғчи* деб юритилган. Бундай дейишимизга сабаб, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадғу билиг» асаридан маълум бўлишича, Қорахонийлар давлатида сарой хизматчиси ёки маъмур маъносида *тапуғчи* атамаси ишлатилиб⁴³⁸, унинг илдизлари то Турк хоқонлиги давригача бориб тақалишидир. Хусусан, Тўхористондаги ҳукмдорликлардан бири Руб (ҳоз. Руй)да 639, 678, 682 каби фарқли йилларда тузилган бактрий ҳужжатлари (Дос. N, P, Q)да *χαρανο ταποαγλινο υλιτοβηρο* (бактр.-турк. «хоқоннинг тапуғлиғи (хизматчиси) элтабар») ёки 710 йилда тузилган бактрийча ҳужжат (Дос. T)да маликага нисбатан *χοτολογο ταπαγλινο βιλγανο σαβοοοο* (турк. «Қутлуғ тапуғлуғ билга-себук») иборалари қўлланилган бўлиб⁴³⁹, улардаги *тапуғлуғ* сўзи луғавий жиҳатдан «хизматли, хизматчи, хизмат кўрсатган» мазмунидадир⁴⁴⁰.

Юқорида қисман кўриб чиқилган хоқонликка хос унвонларнинг айнан қачон, қайси муҳитда ва қандай шартлар остида пайдо бўлгани масаласини тадқиқ қилиш хоқонликнинг бошқарув тузумини ёритишда ўзига хос ўрин тутати. Масалага бевосита алоқадор фикрлардан бири шуки, баъзи тадқиқотчилар ашина қабиласи вакиллари Жуан-жуан давлатига барҳам бериб, ўз давлатига асос солгач, унга қарашли бир қатор унвонларни қабул қилиб олганини олға сурадилар. Жумладан, Г. Дёрфер Турк хоқонлиги *хоқон, хотун, ябғу, шад, тегин*⁴⁴¹, *баҳодур* унвонларини Жуан-жуан давлатидан қабул қилганини таъкидлайдики⁴⁴², булар қаторига *эркин, элтабар*

⁴³⁷ Tekin T. Orhon Türkçesi Grameri. – İstanbul, 2003. – S. 227.

⁴³⁸ Genç R. Karahanlı Devlet Teşkilatı... – S. 157.

⁴³⁹ Sims-Williams N. From the Kushan-shahs... – P. 255–256; Sims-Williams N. Bactrian Documents from... – P. 74, 82, 88.

⁴⁴⁰ Древнетюркский словарь... – С. 535.

⁴⁴¹ Крюков М. В. Восточный Туркестан... – С. 295.

⁴⁴² Doerfer G. Türkische und mongolische... – S. 396.

каби соф туркий асосли унвонларни ҳам қўшиш мумкин⁴⁴³. Дарвоке, хоқонликдан анча олдин, яъни V–VI асрларда мазкур унвонлар Жуан-жуан бошқарув тизими билан боғлиқ равишда учраб, бу ушбу давлат тарихига доир хитой йилномаларидаги маълумотлар асосида ўз тасдиғини топади⁴⁴⁴.

Шу ўринда, бир қатор тадқиқотчилар орасида ашина қабиласининг илк сардорлари эга бўлган унвонлар ўз келиб чиқишига кўра, Юечжи-Кушон ва Эфталитлар билан алоқадор, мазмундаги фикрларнинг⁴⁴⁵ ҳам мавжудлигини айтиб ўтиш керак. Тўғри, *ябгу* унвони илк бор фаол равишда Кушон салтанати (мил. авв. I – мил. III асрлар) бошқарувида кўрина бошлайди, бироқ ундан ҳам олдин ушбу унвоннинг Хун давлати⁴⁴⁶ ва унга қўшни сиёсий уюшма (Юечжи, Усун)ларда мавжуд бўлганини эътиборга олиш лозим. Бу унвон нисбатан хоқонликка яқин даврда яшаб ўтган Эфталитлар давлатида (420–565) ҳам мавжуд бўлганлиги бактрий ҳужжатлари асосида ўз исботини топди⁴⁴⁷. Шунингдек, *тегин* унвони Эфталитларнинг Шимолий Ҳиндистондаги вакилларининг унвони бўлганини тасдиқлайдиган маълумотлар мавжуд⁴⁴⁸. Шундай бўлишига карамай, келиб чиқишидан қатъий назар, хоқонлик мазкур унвонларнинг кўпчилиги айнан Жуан-жуанлардан қабул қилган, деб ҳисоблаш мантиқлироқ. Чунки Ашина хонадони ўз давлатини даставвал Жуан-жуанлар давлати устида қурган бўлиб, асосчилари – ашина қабиласи вакиллари ушбу давлатнинг марказий ҳудуди бўлмиш Турфоннинг шимоли-шарқий қисми ва *Хами* (Кумул)нинг шимоли

⁴⁴³ Материалы по истории древних кочевых народов ... – С. 140.

⁴⁴⁴ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 187, 201; Материалы по истории древних кочевых народов... – С. 140, 163.

⁴⁴⁵ Малявкин А. Г. История Восточного Туркестана... – С. 337.

⁴⁴⁶ Баъзи тадқиқотчилар хитой йилномаларида хун ҳукмдорининг бош унвони сифатида учрайдиган *шанью* атамасини прототуркча **давгу*, қадимги туркча *жабгу* ёки *ябгу* унвонлари билан тенглаштирадilar (Clauson G. An Etymological Dictionary... – P. 873). Хунларга доир хитой манбаларида учрайдиган маълумотлар билан анча мос келадиган «Ўғузнома»да илк турк ҳукмдорларининг унвони *жабгу* шаклида учраши (Togan A. Zeki Velidi. Oğuz Destanı... – S. 53–55) ҳам бу фикрда жон бор деб тахмин қилишга имкон беради.

⁴⁴⁷ Sims-Williams N. From the Kushan-shahs... – P. 254–255.

⁴⁴⁸ Göhçe S. İlkçağda Hindistan'da Türk varlığı // The Journal of Indo-Turcica. – İstanbul, 2008. – S. 19.

(Шарқий Жунгория)даги минтақага якин жой Жанубий Олтойда истиқомат қилишган⁴⁴⁹. Хуллас, Турк хоқонлиги бошқарувидаги унвонлардан бир қисми (мас. *хоқон*, *ябғу*, *тегин*) Марказий Осиёнинг шимоли-шарқий ҳудудларида мавжуд бўлган кўчманчи асосли давлатлар бошқарувида учраб, кейинчалик улар Сянби, Жуан-жуан ва Эфталитлар томонидан ва ниҳоят бевосита Жуан-жуанлар орқали хоқонлик томонидан ўзлаштирилган. Шу ўринда, Эфталитлар давлати Жуан-жуанларнинг бир тармоғи, аниқроғи унинг ғарбий қаноти бўлгани ҳақидаги фикрларнинг тобора тарафдор топаётганини айтиб ўтиш лозим⁴⁵⁰.

«Жиу Тан шу»да хоқонликдаги унвонлар тартиби деярли юқоридагилар билан бир хил тарзда берилиши баробарида «(*Давлатнинг расмий, маъмурий мақомларини эгаллаган амалдорлар*)... Бу (ўз) мавқеига ваколатли бўлиб тайинланиши ҳам мумкин эди. Фақат (бир кишининг ваколатан юритадиган мақомлари) бирдан кўп бўлиши ҳам мумкин эди. (Бундай ваколатдагилардан) бирортаси ўлса, (марҳумнинг) ўғли ёки укаларидан бири унинг ўрнини эгалларди»⁴⁵¹ мазмунда қўшимча изоҳлар келтириладики, улар асосида вазифадор шахслар қай тартибда тайинлангани, мансаблар биридан иккинчисига қандай қилиб ўтгани ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Демак, хоқонликда мансаблар асосан, меросий бўлиб, бирор вазифадор шахс ўлса, унинг ваколоти (унвони ва мансаби) ўғли ёки укасига ўтган.

Хонадон вакиллари бўлмаган амалдорларга қўлланилган унвонлар тартибига назар ташлайдиган бўлсак, энг юқорида *элтабар*, кейин *тудун*, сўнгра *эркин*, ундан кейин *тархон* ва ҳоказо турганлиги аён бўлади. Бу юқорида қисман келтириб ўтганимиздек, ҳам ёзма манбалар (қадимги турк битиктошлари, арман, юнон, бактрий), ҳам нумизматик материаллар асосида ўз тасдиғига эга.

Аслида, хоқонлик иерархиясида дастлабки пайтларда *элтабар* унвони *ябғу*, *шад* ва *тегин* унвонларидан кейин, бошқа унвонлар са-

⁴⁴⁹ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 221–222; Osawa T. The cult-religious relation... – P. 48–49.

⁴⁵⁰ Golden P. B. Türk Halkları tarihine Giriş... – S. 88; Vaissière E. de la. Is There a «Nationality of the Hephtalites»? // Bulletin of the Asia Institute. New Series. – London, 2003. Vol. 17. – P. 119–132.

⁴⁵¹ Togan İ., Kara G., Baysal C. Çin kaynaklarında Türkler... – S. 80.

фининг эса бошида турган. Бу фикр хитой йилномаларида «*Фарбий турклардан Тун ябгу-хоқон вассал (воҳа) ҳукмдорларига элтабар унвонини берди*» мазмундаги маълумотларда ва қадимги турк битиктошларида «*Аз элтабари*», «*Қарлуқ элтабари*», «*Уйғур элтабари*» каби иборалар ҳоконликдаги нисбатан йирик қабилалар бошлиқлари билан боғлиқ равишда учрашида кўринади⁴⁵². Дарвоқе, хитой йилномаларида ҳам *хойху* (уйғур), *байегу* (байирку)⁴⁵³, *пузу* (*буғу), *тунло* (тўнгра), хунь каби йирик қабилалар бошқарувчилари *силифа* (элтабар) унвони билан тилга олинади⁴⁵⁴. Кези келганда айтиб ўтиш керак, ҳоконлик томонидан вассалларга берилган ушбу унвон Чиначканд (Турфон) сугдий ҳужжатида (639), Чоч тангалари ва Руб (Афғонистон) бактрий ёзувли ҳужжатларида (639–682) маҳаллий ҳукмдорларнинг унвони сифатида ўрин олган бўлиб⁴⁵⁵, бу эса мазкур тартибнинг воҳа ҳукмдорликлари томонидан қабул қилинганидан дарак беради. Буни хитой йилномаларида воҳа ҳукмдорликлари бошқарувчиларининг бир қисми *силифа* (элтабар) унвони билан тилга олингани ҳам тасдиқлайди⁴⁵⁶.

Вассал ҳукмдорликларнинг маҳаллий бошқарувчилари «элтабар» унвони берилиши муайян тартиблар билан алоқадор эди. Афтидан, олий унвонлар (*ябгу*, *шад*, *тегин*) ва нисбатан қуйи мавкедаги амалдорлар эга унвонлар (*тудун*, *тархон*, *эркин*, *чўр*) ўртасида жой олган *элтабар* унвонининг тобе ҳукмдорларга берилиши ҳоконлик наздида вассаллар бошқарувини ўз олий ҳокимиятидан қуйи, иккинчисидан, яъни хонадонга мансуб бўлмаган амалдордан эса юқори юқори туришини ифодалар эди. Шу ўринда С. Г. Кляшторный томониданнинг Тун ябгу-хоқон томонидан тобе воҳа ҳукмдорликлари бошқарувчиларига туркий унвонлар берилиши ҳоконлиكنинг уларни ўз маъмурий иерархиясига киритганининг ифодаси эди мазмун-

⁴⁵² Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 283; Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 110, 130; Tekin T. Orhon Yazitlari... – S. 75, 77.

⁴⁵³ Кул Тегин битиктошида байирку қабиласининг бошлиғи *Улуг Эркин* шаклида учрайди (Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 108).

⁴⁵⁴ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 344, 345; Taşağıl A. Gök-Türkler. II... – S. 41–42, 43, 45, 47.

⁴⁵⁵ Grenet F., de la Vaissiere E. The last days... – P. 177–178; Бабаяров Г. Древнетюркские монеты..., С. 42, 49; Sims-Williams N. Bactrian Documents from... – P. 74, 82, 88.

⁴⁵⁶ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 297.

даги фикри диққатга сазовор⁴⁵⁷. Демак, хоқонлик ўз вассаллари бўлмиш воҳа ҳукмдорликлари бошқарувчиларига *элтабар* унвони бериш орқали уларни ўз маъмурий иерархиясига киритганлигини ифодалаш билан бирга, мавқе жиҳатдан уларни йирик ва нуфузли кўчманчи қабила бошлиқлари билан тенг кўрганлигини ҳам кўрсатади деб ҳисоблаш мумкин.

Хоқонлиқнинг унвонлар тизимида энг кенг тарқалган унвонлардан бири *тудун* эди. Хитой йилномаларида ушбу унвон кўпинча *элтабар*дан кейин, қолганларидан эса олдин тилга олиниб, бажарадиган функцияси «бўйсундирилган ўлкаларни назорат қилиш ва солиқ йиғишни ташкил этиш» эканлиги таъкидланади⁴⁵⁸. Бошқа тиллардаги манбаларнинг деярли барчасида ушбу унвон учраб, улар мазмунидан мазкур унвон эгаси маҳаллий ҳукмдорларнинг ёнида жой олган шахсларга нисбатан қўлланилгани аён бўлади. Айниқса, А–14 рақамли суғдий ҳужжатда Чоч ҳукмдори билан биргаликда, *тудун* унвонли шахс тилга олиниб, ҳужжат контекстидан унинг Чочга боғлиқ сиёсий ишларни ҳал қилувчи амалдор эканлиги англашилади⁴⁵⁹. Шунингдек, Турфондан топилган «Гаочан халқининг юқори мавқели мансабдорларни зиёрат қилиш чоғида келтирилган ашёлар қайди» учровчи хитойча ҳужжатлар парчасида туркларнинг Гаочандаги бир нафар *тудун* ва бошқа маъмурлари ҳақида маълумот учрайди⁴⁶⁰. Вассаллар бошқарувида ушбу унвоннинг VI аср охиридан бошлаб то VIII аср бошларигача қарийб ўзликсиз равишда учраши хоқонликка хос ноиб - *тудун* юбориш тартибининг анча изчил бўлганидан дарак беради.

Хоқонликка хос унвонлардан энг кенг тарқалгани *тархон* унвони бўлиб, бир қатор тадқиқотчилар уни ҳам маъмурий, ҳам ҳарбий унвон ҳисоблайдилар⁴⁶¹. Хитой йилномаларида келтирилган хоқонлик унвонлар тартибида ушбу унвон анча қуйида жой олган. Шунингдек, юқорида ҳам кўриб ўтилганидек, Чочдаги шаҳарлардан бирининг ҳоқими сифатида *инйе даган* (*инал-тархон) қайд этилиши,

⁴⁵⁷ Кляшторный С. Г. Памятники древнетюркской письменности... – С. 408.

⁴⁵⁸ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 283; Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 53.

⁴⁵⁹ Согдийские документы... II. – С. 80–82.

⁴⁶⁰ Skaff K. J. Western Turk Rule... – P. 99–100.

⁴⁶¹ Gömeç S. Kök Türkçe yazılı belgelerde yer alan unvanlar... – S. 139.

бақтрий тилли хужжатларда эса *ḥwāl tarḫāno* (инал-тархон) унвонли амалдорнинг бошқаларига нисбатан қуйироқда тилга олинаши⁴⁶² ушбу фикрни тасдиқлайди. Устига-устак, хитой йилномаларида Тўхористондаги бир қатор майда ҳукмдорликларнинг Хитойга элчи қилиб юборган амалдорлари исми таркибида *даган* (тархон) унвонининг жой олиши, суғдий хужжатда Панч амалдорларидан бирининг унвони *тархон* тариқасида учраши⁴⁶³ ушбу унвоннинг нисбатан қуйи мавқени эгаллагани ва унга эга шахсларнинг, ҳам хоқонлик марказий бошқарувида, ҳам вассаллар бошқарувида бирмунча қуйи поғонани банд қилганликларидан ёки бўлмаса хоқонларнинг жойлардаги махсус вакиллари бўлганидан дарак беради. Дарвоқе, *тархон* унвонли амалдорлар хоқонлик бошқарувида, айниқса, унинг вассалларида энг кўп учрайдиган унвонлиги билан ажралиб туради. Хусусан, Сюан Цзан ўз саёҳати давомида Ғарбий турк хоқонининг қўшинлари сафида жой олган 200 га яқин ҳарбий бошлиқларнинг *тархон* деб аталиши ҳақида маълумот бериб, унга йўлбошловчилик қилиш учун тайинланган хоқонлик вакилига Ябғу-хоқон томонидан *моду даган* (ботур / баҳодур-тархон) унвони берилганини таъкидлади⁴⁶⁴. Шунингдек, 620- йилларда Кавказга қилинган ҳарбий юришлар сўнггида хоқонлик қўшинига бош қилиб қолдирилган вакилнинг Чорпан тархон⁴⁶⁵ эканлиги каби далиллар ушбу унвоннинг кўпроқ ҳарбий васфга эгалигидан дарак беради.

Бундан ташқари, Чоч, Фарғона, Панч, Тўхористон (Балх, Термиз, Хуттал, Бадғис ва ҳ. к.) баъзи амалдорлари хитой, суғдий, бақтрий ва араб манбаларида *тархон* унвони билан тилга олинаши⁴⁶⁶ ушбу унвоннинг тарқалиш ареалининг қанчалик кенг бўлганини

⁴⁶² Sims-Williams N. Bactrian Documents from... – P. 74.

⁴⁶³ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 325–326; Исҳоқов М. Унутилган подшоликдан хатлар... – Б. 27–28.

⁴⁶⁴ Зуев Ю. А. Ранние тюрки... – С. 263–265.

⁴⁶⁵ Kalankatli M. Alban Tarihi... – S. 176; Гумилев Л. Н. Древние тюрки... – С. 201.

⁴⁶⁶ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 292; II. – С. 319; Chavannes E. Documents sur les... – P. 149; Taşağıl A. Gök-Türkler. II... – S. 97; Малявкин А. Г. Танские хроники... – С. 87, 282; Исҳоқов М. Унутилган подшоликдан хатлар... – Б. 27–28; История ат-Табари... – С. 127, 129, 256–258; Davary D. G. Baktrisch ein Wörterbuch... – S. 100, 170–171, 287; Sims-Williams N. Bactrian Documents from... – P. 74, 82, 88; Şeşen R. İslam Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk ülkeleri. – Ankara, TTK, 2001. – S. 186, 188.

тасдиқлайди. Мазкур маълумотлар мазмунидан *тархон* унвонли амалдорларнинг функцияларидан бири қўшинга раҳбарлик қилиш бўлганини пайқаш мумкин. Айниқса, Бадғис ҳокими Низак-тархон (ваф. 705 й.), Фарғона ҳукмдори Арслон-тархон (740 й. й.) фаолиятларида уларнинг мавқеи анча сезилади. *Тархон* унвонининг дастлабки функцияси ҳарбийлик бўлганини тасдиқлайдиган яна бир далил, битиктошларда унинг хоқонлик даврида ҳарбий унвон сифатида биллинган *сангун* билан бирга келишидир. Жумладан, Уйғур хоқонлиги (745–840)га оид битиктошилардан бирида *қутлуғ тархон-сангун* унвони учрайди⁴⁶⁷. Афтидан, тархонлар гарданида дипломатик алоқаларда раҳбарлик қилиш ҳам бўлган кўринади. Айниқса, VIII аср биринчи чорагида Тўхористондаги ҳукмдорликлардан Хитойга юборилган кўплаб элчиларнинг шу унвон билан тилга олиниши бу фикрни тасдиқлайди⁴⁶⁸.

Тархон унвонининг бажарган функцияси ва манбаларда қай ҳолатда учрашидан келиб чиқилса, ушбу унвоннинг *чўр* ва *эркин* унвонлари билан мавқеи тенг ёки нисбий даражада фарқли бўлган деган фикрга бориш мумкин. Боиси, *чўр* ва *эркин* каби унвонлар асосан ҳарбий унвонлар қаторида жой олган бўлса-да, вассаллар бошқарувида уларнинг асосий бошқарувчининг эмас, нисбатан кичик ҳукмдорлик (аниқроғи ҳокимлик)ни бошқарган амалдорнинг унвони сифатида учраши бу фикрга асос беради. Ҳар учала унвонни деярли тенг ёки параллел унвонлар деб ҳисоблашимизга эса марказий бошқарув ва қанот амалдорлари унвони тилга олинар экан, «ғарбдаги Тардуш беклари, бошда *кул-чўр*... Шарқдаги Тўлас беклари, бошда *апа-тархон*... Сарой вазирлари, бошда *себиг кул-эркин*...» шаклида бир тартибда тизилиши асос беради.

Маълумки, Ғарбий Турк хоқонлигидаги икки қанот – *Нушиби* ва *Дулу* каби қабиалар иттифоқи таркибидаги қабиалар бошлиқларига *эркин* ва *чўр* унвонлари берилган эди. Шунингдек, юқорида *қитан* қабиласи таркибидаги 8 уруғ мисолида кўриб чиқилганидек, нисбатан кучсиз қабиалар бошлиқлари *эркин* унвони билан юритиларди. Қадимги турк давлатчилиқ анъаналарига кўра, Ғарбий хоқонликнинг *Дулу* қаноти айнан Шарқий қанот бўлганлиги учун

⁴⁶⁷ Кляшторный С. Г. Памятники древнетюркской письменности... – С. 165.

⁴⁶⁸ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 225–226.

ҳам Ғарбий қанотга нисбатан бирмунча юқори мавқеда эди. Бу ушбу қанот таркибидаги 5 нафар уруғ бошқарувчиларининг чўр унвонига эга бўлганида⁴⁶⁹ ҳам ўз тасдиғини топади.

Хоқонликнинг унвонлар тизимида *тутуқ* унвони учраб, аксари-ят тадқиқотчилар уни «бирор вилоятнинг ҳарбий-маъмурий ҳоками маъносидаги хитойча *дуду* сўзидан ўзлашган» ҳисоблайдилар ва хоқонликда ҳам ушбу унвон эгаларининг худди шундай вазифани бажарган деб талкин қиладилар⁴⁷⁰. Шу билан биргаликда, ушбу унвонни қадимги туркча *тут* «тутмоқ» феълидан шаклланган, деб қаровчи тадқиқотчилар ҳам талай⁴⁷¹. Бироқ *тутуқ* унвони хитойчадан ўзлашганлиги ҳақиқатга яқин кўринади⁴⁷². Чунки ушбу унвон хоқонликдан анча олдин, милодий IV асрда Хитой бошқарувида анча фаол равишда учрайди. Хоқонлик тарихига алоқадор манбаларда мазкур унвон эгасининг айнан қайси вазифани бажарганлигига доир батафсил маълумот учрамайди. Шунга қарамай, *тутуқ* унвонининг Хитой сулолалари бошқарувидаги вазифасидан келиб чиқиб, шунингдек, баъзи маълумотларга асосланиб, уни хоқонларнинг жойлардаги вакили (эхтимол, ҳарбий) – ноиби бўлган, деб тахмин қилиш мумкин. Жумладан, битиктошларда хоқонликка қарши олиб борилган жангларга йўлбошчилик қилган «*Табғач (Хитой) ўнг-тутуқ*», «*Аз (қабиласи) тутуги*» ҳақида гап бориши⁴⁷³, А–14 рақамли Муғтоғи суғдий ҳужжатида «*хоқонга ва Фарғона ҳукмдорига аталган хат топширилган Фарғона тутуги*», Ўтрор тангаларида «*Алп-хоқон тутуқ*» жумлалари учраши⁴⁷⁴ ушбу унвон эгаларининг ҳарбий ва маъмурий ишлар билан машғул бўлганидан дарак беради.

Юқорида кўриб ўтилганидек, хоқонликнинг фақат марказий

⁴⁶⁹ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 289.

⁴⁷⁰ Ecsedy H. Old Turkic titles of Chinese origin // Acta Orient. Hung. T. XVIII. – 1965. – P. 84; Gabain A. von. Eski Türkçenin Grameri. Türkçe çev. M. Akalın. – Ankara: TTK, 1988. – S. 302.

⁴⁷¹ Бернштам А. Н Социально-экономический строй... – С. 114; Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 119.

⁴⁷² Ecsedy H. Old Turkic titles ... – P. 84; Джуманалиев Т. Д. Очерки политической истории кочевников Притяньшаня с древности до конца XVII века. – Бишкек, 2007. – С. 197.

⁴⁷³ Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 108–109.

⁴⁷⁴ Согдийские документы... II. – С. 80–85; Смирнова О. И. Сводный каталог... – С. 341.

бошқарувига хос *айғучи, буйруқ, бўйла, ўга, йарғучи, битикчи* каби унвонлар мавжуд бўлиб⁴⁷⁵, улар на вассаллар ва на Ашина хонадони вакиллари бошқарган ҳукмдорликлар бошқарувида учрайди. *Буйруқ* унвони «вазир», *ўга* эса «давлат маслаҳатчиси, нозир» маъносида бўлиб, ушбу унвонларга эга амалдорлар ҳукмдор саройида вазифадор бўлиб, давлат кенгаши аъзолари эдилар. Улар ҳокон сайлаш, қурултой қақириш, қарорлар қабул қилиш ва уларнинг ижросини таъминлаш каби вазифаларни бажаришарди. Аслида, ҳар иккала унвоннинг бажарадиган вазифалари бир хил бўлса ҳам, улар орасида муайян фарқ бўлгани кўзга ташланади. Жумладан, мавзу баҳс хўтансак (?) матнларида *ўга* ва *буйруқ* унвонларига алоқадор учраган «*Кан-чжоудаги мулкларга барча ер эгалари бўлмиш янги ўга ва буйруқлар жойлашмаяпти*» шаклидаги маълумотда улар Гансу Уйғур давлатининг энг юқори амалдорлари сифатида тилга олинади⁴⁷⁶. Бирок ушбу матнларда бир неча ўнлаб *ўга* унвонли амалдорлар, ҳатто «70 нафар *ўга*» ибораси қайд этиладики, бу эса ушбу унвон эгаларининг бошқарувда кўпчиликни ташкил қилганини кўрсатиш баробарида унинг мавқеи *буйруқ* – вазирга нисбатан қуйи бўлганидан дарак беради. Дарвоқе, Маҳмуд Кошғарий *ўга* сўзини «тегиндан бир даража қуйи, оддий халққа мансуб, ёши улуг ва ақлли кишиларга берилган лақаб» шаклида таърифлайди⁴⁷⁷.

Ҳоконлиқнинг унвонлар тизимида ҳарбий унвонлар ҳам ўзига хос ўрин эгаллаган. Жумладан, битиктошларда *субоши, чабиш, бингбоши, бешиюзбоши, юзбоши, *ўнбоши* каби унвонлар учрайди. Шунингдек, хитой йилномаларида ҳоконлик амалдорларининг унвони сифатида *чабиши / цзяби* (чабиш) бир неча бор қайд этилади⁴⁷⁸. *Субоши* луғавий жиҳатдан қадимги туркча *су* «қўшин» ва *баши* «бош, раҳбар», яъни «қўшин бошлиғи, лашкарбоши» маъносида бўлиб, *чабиш* (човуш) эса «қўшинда вазифадор шахс, лашкар бошлиқларидан бири» сифатида эди. Маҳмуд Кошғарий чабишни «жангда сафларни тузатувчи, дам олиш вақтида аскарни зулм қилишдан сақловчи

⁴⁷⁵ Ушбу унвонларга тадқиқотнинг бошқа қисмларида батафсил тўхталганимиз боис, бу ерда қисқача тавсифлашни лозим топдик.

⁴⁷⁶ Çandarlıoğlu G. Sarı Uyurlar ... – S. 34, 43.

⁴⁷⁷ Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi... I. – S. 90.

⁴⁷⁸ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 250.

одам» шаклида таърифлайди⁴⁷⁹. Бинобарин, кейинчалик бир қатор туркий сулолаларда бўлгани каби хоқонлик даврида *чабиш/човуш* «қўмондон, хабарчи» вазифасини бажариб, қўшни давлатларга элчи (ҳарбий мақсадларда?) юборилган шахсларга нисбатан ҳам қўлланилган⁴⁸⁰.

Ҳарбий унвонларнинг бундай номланиши хоқонликнинг моҳиятан «ўнлик тизими»га эга ҳарбий империя бўлганлиги билан изоҳланади (*қаранг*: илова VIII).

3. 3. 2. Хоқонликда унвон бериш тартиблари

Ҳарбий Турк хоқонлигида унвон бериш тартиби қандай бўлганлиги масаласини кўриб чиқишдан олдин, луғавий жиҳатдан қадимги туркларда «унвон» сўзини ифодалашда қайси иборалар ишлатилганига назар ташлаш керак бўлади. Ўрхун битиктошларида аслида бирор предмет номи ёки муайян киши исми маъносида *ат* (от) сўзи учраб, улардаги жумлалар мазмунидан унинг «унвон» сўзини ифодалашда ҳам ишлатилганига гувоҳ бўламиз. Жумладан, Кул Тегин битиктошида хоқонлар тилидан келтирилган «*Турк беглар турк атын ытты. Табғачқы беглар, Табғач атын тутупан, Табғач қағанқа кўрмиш*» жумлаларини кўпчилик туркологлар «Турк беклари турк унвонларини ташлади. Хитой хизматидаги (турк) беклар хитой унвонларини олиб, Хитой хоқонига тобе бўлганлар» шаклида ўгиришган⁴⁸¹. Шунингдек, битиктошда Аз ёки Қирғиз хоқонини тайинлаш воқеаси хоқонлар тилидан баён қилинар экан «*Барс бег эрти, қаған ат бунта биз бертимиз* – Барс (исмли бошқарувчисининг унвони) *бек* эди, *хоқон* унвонини бу ерда (унга) биз бердик»⁴⁸² шаклида маълумотлар учраб, улар мазмунидан *ат* сўзи «унвон» маъносини билдириши аён бўлиши билан биргаликда, унвонлар хоқон томонидан берилгани ҳам ўз ифодасини топади. Дарвоқе, Маҳмуд Кошғарий

⁴⁷⁹ Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi... I. – S. 349.

⁴⁸⁰ Donuk A. Eski Türk devletlerinde idari-askeri unvan ve terimler. – İstanbul, 1988. – S. 93; Буниятов З. М. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов (1097–1231). – М.: Наука, 1986. – С. 91.

⁴⁸¹ Tekin T. Orhon Yazıtları... – S. 41.

⁴⁸² Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 106; Tekin T. Orhon Yazıtları... – S. 67–69.

ўз асарида *āt* сўзини дастлаб «ном, исм» сифатида изоҳлаш баробарида, унинг изидан худди шу сўзнинг «унвон» маъноси ҳам борлигини айтиб, *бек ангар ат берди* – «хукмдор унга унвон берди» мазмунда ибора келтиради ва аслзода кишини *атлыг* деб аташларини таъкидлайди⁴⁸³.

Ўз вақтида Турк хоқонлигидаги унвонлар тизимига тўхталиб ўтган Л. Н. Гумилевнинг ушбу масалага алоқадор баъзи фикрлари диққатга сазовордир. Тадқиқотчининг фикрича, қадимги туркларда мавжуд анъанага кўра, ҳар бир шахснинг ёши ва фаолияти билан боғлиқ ўз исмлари бўлиб, шахснинг жамиятда тутган мавқеидан келиб чиқилган ҳолда муайян исм танланар, аниқроғи, жамият аъзолари томонидан ном берилар эди. Яъни шахснинг болалик ва улғайган пайтлари бир-биридан фарқ қилар, унга жамиятда тутган ўрнига кўра лақаб ва унвонлар тақалар, аксарият ҳолларда шахс ўз исми билан эмас, лақаб ёки унвони билан чақирилар эди. Бунинг энг ёрқин намуналари фарқли воқеалар муносабати билан турли тиллардаги манбаларда ўрин олган хоқонликнинг бошқарувчи тоифаси исмлари мисолида кўринади. Хусусан, ҳар қайси бек – амалдор келиб чиқиши ҳайвон номларидан олинган ўзининг шахсий исмларидан ташқари, лавозимига қараб ўзгариб турадиган унвон-лақабларга эга бўларди⁴⁸⁴. Турк хоқонларининг айримлари тарихий асарларда икки ёки учта ном билан учрашига эътибор қаратган тадқиқотчи бунинг хукмдор бўлгунга қадар ва хоқон бўлгач поғонали-улуш тизимига уйғун ном олиши билан боғлиқлигини таъкидлайди⁴⁸⁵. Ҳақиқатан ҳам хитой йилномаларида ҳар бир хукмдор фаолияти ёритилар экан, улардан деярли барчасининг хоқон бўлгунгача ва тахтга чиқиш арафасида янгидан берилган исмлари ҳақида кўплаб маълумотлар учратиш мумкин⁴⁸⁶. Гумилев хитой йилномаларида хоқонлик вакилларида бирининг исми дастлаб *Шэ-ту* шаклида келтирилгани, хоқонлик шарқидаги улус бошқарувчиси бўлиб турган пайтда *Эрфу* (қад. турк. *Эр-бег*) исмини олгани, хоқонлик тахтига чиқаётганда эса *Или гюйлу Ше Мохэ Шаболо хоқон* унвонини қабул қилганини мисол қилиб келтиради. Тадқиқотчи мазкур лақаб-унвоннинг туркий асли-

⁴⁸³ Divanü Lügat-it Türk Tercümesi... I. – S. 107.

⁴⁸⁴ Гумилев Л. Н. Древние тюрки... – С. 57.

⁴⁸⁵ Гумилев Л. Н. Древние тюрки... – С. 90.

⁴⁸⁶ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 233, 235, 239.

ни *Эл Кулуг-шад Бага Ишбара хоқон* шаклида тиклайди ва мазмунан «Давлатнинг шонли шади, илоҳий қудратли хоқон» маъносини билдиришини ёзади⁴⁸⁷.

Тадқиқотчининг фикрларига қўшимча равишда шуни айтиш мумкинки, хитой йилномаларида хоқонликнинг ҳар иккала қисмидаги ҳукмдорлардан деярли барчасининг тахтга чиқиш арафасида исми қанақа бўлгани ва тахтга чиққач, қандай исм ва унвон олгани ҳақида маълумотлар ўрин олган. Масалан, 630 йилда Тун ябғу-хоқонни ўлдириб, ўрнини эгаллаган Ғарбий турк ҳукмдори ҳақида «*Мохэду* (Баҳодур) ... *Кюйли Сиби* (*Кулуг Сибир) *хоқон унвони билан тахтга ўтирди*» шаклида маълумот учраса, 630–640 йиллар орасида биринкетин Ғарбий хоқонликни бошқарган *Тунво ше* (*Тўнга-шад) исмли шахзоданинг *Шаболо Хилиши* (*Ишбара Хилиши) хоқон унвони билан, *Юйге ше* (*Юқуқ-шад) исмли шахзода эса *Иби Дулу* (*Йелби Тулу) хоқон унвони билан тахтга чиққанлиги зикр қилинади⁴⁸⁸. Демак, мазкур хоқонлар балоғат даврида муайян эпитетлар олишган бўлиб, хоқон бўлгач, ушбу эпитетлар қаторига шахсий фазилатлари билан боғлиқ янги эпитетлар қўшилган. Йилномаларда бирор ҳукмдор ҳақида «тахтга чиқишдан олдинги ва кейинги исми» деб келтирилган исмлар таркибига назар ташланса, улардан аксарияти хоҳ шахзодалиқ вақтидаги бўлсин, хоҳ тахтга чиққач қабул қилинган бўлсин, шахсий исм эмас, муайян эпитет ва унвон эканлиги аён бўлади. Айниқса, тахтга чиқмасдан аввалги исми сифатида қайд этилган *Баҳодур*, *Тўнга-шад*, *Ўқуқ-шад*, *Қутлуг-шад*, *Бўғу-чўр* исмларидан бирортаси шахсий исм эмас, эпитетли унвонлар эканлиги диққатга сазовордир.

Шу ўринда, «улар эпитет ва унвондан шаклланган шахсий исмлар бўлиши ҳам мумкин» шаклида савол туғилиши мумкин. Фақат шахзодалар, умуман олганда, Ашина хонадони мансублари исми таркибига назар ташланса, асосан, бир-бирига ўхшаш ҳамда эпитет ва унвонларни эслатадиган номлардан иборат бўлгани маълум бўлади. Бундан ташқари, шахзодаларнинг хоқон бўлишдан аввал ҳам маълум бир вазифани эгаллаб турганлиги ҳисобга олинса, ҳукмдорларнинг хоқон бўлишдан олдинги исми кўпроқ эпитетли унвонлар бўлиши

⁴⁸⁷ Гумилев Л. Н. Древние тюрки... – С. 57; Гумилев Л. Н. Қадимги турклар... – Б. 67.

⁴⁸⁸ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 284, 286.

табий ҳолдир. Бинобарин, бу ҳолат нафақат хоқонликнинг олий бошқарувчи тоифаси, балки катта-кичик мавқедаги барча амалдорларнинг ўз шахсий исми билан эмас, эпитетли унвонлари билан манбаларда қайд этилганини эътироф этиш лозим. Демак, хоқонликда ҳукмдор ва амалдорлардан барчасини ўз шахсий исми билан эмас, эпитет ва унвонлари билан чақириш расм бўлган ва бу ҳолат турли тилларда ўз аксини топмасдан қолмаган.

Наинки, хоқонлик, балки ундан кейин мавжуд бўлган ўнлаб туркий давлат уюшмалари тарихига алоқадор турли тиллардаги манбаларда ҳукмдор ва амалдорлар ўз шахсий исми билан эмас, асосан, унвон ва эпитетлари билан қайд этилгани кўзга ташланади. Айниқса, бу ҳолат хоқонликдан ташқари⁴⁸⁹ Уйғур ва Қирғиз хоқонликларига тааллуқли қадимги турк битиктошларида ўзини яққол намоён қилади. Тўғри, хитой йилномаларида бирор турк хоқонининг тахтга чиқишдан олдинги исми қандай бўлгани кўрсатиб ўтилади, бироқ уларнинг ҳам аксарияти айнан шахсий исм эмас, унвон ёки эпитет характеридадир. Фикримизча, мазкур ҳолат замирида қадимги туркларга хос анъана – бирор шахсга мурожаат қилинаётганда айнан болаликдаги исми билан эмас, айти вақтда жамиятдаги ўрнига қараб берилган унвони ёки лақаби билан аташ одати ётади. Хусусан, битиктошларда *эр аты* – «эр йигит номи / унвони», *эр ат булты* – «эр йигит унвонига / лақабига соҳиб бўлди» каби иборалар учраб, тадқиқотчилар уларни қадимги туркларда ҳар бир шахс болалик, ўсмирлик ва балоғат ёшида фарқли исмлар билан аталиши анъанаси билан боғлайдилар⁴⁹⁰.

Ушбу ибораларни фақат унвон ёки эпитет билан боғлиқ деб тушунмасдан, том маънода шахснинг кўрсатган матонати туфайли жамоадорлар томонидан берилган лақаб бўлиш ҳам мумкин деб қараш лозим. Бироқ битиктошларда *эр ат* иборасига махсус урғу берилиб, шахснинг муайян унвон ва эпитетлари тилга олинаётганда учраши уни унвон тизими билан боғлашни тақозо қилади. *Эр ат* қозониш жамиятнинг ҳар бир аъзоси учун муҳим шартлардан бири бўлиб, унга эришиш учун даъвогар ўзининг яхши фазилатларини

⁴⁸⁹ Кызласов И. Л. Прочтение наскальных рунических надписей Кыргызстана // Материалы и исследования по археологии Кыргызстана. – Бишкек, 2005. – С. 54–61.

⁴⁹⁰ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 108; Tekin T. Orhon Türkçesi Grameri..., – S. 233, 235; Tekin T. Orhon Yazıtları... – S. 47.

кўрсатиши, шу жумладан, жангларда қаҳрамонлик қилиши шарт бўлган. Битиктошларда шу билан боғлиқ *эрдам*, *эр эрдами* шаклида иборалар ҳам кўп учраб, луғавий жиҳатдан биринчиси «фазилат», иккинчиси эса «эр йигитлик фазилати» маъносидадир⁴⁹¹. *Эр эрдами* қадимги турк жамиятида энг муҳим хислат ҳисобланган бўлиб, битиктошларнинг деярли барчасида жамият аъзоларининг фаолиятлари: жанг ва ов пайтидаги муваффақиятлар, халққа ва давлатга хизмат қилиш, бошқа юртларга элчи бўлиб бориш ва ҳоказолар «эр йигитлик фазилати» сифатида тилга олинади.

Дарвоқе, Кул Тегин битиктошида Билга хоқон тилидан келтирилган «*Умайдек онам хотун қутига иним Кул Тегин эр от (эр йигитлик унвони) топди*»⁴⁹² мазмунидаги маълумот учрайди. Бизнингча, кўпинча хоқонлик жамиятида кўрсатган фазилатларига қараб берилган *эр ат*, асосан, лақаб ёки эпитетли унвонлардан иборат бўлган. Бунга мисол сифатида шахзода Кул Тегин исмини кўрсатиш мумкин. *Кул* эпитети луғавий жиҳатдан «донгдор, шуҳратли» маъносида бўлиб, *кул-тегин* эса «донгдор шахзода» маъносидадир. Ҳам қадимги турк битиктошлари, ҳам хитой йилномаларидан маълум бўлишича, хоқонликнинг ҳарбий ҳаракатларида мазкур шахзода бош фигуралардан бири сифатида келади. Бу эса унинг жамиятда қозонган шуҳрати туфайли *кул-тегин* унвонига эга бўлган деб ҳисоблаш имконини беради.

Юқорида «манбаларда Турк хоқонлиги амалдорлари шахсий исми билан деярли қайд этилмаган, кўпинча улар ўзлари эга бўлган унвон ва эпитетлари орқали бизга маълум» деб таъкидлаб ўтилдики, бундай дейиш учун яна бир сабаб, хоқонликка алоқадор тарихий шахсларнинг кўпчилиги, асосан, бир-бирига ўхшаш унвон ва эпитетларни эслатадиган номлар билан тилга олинадир. Жумладан, II Шарқий Турк хоқонлигининг асосчиси Қутлуғ (682–691) «элни, давлатни тўплаган» маъносидаги *Элтериш* номи остида битиктошларда тилга олинса⁴⁹³, унинг укаси Бўгу-чўр Қапған хоқон (691–716) Тан империяси томонидан **Элтериш улуг шанюй (хит. сйетйелиши да*

⁴⁹¹ Orkun H. N. Eski Türk Yazıtları... – S. 231–235.

⁴⁹² Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 108.

⁴⁹³ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 78, 104.

шанюй) унвонига лойиқ кўрилгани йилномаларда зикр қилинади⁴⁹⁴. Бу эса *Элтериш* сўзи Қутлуғ хоқоннинг ҳам аслида шахсий исми эмас, балки эпитети ёки фахрий унвони бўлган деб ҳисоблашга имкон беради.

Афтидан, «эр йигитлик унвони», яъни эпитети бирор шахснинг балоғат ёшида қозонилиб, то у вафот этгунгача мансаб пиллапояларида кўтарилиш босқичларидф унвонларга кўшилиб ишлатилган кўринади. Шу ўринда мазкур Шарқий турк хоқонлари Қутлуғ Элтериш ва Бўғу-чўр Қапған исмларини келтириш мумкин. Аслида уларнинг бирортаси шахсий исм бўлмай, бир қисми *эр ат* бўлса, иккинчи қисми эса муайян босқичларда эгаллаган унвонларидир. Бундай дейишга сабаб, хитой манбаларида Элтериш хоқон вақти-вақти билан **Қутлуғ-чўр*, **Қутлуғ-шад*, **Қутлуғ-хоқон* шаклларида тилга олинса, Қапған хоқон хитой ва тибет манбаларида *Бўғу-чўр*, қадимги турк битиктошларида эса *Бўғу-хоқон*, *Бўғу-шад* тарзида қайд этилади⁴⁹⁵. Бундан кўринадики, мазкур ҳукмдорлар кейинчалик *хоқон* унвонини олишдан аввал *шад*, ундан ҳам аввал эса *чўр* унвонига эга бўлиб, ўз пайтида *қутлуғ*, *бўғу* эпитетларига эга бўлишган. Гарчи илк эпитети ҳақида маълумот сақланиб қолмаган бўлса-да, булар каторига Билга (716–734) ва Ўзмиш (742–744) каби хоқонларни ҳам кўшиш мумкин. Хусусан, улардан биринчисининг унвони хитой йилномаларида *бигя-ша* (**билга-шад*), битиктошларда *Билга-хоқон* шаклида, иккинчисиники эса битиктошларда *Ўзмиш-тегин*, йилномаларда *усумиши кехан* (**Ўзмиш-хоқон*) шаклларида қайд этилади⁴⁹⁶. Эҳтимол, ушбу эпитетлар уларнинг муайян «эр йигитлик унвонлари» бўлиб, улар балоғат даврида жамият ва сиёсий ҳаётда кўрсатган илк фазилатлари туфайли бунга эришган бўлишлари мумкин.

Энди Турк хоқонлигида амалдорларга унвон бериш тартиби қандай бўлган, амалдорларнинг даражалари қай тарзда оширилган ва унвон эгалари ўзларининг алоҳида белгилари билан фарқланганми-йўқми масаласига келсак. Хитой йилномаларида Ғарбий туркларнинг пойтахт *Суе* (Суяб) шаҳридан 40 ли (20 км) шарқдаги *Цзядан*

⁴⁹⁴ Togan İ., Kara G., Baysal C. Çin kaynaklarında Türkler... – S. 240.

⁴⁹⁵ Rybatzki V. Titles of Turk and Uigur Rulers in Old Turkic Inscriptions // CAJ. – Wiesbaden, 2000. – No 44. – P. 223.

⁴⁹⁶ Rybatzki V. Titles of Turk and Uigur Rulers... – P. 228–230; Каржаубай С. Объединенный каганат тюрков ... – С. 76.

деб номланувчи тоғда йилда бир маротаба йиғилиб, диний маросимларни амалга оширганликлари ва амалдорларни лавозимлар тайинлаганликлари ҳақида маълумот учрайди⁴⁹⁷. Ушбу маълумот асосида ҳар бир хоқон давлат кенгаши – *қурултой* чакиргани ва унда амалдорларни муайян вазифаларга тайинлаб, турли унвонлар берганини тасаввур қилиш мумкин. Унвонлар қадимги туркий қонунлар мажмуи – *тўру* / *тўра*га асосан берилган бўлиб, битиктошларда учрайдиган «*ўл тўруда ўза эчим қазан ўлурти* – *Ўша тўра* (қонун) бўйича амаким хоқон (бўлиб тахтга) ўтирди»⁴⁹⁸ тарзидаги жумлалар бунга мисол бўла олади.

Унвонлар асосан хоқон томонидан берилганини битиктошлардаги хоқонлар фаолиятига доир «*Тўлас, Тардуш будунуг анта этмиш. Йабғуг, шадьг анта бермиш* – *Тўлас* ва *Тардуш* будун (қанот бошқаруви)ни ўшанда жорий қилибди. (Уларга) *ябғу* ва *шад* унвонларини ўшанда берибди»⁴⁹⁹ шаклидаги маълумотлар ва Ғарбий турк ҳукмдори Ябғу-хоқоннинг хитой роҳиби Сюан Цзан (629–645) билан Ҳиндистонгача ҳамроҳлик қилиб бориши учун жангчиларидан бирини масъул қилиб, унга *баҳодур-тархон* унвонини бериши ҳақидаги маълумотлар тасдиқлайди⁵⁰⁰.

Хоқонликда унвонлар берилиш тартиби билан боғлиқ яна бир далил шуки, юқорида хитой манбалари асосида келтирилган «*У(лар)нинг унвонлари ябғу, шад, тегин. Асосан, улар хоқоннинг ўғли, оғанилари ва ушбу хонадон аъзоларидан бўлишади. Шунингдек, эркин, қул-чўр, йенхунда?, элтабар, тудун, ссучин (эркин) ва бошиқа лавозимларга ҳамма тайинланиши мумкин эди*» мазмундаги маълумотнинг хоқонликда фақат бошқарувчи хонадон аъзолари олиш ҳуқуқига эга унвонлар, шунингдек, ҳам ушбу хонадон вакиллари, ҳам унга мансуб бўлмаган шахслар олишга ҳақли унвонлар мавжуд бўлганини кўрсатишидир. Демак, 4 та унвон – *хоқон*, *ябғу*, *шад*, *тегин* фақат Ашина хонадони вакилларига тааллуқли бўлиб, қолганлари эса ушбу хонадон аъзоларига ҳам, турли уруғ ва қабила вакилларига ҳам берилган. Фақат истисно тариқасида баъзи хитой

⁴⁹⁷ Лурье П. Б. Заметки о раннеисламском дорожнике ... – С. 86.

⁴⁹⁸ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 105.

⁴⁹⁹ Tekin T. Orhon Yazitlari... – S. 43.

⁵⁰⁰ Зуев Ю. А. Ранние тюрки... – С. 263–265.

амалдорларига хоқонлик томонидан *тегин*, *шад* унвонлари берилганига доир маълумотлар учрайдики⁵⁰¹, ҳар ҳолда, бу хоқонларнинг Хитой империясини қудратли давлат деб билганликлари ва унинг амалдорларини ўз томонига оғдириш мақсади билан боғлиқдир.

Шунингдек, юқорида кўриб ўтилганидек, хоқонлик вассалларга *элтабар* унвонини берган бўлиб, уларнинг назоратига бирор вакил – *тудун* унвонли амалдор юбориш анъанаси ҳам хоқонликда унвон бериш тартиби қандай бўлгани масаласини ёритишда бирмунча хизмат қилади. Дарвоқе, вассалларга унвон берилар экан, хоқонлар ўзига хос усул қўллаган бўлиб, нисбатан йирик қабила бошлиқлари ва ўтроқ воҳа ҳукмдорларига *элтабар*, кичикроқ қабила ва уруғларга эса қуйироқ даражадаги *эркин* унвонини берганлиги маълум.

Шу ўринда мазкур масала бўйича муайян тасаввур ҳосил қилиш учун хоқонликдан олдин ва кейин ўтган давлат уюшмаларига доир маълумотларга мурожаат қилиш зарурияти туғилади. Жумладан, марказий осийёлик чорвадор этносларда унвон бериш тартибига доир хитой манбаларида бир қатор маълумотлар сақланиб қолган бўлиб, улар орасида «Вэйшу» йилномасида жуан-жуанлар билан боғлиқ келтирилган қуйидаги маълумотлар диққатга сазовор:

«Жуан-жуанларда мавжуд одатга кўра, ҳукмдорлар ва амалдорлар ба-
жарган ишларига қараб унвон олишади. Бу худди «Ўрталиқ давлат» (Хитой)-
да ўлгандан кейин бериладиган унвонлар кабидир, фақат уларда вафотидан
кейин фахрий унвонлар берилмайди»⁵⁰².

Агар Турк хоқонлигидаги унвонларнинг муҳим бир қисми Жуан-жуан давлатидан ўзлашганидан келиб чиқилса, хоқонликнинг унвон бериш тартиби ҳам жуан-жуанларникига муайян даражада ўхшаш бўлган деб ҳисоблаш мумкин. Айниқса, жуан-жуанларга алоқадор «*уларда вафотидан кейин фахрий унвонлар берилмайди*» мазмундаги маълумотнинг хоқонликка ҳам мос келишини таъкидлаш лозим. Чунки на қадимги турк битиктошларида, на хитой йилномалари ва бошқа тиллардаги манбаларда қадимги туркларда амалдор вафот этганидан сўнг марҳумга унвонлар берилганига доир маълумотлар акс этган.

⁵⁰¹ Drompp M.R. Supernumerary Sovereigns... – P. 190.

⁵⁰² Материалы по истории древних кочевых народов ... – С. 269.

Хоқонликда унвонлар берилиш тартиби билан боғлиқ яна бир масала, ҳар бир янги ҳукмдорнинг ўз вазифасига бошлаган пайтда сарой мансублари ва амалдорларга нисбатан қандай йўл тутганлиги масаласидир. Таъкидлаб ўтиш керак, бу ҳақда манбаларда тўғридан-тўғри батафсил маълумот учрамаса-да, айрим мисоллар асосида бу борада муайян тасаввурга эга бўлиш мумкин. Албатта, ҳар бир янги ҳоқон табиий равишда биринчи навбатда сафдошлари ва хайрихоҳларини ўз атрофига йиғиш, уларга турли юқори лавозимларни беришга ҳаракат қилган. Бироқ бу масалада ҳам хоқонлар мавжуд одат ва ҳуқуқлар мажмуаси – *тўру*га амал қилиши шарт бўлган кўринадики, шу сабабли бўлса керак, битиктошларда «амаким хоқон бўлгач, ўша *тўру* бўйича *ябғу* ва *шад*ни тайинлабди» жумлалари ўрин олган⁵⁰³. Шунингдек, хоқонларнинг амалдорлар билан, энг аввало, бошқарувчи хонадон аъзолари билан умумий тил топишиши ёки уларнинг истаклари билан муайян даражада ҳисоблашишлари зарур бўлган. Бу, Шаркий турк хоқони Ишбара (581–587) ўз биродарлари ва қариндошлари бўлмиш шахзодаларни мамлакатнинг турли ҳудудларига «кичик хоқон»лар сифатида тайинлагани ва шу тариқа ҳокимиятини мустаҳкамлагани ҳақидаги маълумотлар асосида ўз тасдиғини топади⁵⁰⁴. Бу эса хоқонларнинг чексиз ва мутлақ ҳокимиятга эга бўлмагани, курултой чақириш орқали амалдорлар ва кенгаш аъзолари билан маслаҳатлашиб иш тутиши шарт бўлганидан дарак беради. Ишбара хоқон вафотидан олдин катта ўғли қолиб, кичик ўғли *Чулохо*уга тахтни васият қилиши муносабати билан кенгаш аъзолари ва янги сайланажак хоқон масаласида саройда келиб чиққан мунозаралар⁵⁰⁵ ҳам бунинг далилидир.

Шу ўринда хоқонликда унвон эгаларининг қўлга киритган имтиёзлари масаласига қисқача тўхталсак. Ю.А. Зуевнинг таъкидлашича, қадимги туркларда жамият аъзоларининг ўрни ва сиёсий мавқеи кўп ҳолларда улар эга бўлган унвонларга қараб белгиланар ва унвонларнинг кўпчилиги меросий эди. Қадимги турк жамияти давлатчилик тарихининг илк одимларидаёқ қатъий равишда даражаларга

⁵⁰³ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 105.

⁵⁰⁴ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 235–239; Джуманалиев Т. Д. Эволюция каганской власти в древнетюркском государстве // Second International Congress on Turkic Civilization. Bishkek, October 4–6, 2004. – Bishkek, 2005. – С. 183.

⁵⁰⁵ Taşağıl A. Gök-Türkler. II... – S. 116.

бўлинган бўлиб, бирор унвоннинг берилиши эса шахснинг ижтимоий алоқалар ва ўзаро бўйсунуш тизимида тутган ўрнига асосланарди⁵⁰⁶. Хитой йилномаларида ҳам таъкидланганидек, хоқонликда унвонлар (шунингдек, лавозимлар) кўпинча меросий бўлиб, улар отадан-ўғилга, акадан-укага ўтарди. Яъни улар муайян даражада оилаларга тегишли эди. Демак, лавозимлар берилишини маълум шахслар, шу жумладан, уларнинг оилалари томонидан қўлга киритилган ўзига хос имтиёзлар сифатида қарамоқ лозим. Бу ҳолат нафақат хоқонлик бошқарувида хос, балки ундан кейинги кўплаб туркий сулолалар бошқарувида⁵⁰⁷ кўзга ташланади.

Энди хоқонликнинг унвонлар тизимига алоқадор яна бир масала - унвонларнинг сони қанча бўлганига тўхталиб ўтсак. Маълумки, хитой йилномаларида хоқонлик бошқарувидаги унвонларнинг сони ҳақида турлича рақамлар берилган бўлиб, баъзан уларнинг сони 10, баъзан 20 ёки 28 та эканлиги айтилса-да, аслида унвонларнинг умумий сони 40 га яқин бўлган (*қаранг*: илова VIII). Унвонлар миқдори бўйича берилган рақамлар ҳам ўзининг муайян изоҳларига эга бўлиб, *«уларда давлат ташкил этишининг дастлабки йилларида ҳаммаси бўлиб, 10 хил юқори ҳамда қуйи даражалли лавозим ва унвонларга эга амалдорлар бор эди»* шаклидаги хитойча маълумот бунга асос беради⁵⁰⁸. Ю.А. Зуев фикрича, VI аср ўрталарида 10 та бўлган унвон, Ғарбий турклар билан алоқали равишда 28 унвон шаклида учрай бошлайди⁵⁰⁹. «Таншу» йилномасининг хоқонликка алоқадор илк саҳифаларида эса катта-кичик 20 та унвон борлиги қайд этилади⁵¹⁰. Эҳтимол, ҳақиқатан ҳам хоқонлик ташкил топишининг дастлабки даврларида бошқарув тизимидаги унвонлар сони 10 ёки ундан сал ортиқроқ бўлгандир. Агар *хоқон, хотун, ябғу, шад, тегин, элтабар,*

⁵⁰⁶ Зуев Ю. А. Ранние тюрки... – С. 279.

⁵⁰⁷ Унвон ва мансаб номларининг меросий ўтиши ҳатто сўнгги ўрта асрларда ҳам бир қатор туркий давлатлар бошқарувида давом этгани кўзга ташланади. Жумладан, бу одат XIX асрларда қабила уюшмалари ҳолатида бўлган туркманларда ҳам мавжуд бўлиб, *бек, ботир, оталиқ, юзбоши* ва х. к. лар кўпинча авлоддан-авлодга ўтган (Брегель Ю. Э. Хорезмские туркмены в XIX в. веке. – М., Изд-во Восточной литературы, 1961. – С. 131–136).

⁵⁰⁸ Taşağıl A. Gök-Türkler. – Ankara, 1995. – S. 96–97, 113; Зуев Ю. А. Ранние тюрки... – С. 279, 280.

⁵⁰⁹ Зуев Ю. А. Ранние тюрки... – С. 279.

⁵¹⁰ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 229.

эркин каби унвонлар ва *бага*, *баҳодур* сингари эпитетлардан катта бир қисмининг хоқонлик ташкил топиши арафасида Жуан-жуан давлатидан ўзлаштирилгани, бир қисми эса ашина қабиласи мазкур давлат таркибида муайян сиёсий бирлик бўлган пайтида қабила бошқарувчилари эга унвонлар (*мас.* *ябғу*, *шад*) бўлгани ва уларнинг тўплам миқдори 10 га яқин эканлиги назарда тутилса, хитой йилномасидаги мазкур маълумотлар реал воқеликни акс эттирган бўлиб чиқади. Унвонлар миқдори 20 ёки 28 та қилиб кўрсатилиши эса хоқонликнинг қудрати ошиб, ҳудудий жиҳатдан кенгайган сари янги унвонлар жорий қилганлиги билан изоҳланса керак. Гарчи хитой йилномаларида бу борада маълумот учраса-да, уларнинг барчаси бир жойда келтирилмаган. Шунингдек, хоқонликка хос ҳарбий унвонлардан аксарияти йилномаларда ўрин олмаган бўлиб, келтирилганлари ҳам асл туркий шаклда ёки унга яқинроқ тарзда берилгани унчалик кўзга ташланмайди.

Таъкидлаш жоиз, гарчи хоқонликда унвонлар сони 40 га яқин бўлгани ҳақида хитой йилномаларида маълумот учрамаса-да, йилномаларда турли воқеалар муносабати билан келтириб ўтилган унвонлар сони санаб чиқилса шу рақамга яқинлашиб қолади. Битиктошларда учрайдиган унвонлар бир жойга тўпланганда эса уларнинг миқдори қирқ атрофида бўлгани янада ойдинлашади.

Шу ўринда, Турк хоқонлиги (яъни Шарқий Турк хоқонлиги)дан фарқли равишда Ғарбий Турк хоқонлигининг фақат ўзига хос унвонлар бўлганми, деган савол туғилиши мумкин. Мазкур масалани ёритишдан олдин Ғарбий хоқонликка кўпроқ даражада тегишли бўлган *ябғу* ёки *ябғу-хоқон* унвонларига тўхталиб ўтсак. Аввало, шунини айтиб ўтиш керакки, ушбу қўшалок унвон – *ябғу-хоқон* асосан Ғарбий Турк хоқонлиги билан алоқали равишда учраб, хоқонликдан олдин ўтган ёки кейинчалик ташкил топган Марказий Осиё давлатлари бошқарувида деярли учрамайди. Фақатгина Ғарбий Турк хоқонлиги заифлашган бир вақтдан фойдаланиб, 630- йилларда алоҳида давлатга айланган *Се-янто* (Сир-Тардуш) хоқонлигида давлатнинг икки қисмга бўлиниб идора қилина бошлагани ва ғарбий қисм ҳукмдорига *ябғу-хоқон* унвонини берилгани хитой йилномаларида қайд этилади⁵¹¹. Айтиш мумкинки, мазкур давлат ўз

⁵¹¹ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 340–342.

бошқарувида Турк хоқонлигига хос тизимни кўчириб олган бўлиб, кадимги турк давлатчилиқ анъаналарига мувофиқ айнан Ғарбий қисм бошқарувчиларига ушбу унвонни жорий қилган.

Агар хитой йилномаларидаги маълумотлар ва нумизматик материаллардан келиб чиқиб, Ғарбий Турк хоқонлигининг шаклланиш босқичларига назар ташланса, уларнинг қуйидагича деформациясини кузатиш мумкин: *ябғу* → *ябғу-хоқон* → *хоқон*. Яъни 1) 560-йилларда Шарқий (марказий) хоқонликнинг Ғарбий қисми (қанот) ҳолатида бўлган пайтда Ғарбий хоқонлик бошқарувидаги Истамининг авлодлари дастлаб фақат *ябғу* унвонига эга бўлишган; 2) VI аср охири чораги – VII асрнинг 30- йилларигача бўлган давр мобайнида Ғарбий қанот Ябғу-хоқонлик шаклини олган ва марказий ҳокимиятга нисбий маънода боғлиқ бўлиб турган пайтда *ябғу-хоқон* унвони билан фаолият юритишган. Шу билан биргаликда, Марказий хоқонлик ҳокимиятидан мустақил бўлишга интилган айрим Ғарбий хоқонлик ҳукмдорлари фақат *хоқон* унвони билан фаолият юрита бошлаган ҳоллар ҳам бўлган. Бу пайтда Ғарбий Турк хоқонлиги бошқарув тизимида *ябғу* унвони қўлланилишда давом этган, фақат даражасига кўра у *ябғу-хоқон* унвонидан кейин турган; 3) VII асрнинг 30- йилларига келиб Шарқий Турк хоқонлиги давлат васфини йўқотгач, Ғарбий Турк хоқонлигининг бош ҳукмдорлари олий унвон сифатида *хоқон* унвони билан фаолият юритила бошлаганлар (*қаранг*: илова IX). Бу даврда ҳам *ябғу* унвони иккинчи даражали унвон сифатида қўлланилишда давом этган. Ниҳоят, Ғарбий хоқонликдаги ҳокимият Ашина сулоласидан тургашлар қўлига ўтган пайтда ушбу унвон хоқондан кейин турувчи унвон ўлароқ сақланиб қолган⁵¹².

«Таншу»да *си-фа* ва *йен-хун-да* шаклидаги⁵¹³ унвонларнинг Ғарбий туркларга тааллуқли эканлиги айтилиб, қолган унвонлари Шарқий туркларникидан фарқ қилмаслиги таъкидланади⁵¹⁴. Айтиб ўтиш зарур, шу пайтгача ушбу унвонларнинг маҳаллий шакли аниқланмаган бўлиб, биринчиси *си-ли-фа* (элтабар)⁵¹⁵, иккинчиси

⁵¹² Бичурин Н.Я. Собрание сведений... I. – С. 299.

⁵¹³ Н.Я. Бичурин ушбу унвонларни *Сыфаян* ва *Хунда* шаклларида берган (Бичурин Н.Я. Собрание сведений... I. – С. 279).

⁵¹⁴ Бичурин Н.Я. Собрание сведений... I. – С. 279; Taşağıl A. Gök-Türkler. – Ankara, 1995. – S. 114.

⁵¹⁵ Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 42.

эса *йе-хан* (йарған) унвонларининг хитойчада фарқлироқ берилган вариантлари бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Балки *йен-хун-дани* битиктошларда *тудун йамтар*, *ишбара йамтар* каби амалдорлар исми ва унвонининг бир қисми сифатида жой олган *йамтар* сўзи⁵¹⁶ билан тенглаштириш мумкиндир. Шу ўринда унинг бири унвон, иккинчиси эса эпитет билан бирга келиши диққатни тортади. Маълумки, хоқонликнинг унвонлар тизимида бунга ўхшаш ҳолат кўп кузатилади.

Ғарбий Турк хоқонлигидаги мавжуд унвонлар тартибига доир «Тун-дян» асарида келтирилган қуйидаги маълумот ҳам бошқа хитой йилномаларида келтирилган маълумотлар билан деярли бир хил берилиши баробарида бироз фарқли эканига гувоҳ бўлиш мумкин;

«У(лар)нинг унвонлари *ябгу*, *шад*, *тегин*. Асосан, улар хоқоннинг ўғли, оға-инилари ва ушбу хонадон аъзоларидан бўлишади. Шунингдек, *эркин*, *қул-чўр*, *йенхунда* (?), *элтабар*, *тудун*, *ссуцин* ва бошқа лавозимларга ҳамма тайинланиши мумкин эди»⁵¹⁷.

Ушбу маълумотда унвонлар қаторида *хоқон* унвони Ғарбий турк ҳукмдорларининг унвони сифатида берилмагани диққатга сазовордир. Ҳар ҳолда бу Ғарбий турк бошқаруви ҳали Шарқий Турк хоқонлигининг таркибий бир қисми бўлган даврларни акс эттирса керак.

Шу билан биргаликда, қадимги туркларга хос баъзи эпитетларнинг Шарқий Турк хоқонлиги билан боғлиқ ҳолда деярли учрамасдан, айнан Ғарбий хоқонлик ва унинг вассаллари бошқарувида кўзга ташланиши диққатга сазовордир. Хусусан, *арслон*, *бўғра*, *низук*, *тарду* каби эпитетлар кўпроқ Ғарбий хоқонлик билан алоқали равишда учрайди. Жумладан, *арслон* эпитети сугдий-туркий аралаш сулолалари бошқарган Бухоро (Шери Кишвар – *Эл-Арслон⁵¹⁸ (580 й. й.); *Асилан Дафодан Фали* (720-йиллар))⁵¹⁹, Ашина хонадони ва

⁵¹⁶ Gömeç S. Kök Türkçe yazılı belgelerde yer alan unvanlar ... – S. 135, 141.

⁵¹⁷ Ташағил А. Гök-Türkler. I, 2. Baskı. – Ankara, 2003. – S. 107.

⁵¹⁸ Frye R. N. The History of Bukhara. Translated from a Persian abridgment of the Arabic original by Narshakhi. – Cambridge, 1954. – P. 108.

⁵¹⁹ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 312; Chavannes E. Documents sur les... – P. 138.

туркий сулолар тарафидан бошқарилган Фарғона (*Асилан даган* (Арслон-тархон (720–740)) бошқарувчисининг исмли *Исилан сыгин* (Арслон (?)-эркин (742–745)) бўлган Кумед ҳукмдорлиги мисолларида⁵²⁰ ўз тасдиғига эга. «Эркак туя» маъносидаги *бўғра* эпитети эса Тўхористон ябғулиги томонидан Хитойга юборилган элчи *Ашина Дэлэ пуло* (*Тегин Бўғра (706, 718))⁵²¹, Уструшона ҳукмдори *Гэло пуло* (Қора-бўғра (737–742))⁵²² ва Кабудон ҳукмдори *Суду пуло* (*Сатук (?)-бўғра (738))⁵²³ мисолларида кўринади. Бу эса *арслон* ва *бўғра* эпитетларининг пайдо бўлиши Ғарбий хоқонлик муҳити билан боғлиқ эмасмикан деган саволни келтириб чиқаради. Шунингдек, *Нишу Дулу* (*Низук Тулу (633–634)), *Нишу мохэ ше* (*Низук бағашад), *Нишуфу* (*Низук-бек) каби асосан Ғарбий турк хоқонлари ва шахзодалари исми ва эпитети сифатида **низук* (хит. *нишу*, паҳл. *нижук*, бактр. *низук*) эпитети учраши ҳам диққатга сазовордир⁵²⁴. Шу билан биргаликда, Ғарбий хоқонликнинг *Нушиби* қаноти таркибидаги *асигйе* (изгил) қабиласи бошқарувчиларининг *нишу сигин* (*низук-эркин), ушбу хоқонлик лашкарбошиларида бири, эҳтимол *хулуву* (*улуғ-ўқ) қабиласига мансуб амалдор *нишу чжо* (*низук-чўр) унвонларига эга бўлганликлари маълум⁵²⁵. Бундан ташқари, Ғарбий хоқонлик таркибидаги вассал Бадғис ҳукмдорлиги бошқарувчиси Низак-тархон (ваф. 705) исмининг замирида асли бактрийча *низук* унвони ётиши ҳақидаги фикрларни ҳам инобатга олиш зарур. Балки, асли бактрийча бўлган ушбу эпитетнинг хоқонлик томонидан ўзлаштирилиши айнан Ғарбий Турк хоқонлиги муҳитида рўй берган

⁵²⁰ Бичурин Н.Я. Собрание сведений... II. – С. 324–225; Мандельштам А. М. Материалы к историко-географическому обзору Памира и Припамирских областей (с древнейших времен до X в. н. э.). – Сталинабад: Издво АН ТаджССР, 1957. – С. 135–136.

⁵²¹ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 321; Chavannes E. Documents sur les... – P. 287, 291.

⁵²² Смирнова О. И. Сводный каталог... – С. 425, 428; Грицина А. А. Уструшанские были... – Т., 2000. – С. 43.

⁵²³ Смирнова О. И. Сводный каталог... – С. 425, 428.

⁵²⁴ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 285; Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 55, 91, 112, 114.

⁵²⁵ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 289; Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 55, 91, 112, 114; Малявкин А. Г. Танские хроники... – С. 168; Taşağıl A. Gök-Türkler. II... – S. 71.

бўлиши мумкин.

Тарду эпитети эса Тарду хоқон (576–603), *Кюе Дату ше* (*Кул Тарду-шад)⁵²⁶, *Нишу Дулу Дату кехан* (*Низук Тулу Тарду хоқон (630-й. й.))⁵²⁷, Тўхористон ябғулари *Дату ше* (*Тарду-шад (620-й.й.))⁵²⁸ ва *Гу Дулу тун дату* (*Кутлуғ Тун-тарду (720-й. й.)) сингари аксарияти Ашина хонадонининг Ғарбий хоқонликни бошқарган тармоғига тегишли ҳолда учрайди⁵²⁹. Луғавий маъноси тахминан «(довруқ) тарқатувчи, (хокимиятини) ғарбга тарқатувчи, ғарбни эгалловчи» бўлган *тарду* эпитетининг кўпроқ Ғарбий хоқонлик муҳитига хослиги ҳам бежиз бўлмаса керак.

Шу ўринда, «Ғарбий Турк хоқонлиги муҳити» деганда айнан нима тушунилади мазмундаги савол туғилиши мумкин. Аввало, ўз этник таркибига кўра, Шарқий хоқонликдан фарқ қилиб, кўчманчи ва ўтроқ аҳоли ўзаро тигиз контактдаги ҳудудларни ўз ичига олган Ғарбий хоқонлигининг аҳолиси полиэтник характерда бўлганлигини ҳисобга олиш керак. Хусусан, Шарқий Туркистондаги тўхор ва хўтан (шарқий эроний) ҳамда Амударё–Сирдарё оралиғи ва унга туташ ҳудудларда асосан суғдий, бактрий, пахлавий, хоразмий каби шарқий эроний тилли воҳа давлатларининг Ғарбий Турк хоқонлиги таркибда бўлиши, зардуштий, моний, буддавий динларга эътиқод қилувчи аҳолининг борлиги⁵³⁰ хоқонликка нафақат маданий ва мафкуравий жиҳатдан таъсир қилган, балки унинг сиёсий бошқаруви билан боғлиқ унвонлар тизимига ҳам таъсир кўрсатмасдан қолмаган бўлса керак. Бу эса ушбу хоқонликда турли дунёқарашлар ва диний эътиқодларнинг бир-биридан ўзаро таъсирланиши учун имконият яратган. Фикримизча, Ғарбий хоқонликдаги баъзи ўзига хос эпитет ва унвонларнинг пайдо бўлишида бу каби омиллар рол ўйнаган бўлиши мумкин. Айниқса, *низук* эпитетининг шарқий эроний (эҳтимол, бактрий) тили асосида изоҳланиши диққатни жалб қилади.

Ғарбий Турк хоқонлигининг фақат ўзигагина хос баъзи унвон

⁵²⁶ Чўра хоқон (603–610)нинг укаси.

⁵²⁷ Taşağıl A. Gök-Türkler. II... – S. 65, 93.

⁵²⁸ Тун ябғу-хоқоннинг ўғли (Тугушева Л. Ю. Уйгурская версия... – Б. 68, 202).

⁵²⁹ Ögel, 1963:31–32; Тугушева Л. Ю. Уйгурская версия... – Б. 68, 202; Harmatta J., Litvinsky B. A. Toharistan and Gandhara... – P. 273; Taşağıl A. Gök-Türkler. I... – S. 91

⁵³⁰ Горячева В. Д. Городская культура... – С. 147–164.

ва эпитетларнинг мавжудлиги хоқонликдаги полиэтниклик билан изоҳланиши билан бирга, *арслон* ва *бўғра* каби соф туркий асосли эпитетларнинг айнан шу хоқонлик бошқарувига алоқадор равишда учраши ўз изоҳини талаб қилади. Фикримизча, бу масалани ечишда диний омиллар ётса керак. Яъни *бўғра* зардуштийликда мукаддас ҳайвон култи бўлса, *арслон* буддавий ва монихей жамиятларда эъзоздаги ҳайвон култи бўлиб, хоқонликнинг айнан Ғарбий қисмида ушбу ҳайвон номлари билан боғлиқ эпитетларнинг пайдо бўлиши бежиз бўлмаса керак. Эҳтимол, мазкур эпитетларнинг келиб чиқиши ушбу ҳайвон култилари қадимги турклар этикодида ҳам мустаҳкам ўрин олганлигига алоқадор бўлиши ҳам мумкин⁵³¹.

Хоқонликда мавжуд иерархик тизимни таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, эпитет ва унвонлар жорий қилинар экан, муайян бир тартибга риоя этилган. Бу айниқса, Чоч воҳасида зарб қилинган Ғарбий Турк хоқонлиги тангаларининг дастлаб *жабғу* унвони билан босилгани, кейинчалик иккинчи этапда уларнинг *жабғу-хоқон* унвонида зарб қилина бошлагани, охириги этапда эса тангаларда фақат *хоқон* унвонининг ўрин олишида ўз ифодасини топади. Демак, хоқонлик бошқарувчилари ўз иерархиясида бирор ўзгариш қилар экан, ўша даврда мавжуд легитимация қоидаларига амал қилган. Бу қоидалар эса қадимги турк жамиятига хос бўлган ва унвонлар кетма-кетлиги, унвонга талабгор шахснинг даъвоси анъаналарга тўғри келадими-йўқми жиҳатлари эътиборга олинган. Акс ҳолда, Ғарбий Турк хоқонлиги бошқарувчилари ўзлари учун ортиқча бир сиёсий босими бўлмаган марказий бошқарув – Шарқий Турк хоқонлиги ҳукмдорларидан фарқланмаган ҳолда энг олий унвон – *хоқон* унвони билан ўз тангаларини бостирган бўлур эди. Қачонки, ғарбий қанот ҳудуд жиҳатдан кенгайиб, сиёсий куч-қудрати Шарқий хоқонлик билан тенглашган пайтда ўз тангаларини *жабғу-хоқон* унвонида бостирган бўлсалар, марказий бошқарув (яъни Шарқий Турк хоқонлиги)га Тан империяси томонидан барҳам берилгач, яъни бош сюзерен барҳам топган пайтдагина ўз тангаларида *хоқон* унвонини акс эттира бошлаганлар. Бу эса Ғарбий қанотнинг мавжуд қоидаларга биноан собиқ хоқонликнинг вориси сифатида ўзини мустақил дав-

⁵³¹ Esin E. Islamiyetten önceki Türk kültür târihi ve İslâma Giriş. – İstanbul, 1978. – S. 93.

лат деб ҳисоблаган деб тахмин қилишга имкон яратади.

Хоқонликда унвонлар бериш тартибига алоқадор яна бир жиҳат ҳар қайси амалдорнинг ўзига хос уст-бош кийим-кечаклари бўлганлигидир. Баъзи тадқиқотчилар фикрича, амалдорларнинг лавозимига кўра ўзаро фаркланувчи кийим-кечак ва тақинчоқлари мавжуд бўлиб⁵³², бу уларнинг бошқарувда эгаллаган мавқеи ва даражасини кўрсатиб турган.

Хуллас, Турк хоқонлигида унвонлар берилиш тартиб ўз моҳиятига кўра қисқача шундай бўлган. Шу ўринда хоқонлик бошқарувидаги унвонларнинг иерархияси, бажарган функцияси, умуман олганда мазмун-моҳияти ҳақида немис турколог Г. Дёрфер томонидан билдирилган лўнда ва яхлитилиги билан ажралиб турадиган фикрларни келтириш билан чекланамиз. Хусусан, қадимги туркий унвонларни бирмунча чуқурроқ таҳлил қилган ушбу тадқиқотчи хоқонликка хос унвонларни қуйидагича 5 категория (тоифа)га ажратиш лозимлигини таъкидлайди:

1. **Махсус даражали унвонлар:** **а)** *хауан* «улуғ хон, бутун федерациянинг олий бошлиғи», **б)** *хан* «хон. *Qırız* ва шунга ўхшаш федерациянинг бошлиғи», **с)** *tegin*, ушбу унвон тор маънода хоннинг ўринбосари, кенг маънода эса у хоқондан ташқари ҳокимиятнинг бутун олий аъзоларини ўзида бирлаштирувчи унвон эди, **д)** *bäg* «князь (ҳоким), алоҳида бир уруғнинг ёки муҳим мансабдор шахс-лар гуруҳининг бошлиғи».

2. **Фахрий рутбалар ва мансабга тааллуқли атамалар:** *tarxan* «имтиёзли шахс; алоҳида хизматлари учун имтиёзни қўлга киритган шахс», **bätur (bağatur)* «жангда ўзини кўрсатган шахс», *içräki* «аён (хон саройидаги амалдор)», *boıla* (бўйла) «давлат кенгашига қатнашувчи (мансуб) шахс», *šadapı* «саройга махсус (тааллуқли) бўлмаган, аммо вақтинчалик қабила бошқарувчиси мансабига тайинланган шахс»...

3. **вазифадор унвонлар:** **а)** *tegin* = хоқон ўринбосари, **б)** ва **с)** *yabıu* ва *šad*⁵³³... **д)** ва **е)** *čor* (ёки *kül-čor*) унвонли юксак мартабали амалдор мавжуд эди. Улар бошқарувчи хонадонга мансуб бўлиши шарт бўлмай, ўз қўшинига эга эмасди, бироқ ябғу ва шадга

⁵³² Зуев Ю. А. Ранние тюрки... – С. 263–264.

⁵³³ Liu Mau-Tsai. Die chinesischen Nachrichten... – S. 8, 132, 179, 429.

бўйсунувчи давлат улуси *bäg*ларининг бошида турарди... *apa* ва *çor* бошқа муносабатларда тахминан бир мартабани эгалларди ... **f)** Мамлакатнинг бошқа қисмлари губернатор вазифасини бажарувчи турли вассал князь (хукмдор)лар томонидан бошқарилиб, муайян вассаллар ва коалиция сардорларининг, масалан, қарлуқлар, азлар ва уйғурлар бошлиқларининг унвони *eltäbär*... **g)** *eltäbär* унвонли амалдорларга нисбатан анчагина кам автономияга эга ва кичик хукмдорликка тайинланган амалдорлар *tutuq*лар мавжуд бўлиб, улар хон (хоқон) томонидан тайинланувчи вақтинчалик губернаторлар эди, **h)** Губернаторлар юқори коллегия томонидан тайинланган *tudun* ёки *kül tudun* орқали назорат қилиниб, ушбу унвон эгаларининг ўхшаши мўғул хонларининг сиёсий жиҳатдан ўзларининг рус вассалларини бошқарувчи ва ўлпон йиғишни кузатиб боровчи ва ҳ. к. ваколатидаги Олтин Ўрда «босқоқ»лари мисолида кўринади, **i)** Умумдавлат бошқарувчи ҳукумат тепасида *bui ruq* «бош-вазир, улуғ вазир, рейхсканцлер» жой оларди, **j)** Алоҳида Федерациялар бошқаруви бошида *erkin* ёки *kül-erkin* турарди (масалан, *Yer-Bayırqu* ва *Qarluq* федерацияларида); бундан ташқари, у *буйруқ* (вазир) ўринбосарининг унвони сифатида қўлланилар эди... **k)** *ügä* (аслида *ögä*) унвони оддий давлат маслаҳатчилари ва вазирларни ифодалаб, бу мусулмонлардаги вазирга тўғри келади; шунингдек, *ügä* сарой кенгашига таркибига кирарди, аммо мартаба жиҳатидан *bui ruq* ва *erkin* (аслида *кул-эркин*) унвонларига қараганда куйида эди. Бундан ташқари, улар майда князь (хукмдор)ларнинг маслаҳатчилари эдилар... **l)** ва **m)** Ҳарбий унвон сифатида *sü başı* «қўшин бошлиғи, генерал» ва *biña başı* «авангард (илғор қўшин) бошлиғи» унвонлари ҳам мавжуд эди»⁵³⁴.

Хоқонликнинг унвонлар тизимиغا доир Г. Дёрфернинг ушбу талқинлари баъзи мунозарали жойларини ҳисобга олмаганда, умумий маънода тўғри бўлиб, бошқа тадқиқотчилар фикридан ўзининг яхлитлиги ва батафсиллиги билан ажралиб туради.

Демак, хоқонлик унвонларни жорий қилар экан, айниқса вассалларга унвон бериш жараёнида муайян тартиб-қоидаларга амал қилган. Бу эса хоқонлик томонидан унвонлар берилишида маълум бир тизим ишлаб чиқилганини кўрсатади. Дарвоқе, Турк хоқонлиги

⁵³⁴ Doerfer G. Türkische und mongolische... – S. 393–398; Шервашидзе И. Н. Фрагмент древнетюркской лексики... – С. 81–83.

ва ундан кейинги милодий бир мингйилликнинг охирларигача асосан Еврооосиёнинг дашт ҳудудларидаги ўнлаб катта-кичик туркий ва ғайритуркий давлат уюшмаларининг унвонлар тизимида ўзаро ўхшаш маълум бир қолип бўлгани кўзга ташланади (*мас.* Уйғур, Тургаш, Кимак хоқонликлари, Қарлук, Ўғуз ябғуликлари, Мўғул империяси ва ҳ. к.)⁵³⁵. Бу ҳолат нафақат эътиқод ва мафкурасида қадимги турк анъаналари устуворлик қилган давлат тузилмаларига, балки асосан буддавийлик ва монийлик, қисман эса ислом дини ҳукмрон мафкура бўлган туркий давлатлар бошқарувига ҳам хосдир. Жумладан, муайян бир турк-ислом давлати бўлмиш Қорахонийлар давлатида қадимги туркларга хос унвонлар тизими деярли ўзгаришсиз қўлланилишда давом этгани маълум⁵³⁶.

Шу билан биргаликда, мазкур туркий давлатларнинг бошқарув билан боғлиқ фақат ўзига хос хусусиятлари мавжуд эди. Хусусан, бу ҳукмдор сулолаларнинг ўз этник мансублиги ифодаси сифатида муайян этнонимларни унвонлар тизимида қўллашларида намоён бўлади: Турк хоқонлигида – *турк-хоқон*, Уйғур хоқонлигида (745–840) – *уйғур-хоқон*, Тургаш хоқонлигида (699–756) – *тургаш-хоқон*, Қарлук ябғулигида (VIII–IX асрлар) – *қарлуқ-хоқон* ва ҳ. к. Аҳамиятлиси, ушбу сулолаларнинг аксарияти ўз этник мансублигини кўпроқ танга зарбида акс эттиришган бўлиб, улар томонидан зарб қилинган тангаларда бу яққол кўзга ташланади. Бу масалада диққатни тортадиган хусус, Қорахонийлар давлатида ҳукмдорлардан бир нечаси ўз тангаларини *турк-хоқон* унвони билан бостирганлигидир⁵³⁷. Шу ўринда, унвонлар таркибида учрайдиган *турк* сўзи этник мансублик билан эмас, «куч, қудрат» маъносидagi муайян бир эпитет сифатида қўлланилгани билан боғлиқмасмикан мазмунида савол туғилиши мумкин. Фақат *уйғур-хоқон*, *тургаш-хоқон*, *қарлуқ-хоқон* каби ибораларнинг унвонлар атрибутидан бири сифатида учраши бу

⁵³⁵ Владимирцов Е. Я. Чингисхан. 1922. – Петербург – Москва, 1922. – С. 13–14; Тихонов Д. И. Хозяйство и общественный строй... – С. 51–52; Агаджанов С. Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX–XIII вв. – Ашгабад: Ўлим, 1969. – С. 139–146; Кумеков Б. Е. Государство Кимаков IX–XI вв. по арабским источникам. – Алма-Ата: Наука, 1972. – С. 116–117; Трепавлов В. В. Государственный строй Монгольской империи ... – С. 14–17.

⁵³⁶ Кочнев Б. Д. Нумизматическая история... – С. 28–31.

⁵³⁷ Кочнев Б. Д. Нумизматическая история... – С. 28–31.

масалага этниклик жиҳатидан қарашни тақозо қилади.

Шунингдек, мазкур туркий сулолалардаги унвонлар тизимининг яна бир ўзига хос жиҳати, унвонларнинг таркибий қисми ўлароқ, олий ҳукмдор эпитетларида фарқлиқларнинг мавжудлигидир. Айниқса, бу ҳолат ҳокимиятнинг илоҳийлигини ифодаловчи ибораларнинг қўлланилишида ўзини намоён қилади. Бу масалага эътибор қаратган В. Рибакки, *тангридек тангрида бўлмиш* иборасининг фақат II Шарқий Турк хоқонлиги томонидан, *тангрида бўлмиш* Уйғур хоқонлигининг Яғлақар сулоласи (745–795) томонидан, *тангрида қут/улуг бўлмиш* ибораси эса ушбу хоқонликнинг Эдиз сулоласи (795–840) вакиллари томонидан қўлланилган деб таъкидлайди⁵³⁸. Тадқиқотчининг ушбу талқинлари умумий маънода тўғри бўлса ҳам, *тангридек тангрида бўлмиш* ибораси фақатгина II Шарқий турк хоқонларига хос бўлмай, хоқонликнинг ҳар икки палласига тегишлидир. В. Рибакки бу талқинни мазкур ибораларнинг битиктошлардаги шакли асосида олган бўлиб, улар асосан II Шарқий Турк хоқонлиги ҳукмдорлик қилган 682–744 йилларга тўғри келади. Аслида эса I Шарқий Турк хоқонлигига оид Буғут битиктошида (588) *βуу* («илоҳий, тангри») ⁵³⁹ ва Ғарбий Турк хоқонлиги тангаларида суғдийча *prn βуу* (*луг*. «илоҳий қут») ибораларининг жой олганлиги ⁵⁴⁰ бу фикрнинг бирёкламали эканини кўрсатади. Булар қаторига Ғарбий турк хоқонларига тегишли суғдий тилли Или битиктошини (599) кўшиш мумкин. Унда ҳам юқоридагилар сингари *βуу* сўзи хоқонлар исми ва унвони олдида келувчи эпитет сифатида учрайди ⁵⁴¹. Бундан ташқари, мазкур тадқиқотчининг ўзи ҳам таъкидлаб ёзганидек, I Турк хоқонлигига доир хитойча маълумотларда Ишбара хоқон (581–587) билан алоқадор равишда учрайдиган *шень тянцзи* (*sheng tian zi*) унвони «тангридек» мазмундаги туркча иборанинг хитойча таржимасидир ⁵⁴². Ҳукмдорлигининг илк даврларида ушбу хоқон Хитой императорига элчилар орқали йўллаган мактубида ўзининг тўлиқ унвонини «*Тангрида бўлмиш эл қутлуг шад турк бил-*

⁵³⁸ Rybatzki V. Titles of Turk and Uigur Rulers... – P. 244.

⁵³⁹ Çağatay S., Tezcan S. Köktürk Tarihinin çok önemli bir belgesi: Sogutça Bugut Yazıtı // TDAY. Belleten. – Ankara, 1976. – S. 249.

⁵⁴⁰ Бабаяров Г. Древнетюркские монеты..., С. 24, 35.

⁵⁴¹ Ôsawa T. Aspect of the Relationship... – P. 475–476.

⁵⁴² Rybatzki V. Titles of Turk and Uigur Rulers... – P. 226.

га бага ишбара хоқон» шаклида⁵⁴³ ифодалаганининг ўзиёқ В. Рибацининг фикрлари мунозарали эканини кўрсатади.

Хуллас, Турк хоқонлигининг ҳар иккала қисми – Ғарбий хоқонлик ва Шарқий хоқонлиқнинг унвонлар тизимини таҳлил қилиш ва ўзаро таққослаш шундан дарак берадики, хоқонликдаги унвонлар марказий бошқарувда, қанотларда ва вассаллар бошқарувида қўлланилган унвонлар каби турларга бўлинган. Хоқонлиқнинг унвонлар тизимини унинг таркибига кўра қуйидагича турларга ажратиш мумкин: *маъмурий, ҳарбий, юридик* ва *диний*. Улар орасида ҳарбий ва ҳарбий-маъмурий унвонлар кўпчилиқни ташкил қилиб, бу хоқонлиқнинг ҳарбий васфдаги давлат бўлгани билан боғлиқдир.

Хоқонлик бошқарувида унвонларнинг бунчалиқ кўп миқдорни ташкил этиши ва бунда қайси омиллар асосий ўрин эгаллагани, ички эҳтиёжлар бирламчими ёки ташқи таъсирларми масаласига ҳам юқорида кўриб чиқилган мисоллар орқали жавоб топиш мумкин. Қисқача қилиб айтганда, хоқонлик бошқарув тузумида бўлгани каби унвонлар тизимида ҳам ўзидан олдинги мавжуд анъаналарни давом эттириб, ўз ички эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда уларни ривожлантирди ва янада мукаммаллашувига катта ҳисса қўшди. Шу билан биргаликда, хоқонлик ниҳоятда кенгайган ҳудудида турли хил хўжалиқ тарзига эга халқларни бошқариш учун янги тартиблар жорий қилар экан, амалдорларга махсус унвонлар берди. Шунингдек, хоқонлиқнинг унвонлар тизими шаклланишида бир неча ғайритуркий этносларга хос анъаналар муайян даражада таъсир кўрсатди ва хоқонлик бундан унумли фойдалана билди. Хоқонликка хос унвонлар тизими эса ундан кейин тарих саҳнасига чиққан ўнлаб туркий ва ғайритуркий давлат уюшмалари учун муайян бир намуна - эталон бўлиб хизмат қилди.

Ғарбий Турк хоқонлигининг давлат тузуми ва унинг ўзига хос хусусиятлари билан танишиб чиқиш қуйидаги хулосаларга имкон беради:

– Ғарбий хоқонлик муайян бир давлат сифатида ўз мафкурасига эга бўлган. Қадимги турклардаги давлатчилик концепциясига кўра, сиёсий уюшма сифатидаги «давлат» маъносида эл сўзи ишлатилиб,

⁵⁴³ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 237; Трепавлов В. В. Государственный строй Монгольской империи ... – С. 63.

ушбу сўз остида давлатни ташкил этувчи асосий унсурлар; *тўру* – ҳокимият / қонун, *улуш* – мамлакат, *будун* – халқ тушунилган. Мафкуравий жиҳатдан давлат халқнинг мустақиллигини сақлаш, умуман олганда, жамият барқарорлигини муҳофаза қилувчи ташкилот сифатида бўлган ва ҳоконлар унинг қафолати ҳисобланиб, *Тангри* (тангри) томонидан унга давлатни асраб қолиш учун махсус ваколат берилган дея эътироф этилган;

– Ғарбий Турк ҳоконлигида дастлабки пайтларда «ябғу», сўнгра, «ябғу-ҳокон», кейинчалик эса «ҳокон» давлат бошлиғи ҳисобланган. Давлат бошқарувчиларининг бундай фарқли унвонларга эга бўлиши ушбу ҳоконлиқнинг давлат сифатида шаклланиш босқичлари билан боғлиқ бўлиб, дастлаб унинг бошқарувчиси – *ябғу* олий ҳокимият мақомидаги Турк ҳоконлиги (яъни Шарқий Турк ҳоконлиги) олий ҳукмдори бўлмиш *ҳоконга* бўйсунган. Кейинчалик, уни *ябғу-ҳокон* унвонли ҳукмдорлар бошқариб, улар Шарқий турк ҳоконларига нисбий бўлса-да, бўйсунишда давом этганлар. Ниҳоят, Шарқий ҳоконлик барҳам топиб, Ғарбий Турк ҳоконлиги алоҳида мустақил давлатга айлангач, унинг давлат бошлиғи *ҳокон* унвонига эга бўлган;

– Ғарбий ҳоконликда ҳам Шарқий ҳоконликда бўлганидек давлат бошқаруви қадимги туркларнинг ашина қабиласига мансуб бошқарувчи хонадонининг умумий мулки сифатида қаралиб, ушбу хонадон 10 нафар иттифокдош туркий қабила («Ўн Ўқ» тузилмаси) билан ҳамкорликда бошқарув ишлари, давлат хавфсизлиги, мудофаа ва ҳарбий ҳаракатлар олиб борилган;

– ҳоконликда ҳокимият меросий бўлиб, Ашина хонадонига мансуб вакиллар (*ябғу*, *шад*, *тегин*) тахтга чиқиш ҳуқуқига эга бўлганлар. Тахтга асосан хонадоннинг энг ёши улугъ аъзоси ўтириб, давлат бошлиғи вафот этгач, унинг ўрнига ўғли эмас, амакиси ёки ака-укаларидан бири ўтирган. Ҳоконликда давлат бошлиғи махсус йиғин – *тўй* / *қурултой*да сайланиб, уни сайлашда хонадон вакиллари, ҳукумат кенгаши (*буйруқ* – вазирлар, *ўга* – давлат маслаҳатчилари, сарой аҳли) ва «Ўн Ўқ» тузилмасига мансуб иттифокчи қабилалар бошлиқлари иштирок этишган;

– Ғарбий Турк ҳоконлиги давлат бошқарувида ўзига хос тажриба ва малакага эга бўлган. Хусусан, у ўздан олдин Марказий Осиё минтақасида мавжуд бўлган кўчманчи ва ярим кўчманчи васфдаги

қадимий давлатлар уюшмалари: Хун, Юечжи, Усун ва Қанг давлатларига хос бошқарув анъаналарни давом эттирган. Бу, асосан хоқонликнинг кўчманчи қабилаларни бошқаришда уларнинг мавжуд бошқарувчи тоифасига таяниши баробарида улар устидан ўз вакилини назоратчи сифатида тайинлаши, ҳарбий ҳаракатларни ташкил этишда ушбу давлатларга хос «ўнлик тизим»ни давом эттириши, қадимий бошқарув марказлари ўрнида ўз қароргоҳларини барпо этиши, бошқарув аппаратида қадимий давлатларга хос унвонлардан маълум даражада фойдалангани каби ҳолатларда ўз тасдиғига эга;

– шу билан биргаликда, хоқонлик улардан фарқли равишда эҳтиёж ва заруриятдан келиб чиқиб⁵⁴⁴, бошқарувни янада мукаммаллаштирган ва бу соҳада ўзидан олдин ўтган давлатлардан анча устун бир тизимни яратган. Бу, асосан хоқонлик бошқарувида 40 га яқин катта-кичик унвонлар ва 50 дан ортиқ эпитетлар қўлланилганида янада яққолроқ ўз ифодасини топади.

⁵⁴⁴ Кычанов Е. И. Кочевые государства... – С. 104–109; Данилов С. В. Древние и средневековые города кочевых обществах Центральной Азии: Дис... док. ист. наук. – Улан-Удэ, 2005. – С. 238–239.

IV БОБ. ҒАРБИЙ ТУРК ХОҚОНЛИГИНИНГ БОШҚАРУВ ТИЗИМИ:

МАЪМУРИЙ-ҲУДУДИЙ ТУЗИЛМАЛАР, МАРКАЗИЙ
ҲОКИМИЯТ, ВАССАЛ ҲУКМДОРЛИКЛАР
ВА УЛАРНИ БОШҚАРИШ УСУЛЛАРИ

4. 1. Хоқонликнинг маъмурий-ҳудудий тузилиши

Марказий ҳудуди Еттисув ва Жунғория текислигини ўз ичига олган Ғарбий Турк хоқонлиги ўзининг энг кучайган пайтида Қора денгизнинг шимоли, Азов денгизи ва Дон дарёси ҳавзаларидан то Тяншан тоғларининг чекка шарқий тизмаларигача ҳамда Ғарбий Олтойдан то Шимолий Ҳиндистонгача бўлган ҳудудга чўзилган, бир-биридан фаркли хўжалик типига эга кўчманчи, ярим кўчманчи ва ўтроқ аҳоли устидан ҳукмронлик қилган империя ўларок, ўзига хос маъмурий тузилишга эга эди.

Аввало, Ғарбий Турк хоқонлигининг маъмурий жиҳатдан қандай тузилишга эга бўлгани масаласининг ўрганилиш даражасига қисқача тўхталиб ўтсак. Айтиб ўтиш лозим, бу борада махсус тадқиқот олиб борилмаган бўлиб, кўпчилик тадқиқотчилар бу масалага, асосан, Шарқий Турк хоқонлиги тарихини ўрганиш мобайнида қисқача тўхталиб ўтишган. Бу борада муқимлашган асосий фикрга кўра, Ғарбий Турк хоқонлигининг маркази Еттисув бўлиб, маъмурий жиҳатдан *Дулу* ва *Нушиби* деб аталувчи иккита қанотга бўлиниб бошқариларди ва биринчиси Чу ва Или дарёлари оралиғида, иккинчи қанот мансублари эса Талас дарёси ҳавзаларида истиқомат қилишарди (*қаранг*: илова X). Мазкур қанотлар таркибидаги қабилалар кўчманчи-чорвадор аҳоли бўлиб, улар *чўр* ва *эркин* унвонли хоқонлик вакиллари томонидан бошқарилган⁵⁴⁵. Шунингдек, тадқиқотчилар мазкур хоқонликнинг қолган ҳудудлари, шу жумладан вассал ҳудудлар: Қора денгиз бўйлари, Шимолий Кавказ, Волга–Урол бўйлари, Амударё–Сирдарё оралиғи, Шарқий Туркистон, Шимолий Ҳиндистон ва Хуросоннинг маъмурий жиҳатдан

⁵⁴⁵ Кляшторный С. Г. Генеалогия и хронология западнотюркских... – С. 64–70; Баратова Л. С. Турк хоқонлиги... – Б. 54–59; Golden P. B. Türk Halkları tarihine Giriş... – S. 109–111.

қандай бошқарилгани масаласига кам эътибор қаратишган бўлиб, хитой йилномаларида қайд этилган – хоқонлик томонидан уларнинг маҳаллий сулоалар бошқарувчиларига *элтабар* унвони берилгани ва назоратчи сифатида бирор *тудун* юборилгани ҳақидаги маълумотни келтириш билан чекланишади⁵⁴⁶.

Аслида, Ғарбий Турк хоқонлигининг маъмурий тузилиши моҳиятан қандай бўлганини аниқлаш учун хоқонликнинг қандай маъмурий бирликлардан ташкил топгани ва улар қай тарзда бошқарилгани, марказ билан вассаллар алоқалари, улус ва қанот тизимининг мазмун-моҳияти, бу ҳақда манбалар нима дейди каби масалаларни алоҳида таҳлил қилиш лозим бўлади.

Хоқонлик маъмурий тузилишининг ёзма манбалардаги акс этиши. Ғарбий Турк хоқонлигининг маъмурий тузилиши ўз даври манбаларида барча тафсилотлари билан тилга олинмаган бўлса-да, асосан хитой йилномалари ва қисман бошқа тиллардаги маълумотлар орқали бу ҳақда муайян тасаввурлар ҳосил қилиш мумкин.

Бу масалани ёритишда аввало хоқонликнинг шаклланиш жараёнлари ва ҳудудий чегараларига доир ўз даври маълумотларига мурожаат қилсак. Ғарбий хоқонликнинг тамал тошини қўйган Истами хоқон билан боғлиқ хитой йилномаларида қуйидагича маълумотлар акс этган:

«*Шидяни* (Истами) бир вақтлар *шаньюй* (буюк хоқон)га ҳамроҳлик қилар экан, **ўн нафар** йирик қўмондонни бошқарарди. Юз минг қўшини бор эди. Ғарбий ўлкалардаги турли *Ху* (ўтроқлар, асосан суғдийлар. – *F. B.*) хукмдорликларини итоатига олди. Хоқон бўлди ва унинг ҳокимияти «Ўн кабила» деб аталди. Авлодлари наслдан-наслга ушбу халқни бошқарди»⁵⁴⁷.

Мазкур маълумотдан аён бўлишича, Истами Турк хоқонлигининг бош хукмдори – хоқонга бўйсунар, шу билан биргаликда, у хоқонликнинг асосчиларидан бири сифатида давлатнинг сиёсий ишлари, айниқса унинг Ғарбий ўлкалардаги фаолиятларига масъул асосий фигура эди. Шу сабабли бўлса керак, унинг хитой йилномаларида «*шаньюй*»га⁵⁴⁸, яъни «буюк хоқонга ҳамроҳлик қилган» шахс

⁵⁴⁶ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 283; Баратова Л. С. Турк хоқонлиги... – Б. 54–59; Golden P. B. *Türk Halkları tarihine Giriş*... – S. 110.

⁵⁴⁷ Chavannes E. *Çin yıllıklarına göre*... – S. 69.

⁵⁴⁸ Хитой йилномаларидаги «шаньюй»дан мақсад хоқонликнинг олий хукмдори

бўлгани алоҳида таъкидланади. Маълумки, хоқонликнинг илк «олтин даври» Муқан хоқон (553–572) даврига тўғри келиб, қисқа 3 йиллик муддат ичида – 555 йилга келиб, жуан-жуанларнинг тўлиқ тор-мор этилиши, шарқда Олтой тоғларидан анча йироқда жойлашган узок шарқлик қабилалардан *қитанй* (қорахитой), *кумоси* (татаби), *шивэй* каби қадимги мўғул қабилаларининг, шимолда Енисей *цигу* (қирғиз)-ларининг бўйсундирилиши, жанубда Шарқий Туркистондаги воҳа хукмдорликларининг эгалланиши, ғарбда эса Эфталитлар давлатига қарши ҳарбий юришлар уюштирила бошлаши айнан Муқан хоқон ташаббусида амалга оширилган эди⁵⁴⁹. Демак, Истамининг хитой йилномаларида «*ўн нафар йирик қўмондонни бошқарарди. Юз минг қўшини бор эди... Хоқон бўлди ва унинг ҳоқимияти «Ўн қабил» деб аталди*» шаклида тилга олиниши асосан унинг Муқан хоқон билан ҳамкорлик қилган даврига тўғри келади. Шу тарика Истами ўз жияни Муқан хоқон томонидан «Ўн Ўқ» бошқарувига тайинланган ва ғарбдаги мамлакатларни бўйсундиришга масъул қилинган деб ҳисоблаш мумкин. Чунончи, манбаларда хоқонликнинг Эфталитларни тор-мор қилиши, Сосонийлар Эрони билан тўқнашувлар, Волгабўйи ва Кавказ йўналишидаги истилолар бошида турган хукмдор сифатида Истамининг кўрсатилиши⁵⁵⁰ бежиз бўлмаса керак.

Демак, Турк хоқонлигининг ғарбий қисмида «Ўн Ўқ» ташкилотига маъмурий-ҳарбий тузилма сифатида асос солиниши Истами фаолияти билан боғлиқ ва бу давр 560- йилларга тўғри келади деб ҳисоблаш мумкин. Шунингдек, хитой йилномаларида келтирилган «Ўн Ўқ» тузилмасига доир маълумотлар орасида бир-бирига зид лавҳалар учраши ва шу туфайли тадқиқотчилар орасида фарқли талқинлар ўртага чиққанини ҳам айтиб ўтиш лозим. Хусусан, «Тан-

хоқон экани аён бўлса-да, ушбу атама остида айнан қайси хукмдор Бумин (551–552), Қора хоқон (552–553) ёки Мухан (553–572) тушунилгани унчалик аниқ эмас. Э. Шаваннинг фикрича, бу ерда Бумин ҳақида гап боради (Chavannes E. Çin yǐllıklarına göre... – S. 69). Бирок хоқонлик ташкил топгандан сўнг Истами сиёсий фаолиятининг асосий қисми Мухан хоқон даврига тўғри келишини ҳисобга олинса, бу ерда «шаньюй»дан мақсад Мухан хоқон бўлиши ҳам мумкин.

⁵⁴⁹ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 229; Е Лун-ли. История государства киданей... – С. 506–510.

⁵⁵⁰ Комар А. Наследие тюркских каганатов... – С. 100–101.

шу» йилномасида *Шаболо Хилиши* (қад. турк. Ишбара Эл Шер?) хоқон шаклида қайд этилган Ғарбий турк ҳукмдори 634 йилда *Нушиби* қабилалар иттифокининг қўллаб-қувватлаши натижасида Ғарбий Турк хоқонлиги бошқарувини қўлга киритгани айтилиб, у томонидан амалга оширилган ўзгартиришлар қуйидагича тасвирланади:

«Хоқон ўз давлатини ўн қабиллага бўлди. Ҳар қабиланинг тепасида бир донадан ўқ берилган бошқарувчи бор эди. (Ушбу ўн кишининг) номи «ўн шад» эди. Аини пайтда улар «Ўн Ўқлар» деб аталарди. Ўнг ва сўл (қисмлар)га тақсимланган эди. Сўлда тепасида беш нафар улуғ *чжо* (чўр) тайинланган беш *Дулу* қабиласи жой олганди. Улар *Суе-ше* (Суяб)нинг шарқида истикомат қилишарди. Ўнгда эса тепасида беш нафар улуғ *секин* (эркин) аталувчи беш *Нушиби* қабиласи жойлашганди. *Суе-шен*нинг ғарбида истикомат қилишарди. Кейинчалик ҳар уруқка бирор бир ўқнинг номи берилди ва уруғ номи ўн хонадон номи билан бир хил бўлди»⁵⁵¹.

Шу ўринда мазкур маълумот бўйича К.М. Байпаков томонидан билдирилган фикрлар диққатга сазовордир. Тадқиқотчига кўра «мазкур турк хоқони ўтказган янги ислохатга кўра, ҳар бир қабилла бошлиғи хоқонга шахсан боғлиқ ҳолда *эркин* ва *чўр* унвонига эга бўлишади ва шу тариқа улар хоқон томонидан ўз қабиласига «бошқарувчи» сифатида тайинланган вакиллар мақомини оладилар. Бундан ташқари, уларнинг бошида *шад* унвонли бошқарувчи мавжуд бўлиб, улар қабилаларнинг ўз ичидан чиққан вакил ёки қабилла аслзодалари эмас, балки бошқарувчи хонадонга мансуб эдилар. Улар ҳар бир қабилани хоқонлик номидан бошқариш ва назоратда тутиш мақсадида юборилган бўлиб, марказий ҳокимият манфаатлари учун хизмат қиларди»⁵⁵². Шу шаклда маҳаллий қабилла бошлиқларининг сиёсий ташаббуслари кескин чегараланганди.

Мазкур маълумотлардан янги хоқоннинг ўз ҳукмронлигининг илк йиллариданоқ хоқонликнинг ҳарбий-маъмурий ҳолатини тиклашга урингани аён бўлса-да, баъзи тадқиқотчилар «Ўн Ўқ» тузилмасининг айнан шу йилларда ташкил этилганини олға суришларини айтиб ўтиш зарур. Бу масалани таҳлил қилишдан аввал шуни таъкидлаб ўтиш керакки, Ишбара Хили Шер хоқондан кейин ҳукмронлик

⁵⁵¹ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 286; Chavannes E. Çin Kaynaklarına göre. ., – S. 89.

⁵⁵² Байпаков К. М. Западно-Тюркский и Тюркешский каганаты... – С. 108.

қилган яна уч хоқон даврида ушбу тизимга ўзгартириш киритилгани ёки аксинча масаласида манбаларда маълумот учрамаса ҳам, 651–657 йилларда ҳукмронлик қилган *Ашина Хэлу* (*Улуғ) хоқон қўл остида ўн аймоқли *Дулу* ва *Нушибилар* жой олгани ва улардан биринчи қанотга мансуб қабилалар тепасида *чўр* унвонли 5 нафар бошлик, иккинчи қанотдагилар тепасида эса *эркин* унвонли 5 нафар бошлик тургани йилномаларда қайд этилади⁵⁵³. Бундан кўринадики, бу даврда ҳам қанотлар тизими Ишбара Эл Шер хоқон давридагига ўхшаш тартибда эди. Фақат Ашина Хэлу даврида қанотларга доир бироз фарқли маълумотлар акс этган бўлиб, бу пайтда ҳа икки қанот бошида *шад* унвонли бошқарувчилар турганига доир маълумот учрамайди. Шунингдек, олдингисидан фарқли ҳолда аввал алоҳида қайд этилмаган қанотлар таркибидаги 10 нафар қабиланинг номлари тартиб билан келтирилиши баробарида, қабила бошқарувчиларининг унвонлари бирмунча бошқачароқ шаклда, яъни «5 нафар улуғ *чўр*, 5 нафар улуғ *эркин*» шаклида эмас, бирмунча фарқли равишда *чўр* унвони эпитетлар билан *кул-чўр*, *хэлоши чўр*, *чўпон-чўр* шаклларида, *эркин* унвони эса эпитетлар билан *кул-эркин*, *тун шибо эркин*, *низук-эркин*, *чўпон-эркин* шаклларида берилади⁵⁵⁴.

Хитой йилномаларидаги ушбу маълумотлар қанотлар тизими гўё мазкур хоқонлар даврида ташкил қилинган ёки ўзгартириш киритилгандек таассурот қолдирса-да, баъзи далиллар аслида бу тузилма хоқонликнинг илк даврларидаёқ мавжуд бўлганидан дарак беради. Аввало, хитой йилномаларида Истами фаолияти билан боғлиқ келтирилган юқоридаги лавҳаларни яна бир бор эслаб ўтиш лозим. Шу ўринда, бу масалага доир А. Г. Малявкин томонидан билдирилган фикрлар диққатга сазовордир. Тадқиқотчига кўра, «Ўн Ўқ хоқони» ибораси хитой йилномаларида илк бор *Шаболо Хилиши* (Ишбара Эл Шер) хоқон ўз мамлакатини ўн дона «ўқ» (қабила)га тақсимлаб, бошқарувда ислохот ўтказган пайтдан бошлаб учраши, шунингдек, «Цин Таншу» йилномасида мазкур ҳукмдор ҳақида «*Қутилмаганда давлат ўн қабилага тақсимланган эди. Ҳар қайси қабилани бирор киши бошқариши буйруқ қилиниб,*

⁵⁵³ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 289.

⁵⁵⁴ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 289.

уларнинг ҳаммаси «ўн шад» деб аталган эди. Ҳар бир шадга бир донадан ўқ берилганди» тарзида сўз юритилиши «Ўн Ўқ» тузилмасининг ҳақиқий расмий характердалигини кўрсатади. Унинг фикрича, мазкур маълумот ушбу тизим ҳақида мавжуд маҳаллий уруғ-қабилачилик тақсимооти анъанаси билан алоқали эмасдек таассурот уйғотса ҳам, бундай тахмин мамлакатдаги ҳақиқий аҳволга тўғри келмайди⁵⁵⁵. Тадқиқотчига кўра, мазкур маълумотда «кутилмаганда» ибораси учраши, афтидан, Тан сулоласи тарихчилари хоқонликнинг уруғ-қабилавий таркиби ва мамлакатдаги ички сиёсий аҳвол ҳақида етарлича аниқ маълумотларга эга бўлмаганидан дарак беради. Унинг фикрига қисман қўшилган ҳолда, шуни айтиш таъкидлаш керакки, Ғарбий хоқонликнинг қанотлари «Ўн Ўқ» тузилмаси ёки шунга ўхшаш ўн нафар қабиладан иборат бирор қабилалар иттифоқининг хоқонликдан аввал ҳам мавжуд бўлгани ёки аксинчалигини тасдиқлайдиган маълумотлар учрамайди. Яъни Етгисувда хоқонлик ҳокимияти ўрнатилмасдан олдин ҳам А. Г. Малявкин таъкидлаганидек, бу ерда «маҳаллий уруғ-қабилачилик тақсимооти» асосида «Ўн қabila» (Ўн Ўқ) қабилалар уюшмаси мавжуд эди деб айтиш учун етарли далиллар йўқ. Фикримизча, Етгисув ва атрофлари хоқонлик томонидан қўлга киритилгач, бу ердаги Ашина хонадонига хайрихоҳ маҳаллий туркий қабилалар махсус қанотларга бириктирилиб, «Ўн Ўқ» ҳарбий-маъмурий тузилмаси (иттифоқи) ташкил қилинган деб ҳисоблаш ҳақиқатга яқинрок.

Аслида қанотлар бошқарувини йўлга қўйиш ва уларга 10 нафар қабилани бириктириш Турк хоқонлигигагина хос эмасди. Гарчи хоқонликдаги билан айнан бир хил бўлмаса-да, бу анъана ундан олдин ўтган Марказий Осиёнинг кўчманчи асосли бир неча сиёсий уюшмалари бошқарувида ҳам мавжуд эди. Дарвоқе, Турк хоқонлигининг «ўнлик тизими»га хос «Ўн қabila» таркибий жиҳатдан алоҳида, яъни қabila номлари ва улар бошқарувчиларининг номлари аввал ўтган сулолаларникидан фарқли бўлиб, бу масалада ҳар икки қанот ўзига хос номларга эга эди. Қисқаси, ушбу анъана негизида мазкур дав-

⁵⁵⁵ Малявкин А. Г. Танские хроники... – С. 175.

латларнинг ҳарбий таркибига хос «ўнлик тизими» ётган бўлиб, хоқонлик ўз маъмурий бошқарувида ундан унумли фойдаланган (*қаранг*: илова XI).

4. 1. 1. Маъмурий-худудий бирликлар

Дастлаб, хоқонликнинг маъмурий-худудий жиҳатдан қандай бошқарилгани масаласига тўхталсак. Бу ҳақда асосан хитой йил-номаларида маълумотлар сақланиб қолган бўлиб, улар мазмунидан хоқонликнинг «махсус ташкил қилинган» маъмурий бирликлари, яъни қанот тизими ва маҳаллий бошқаруви ўзларининг аввалдан мавжуд сулолалари қўлига топширилган кўчманчи қабилалар ва воҳа ҳукмдорликлари – вассаллар бошқарувидан иборат бўлганини маълум бўлади. Ғарбий Турк хоқонлиги маъмурий жиҳатдан шартли равишда қуйидаги 2 та ҳудуддан иборат бўлган, деб ҳисоблаш мумкин (*қаранг*: илова XII):

1) **Ғарбий-маъмурий ҳудудлар.** Бу ҳудуд хоқонликнинг асосан кўчманчи аҳолисидан иборат бўлиб, у марказий ҳудуд («давлат улу-си» / метрополия)ни ташкил этган. Яъни Еттисув–Юлдуз водийси⁵⁵⁶ – Жунғория текислиги.

2) **Тобе ҳудудлар.** Улар асосан хоқонликка бўйсунувчи вассал («элтабарлик» ва «эркинлик»)лар бўлиб, ҳар бири ўз бошқарувчи сулоласига эга воҳа ҳукмдорликлари ва қисман кўчманчи сиёсий уюшмалар эди. Яъни Шарқий Туркистон (марказий қисми), Амударё–Сирдарё оралиғи ва унга туташ ҳудудлар, Хуросон ва Шимолий Ҳиндистондаги ўтроқ воҳа ҳукмдорликлари ҳамда Жануби-Ғарбий Олтой, Иртиш ҳавзаси, Сирдарёнинг ўрта ҳавзаси, Волга–Урол бўйлари, Шимолий Кавказ, Қора денгизнинг шимолий ҳавзасидаги кўчманчи ва ярим кўчманчи қabila бошқаруви.

Ғарбий Турк хоқонлигининг марказий ҳудудида яшовчи аҳолининг маъмурий бўлиниши худудий эмас, уруғ-қабилавий

⁵⁵⁶ *Юлдуз водийси* – Хитой таркибидаги Шинжонг Уйғур автоном райони (Шарқий Туркистон)даги Тяньшан (Тангритоғ)нинг шимолида, Хайдин-гол дарёсининг юқори ҳавзасида жойлашган ҳозирги Кичик Юлдуз яйлови атрофлари (Бўриев О. Темирийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё. – Т.: «Ўзбекистон», 1997. – Б. 128).

эди. Яъни уларнинг хоқонлик томонидан маъмурий жиҳатдан бошқарилиши маълум табиий-географик ҳудудлардан кўра, кўпроқ қайси уруғ, қабила ёки қабилалар иттифоқига мансублигига қараб, улар устидан хоқонлик вакили – ноиб тайинланар ва ноиблар уларнинг ўз уруғ бошлиқларини назоратда тутиш орқали бошқарувни амалга оширадди. Хоқонлик аҳолисининг асосий ядросини ташкил қилувчи мазкур кўчманчи этносларни шартли равишда қуйидагича маъмурий-географик ҳудудларга⁵⁵⁷ бўлиш мумкин:

I. Марказий Етгисув: Тяньшан тоғларининг шимолий этакларининг ўрта қисми, маркази Суяб шаҳри ва унинг атрофидаги аҳолиси ярим ўтроқ, ярим кўчманчи ҳудудлар. Ушбу ҳудуд Иссиқкўлнинг ғарбий ҳавзаларидан бошланиб то Таласгача чўзилган бўлиб, унда Баласоғун, Тун, Суяб, Навокат, Шуйкат, Шилжи, Кулон, Ашпара каби ўнлаб шаҳарлар ўрин олган эди. Улар аҳолисининг асосий қисмини тужжор сугдийлар ва туркийлар ташкил қилар, бир қисми эса Ўрта Осиё, Шарқий Туркистоннинг турли воҳалари ва бошқа ўлкалардан келган тужжорлардан, ҳатто форс ва сурёний савдогарлардан иборат эди;

II. Талас дарёсининг ғарби – Сирдарёнинг ўрта ҳавзалари. Хитой йилномаларидан маълум бўлишича, *Канцзюй* (Кангуй/Қанг)нинг⁵⁵⁸ шимолида *аде* (адиз), *хэже*, *боху*, *бэйган*, *жюйхай*, *хэбэйси*, *хэясо*, *суба*, *емо*, *кэда* сингари *теле* (*тегр) қабилалар иттифоқига мансуб қабила ва уруғлар истиқомат қиларди.

III. Талас дарёси ҳавзалари. Бу ерда *Нушиби* қабилалар

⁵⁵⁷ Ғарбий Турк хоқонлигининг марказий ҳудудлари ва вассал ҳукмдорликлар жойлашувига доир Ю. Брегелнинг тадқиқотлари орқали бирмунча батафсилроқ маълумотларга эга бўлиш мумкин (Bregel Y. An historical atlas of Central Asia. – Leiden – Boston, Brill, 2003. – P. 14–19).

⁵⁵⁸ Хитойча «Тундянь» асарида *Канцзюй* (K'ang-chü) шаклида келтирилган ушбу жой номини айрим хитойшунос олимлар, шу жумладан, туркиялик А. Ташагил ва ўзбекистонлик А. Хўжаевлар Самарқанд билан тенглаштиришади ҳамда мазкур уруғларни Самарқанднинг шимоли ва Сирдарё ҳавзаларида яшаган туркий этнослар сифатида кўрсатишади (қар.: Таşağıl A. Gök-Türkler. III, Ankara, 2004. – S. 45, 131; Хўжаев А., Хўжаев К. Қадимги манбаларда... – Б. 16, 30–31). Бирок хитой манбасидаги мазкур маълумотлар контекстидан Канцзюйдан мақсад маркази Сирдарёнинг ўрта ҳавзаларини ўз ичига олган қадимги Канкия/Қанг (хоз. хитойча ўқилиши Канцзюй, Бичурин таржимасида Кангюй) тушунилгани ва у «Тундянь»да янглиш ўлароқ ўша даврда Самарқандни ифодалайдиган *Канго* билан аралаштириб юборилгани маълум бўлади.

иттифокининг беш нафар қабилиси яшарди. Бу ҳудуднинг шимолий-шарқий қисмида Чу дарёси жойлашган ҳамда у *Нушиби* ва *Дулу* қабилаларининг чегара ҳудуди эди;

IV. Чу дарёсининг шимоли-шарқий ҳавзаларидан то Или дарёсигача бўлган ҳудуд. Бу ерда *Дулу* қабилалар иттифоқига мансуб 5 та қабила истиқомат қиларди;

V. Или дарёси ҳавзасида *Дулу* қабилалар иттифоқига аъзо *тургаиш* қабилиси яшарди;

VI. Олтой тоғларининг жануби-ғарбий этакларидан ғарбдаги ҳудудлар. Бу ерда Иртиш дарёси ҳавзаларида учта уруғдан ташкил топган *қарлуқ* қабилиси истиқомат қилиб, унинг жануби-шарқида Тарбағатай тоғлари жой олган эди;

VII. Тарбағатай тоғлари этаклари. Бу ҳудудда *Дулу* қабилалар иттифоқига мансуб *чумуқун* қабилиси истиқомат қиларди;

VIII. Тяньшан тоғларининг шимоли-шарқий чеккасидаги ҳудудлар. Ушбу ҳудуд Шарқий Турк хоқонлигининг ғарбий чегараларидан бошланиб, *Хами* (Кумул) воҳасининг шимоли-ғарби⁵⁵⁹, Турфон воҳасининг шимоли, Беш-балиқ атрофлари, Жунғория текислигининг жануби-шарқий қисмлари билан чегараланар эди. Бу ҳудудда *Теле* қабилалар иттифоқига мансуб *шиби*, *булочи*, *иши*, *субо*, *нахо*, *укуан*, *еши*, *юхихуан* каби катта-кичик қабила ва уруғлар истиқомат қиларди⁵⁶⁰. Улардан бироз шарқда, Шарқий Турк хоқонлигининг жануби-ғарбий чегарасига қўшни ҳудудда *се-янто* номли йирик туркий қабила истиқомат қилиб, *теле* қабилалар иттифоқи таркиида эди⁵⁶¹. Уларнинг катта бир қисми Шарқий Турк хоқонлиги ҳудудида ҳам яшаб, Ўтукан тоғининг шарқида қўчиб юришарди. Тяньшан тоғларининг шимоли-шарқий этакларида яшовчи *се-янто*ларга жануби-ғарбдан қўшни ўлароқ, Беш-балиқ (Урумчи)нинг шимоли-шарқида, Барқўлнинг эса ғарбида *чужо*е (чигил?) қабилиси яшаб, хитой йилномларида кейинчалик улар *Шато Тукю*е («Шато («қум йиғини»)» туркларини)» номи билан тилга олина бошлайди⁵⁶².

⁵⁵⁹ Каримова Н. Взаимоотношения народов Центральной Азии и Китая в XIV–XVII вв. (по материалам китайских источников): Дисс. док. ист. наук. – Ташкент, ИВАНРУз, 2006. – С. 213.

⁵⁶⁰ Taşağıl A. Gök-Türkler. III... – S. 45.

⁵⁶¹ Taşağıl A. Gök-Türkler. III... – S. 140.

⁵⁶² Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 357–358; Taşağıl A. Gök-Türkler.

IX. Юлдуз водийсини ўз ичига олувчи, Тяньшан тоғларининг шимолидан бошлаб, ғарбда Иссиқкўлгача, шарқда Жунғория текислигигача чўзилган ҳудуд. Бу ҳудуддаги Кунгес, Текес, Сайрам, Манас каби дарёлар ҳавзаларида *Дулуларга* мансуб *шуниси, шешети, хулу-ву* (*улуғ-ўқ) қабилалари ва улардан алоҳида *чуми* (*чумул) қабиласи яшарди;

X. Балхаш кўлининг шимоли–Иртиш дарёси ҳавзаларида яшаган Кимак қабилалари иттифоқи ҳудуди. Кимаклар маркази Иртиш дарёсининг ҳавзаси ўлароқ, ғарбда Урол дарёсигача, шарқда эса Ғарбий Олтойгача чўзилган кенг ҳудудда яшовчи туркий қабилалардан иборат қабилалар уюшмаси бўлиб, Б. Кумековнинг фикрича, улар Ғарбий Турк хоқонлиги таркибидаги қабилалардан эдилар⁵⁶³.

Ушбу маъмурий-ҳудудий бўлиниш аслида нисбий бўлиб, ўша давр анъаналарига кўра, чегаралар табиий-географик объектлар орқали белгиланар эди. Яъни тоғлар, дарёлар, табиий ёриқ ва жарликлар чегараларни белгиловчи объектлар эди. Шунингдек, анъанавий этник мансубликлар ҳам чегараларни белгилайдиган мезонлардан бири бўлган.

4. 1. 2. «Давлат улуси» ва «қанотлар»

Аввало, давлат (яъни Ғарбий Турк хоқонлиги)нинг бош маъмурий бирлиги бўлмиш марказий ҳудуд – метрополия, яъни «давлат улуси» – хоқонликнинг бевосита ўзига қарашли ҳудуд чегаралари ҳақидаги маълумотлар билан танишсак. Гарчи манбаларда бу масалада батафсил маълумотлар учрамаса-да, хитой йилномаларида Ғарбий ўлкалардаги бирорта воҳа ҳукмдорлиги ҳақида гап бор борганда, аксарият ҳолларда уларнинг «Ўрталик мамлакат» (Хитой)нинг пойтахти Чанъан шаҳридан ёки Ғарбий турклар (Ғарбий Турк хоқонлиги марказий ҳудуди)дан қанчалик узоқликда жойлашганини мезон қилиб олишгани кўзга ташланадики, унга асосланиб, хоқонликнинг «давлат улуси» чегаралари ҳақида муайян тасаввурга эга бўлиш мумкин. Жумладан, «Бэй ши» йилномасида Фарғона ҳукмдорлиги III... – S. 99.

⁵⁶³ Кумеков Б. Государство Кимаков IX–XI вв. по арабским источникам. – Алма-Ата: Наука, 1972. – С. 57–58, 61–63; Golden P. B. Türk Halkları tarihine Giriş... – S. 167.

хакида: «Бохан (Фаргона) Пиёз тоғлари (Помир)дан ғарбда 500 ли (250 км) масофада жойлашган... унинг шимоли-шарқда эса Тукюе (турк)лар ўрдаси 2000 ли (1000 км) масофададир»⁵⁶⁴ ёки «Бей шу» ва «Суй шу» йилномаларида Кошғар ҳукмдорлигига доир «Шимоли-ғарбда Пиёз тоғларига туташ... ғарбда Бохан (Фаргона) гача 1000 ли... шимоли-ғарбдан Тукюе (турк)лар ўрдасигача 1000 ли атрофида»⁵⁶⁵ шаклида маълумотлар учраса, «Таншу» йилномасида Чоч ҳақида гап борганда «Ши (Тош) ҳукмдорлиги ... пойтахт (Чанъан)дан 9000 ли, шимоли-шарқда Ғарбий туркларгача чўзилган, шимоли-ғарбдан Бола (Фороб / Ўтпор) билан туташ»⁵⁶⁶ каби далиллар келтирилиб, улар асосида Ғарбий Турк хоқонлигининг ўзига хос марказий сиёсий-маъмурий ҳудуди – «давлат улуси» бўлгани ва унинг марказида Еттисув жой олганини айтиш мумкин.

Хоқонликка қарашли мазкур «давлат улуси»нинг чегаралари географик жиҳатдан шимолда Балхаш кўли, шимоли-шарқда Или дарёси хавзалари, шарқда Жунғория, жануб ва жануби-ғарбда Тангритоғнинг шимолий этаклари, ғарбда эса Талас дарёси хавзаларигача чўзилган эди. Қисқаси, Ғарбий Турк хоқонлиги энг кучайган даври – VII аср биринчи чорагида чегаралари Қора денгизнинг шимоли, Хуросон, Шимолий Ҳиндистон, Тибет ҳудудларигача бўлган кенг ҳудудни ўз ичига олган империя бўлиши билан бирга ўз марказий ҳудудига эга эди ва у Еттисув ҳамда унинг яқин атрофлари билан чегараланарди. Демак, Дулу ва Нушиби қабилалари иттифоқига мансуб қabila ва уруғлар яшайдиган ҳудуд Ғарбий Турк хоқонлигининг марказий ҳудуди эди.

Шу ўринда, Турк хоқонлигининг ҳар иккала қисми ўзининг «давлат улуси»га эга бўлиб, ҳарбий-маъмурий жиҳатдан қанотларга тақсимланиши замирида нима ётарди, мазмунида савол туғилиши табиий. Фикримизча, хоқонлик ўз хавфсизлигини таъминлаш ва ҳарбий сафарлар уюштириш мақсадида анъанавий бошқарув усуллариға мурожаат этиб, қанотлар ташкил қилган, қанотлардаги ҳар бир қabila 10 минг нафардан, жаъми 100 минг нафар жангчи етиштириб

⁵⁶⁴ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 274.

⁵⁶⁵ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 258, 284.

⁵⁶⁶ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 313; Chavannes E. Documents sur les... – P. 140–141.

бериши кўзда тутилган эди. Гарчи кам эҳтимолли бўлса ҳам айтиб ўтиш жоиз, ҳар бир қанот ўзининг жойлашувига кўра, хоқонлик ҳудудларидан бир қисмининг хавфсизлигини таъминлаш (чегараларни кўриқлаш, яқин жойлашган ҳудудлардаги вассалларни назорат қилиш, жанглarda қатнашиш)га масъул бўлган кўринади. Яъни Ғарбий хоқонликнинг *Дулу* қаноти таркибидаги қабилалар хоқонлик ҳудудининг шарқий қисмида фаолият юритиб, шу жабҳада олиб борилган жанглarda иштирок этган бўлсалар, *Нушиби* қанотидагилар эса ғарбий жабҳадаги сиёсий воқеаларга аралашган.

Ҳар ҳолда ҳар иккала қанотга мансуб қабилалар келиб чиқиш жиҳатидан ашина қабиласига яқин ёки у билан иттифокдош содик қабилалар бўлганки, уларнинг садоқати туфайли хоқонлик ўз ҳудудини кенгайтирган ёки вассалларни бошқарган. Гарчи хоқонлик таркибида бир неча ўнлаб нуфузли туркий ҳамда ғайритуркий қабила ва уруғлар жой олган бўлса-да, улардан аксарияти курул кучи билан бўйсундирилиб, вассалларга айлантирилгани боис, хоқонлик уларга ишончсиз қараган кўринади. Шу сабабли улар «давлат улуси»га киритилмаган бўлса керак.

Шу тариқа ҳар бири 5 қабилани ўз ичига олувчи *Дулу* ва *Нушиби* қабилалар иттифоқи асосида ташкил этилган ва «Ўн Ўқ» деб номланган икки қанотдан иборат ҳарбий-маъмурий тузилма Ғарбий Турк хоқонлигининг марказий ҳудуди - «давлат улуси»ни ташкил қилиб, улар хоқонликнинг ҳарбий-сиёсий таянчи бўлган деб ҳисоблаш лозим. Ушбу қабилалар хоқон сайлашда ҳам ўз таъсир доирасига эга бўлиб, бу кейинчалик ҳар иккала қанотга мансуб қабилаларнинг ўзларига тарафдор хоқонни тахтга ўтқизиш учун ўзаро низолашувга боришларига олиб келган⁵⁶⁷.

Шу ўринда «Ўн Ўқ» тузилмасининг мазмун-моҳиятига доир мутахассислар томонидан билдирилган баъзи фикрларга тўхтласак. С. Г. Кляшторный хоқонликнинг кўчманчи аҳолиси устидан «Ўн ўқли (қабилали) қабилалар иттифоқи» ташкил этилгани ҳақида ёзиб, айнан шу боис Ғарбий Турк хоқонлиги қадимги турк битиктошларида *Он Оқ будун* «Ўн Ўқ халқи», *Он Оқ эли* «Ўн Ўқ давлати» ёки оддий *Он Оқ* «Ўн Ўқ» деб номланганини таъкидлайди⁵⁶⁸. Тадқиқотчининг фи-

⁵⁶⁷ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 287, 291–293.

⁵⁶⁸ Кляшторный С. Г. Генеалогия и хронология западнотюркских... – С. 165–168; 209

крича, хитой йилномаларининг бирида Истами «Ўн қабила хокони» шаклида тилга олинган бўлиб, бундай тузилманинг тўла ўхшабини Шарқий турклардаги ҳарбий-маъмурий тузилма мисолида учратиш мумкин. «Ўн Ўқ» тузилмасининг моҳияти ва бажарган функцияси, умуман олганда қандай мақсадда ташкил этилгани масаласида С. Г. Кляшторныйнинг «Ўқ» тизими уруғ-қабила ташкилоти эмас, ҳарбий-маъмурий ташкилот эди мазмундаги фикри диққатга сазовордир. Тадқиқотчига кўра, эҳтимол бундай «Ўқ»лар таркибига умумий номга эга бир неча қабилалар кирган бўлиши мумкин⁵⁶⁹. Унинг фикрича, ҳар бир «Ўқ» бир туман, яъни 10 минглик отлик қўшиндан ташкил топган бўлиб, уларнинг бошида «улуғ йўлбошчи/бошлиқ» (шад) турган ва улар ўз байроғига эга бўлишган⁵⁷⁰. Ҳоконликда бу шаклдаги ҳарбий-маъмурий бўлинишининг илдизи қадимга бориб тақалишини олға сурган Кляшторный, Хун империяси қабилалар иттифоқи «шарқий» ва «ғарбий» томонлардан иборатлиги, Ўғуз конфедерациясида ҳам шунга ўхшаш ҳолат бўлгани ва унинг ярим мифологик прототипи Ўғузхон улусининг бўз-ўқ ва уч-ўқларга бўлинишида ўз ифодасини топишини таъкидлайди. Ўғуз конфедерациясининг кичик тармоғи – уч-ўқ («Уч Ўқ»)нинг ҳокимият рамзи «ўқ-ёй» бўлган. Тадқиқотчига кўра, Ашина сулоласининг ғарбий тармоғидаги ябғу-хоконлар ҳам хокон уруғининг кичик линияси бўлиб, шу жиҳатдан улар шарқий тармоқ хоконларига боғлиқ эдики, бу «Ўғузнома»даги афсонавий шажарада келтирилган учўқ ва бўзўқ тизимида мос келади⁵⁷¹. Худди шу тизим VIII асрда Уйғур хоқонлиги томонидан ўзлаштиргани ва Уйғур қабилалар иттифоқи 10 қабиладан иборат бўлганини таъкидлаган мазкур олим, Турк хоқонлиги ташкил топгандан уч йил ўтгач, 555 йилда хоқонликнинг ғарбий ҳудудларида унинг шарқий ҳудудларидаги ўхшаш ҳарбий-маъмурий тизим ташкил топганлиги, бироқ у шарқийникидан алоҳида бўлганига эътибор қаратади.

Демак, Ғарбий Турк хоқонлигининг «Ўн Ўқ» маъмурий бошқаруви ёки тузилмасининг генезисида марказий осиелик кўчманчиларга хос

Кляшторный С. Г. Памятники древнетюркской письменности... – С. 403.

⁵⁶⁹ Кляшторный С. Г. Памятники древнетюркской письменности... – С. 403.

⁵⁷⁰ Кляшторный С. Г. Памятники древнетюркской письменности... – С. 403.

⁵⁷¹ Кляшторный С. Г. Памятники древнетюркской письменности... – С. 404.

анъана – кўшинни «ўнликлар» асосида ташкил этиш⁵⁷², яъни ҳарбий жиҳатдан «ўнлик тизими» асосида қанотларга бўлиш ётади деб ҳисоблаш мумкин (*қаранг*: илова XI).

Қанот тизимининг ҳарбий-сиёсий мақсадда ташкил этилгани Шарқий хоқонликнинг қанотлари мисолида ҳам кўзга ташланиб, бу битиктошларда тургашлар ва хоқонлик орасидаги ўзаро жангу-жадаллар пайтида Бўғу-чўр Қапған хоқон томонидан вазир Тунюқуққа «(*жангга*) *лашкарбоши* *Инал хоқон билан Тардуш шади борсин*» мазмунида топшириқ берилгани мисолида ўз аксини топган⁵⁷³. Маълумки, Тардум – Шарқий хоқонликнинг ўнг қанотининг номи.

Хўш, Ашина хонадони «давлат улуси» ва «қанотлар бошқаруви» тизимини ўз ҳарбий мақсадларига кўра тузган экан, бу каби тузилмалар қандай шартлар остида, қачон, қайси ҳукмдор томонидан ташкил қилинган эди мазмунида савол туғилмайдими? Ҳар ҳолда, «қанот бошқаруви», ҳам Ашина хонадони, ҳам қанот мансублари орасидаги ўзаро манфаатдорлик асосида тузилган бўлиб, хоқонлик турли уруғларга имтиёзлар бериш орқали уларни ўзининг хайрихоҳларига айлантирган бўлиши керак. Бу имтиёзлар тахминан қуйидагича бўлган:

1) *бошқарувда иштирок этиш*. Турли мансаб ва амалларнинг қанот мансубларига тақсимланиши, хоқон сайлашда улар хоҳиш-истакларининг инобатга олиниши. Шунингдек, вассаллар бошқарувига ноиб сифатида айнан иттифокчи қабила вакиллари-нинг юборилиши;

2) *никоҳ алоқаларини йўлга қўйиш*. Ҳукмдорнинг бош аёли - хотуннинг иттифокчи уруғлардан бирига мансуб бўлиши;

3) *моддий манфаатдорлик*. Асосан, жангда қўлга тушган ўлжаларни бўлиб олиш.

Бу нуқтаи назарни далиллар билан тасдиқлаш учун аввало манбаларга мурожаат қилиб кўрайлик. Хитой йилномаларида Ғарбий турклардан Дулу хоқон (633-634) ўз қўл остидаги «ўнг қанот» (*Дулу қабила*лар иттифоқи)га мансуб *хулуву* (*улуғ-ўқ?) қабиласининг

⁵⁷² Кумеков Б. Е. Об общем и особенном в развитии... – С. 89; Ercilasun A. B. Askerlikte Onlu Sisteme Türklerin Katkıları // Second International Congress on Turkic civilization. Bishkek, October 4–6, 2004. – Bishkek, 2005. – S. 156–157.

⁵⁷³ Tekin T. Orhon Yazıtları... – S. 89.

кул-чўр унвонли бошқарувчисининг қизига уйлангани⁵⁷⁴, Шарқий туркларда эса Могилян (Билга) хоқон *ашида* (*аждар?) қабиласига мансуб бош вазир *Тунюйгу* (Тунюкук)нинг қизига уйлангани ҳақида маълумотлар учрайди⁵⁷⁵, улар асосида Ашина хонадони қанот қабилалари билан иттифок ташкил этар экан, улар билан ўзаро никоҳ аҳдини тузган, яъни «қуда уруғлар» бўлиш орқали ҳокимиятни биргаликда бошқаришни йўлга қўйган, деб ҳисоблаш мумкин. Шу тариқа, хоқонлик муайян қабилалар билан бошқарувдаги «шерикчилик» асосида уларнинг доимий қўллаб-қувватлашларига эришган. Буни қанот тизимининг вужудга келишида муайян бир омил ёки шартлардан бири дейиш мумкин.

Бу усул аслида, янгилик бўлмай, илк бор Хун империяси даврида йўлга қўйилган⁵⁷⁶ ва ундан кейин Турк хоқонлигигача яшаб ўтган бир қатор кўчманчи асосли давлатларда у ёки бу даражада давом этиб, ниҳоят хоқонликка ўзлашган эди. Чунончи, хоқонлиkning бошқарув тизимида йўлга қўйилган энг мақбул усуллардан бири – хукмдор сулола мансуб уруғ билан бирорта нуфузли уруғ орасида никоҳ алоқалари йўлга қўйилиб, ҳокимиятни бошқаришда уларнинг кучига таянилар эди. Яъни хоқон мансуб бўлган уруғ билан хотун мансуб бўлган уруғ орасида ахдлашувга биноан ҳокимиятнинг хавфсизлигини таъминлашда хотун уруғи фаол қатнашарди.

Бу усул Марказий Осиё кўчманчи давлатларида қадимдан мавжуд анъана бўлиб, тадқиқотчилар уни «қуда уруғлар», «уруғ қудачилиги» ёки «кўрагонлик тизими» деб аташади⁵⁷⁷. Таомилга кўра, киз берган уруғ ҳокимиятни бошқаришда фаол қатнашиб, юқори амал ва мансабларга эга бўлишарди. Гарчи хоқоннинг бошқа уруғлардан кўплаб аёллари бўлиши билан биргаликда, бош хотун доимо «анъанавий қуда уруғ»дан бўлар, унинг фарзанди асосий меросхўр сифатида билинарди. Турк хоқонлигида, айниқса II Шарқий Турк хоқонлиги

⁵⁷⁴ Ушбу маълумотни Н. Я. Бичурин, А. Ташагил каби синологлар «*Хэлунинг қизига Қулчўр уйланган эди*» шаклида таржима қилишган (Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 289; Taşağıl A. Gök-Türkler. II... – S. 96).

⁵⁷⁵ Taşağıl A. Gök-Türkler. II... – S. 96; Liu Mau-Tsai. Çin kaynaklarına göre Doğu Türkleri... S. 239

⁵⁷⁶ Mori M. Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı // Journal of Turkic Civilization Studies. No. 1. – Bishkek, 2004. – P. 80–81

⁵⁷⁷ Pritsak O. Die Karachaniden // Der Islam, XXX. – Berlin, 1952. – S. 52–54.

даврида хоқон мансуб *ашина* ва хотун мансуб *ашида* қабилалари орасида шундай «қудачилик» анъанаси йўлга қўйилган бўлиб, ҳар иккала қабила вакиллари ҳокимиятни биргаликда бошқаришган. Яъни бошқарувда хоқон уруғи билан хотун уруғи ҳамжихатликда бошқарувчи «ҳамхукмронлик» (соправительство) тизими йўлга қўйилган эди⁵⁷⁸. Ўз навбатида бу тизимнинг генезиси юқорида айтиб ўтганимиздек қадимга – Хун империяси даврига бориб тақалади. Хусусан, хун ҳукмдори – шаньюй *люаньди* уруғига, хотун эса *эчжи* уруғига мансуб бўлиб, ушбу иккала уруғ орасида қудачилик йўлга қўйилган эди⁵⁷⁹. Ушбу анъана Турк хоқонлигидан кейинги туркий давлатлардан ташқари, мўғулларда ҳам давом этганлиги маълум. Жумладан, Уйғур хоқонлиги (744–840) даврида хоқонлар туркий *яғлақар* уруғидан, хотунлар эса *эдиз* уруғидан бўлишган. Чингизхон ва унинг авлодлари даврида эса турк-мўғул аслии *қиёт* ва *қўнғирот* уруғлари орасида «қудачилик» мавжуд бўлган⁵⁸⁰.

Манбаларда қанотлар тизимида аъзо уруғ вакилларининг бошқарувда «имтиёзларга эга бўлиши» қанотларга бирлашишнинг муҳим шартларидан бири бўлганини тасдиқловчи далиллар мавжуд. «Тан шу» йилномасида 640- йиллари Тўхористондаги Ку-мед ҳокимлигини *Тукюе Янто* (Янто турклари)га мансуб амалдор бошқариши таъкидланади⁵⁸¹. Шунингдек, мазкур йилномада 640 йилларда Чочни бошқарган *тудун* унвонли амалдор исми билан биргаликда *Шешети* ибораси учраб, тадқиқотчилар фикрича, Чоч тудуни *Дулу* қабилалар иттифоқи таркибидаги қабилалардан бирига мансуб бўлган⁵⁸². Ушбу далиллар асосида қанотга мансуб бўлган қабила ва уруғлар имтиёзли тоифа сифатида хоқонлик ҳокимиятида, айниқса вассаллар бошқарувида қатнашиш ҳуқуқига эга бўлган деб тахмин қилса бўлади. Эҳтимол, бу ҳолат қанот бошқаруви ташкил этилаётганда унга номзод уруғлар учун бошқарувда иштирок этиш имтиёзи берилганидан дарак берса керак.

⁵⁷⁸ Торланбаева К. У. Дуальная организация... С. 29.

⁵⁷⁹ Mori M. Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı... – S. 80–82; Торланбаева К. У. Дуальная организация... С. 29.

⁵⁸⁰ Торланбаева К. У. Дуальная организация... С. 29–30.

⁵⁸¹ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 324.

⁵⁸² Chavannes E. Documents sur les... – P. 141, n. 3; Малявкин А. Г. Танские хроники... – С. 270.

Вассал хукмдорларнинг бош аёли хоқонлик марказий ҳокимиятида бўлгани каби қадимги туркча *хотун* унвони билан юритилганки, бу эса балки хоқонлар ўз қизларини вассалларга узатгач, уларнинг мавқеини кўтариш мақсадида ушбу унвоннинг улар томонидан қўлланилишига изн беришганмикан, мазмундаги тахминни келтириб чиқаради. Хусусан, Қорашахр, Чоч, Самарқанд, Бухоро ва Тўхористонда хукмдорнинг аёли ёки хукмдор аёлга тегишли ўларок ушбу унвонни учратиш мумкин⁵⁸³.

Эҳтимол, қанот ичидаги қабилалар ашина қабиласининг тармоқлари бўлиб, қанотлар этногенетик қариндошлик тартибига кўра тузилган бўлиши ҳам мумкин. Хусусан, битиктошларда *ўғуз*, *тўққиз ўғуз* (уйғур), *тургаиш*, *басмил* каби туркий этнослар тилга олинганда уларга нисбатан «турким, будуним эди» шаклидаги иборалар қўлланилиши бу фикрни тасдиқлайди⁵⁸⁴. Бу фикрга яна бир далил сифатида бир қатор тадқиқотчиларнинг *тургаиш* этнонимини *турк-эш* («кичик турк»), «туркка ўхшаш», «туркка эш / иттифоқчи» тарзида изоҳлашларини⁵⁸⁵ ҳам келтириш мумкин. Маълумки, хитой йилномаларида кўп ҳолларда *тукиши* (тургаиш) Ғарбий хоқонликнинг Дулу қанотига мансуб нуфузли қабилалардан бири сифатида қайд этилади. Тибет манбаларида ҳам шунга ўхшашроқ маълумот акс этган бўлиб, унга кўра, «шимол ўлкалари»нинг пойтахти – Шубалик (Суяб) шаҳри, бошқарувчилари – *хиркин* (эркин) ва *даркан* (тархон), уларнинг маслаҳатчилари – *другйус* (тургаиш) ва *амача*⁵⁸⁶, хизматчилари *нагдруг* (луг. «қора турк») ва *амача* бўлган⁵⁸⁷.

Албатта, Шарқий ва Ғарбий хоқонликларнинг қанотларидаги қабилалар ва уруғларнинг барчасини ашина қабиласига мансуб бўлган, шунинг учун ҳам улар қон-қариндошлик асосида қанотларга бирлашган деб ҳисоблаш учун тўла асос йўқ. Улардан бир қисми

⁵⁸³ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 311; Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 305; Смирнова О. И. Сводный каталог... – С. 362–370.

⁵⁸⁴ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 106, 127; Tekin T. Orhon Yazıtları... – S. 53, 67, 71.

⁵⁸⁵ Kafesoğlu İ. Türk Milli Kültürü... – S. 132.

⁵⁸⁶ *Амача* – Шарқий Туркистондаги қадимги воҳа давлатларида хукмдор маслаҳатчиларининг унвони бўлган (Кляшторный С. Г. Памятники древнетюркской письменности... – С. 257).

⁵⁸⁷ Кляшторный С. Г. Памятники древнетюркской письменности... – С. 257.

ашина қабиласи билан келиб чиқиш жиҳатидан яқин уруғлар, бир қисми эса куда-андачилик асосида бошқарувчи хонадон билан иттифоқ тузиб, шу шарт остида қанотларга бирлашган уруғлар эканлиги эҳтимоли катта. Шу ўринда, этник жиҳатидан ашина қабиласига яқин ёки унинг бир тармоғи бўлган баъзи уруғларнинг хоқонликка доимо душманона кайфиятда бўлиб, исёнлар кўтариб турганини эътибордан соқит қилмаслик керак. Масалан, *қарлуқ, ўғуз, басмил* каби йирик қабила ва уруғларнинг бир неча бор исён кўтаришгани битиктошлар орқали маълум⁵⁸⁸. Эҳтимол, мазкур этносларнинг ҳар иккала хоқонлик қанотлари таркибида жой олмагани шу билан изоҳланар.

Шунингдек, Ашина хонадони бу тизимни жорий қилиш жараёнида муайян қабила ва уруғлар вакили бўлмиш жангчиларга қўлга киритилажак бойликлардан бирга фойдаланиш, яъни моддий манфаатдорликни ваъда қилган бўлиши ҳам мумкин. Балки бунда ғалабадан сўнг ўлжаларни бўлиб олиш асосий омиллардан бўлгандир. Дарвоқе, хоқонлар қўлга киритилган бойликларни иттифокчи уруғлар билан бўлишиб олмасдан, ўз манфаатини ўйлашлари натижасида уларнинг ҳукмдордан қўнгли қолиб, исён кўтарганликлари ҳақида кўплаб маълумотлар учрайди. Жумладан, Тун ябғу-хоқон (618–630) ҳақида йилномаларда *«қудратига ва бойликларига ишониб, қўл остидагиларга ёмон муомала қиларди. Қабила вакиллари ундан нафратлана бошлади»* шаклида сўз юритилади⁵⁸⁹.

4.1.2.1. «Давлат улуси»нинг маъмурий-ҳудудий чегаралари.

Юқорида бир неча бор тилга олиб ўтилганидек, Ғарбий Турк хоқонлигида давлатга қарашли махсус улус («давлат улуси» – «государственный удел» / метрополия) – бевосита хоқонликка қарайдиган ҳудуд мавжуд бўлиб, у ўзининг муайян чегараларига эга эди. Яъни марказий ҳудуд Еттисув–Юлдуз водийси–Жунғория текислиги ҳудудларини ўз ичига олган ва асосан кўчманчи туркий этнослар яшайдиган бу жойлар «давлат улуси»ни ташкил қиларди. Бу ҳудуд ўз жойлашувига кўра, Марказий Осиё минтақасининг бошқа ҳудудларидан табиий-географик жиҳатдан алоҳида бўлиб, унинг та-

⁵⁸⁸ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 106, 127; Tekin T. Orhon Yazitları... – S. 53, 67, 71.

⁵⁸⁹ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 284; Chavannes E. Çin yıllıklarına göre..., – S. 57.

бий чегаралари ғарбда Шимоли-Ғарбий Тяншан тоғлари – Таласдан то шарқда Шимоли-Шарқий Тяншан–Беш-балиққача, жануби ушбу тоғ тизмаларининг шимолидан то шимол ва шимоли-шарқда Балхаш кўли, Или дарёси хавзалари, Тарбағатай тоғлари билан чегараланар эди. Шунингдек, ушбу «давлат улуси» жанубда Тяншан тоғларининг жануби-шарқи, жануби ва жануби-ғарбидаги табиий-географик воҳалар, ўз навбатида бирор воҳа ҳукмдорликлари бўлган *Хами* (Кумул)–*Гаочан* (Турфон)–*Агни* (Қорашахр)–*Куча*–*Кошғар*–*Фарғона*–*Чоч* билан ҳамхудуд эди (*қаранг*: илова XII).

Ғарбий Турк хоқонлигининг ушбу «давлат улуси»нинг шимоли-шарқда Иртиш дарёси хавзаларида яшовчи вассал *қарлуқ* қабилалари ва Жунғориянинг шарқий қисмларида истиқомат қилувчи вассал *се-янто* қабилалари орқали Олтой тоғларининг жануби-шарқий қисмидан бошланувчи Шарқий Турк хоқонлиги билан, жануби-ғарбда Сирдарёнинг ўрта хавзаларида яшовчи турли туркий қабилалар билан чегарадош эди. «Давлат улуси»нинг шимолида эса Жунғория Олатови ва Жанубий Сибирнинг ғарбий қисми – кам аҳолили ўрмон-дашт зоналари ўрин олганди.

Ғарбий Турк хоқонлигининг ҳудудий чегараларига доир «Жиу Таншу» йилномасидаги қуйидаги маълумот диққатни тортади:

«Ғарбий туркларнинг ўлкаси Усунларнинг эски мамлакати эди. Шарқда *Тукюе* (турк) ҳукмдорлигига (Шарқий Турк хоқонлигига), ғарбда *Лейчу* (Орол/Каспий (?)) денгизига, жанубда *Сүле* (Кошғар)га, шимолда *Ханхай* (Шимоли-Ғарбий Мўғулистон)гача чўзилганди»⁵⁹⁰.

Шу ўринда, мазкур маълумот «Ғарбий хоқонликнинг хос ҳудуди, яъни «давлат улуси»ни кўрсатадими» мазмунда савол туғилиши мумкин. Бироқ шарқ ва шимоли-шарқдаги Шарқий Турк хоқонлигига чегарадош ҳудудлар: Олтой тоғларининг жануби-ғарби ва Тяншан тоғларининг шимоли-ғарбида *Теле* (*Tegher) қабилалар иттифоқи ва *қарлуқ*, *се-янто*, *чүе* (чигил) каби қабилалар истиқомат қилиб, улар «Ўн Ўқ» тузилмасига кирмасди. Мазкур йилномада Ғарбий туркларнинг ғарбдаги чекка ҳудуди сифатида кўрсатилган *Лейчу* (Орол) денгизи, ҳатто ундан анча шарқдаги Еттисувга нисбатан яқин ҳудуд бўлмиш Сирдарёнинг ўрта хавзалари (Фороб / Ўтрор), Исфажоб

⁵⁹⁰ Chavannes E. Çin yıllıklarına göre..., – S. 48–49.

(Сайрам) каби вилоятлардаги қабилалар ҳам «Ўн Ўқ» тузилмасига кирмаган. «Ўн Ўқ»ларнинг ғарбий қисми бўлмиш *Нушиби* қабилалар иттифоқи ҳам асосан, Чу дарёсининг ғарбида, Талас дарёси ҳавзаларида яшаган бўлиб, улар яшайдиган ҳудуд Сирдарё бўйидаги мазкур вилоятларни ўз ичига олгани ҳақида маълумот учрамайди. Бундан ташқари, манбалар (хитой, қадимги турк, суғдий ва ҳ.к.)да бу ерда бошқа воҳа ҳукмдорликлари каби *Бола* (Фороб)/ Тарбанд (Кангу-Тарман), *Бейшуйху* (Исфижоб) каби кичик ҳукмдорликлар тилга олинган бўлиб⁵⁹¹, улар баъзан Чоч ҳукмдорлигининг шимолӣ ҳудудлари сифатида тилга олинади⁵⁹². Бу каби далиллар Сирдарё ўрта ҳавзаларининг Ғарбий Турк хоқонлигига тааллуқли «давлат улуси»га кирмаганидан дарак беради.

4.1.2.2. Қанотларнинг уруғ-қабилавий таркиби.

Ғарбий хоқонликнинг шарқий ва ғарбий қанотлари таркибидаги қabila ва уруғларни айнан қайси этнослар ташкил қилгани масаласига келсак, уларнинг номи, яшаган ҳудудларига доир батафсил маълумотлар асосан хитой йилномаларида учраб, қадимги турк битиктошлари, тибет ва хўтан-сак (?) манбаларида бу ҳақда қисқа маълумотлар топиш мумкин. Бошқа тиллардаги манбаларда эса на «Ўн Ўқ» бошқарувига ва на унинг қанотларига доир маълумотлар деярли акс этган.

«Таншу»да қанот таркибидаги уруғлар қуйидагича тартибда келтирилади:

1) **Сўл / Шарқий қанот.** *Дулу* қабилалари ва улар бошқарувчиларининг унвони:

1. *Чумугун лой чжо* (*Чумукун улуг (?)-чўр),
2. *Хулу цзюй*⁵⁹³ *кюе чжо* (*Улуғ-ўқ кул-чўр),

⁵⁹¹ Chavannes E. *Çin yıllıklarına göre...*, – S. 192; Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 109; Согдийские документы... II. – С. 80–82.

⁵⁹² Согдийские документы... II. – С. 78–79.

⁵⁹³ *Хулцзюй* – баъзан ушбу этноним *хулу*у шаклида ҳам келади (Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 289). Ушбу этнонимнинг қадимги туркча шаклини бир қатор тадқиқотчилар *Улуғ-ўқ шаклида тиклашган бўлиб (Зуев Ю. А. Ранние турки... – С. 165), бу эса «агар мазкур фикр тўғри бўлса, у ҳолда чумукун эмас, улуг-ўқ қанотнинг бош қабиласи бўлмаганмикан» мазмунидаги саволни келтириб чиқаради.

3. *Шэшэти дун чжо* (*шэшэти тун-чўр),
4. *Тукиши хэлоши чжо* (*Тургаш --(?) чўр).
5. *Шуниши чубан чжо* (*Сунгуз? чўпон-чўр).

2) **Ўнг/Ғарбий қанот.** *Нушиби* қабилалари ва улар бошқарувчиларининг унвонлари:

1. *Асигйе кюе сизин* (*Изгил⁵⁹⁴ кул-эркин),
2. *Гэшу кюе сизин* (*Кўшу кул-эркин),
3. *Басайган дун шибо сизин* (*Барсхон тун шибо (?) эркин)),
4. *Асигйе нишу сизин* (*Изгил низук-эркин),
5. *Гэшу чубан сизин* (*Кўшу чўпон-эркин)⁵⁹⁵.

Юқоридаги қабилалар тартиби хитой йилномаларида шу шаклда келтирилган бўлиб, қадимги турк битиктошларида айнан шунга ўхшаш ҳолат кузатилмайди. Битиктошларда «Ўн Ўқ будун», «Ўн Ўқ хоқони» каби атамалар учраса-да, уни ташкил қилувчи қабилалардан фақат тургашлар тилга олинади. Жумладан, Кул Тегин ва Билга хоқон битиктошларида «Ўн Ўқ ўғлим (*вассалим*) Тургаши хоқони» ёки «(*Биздан енгилиб*) Тургаши хоқони, вазирлари ва беклари ўлди. Ўн Ўқ будун машаққат тортди»⁵⁹⁶ сингари жумлалардан ушбу қабиланинг «Ўн Ўқ»ларга мансуб эканлиги англашилади.

Шунингдек, битиктошларда *изгил*, *қўшу* каби этнонимлар учраб⁵⁹⁷, уларга алоқадор маълумотлар мазмунидан ушбу қабилаларнинг айнан Ғарбий хоқонлик қанотларига мансуб ёки аксинчалигини аниқлаш мушкул. Фақат ушбу қабила номлари Шарқий турк хоқонларининг Ғарбий хоқонлик ҳудудига – тургаш ва қарлукларга қарши юриши баёнида тилга олиниши, хитой манбаларида қанотлар таркибида кўрсатилган *асигйе* билан *изгил*, *гэшу* билан эса *қўшу* этнонимлари бир бўлса керак деб, тахмин қилишга имкон беради. Дарвоқе, Тибет манбаларидан VIII асрга тааллуқли ҳужжатда

⁵⁹⁴ *Асигйе* – ушбу этнонимни изгил шаклида тиклаш ҳам тахминий бўлиб, айрим тадқиқотчилар хитой йилномаларида *теле* қабилалар конфедерацияси таркибида кўрсатилган *ссушие* (ssü-chieh) этнонимини битиктошларда Шарқий хоқонликка қарши жанг қилган қабила сифатида қайд этилган изгиллар билан тенглаштиришади (Golden P. B. *Türk Halkları tarihine...* – S. 116).

⁵⁹⁵ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 289; Малявкин А. Г. Танские хроники... – С. 168; Taşağıl A. *Gök-Türkler*. II... – S. 71.

⁵⁹⁶ Tekin T. *Orhon Yazıtları...* – S. 43, 53.

⁵⁹⁷ Orkun H. N. *Eski Türk Yazıtları...* – S. 48; Tekin T. *Orhon Yazıtları...* – S. 49–51.

«*Ғарбда ўн қабилла бор... Қароргоҳи текислик. Ерлари унумдор, яйловлари кенг*» шаклидаги лавҳадан кейин «гушу» (эхтимол, хитой манбаларидаги *гэшу*, қадимги турк битиктошларидаги *қўшу*) деб аталувчи аёллар қабиласи ҳақида гап борадики⁵⁹⁸, улар мазмунан Ғарбий Турк хоқонлиги ва унинг таркибидаги айрим қабилаларга доир хитой манбаларида келтирилган маълумотларга тўғри келади.

Хитой йилномаларида келтирилган «Ўн Ўқ»ларга мансуб қабилалар ва уларнинг тартибига асосланиб, ҳам қанотлар орасида, ҳам қанот ичида иерархик жихатдан юқори ва қуйи даражалар мавжуд бўлган деб тахмин қилиш мумкин. Биринчидан, қадимги турк давлатчилиқ анъаналарига кўра, сўл, яъни шарқий қанотнинг мавқеи ўнг қанотга нисбатан юқори бўлиб, бу Хун империясида «Сўл донишманд ҳукмдор» ва II Шарқий Турк хоқонлигида «Сўл қанот шади» тахт вориси ҳисобланганида ўз ифодасини топган бўлса, Ғарбий хоқонликда *Дулу* қабилалари иттифоқи бошқарувчиларининг *чўр*, *Нушиби* қабилалари иттифоқи бошқарувчилар эса *эркин* унвонларига эга бўлганликлари асосида ўз тасдиғига эга. Маълумки, хоқонлик унвонлар тизимида *чўр* унвони *эркиндан* бирмунча юқори турган.

Қанотлар ичидаги қабилалар орасида иерархик жихатдан фарқка келсак, йилномаларда қабилалар номи келтирилар экан: «*Нушибиларнинг беш сизин (эркин)и бор эди. Номлари Асигйе нишу сизин (*Изгил низук-эркин)... Энг кучлиси бу эди*» деб таъкидланиши, шунингдек, қабилла номлари «биринчиси, иккинчиси...» шаклида тартиб бўйича берилиши⁵⁹⁹, бу ҳақда муайян тасаввур ҳосил қилиш имконини яратади. Хусусан, *Дулу* қабилалари орасида *Чумугун* (Чумукун) биринчи, *Хулу цюзй* (Улуғ-ўқ) иккинчи ўринда тилга олиниб, улардан иккинчисининг бошқарувчиси Ашина Хэлу (*Улуғ: 651–657) хоқонга ўз қизини берганлиги таъкидланади⁶⁰⁰.

Агар Марказий Осиёнинг кўчманчи асосли давлатларида ҳукмрон сулола мансуб қабилалар билан нуфузли уруғлар орасида «қудачилиқ» асосида бошқарувда ҳамкорлик қилиш анъанаси мавжуд бўлгани эътиборга олинса, Ғарбий турк хоқонларининг *улуғ-ўқ*

⁵⁹⁸ Абдуҳолик Абдуракул ўғли. Туркий халқлар тарихига оид тибетча ҳужжат // ОНУ. – Тошкент, 1997. – №6. – Б. 76.

⁵⁹⁹ Таşağıl A. Gök-Türkler. II... – S. 96.

⁶⁰⁰ Малявкин А. Г. Танские хроники... – С. 168.

қабиласидан қиз олиши асосида ушбу қабиланинг қанот ичидаги эгаллаган нуфузи билан боғлиқ бўлиши омили ётади деб ҳисоблаш мумкин. Эҳтимол, ушбу қабила номининг *улуғ-ўқ* деб аталиши замирида ҳам унинг қанот иерархиясида юқори мавкелардан бирини эгаллаши ётгандир. *Чумуқун* қабиласининг қанот иерархиясида энг юқори поғонада турганини тасдиқлайдиган яна бир далил эса хитой йилномаларида Ғарбий Турк хоқонлиги ҳақида гап борганда, «*Чумугун* ва Ғарбий туркларнинг бошқа қабилалари» шаклидаги жумлалар учрашидир. Жумладан, Шарқий турк хоқони Бўгу-чўр Қапған (691–716) ўз ўғли *Почу* (Бекей)ни «кичик хоқон» тайинлаб, уни «*Чумугун* ва бошқа Ўн Ўқларнинг 40 000 дан ортиқ суворийлари тепасига бошлиқ қилгани» ҳақида маълумотлар учрайди⁶⁰¹.

Бундан ташқари, қанот ичидаги қабилалар орасидаги даража фарқи бўлганини кўрсатадиган бошқа яна бир далил шуки, ҳар қайси қабила бошида *чўр* ёки *эркин* унвонли бошқарувчи туриши баробарида улардан ҳар бири *кул*, *низук*, *тун*, *чўпон* сингари эпитетларга эга бўлганликларидир. Хоқонлик бошқарувида *кул*, *низук*, *тун* эпитети билан бирга келадиган унвонлар юқори даража-ли бўлиши билан биргаликда, мазкур эпитетларнинг ўзаро даража фарқи ҳам ҳам бор эди. Юқоридаги келтирилган тартибга кўра, ҳар иккала қанотга мансуб қабилалар орасида бошқарувчилари *кул-чўр*, *кул-эркин* унвонларига эга қабилалар биринчи ёки иккинчи ўринда, *чўпон-чўр*, *чўпон-эркин* унвонлилар эса энг куйида жой олганлиги кўзга ташланади. Бу эса қадимги туркларда юқори мансаб номларидан ҳисобланган *кулчўр*, *кул-эркин* каби эпитетли унвонларнинг мавқеи қанот тизимида ҳам ўз ифодасини топганидан дарак беради. Шу билан биргаликда, ушбу тартиб хоқонликнинг унвонлар тизимида *кул*, *низук*, *тун* эпитетларидан қай бири юқорироқ мавқеда бўлганини аниқлашга ҳам ёрдам беради.

Шунингдек, тадқиқотчиларнинг «хоқонликда маҳаллий қабила гуруҳларининг мажмуи Шарқий ва Ғарбий қанотларга, яъни Тўлас ва Тардушга бўлинган» мазмундаги фикри ҳам батафсилроқ изох талаб қилади. Чунки мазкур жумлалардан келиб чиқилса, унинг бутун ҳудудида яшовчи қабилалар мазкур қанотлардан бирига бириктирилган бўлиб чиқади. Аслида, хоқонликнинг фақат Шарқий

⁶⁰¹ Togan İ., Kara G., Baysal C. Çin kaynaklarında Türkler... – S. 255.

қисми, яъни Шарқий Турк хоқонлиги *Тўлас* ва *Тардуш* каби қанот бошқарувларидан иборат бўлиб, ушбу тузилма унинг бутун ҳудудидаги қабилаларни эмас, фақат Ўтукан ва унинг яқин атрофидаги қабилаларни, яъни Шарқий хоқонликнинг «давлат улуси» таркибидаги аҳолини қамраб олган эди. Бу, ҳар иккала қанот аҳолисига нисбатан битиктошларда «*Тўлас (ва) Тардуш будун (халқи)ни (қанот сифатида) ўша пайтда тузган*» ёки «*Тардуш будунни тартибга солиб ўтирибди*» иборалари⁶⁰² акс этганида ҳам ўз тасдиғини топади. Марказдан анча узоқдаги *қитанӣ*, *мохэ*, *қуриқан*, *қирғиз*, *аз* ва ҳоказо қабилалар мазкур қанотлар таркибига кирмасди. Ғарбий Турк хоқонлигининг *Нушиби* ва *Дулу* каби қанотларга бўлиниши ҳам худди шунга ўхшаш бўлиб, қадимги анъаналар билан боғлиқдир⁶⁰³ (*қаранг*: илова X). Яъни унинг «давлат улуси» – бу «Ўн Ўқ» деб номланувчи ҳарбий-маъмурий бошқарувдан иборат бўлган.

Юқорида бир неча бор келтириб ўтилганидек, Ғарбий Турк хоқонлигидаги мазкур иккала қанотнинг ҳар бири 5 нафардан қабилани ўз ичига олиб, ўзининг муайян ҳудудига эга бу қабилалар *чўр* ёки *эркин* унвонли амалдорлар томонидан бошқарилган бўлса-да, ўз навбатида ҳар иккала қанот тепасида бошқарувчи хонадонга мансуб *шад* унвонли шахзодалар турарди. Яъни таркибига 5 тадан қабилани бириктирган *Нушиби* ва *Дулу* қабилалар иттифоқининг бошига 1 нафардан *шад* тайинланган эди. Шу тариқа иккала қанот 2 нафар шахзода – *шад* орқали бевосита *ябғу* / *ябғу-хоқон* / *хоқон* бошчилик қиладиган марказий аппарат – *ичракига* бўйсунарди. Шу билан биргаликда, бир муддат ушбу қабилалар иттифоқи таркибидаги ҳар бир қабилага 1 нафардан *шад* тайинлангани ва шу сабабли улар «Ўн шад» ёки «Ўн Ўқ / қабила» деб аталгани ҳақида маълумот⁶⁰⁴ эса мазкур қанотлардан ҳар бирини бирор шахзодага бириктиришга уриниш бўлганидан дарак беради. Шунингдек, «Син Таншу» йилномасида 660- йилларда ҳар иккала қанот бошқарувчиси *ябғу* унвонига эга бўлгани ҳақида маълумот учрайди⁶⁰⁵. Фикримизча, бу ҳолат айнан шу йилларда Ғарбий хоқонликнинг сиёсий бирлигига путур ет-

⁶⁰² Tekin T. Orhon Yazıtları... – S. 43; Tekin T. Orhon Türkçesi Grameri... – S. 225.

⁶⁰³ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 286; Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 89.

⁶⁰⁴ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 286.

⁶⁰⁵ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 293–294.

ган ва хитойликлар ҳар бир қанотнинг бошига бирор хоқонлик вакили тайинлаб, хоқонликни ўз қўл остида тутишга ҳаракат қилгани билан алоқадор бўлса керак. Хитой манбаларидан маълум бўлишича, Тан сулоласи «Ўн Ўқ бошқаруви» тартибини бузмасдан беш *Нушиби* қабиласининг бошига Хитойга тобе Ашина Бужчен (657–667) ни хоқон сифатида тайинлаб, қароргоҳи Суябда бўлган *Менг-чи* (Бичуринда *Хаочжи*) гарнизонини, беш *Дулу* қабиласининг бошига эса Истами хоқон (хит. *Шидяньми кехан*)нинг бешинчи бугин авлоди бўлмиш Ашина Мише (657–662)ни хоқон сифатида тайинлаб, қароргоҳи Таласда бўлган *Гуньлин* гарнизонини ташкил қилади⁶⁰⁶.

Демак, «давлат улуси» қабила-уруғчиликка асосланган ўз ички маъмурий бўлинишига эга бўлиб, у ўз навбатида қанот бошқарувига, қанот бошқаруви эса хоқонлиkning марказий бошқарувига бўйсунар эди. Шу тариқа *эркин* ёки *чўрлар шадга*, *шад* эса *ябгу* ёки *хоқонга* бўйсунган ҳолда «давлат улуси» бошқарилган.

Турк хоқонлигининг ҳар иккала қисми – Шарқий ва Ғарбий қанотлар (Шарқий Турк хоқонлиги ва Ғарбий Турк хоқонлиги) ўз таркибига кўра, марказ ва ички икки қанот – «давлат улуси» ва вассал ҳудудлардан ташкил топган бўлиб, биринчиси марказий, иккинчиси эса таркибий ҳудуд моҳиятида эди. Фақат Шарқий хоқонликда бундай вассал бошқарувлар асосан ўз ҳукмдорига эга кўчманчи қабилалар (*уйғур*, *қирғиз*, *қитанй*, *байирқу* ва ҳ.к.)дан иборат бўлса, Ғарбий хоқонлик ундан фарқли ҳолда, ҳам вассал қабилалар (*қарлуқ*, *чигил*, *се-янто* ва ҳ.к.), ҳам воҳа ҳукмдорликлари (Турфон, Куча, Чоч, Фарғона, Суғд ва ҳ.к.)ни ўз ичига оларди.

Қисқаси, Турк хоқонлигининг мазкур иккала асосий қисми (бош қанотлари)нинг «давлат улуслари» ҳудудий жиҳатдан бошқарув марказлари Ўтукан ва Суяб атрофидаги қабилаларни ўз ичига оларди. Мазкур қанотлар ҳам ўз ичида иккитадан қанотга бўлиниб, улар қанотлари орқали вассаллар билан ҳамҳудуд эдилар. Жумладан, пойтахти Суяб бўлган Ғарбий Турк хоқонлигининг «давлат улуси» шимол ва шимоли-шарқдан *кимак*, *қарлуқ*, шарқда *теле* (**Teŋgeŋ*), *се-янто*⁶⁰⁷ қабилалари билан, жануби-шарқда Турфон,

⁶⁰⁶ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 292–293; Taşağıl A. Gök-Türkler. II... – S. 97; Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre ... – S. 111, n. 1.

⁶⁰⁷ *Се-янто* – қўпчилик тадқиқотчилар хитой йилномаларидаги атамасини қадимги турк битиктошлари ва хўтан-сак (?) ҳужжатларида алоҳида-алоҳида учрайдиган *сир*

222

Кумул, жанубда Қорашаҳр, Куча, Кошғар, жануби-ғарбда Фарғона, Чоч, ғарбда эса Сирдарё ўрта ҳавзасидаги Тарбанд (Фороб/Ўтрор) ҳукмдорликлари билан ҳамхудуд бўлса⁶⁰⁸, маркази Ўтукан бўлмиш Шарқий Турк хоқонлиги *Тўлас* ва *Тардуш* деб аталадиган шарқий ва ғарбий қанотлардан иборат «давлат улуси» орқали шимол ва шимоли-ғарбда Жанубий Сибирдаги *қирғиз*, *чик*, *аз* қабилалари, шимоли-шарқда *уйғур*, *байирқу*, *тўнгра*, *ўғуз*, *татар* қабилалари, жануби-ғарбда эса *туйхун* қабиласи ҳамда Жанубий Олтой атрофларида Ғарбий хоқонлик билан ҳамхудуд эди. Шарқий хоқонликнинг «давлат улуси» жанубдан Гоби чўли ва Ордос орқали бевосита Хитой билан чегарадош эди.

4.1.2.3. Қанотлар тизимининг генезиси.

Юқорида келтирилган маълумотлардан хитойлик муаллифлар «Ўн Ўқ / Ўн аймак» атамасининг келиб чиқишига изоҳ беришга ҳаракат қилишгани кўриниб турибди. Ушбу маълумотлар маълум маънода бир-бирини тўлдирса-да, мазкур тузилманинг айнан нимага асосланганини тушунтириб бера олмайди.

Агар қадимги туркийларга хос анъана – «ўнлик тизими» замирида «Ўн Ўқ» атамаси пайдо бўлган ёки Еттисувда 10 та туркий қабила яшаганлиги туфайли, яъни уларнинг миқдоридан келиб чиқиб ушбу атама шаклланган деб ҳисобланадиган бўлса, унда туркий этнослар яшайдиган ҳар қандай худудлардан бирида «Ўн Ўқ» маъмурий тузилмаси ташкил топиши мумкин эди-ку? мазмунидаги савол туғилади.

Бизнингча, мазкур масалани ечишда хоқонликдан олдин мавжуд бўлган анъаналарга мурожаат қилиш тўғри бўлади. Маълумки, Ғарбий Турк хоқонлигининг таянч худуди – маркази бўлган Еттисув милоднинг илк асрларидан бери Усун қабилалар иттифоқининг макони сифатида хитой йилномаларида эътироф этилади⁶⁰⁹. Бу масалани ҳал қилишда ўз вақтида усун ва ашина туркларининг келиб

ва *тардуш* қабила номлари асосида сир-тардуш шаклида тиклашган (Golden P. B. *Türk Halkları tarihine Giriş...* – S. 117). Бирок бу фикр Хауссиг томонидан танқид қилинган бўлиб, унинг фикрича, *се-янто* этнонимини юнон манбаларида Хитойга яқин ўлка сифатида тилга олинган *Серинда* билан тенглаштириш мантиклироқдир (*қаранг.* Golden P. B. *Türk Halkları tarihine Giriş...* – S. 117).

⁶⁰⁸ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 279, 289, 339, 347.

⁶⁰⁹ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 279; II. – С. 155–156.

чиқиши бир эканлиги масаласига тўхталган Ю. А. Зуевнинг фикрлари диққатга сазовор. Унга кўра, «Ўн Ўқ» тузилмасининг замирида усунларга хос анъана ётади⁶¹⁰. Чунончи, «Шижи», «Ханшу» каби қадимий хитой йилномаларида усунлар қўшини бир неча ўн минглик қўшиндан ташкил топгани қайд этилиши билан биргаликда, ҳар доим усун жангчилари ҳақида гап борганда «усунларнинг 10 000 отлиқ қўшини» ибораси учрайди⁶¹¹. Бундан ташқари, усунларнинг биринчи ҳукмдори Гунмонинг **10 нафар ўғли** бўлганига доир маълумот эса ушбу анъананинг усун қабиласига алоқадор эканлиги ҳақидаги фикрларни яна бир бор тасдиқлайди⁶¹². Айтиш мумкинки, усунларнинг кейинчалик асосий таянч ҳудуд сифатида Еттисувга келиб жойлашувлари натижасида ушбу анъана - ўнлик тизим мазкур ҳудудда ёйилади. Шу тариқа усунлар ҳудудида шаклланган Ғарбий Турк хоқонлиги ҳам мавжуд анъаналарни давом эттириб, «ўнлик маъмурий тизими»ни мерос қилиб олган ва «Ўн Ўқ» атамаси пайдо бўлган деб тахмин қилиш ҳам мумкин.

Шу сабабли бўлса керак, хитой йилномаларида Ғарбий Турк хоқонлигининг марказий ҳудудлари ҳақида гап кетганда, «эски Усун ерлари» ибораси ишлатилади. Лекин «Ўн Ўқ» маъмурий тузилмасининг шаклланишида хоқонликка хос анъаналар иштироки бўлганини ҳам рад этиб бўлмайди. Айниқса, «Ўн Ўқлар» таркибидаги ўн нафар кўчманчи туркий қабиланинг тепасида бирор *шад* тайинланиши ёки «Ўн Ўқ» тузилмасининг ҳар бири алоҳида тайинланган *чўр* унвонли бошқарувчига эга 5 *Дулу* ва *эркин* унвонига эга 5 *Нушиби* тармоғига бўлиниши ҳам Ғарбий турк хоқонлари фаолияти билан боғлиқлиги шубҳасиз. Афтидан, хоқонлик бошқарувни қулайлаштириш ва кўчманчи қабилалар устидан назоратни қўлда тутиш учун ҳам мавжуд маҳаллий анъаналар билан ўз бошқарув анъаналарини ўзаро уйғунлаштирган кўринади.

Шу билан биргаликда, бир қатор тадқиқотчилар Марказий Осиё минтақасида мавжуд бўлган қадимги кўчманчи давлатларнинг деярли барчасида ўнлик тизими мавжуд бўлгани фикрини олға сурадилар. Хусусан, ўнлик тизимнинг илк кўринишлари хунлар давриданок

⁶¹⁰ Зуев Ю. А. Ранние тюрки... – С. 25.

⁶¹¹ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 156–157.

⁶¹² Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 156; Зуев Ю. А. Ранние тюрки... – С. 32.

маълум бўлган деб ҳисобловчи тадқиқотчилардан бири В. Самолинга кўра, Турк хоқонлигига хос *On Oq* (ўн қабила) усули Хун давлат тузумида мавжуд бўлган «Ўн шох» (ўн дона мугуз) тизимини эслади⁶¹³.

Маълумки, Ғарбий Турк хоқонлигида қўшин «ўнлик тизим»дан ташкил топган эди. Бунинг мисолини қадимги турк битиктошлари, хитой йилномалари ва араб манбаларида келтирилган маълумотлардан топиш мумкин. Жумладан, битиктошларда учрайдиган «Ўн Ўқ» атамасининг ўзиёқ ҳар бири 10 мингдан жангчи етиштириб берувчи 10 та турк қабиласи маъносида бўлган. Хитой йилномаларида Истами (хит. *Шидянми*) хоқоннинг «ўн нафар катта қабиланинг бошлиқлари жами 100 минг жангчи билан ғарбий ўлкалардаги Ху (суғдийлар) мамлакатларини қўл остига олиш учун юборилган»лиги, унинг бешинчи буғин авлоди Ашина Хэлу (*Улуғ (651–657)) «Ўн қабилани бирлаштириб, уларни бошқарарди. Жами юз минг тажрибали жангчилари бор эди» тарзида тилга олинаши⁶¹⁴ ҳам Ғарбий хоқонлик қўшини «ўнлик тизим»дан ташкил топганини тасдиқлайди. Араб тилидаги манбаларда ҳам шунга ўхшаш маълумот учрайди. Жумладан, З. Штарк ибн ал-Факихнинг «Ахбор ал-булдон» (X аср) асарида халифа Ҳишам ибн Абдулмалик (724–743) «турклар ҳукмдори»га элчи юборганда хоқоннинг ҳузурида 10 нафар қўлида байроқ кўтарган отлик хозир бўлгани ва уларнинг ҳар бири 10 минг жангчини ўз байроғи остида тўплаганига доир келтирилган маълумотга эътибор қаратади⁶¹⁵.

Демак, бир-биридан фарқли тиллардаги манбаларда деярли бир хил маълумот учраши Ғарбий Турк хоқонлигида қўшин «ўнлик тизим»дан ташкил топганини кўрсатади. Яъни Ғарбий хоқонлик ҳар бири 10 минг нафардан жангчи етиштириб берадиган 10 та қабила билан боғлиқ равишда «Ўн Ўқ» - «Ўн қабила» деб юритилган.

⁶¹³ Samolin W. Hsingnu, Hun, Turk // CAJ. – Wiesabedn, 1956. – Vol. III, No. 2. – P. 146.

⁶¹⁴ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 291; Taşağıl A. Gök-Türkler. II... – S. 96; Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre... – S. 122, n. 1.

⁶¹⁵ Асадов Ф. Длинные стены: забытая граница с кочевниками-тюрьками Центральной Азии в VII–X // Цивилизации и культуры Центральной Азии в единстве и многообразии. Материалы Международной конференции Самарканд 7–8 сентября 2009 г. – Самарканд–Ташкент, 2010. – С. 38–38.

4. 1. 3. Хоқонликнинг маъмурий аппарати

Хоқонликнинг маъмурий бирликлари турли-туман унвонларга эга амалдор воситасида бошқарилган. Аввало бу масалага доир тадқиқотчилар томонидан билдирилган баъзи диққатга сазовор фикрларга тўхталиб ўтсак. Хусусан америкалик тадқиқотчи Т. Барфилдга кўра, Турк хоқонлиги империя конфедерациялари тартиби бўйича тузилган эди. Яъни Хун империясида бўлгани каби хоқонликнинг уч асосий бошқарув даражаси - шакли (характери) мавжуд бўлган: **1)** империявий ҳокимият ва сарой амалдорлари, **2)** бутун империя худудидаги қабилаларни бошқарадиган хоқонлик амалдорлари, **3)** маҳаллий ўз-ўзини бошқариш масалаларига масъул меросий қабила бошлиқлари.

Тадқиқотчининг фикрича, империяда энг юқори унвон *хоқон* эди, бироқ Хунлардаги *шанюй*дан фаркли ҳолда, ушбу унвонга бир шахс эмас, бир неча шахслар эга бўлишган. Бош хоқон баъзан империянинг таркибий қисмларини бошқариш учун «кичик хоқон»ларни тайинлар эди. Хоқоннинг расмий тахт вориси *ябғу* унвонига эга эди. Афтидан, Турк хоқонлигининг пайдо бўлгунга қадар *ябғу* энг юқори унвон бўлган, чунки Жуан-жуан империяси таркибида бўлган пайтлардаёқ, турклар ўз йўлбошчиси бўлган «улуғ ябғу» бошчилигида кучая бошлаган эди. Хоқонликдаги империявий ноиблар *шад* унвонига эга эди. Улар *ябғу* билан биргаликда империя таркибидаги қабилаларни бошқарар эди. Ушбу унвонлар эгалари *тегин* (шаҳзода) аталиб, улар хоқоннинг ўғиллари, ака-укалари, амакилари ва жиянлари бўлишган. Уларнинг барчаси Ашина хонадонининг аъзолари эди. Империя таркибидаги қабилаларнинг *бек* деб аталадиган ўз бошқарувчилари бўлган. Кучли қабилалар бошлиқлари *элтабар* унвонига, нисбатан кучсизлари эса *эркин* унвонига эга эдилар. Уларнинг барчаси хоқонлик ноибларидан бирига бўйсунарди. Ушбу маҳаллий қабила гуруҳларининг мажмуи Шарқий ва Ғарбий қанотларга, яъни Тўлас ва Тардушга бўлинган. Бевосита бошқарилмаган, нисбатан узоқда жойлашган қабилаларни солиқ йиғиш ва уларни тобеликда тутиш учун хоқон ишончли вакиллар – *тудун* тайинлаган⁶¹⁶.

Т. Барфилднинг ушбу фикрлари умуман олганда тўғри. Фақат

⁶¹⁶ Барфильд Т. Дж. Опасная граница... – С. 111.

унинг фикрлари, асосан, II Шарқий Турк хоқонлиги нуктаи назаридан айтилгани боис⁶¹⁷, бир қатор мунозарали жойлари бор. Аввало, Турк хоқонлиги, айниқса, унинг Ғарбий қаноти - Ғарбий Турк хоқонлиги таркибида нафақат қабила уюшмалари, балки ўтроқ воҳа ҳукмдорликлари ҳам жой олган бўлиб, хоқонликнинг бошқарув характери таърифлашда масалага унинг ҳар иккала хусусияти (кўчманчи ва ўтроқлик)ни назарда тутган ҳолда ёндашиш зарур бўлади.

Агар тадқиқотчининг юқоридаги «2) бутун империя ҳудудидаги қабилаларни бошқарадиган хоқонлик амалдорлари», «кучли қабилалар бошлиқлари *элтабар* унвонига, нисбатан кучсизлари эса *эркин* унвонига эга эди. Уларнинг барчаси хоқонлик ноибларидан бирига бўйсунарди» ва «турклар бевосита бошқарилмаган, нисбатан узоқда жойлашган қабилаларни назорат қилиш, солиқ йиғиш ва уларни тобеликда тутиш учун хоқон томонидан ишончли вакиллар – *тудун* тайинланган» каби фикрларини олиб қарайдиган бўлсак, биринчидан, «империя ҳудудидаги қабилаларни бошқарадиган хоқонлик амалдорлари» деганда 20 дан ортиқ воҳа ҳукмдорликлари бошқаруви ҳам тушуниладими-йўқми ёки хоқонлик уларнинг бошқарувига аралашмаганми мазмунидаги савол туғилади. Ҳолбуки, «хоқонлик амалдорлари» мазкур ҳукмдорликлар бошқарувида бевосита ва билвосита қатнашган бўлиб, бу Чоч, Фарғона, Тўхористон, Кобулистон каби нисбатан йирик воҳа ҳукмдорликларида Ашина хонадони аъзолари (*ябғу*, *шад*, *тегин*), қолганларида (шунингдек, айтиб ўтилган мазкур 4 ҳукмдорликда ҳам) эса *элтабар*, *тудун*,

⁶¹⁷ Тадқиқотчиларнинг кўпчилиги «Турк хоқонлиги» деганда асосий фикрни маркази Ўтуқан (Ғарбий Мўғулистон) бўлган Шарқий Турк хоқонлигига, аниқроғи, унинг иккинчи палласи – II Шарқий Турк хоқонлиги (682–744) даврига эътибор қаратишади. Бунга сабаб хоқонликнинг ушбу қисми кўчманчи муҳитни ўзида яққол акс эттиргани, асосий манбаларнинг, у ҳоқ қадимги турк битиктошлари бўлсин, ҳоқ хитой йилномалари бўлсин, кўпроқ мазкур ҳудудга қаратилгани ва ҳоказолардир. Шунингдек, Ғарбий Турк хоқонлигига доир маълумотларнинг нисбатан тарқоқ, илмий жамоатчиликка оз таниш бўлган манбалар (асосан, сугдий ва бактрий ҳужжатлар, нумизматик материаллар)дан иборатлиги хоқонлик тарихининг турли масалаларини тадқиқ қилиш жараёнида унинг Ғарбий қисмига мурожаат қилишни бирмунча камайтирган. Бироқ модомики, «Турк хоқонлиги» атамаси ишлатилиб, тадқиқот объекти қилиб олинлар экан, унинг тарихига бир бутун сифатида қараш лозим бўлади.

тархон, тутуқ, чўр, эркин каби унвонларнинг учрашида ўз ифодасини топади⁶¹⁸. Айниқса, *элтабар* ва *тудун* унвонларининг мазкур ҳукмдорликлардан бир қанчасига алоқадор ёзма ёдгорликлар (хитой йилномалари, суғдий, бақтрий ҳужжатлар ва тангалар)да ўрин олиши ҳоқонлик бошқарувига хос ушбу тартибнинг нафақат кўчманчи қабилаларга, балки ўтроқларга ҳам жорий қилинганидан дарак беради (*қаранг*: илова XIII).

Хуллас, юқорида кўриб чиқилган мисоллар орқали Ғарбий Турк ҳоқонлиги ҳудуди маъмурий жиҳатдан асосан қуйидагича бирликлардан иборат бўлган деб ҳисоблаш мумкин: 1) *марказ*: Талас, Чу ва Или дарёлари ҳавзалари, яъни Еттисув–Юлдуз водийси – Жунғориянинг катта бир қисмидан ташкил топган «давлат улуси». Ушбу маъмурий бирлик ўнта қабиладан иборат бўлиб, «Ўн Ўқ» деб аталарди ҳамда *Дулу* ва *Нушиби* каби икки қанотга бўлинарди. Ўз навбатида иккала қанот 5 нафардан қабилани ўз ичига оларди ва ҳар бир қабила бошида бирор бошлиқ турарди. Мазкур қанотларнинг биринчисида 5 нафар чўр ва иккинчисида эса 5 нафар *эркин* ҳоқонлар номидан бошқарув ишларини амалга оширарди; 2) *марказга тобе*: ўзининг ярим мустақил бошқарув ҳудудига эга вассал кўчманчи қабилалар. Булар Жануби-Ғарбий Олтой, Тяншаннинг шимолий қисми, Иртиш ҳавзаси, Сирдарёнинг ўрта ва қуйи ҳавзаси, Волга–Урол бўйи, Шимолий Кавказ ҳамда Қора денгизнинг шимолида яшаб, ўз маҳаллий бошқарувига эга турли-туман қабила ва уруғлар эди. Улар мавқеига қараб, ҳоқонлик томонидан *элтабар* ёки *эркин*лар воситасида назоратда тутиларди; 3) *вассал* воҳа ҳукмдорликлари. Ҳар бири ўзининг маҳаллий бошқарувчи сулолаларига эга Шарқий Туркистон, Амударё–Сирдарё оралиғи ва унга туташ ҳудудлар, Афғонистон, Шимолий Ҳиндистон, Хуросондаги воҳа ҳукмдорликлари мустақил ўз ички бошқарувини сақлаган бўлиб, ҳоқонлик томонидан тобе ҳукмдорларга *элтабар* унвони берилиб, улар *тудун* унвонли вакиллар орқали назоратда тутиларди. Воҳа ҳукмдорликларининг кўпчилигида бошқарувчилар қадимий маҳаллий сулолаларга мансуб бўлса, салмоқли бир қисмида эса келиб чиқиши ҳоқонларга

⁶¹⁸ Согдийские документы... II. – С. 80–85, 144–146; Sims-Williams N. Bactrian Documents from... – Р. 74, 82, 88, 94, 98, 106, 110; Бабаяров Г. Древнетюркские монеты..., – С. 46–62.

тақалувчи шахзодалар ўз сулоласига асос солган эдилар.

4. 2. Хоқонликнинг бошқарув марказлари

Марказий Осиёда қадим ва ўрта асрларда мавжуд бўлган ҳар қайси давлат уюшмаси ўзининг бир неча бошқарув марказларига – пойтахт, ёзлик ва қишлик қароргоҳларга эга бўлган. Бу, асосан минтақанинг кўчманчи ҳўжалик тарзи устувор халқлари томонидан барпо этилган давлат уюшмаларида яққол кўзга ташланади. Кўпроқ хитой йилномларидаги маълумотлар асосида Хун, Қанг каби кўчманчи давлатларда бир вақтда ёзлик ва қишлик қароргоҳлардан ташкил топган бошқарув марказлари мавжуд бўлгани ҳақида маълумотлар бор. Шунингдек, Марказий Осиёнинг ўтроқ ҳудудларини эгаллаб, бу ерларда ўз давлатини қурган, келиб чиқиши кўчманчи этнослар билан алоқали сулолалар ҳам аجدодларига хос анъанани давом эттирган ҳолда янги муҳит – ўтроқ-деҳқончилик тарзи ҳукмрон ҳудудларда бир вақтнинг ўзида иккита қароргоҳ; ёзлик ва қишлик қароргоҳдан бошқарув маркази сифатида фойдаланганликлари маълум. Жумладан, Кушон империяси, Эфталитлар давлати каби келиб чиқиши кўчманчи муҳитга алоқадор бўлиб, ўтроқ ҳудудларда ўз тамал тошини қўйган давлатларнинг 2 тадан бошқарув маркази бўлгани манбаларда қайд этилади⁶¹⁹.

Ўз давлатига Олтой тоғларининг жанубий этакларида асос солган ашина қабиласи вакиллари эса қисқа муддатда Узоқ Шарқдан то Амур дарёгача бўлган ҳудудни бирлаштирган йирик салтанат соҳибларига айлангач, ҳудудларини Шарқий ва Ғарбий қанот каби икки қисмга тақсимлаб бошқара бошлаши натижада иккита бошқарув марказининг пайдо бўлишига олиб келади. Бир вақтнинг ўзида, ҳам Шарқий қанот бошқарувчиси, ҳам бутун хоқонликнинг олий ҳукмдори мавқеидаги Муқан хоқон (553–572) ўз ҳокимият маркази бўлмиш қароргоҳини Ордос (Шимолий Хитой)да барпо этган бир паллада, Ғарбий қанот бошқарувчиси Истами ўз ҳокимият маркази сифатида Тяньшаннинг марказий қисмида жойлашган Юлдуз водийсидаги Эк-тоғ (Оқ-тоғ)ни танлайди. Фақат мазкур қанотдаги бошқарув марказларининг турли даврларда фаркли ҳудудлар билан боғлиқ

⁶¹⁹ Konukçu E. Akhunlar // TÜRKLER, 1. – Ankara, 2002. – S. 827–830.

Илова I. Чочда зарб этилган Фарбий Турк хоқонлиги тангалари

I. Чочда зарб этилган Фарбий Турк хоқонлиги тангалари

II. Ферғанада зарб этилган Ашша хонадонига оид тангалар

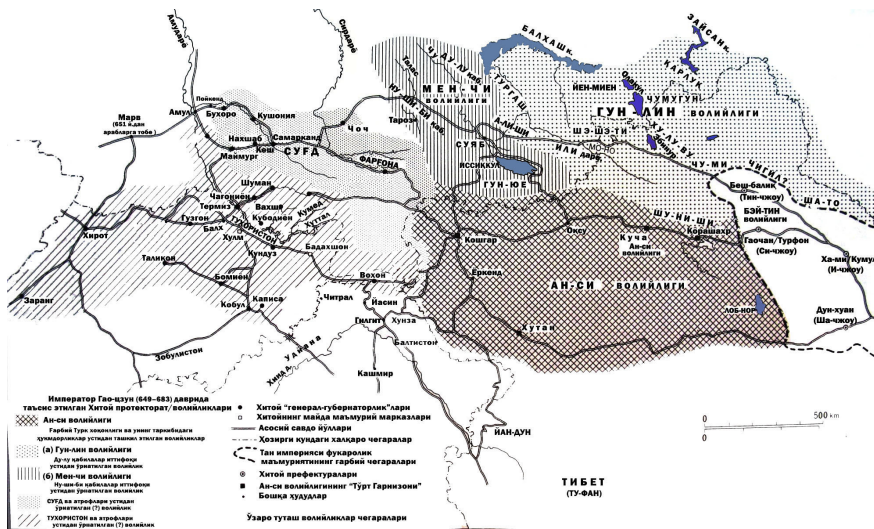

III. Сувд (Самарқанд)да зарб этилган сувд-турк тангалари

IV. Тўхористонда зарб этилган туркий тангалар

Илова II. Фарбий Турк хоқонлигида Бебосита ва Бибосита тангалари

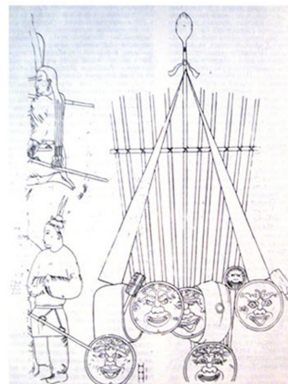
Илова III. Император Гао-цзун (649-683) даврида Марказий Осиёдаги Хитой волийликлари
(The Cambridge History of China. Vol. 3, 1993. Map 8.)

1

2 а

2b

Илова VI. Фарбий Турк хоқонлигига алоқадор байроқ ва туғлар
(Еттисув - 1, Афросиёб / Самарқанд - 2 а-б)

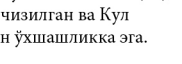
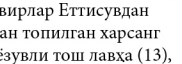
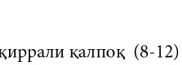
1 а

1 б

3

13

14

15

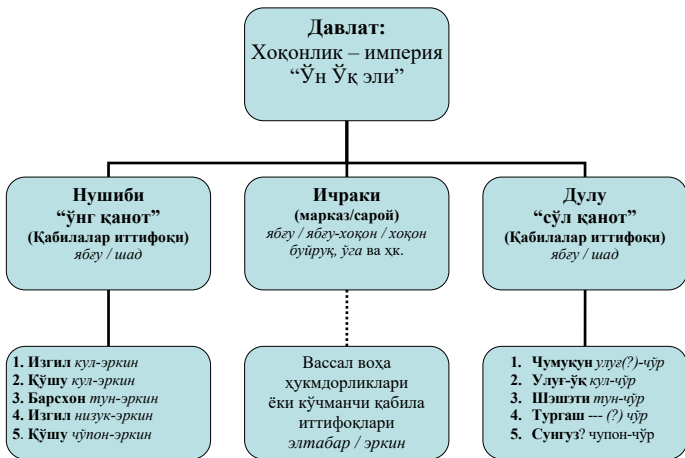

16

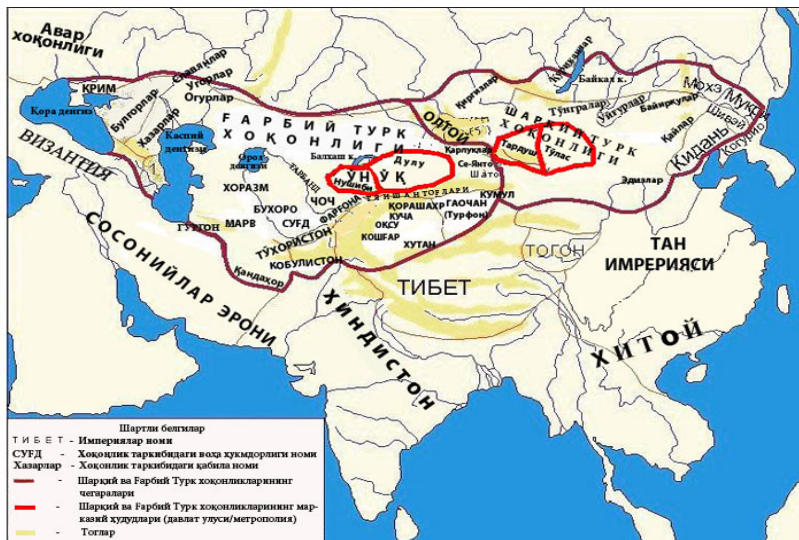
Илова VII. Фарбий Турк хоқонлиги тангаларидаги тасвирларда ўрин олган уч қиррали қалпоқ (8-12) қадимги туркларда мифологиясига хос илоҳа Умай рамзи бўлиб, бундай тасвирлар Еттисувдан топилган балбаллар (тош ҳайкаллар), камар тақинчоқлари (1-3, 5-7), Олтойдан топилган харсанг тош (4) сиртида учрайди. Улар Мўғулистон топилмалари: қадимги турк-рун ёзуви тош лавҳа (13), Билга хоқон ёдгорлигидан чиққан тожда ўрин олган (14), тош лавҳа сиртига чизилган ва Кул Тегин ҳайкалининг бош қисмида акс этган ҳумо қуши тасвирлари билан яқин ўхшашликка эга.

№	Унвоҥлар	Эпитетлар		Унвоҥлар	Эпитетлар
1	айгучи	Апа	24	тудун	себег/себук
2	бек	Алп	25	тутук	соқол
3	битикчи	ануш (нишу?)	26	ўга	сир
4	буйрук	*ару	27	чабиш	тай
5	бўйла	Арслон	28	чигши	тарду
6	идук-кут	баходур	29	чур	тирак/тиргак?
7	ичраки	Бага	30	Шад	*тэриш
8	инанчу	Барс	31	шадапит	тўнга
9	йарган	бангу/мангу	32	элтабар	тўгон
10	мингабоши	Билга	33	эркин	тулу (?)
11	бешюзбоши	Бўгу	34	қан (хон)	тун
12	юзбоши	Бўри	35	қаган (хоқон)	турум
13	*элликбоши	Бўгра	36	катун (хотун)	шегуй (?)
14	*ўнбоши	*йелби	37	кунчуй	*қари
15	сангун	Йенчу	38	Ябгу	қапан
16	субоши	йўлуг	39	ялабач/элчи	қора
17	тархон	Йуқук	40		кут/кутлуг
18	тамган	Инал	41		эл
19	тамгачи	*ирбис	42		*элиг
20	тайангу	ишбара	43		эр
21	тегин	кул/кули/кулуг	44		эв
22	тэркэн	Куч	45		улуг
23	тўманбоши	*низук (нишу?)	46		ўнг (?)

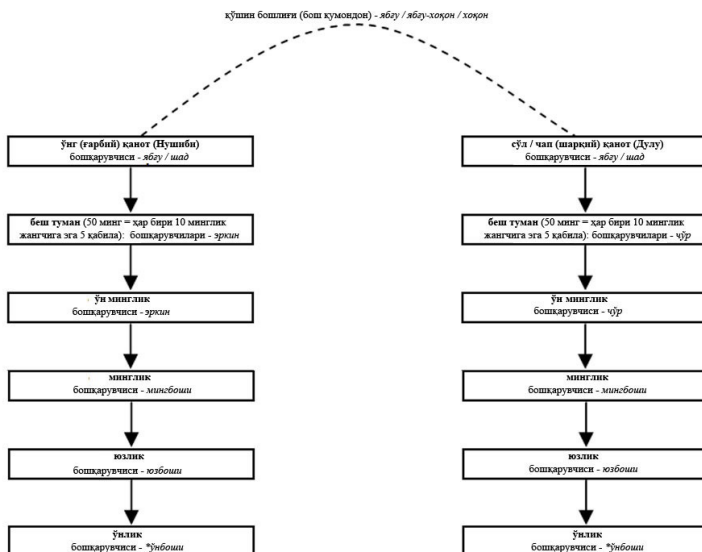
**Илова VIII. Хоқонликнинг унвоҥлар тизимига хос мансаб ва лавозимлар ҳамда
унвоҥлар ва эпитетлар**

Илова IX. Ғарбий Турк хоқонлигининг ижтимоий-сиёсий ҳолати: давлат шакли, маъмурий тўзилиши, марказ, канот бошқарувчилари ва вассалларга берилган унвонлар

Илова X. Ғарбий Турк хоқонлигининг энг юксалган давридаги чегара ҳудудлари

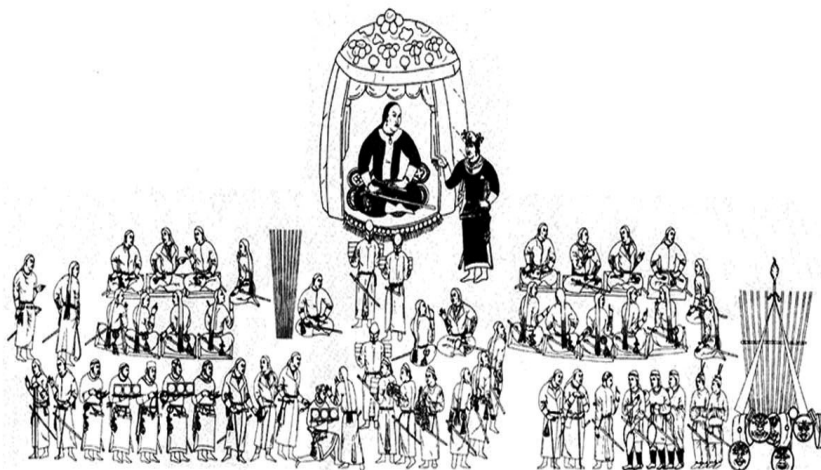
Илова XI. Ғарбий Түрк хоқонлигининг ҳарбий-маъмурий тузилиши ва "ўзлик" тизими

Илова XII. Ғарбий Түрк хоқонлиги ҳамда унинг таркибидagi вассал воҳа ҳукмдорликлари ва қабилаларнинг тахминий ҳудудлари (6-аср охирлари - 7-аср иккинчи чораги)

Илова XIV. Ғарбий Турк хоқонлигининг бошқарув марказлари: Эк-тоғ (мак қароргоҳ), Суяб (бош қароргоҳ), Минг-булак (ёзлик қароргоҳ), Жабғуқат (кишлик қароргоҳ)
(В. Бровольниги "Бүгін Осиёнинг тарихий атласи" асари асосида. Карта: Bretzel Y. An historical atlas of Central Asia – Leiden-Boston, Brill, 2003.)

Илова XV. Афросиёб (Самарқанд) деворий расмларининг Ғарбий залида Ғарбий турк хоқони, туркий сарой амалдорлари ва мулозимлар тасвирланган (М. Моде ва Э. де ла Вессьер (2006 й.) талқини)

равишда учрашини ҳар ҳолда, бундай марказларнинг бошқа жойларга кўчирилгани ва қароргоҳлар ўзгариб тургани билан изоҳлаш мумкин. Эҳтимол, Эк-тоғнинг асосан баланд тоғлар билан ўралган тор водийда жойлашгани ва стратегик жиҳатдан ноқулай жойлашганлиги тез орада Ғарбий қанот бошқарув марказининг бошқа жойга кўчирилишига олиб келган.

Давлатнинг бошқарув маркази бўлган ўрда иккала қанот (яъни Шарқий ва Ғарбий Турк хоқонликларининг ўз ички қанотлари) ўртасида – *ичраки* (марказ)да ўрин олган бўлиб, у Ғарбий Турк хоқонлигида Суяб (Оқ-бешим / Еттисув)⁶²⁰, Шарқий Турк хоқонлигида Ўтукан⁶²¹ (Мўғулистон)да жойлашган эди. «Ўрда»нинг қоқ ўртасида хоқоннинг «ўтоғи»и ёки «саройи»и жой олган бўлиб, хоқон ушбу жойда яшарди. Саройда хоқон ҳузурида йиғилган пайтда амалдорлар ўз мавқеига кўра жой олишарди. Хоқоннинг орқасида ва ёнида хонадон аъзолари; хоқоннинг инилари, жиянлари ва ўғиллари, иттифокчи қабила / уруғ вакиллари, ўнгда юқори мартабадаги *шадапит* (унвонли) *беклар* ва сўлда *тарқат* (тархонлар) ва *буйруқ* (вазир) *беклари* каби амалдорлар саф олишарди⁶²². Бу ҳақда хоқон номидан битиктошларда ифодаланган қуйидаги сатрлар муайян тасаввур бера олади:

«Сўзимни тугал эшитгил! Кейинимдаги ини, жияним, ўғил(лар)им, иттифок уруғим – халқим, ўнгдаги шадапит беклар, сўлдаги тархонлар, буйруқ беклари»⁶²³.

Айни пайтда Ғарбий Турк хоқонлигининг бир неча бошқарув марказлари – *ўрдалари* бўлганлиги турли тиллардаги манба маълумотлари асосида ўз тасдиғини топади. Фақат бир вақтнинг ўзида бир

⁶²⁰ Кызласов Л. Р. Городская цивилизация Срединной и Северной Азии: исторические и археологические исследования. – М.: Вост. лит. 2006. – С. 342–346.

⁶²¹ Ўтукан – Жанубий Олтой тоғлари шаркидаги тоғлар ёки Хангай тоғларидаги водий (**Thomsen** V. Orhon ve Yenisey yazıtlarının ilk çözümü. İlk Bildiri. Çözölmüş Orhun yazıtları (Türkçe terc. V. Köken). – Ankara 1993. – Б. 179).

⁶²² Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 89; Koca A. Eski Türklerde Devlet Geleneği... – S. 833; Джуманалиев Т. Д. Эволюция каганской власти... – С. 185.

⁶²³ Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 89; Tekin T. Orhon yazıtları..., – S. 34–35.

неча ўрдаларнинг мавжудлиги ҳокимиятдаги тарқоқлик ёки бошқа омиллар билан боғлиқ бўлмай, балки қадимги марказий осиёликларга, шу жумладан, қадимги туркларга хос анъана – ёзлик, қишлик, стратегик марказ сингари бир неча қароргоҳларнинг бўлиши билан алоқадордир.

Қуйида Ғарбий ҳоконликнинг бутун фаолияти давомида унинг бошқарув марказлари ёки қароргоҳлари моҳиятида бўлган жойлар кўриб чиқилади.

4. 2. 1. Пойтахт

Фарқли тиллардаги ёзма манбаларда Ғарбий Турк ҳоконлигининг бошқарув марказлари турли ҳудудлар билан боғлиқ ҳолда фарқли номларда келтирилади. Бу, асосан, марказий осиёлик кўчманчиларга хос анъана – бир вақтнинг ўзида бир неча қароргоҳлар мавжуд бўлиши билан боғлиқ бўлса-да, бироқ ҳоконликнинг бутун тарихи мобайнида битта шаҳарнинг асосий бошқарув маркази – пойтахт ва-зифасини ўтагани кўзга ташланади. Хусусан, хитой, араб ва тибет манбаларидан Суяб шаҳри Ғарбий Турк ҳоконлигининг пойтахти бўлгани аён бўлади.

Суяб.

Хитой йилномаларида Ғарбий Турк ҳоконлигининг асосий бошқарув маркази - пойтахти сифатида *Суйе* (Суяб), араб манбаларида эса *Суйаб* шаҳри қайд этилади⁶²⁴. Тадқиқотчиларнинг эътирофи этишича, Суяб шаҳри Ғарбий Турк ҳоконлигининг бош қароргоҳи ва тижорат маркази эди. Ҳозирда ушбу шаҳар харобалари Тўқмоқ шаҳридан 8 км масофада жойлашган Оқ-Бешим (Ак-Бешим) тепалиги ўрнидадир⁶²⁵. Ўз вақтида Сюан Цзан Суябнинг жойлашувини қуйидагича таърифлаганди:

«Тиник кўл (Иссиқ-кўл)дан шимоли-ғарбга томон 500 ли (250 км)дан кўпроқ масофа юрилгач, *Суй-е* (Суяб) дарёси бўйидаги шаҳарга борилади. Ушбу шаҳар айланасига 6–7 ли. Унда турли мамлакатлардан бўлган савдо-

⁶²⁴ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 286–287, 295–296; История ат-Табари... – С. 185, 243.

⁶²⁵ Семенов Г. Л. История археологического изучения Ак-Бешима // Суяб. Ак-Бешим. – СПб., 2002. – С. 4–10; Горячева В. Д. Городская культура... – С. 41–42.

гарлар ва ху (ўтроклар, сугдий)лар аралаш яшашади. *Суй-едан* ғарбга тўғри йўналишда ўнлаб бир хил шаҳарлар ўрин олган бўлиб, уларнинг ҳар қайси ўз бошқарувчисига эга. Гарчи улар бир-бирига қарам эмас, бироқ барчаси *Тукюе* (турк)ларга бўйсуняшади»⁶²⁶.

Суяб шаҳри Ғарбий Турк хоқонлигининг асосий қароргоҳи сифатида бир неча бор хитой йилномаларида қайд этилган бўлса-да, унинг ўрни яқин вақтларгача аниқ кўрсатиб берилмаган эди. Ўз вақтида В. В. Бартольд Суябни Иссиқкўлдан ғарброкда излашни таклиф қилган бўлса, кейинчалик эса уни Оқ-Бешим харобаси билан тенглаштирган эди⁶²⁷. Бироқ унинг ушбу таклифи бошқа тадқиқотчилар томонидан қабул қилинмасдан келди. Ўз вақтида А. Н. Бернштам Суябни Чон-Кемин водийсидаги (Қирғизистон) Новороссийск қишлоғи ёнидаги шаҳар харобаси билан тенглаштиргач⁶²⁸, бу фикр бошқа тадқиқотчилар орасида кенг ёйилди.

Инглиз туркологи Ж. Клосон археологик қазилар натижаси ва нумизматик топилмаларга таянган ҳолда Оқ-Бешим шаҳар харобасини Суяб билан тенглаштиришни таклиф қилган⁶²⁹. Бироқ ўша пайтда совет тарихчилари ва археологлари уни қўллаб-қувватлашмасдан, А. Н. Бернштамнинг Суяб Чон-Кемин водийсида жойлашгани ҳақидаги фикрига тарафдор бўлишди⁶³⁰. XX аср 80- йилларида маҳаллий аграр мутахассислар ер ҳайдаш ва шаҳар харобаси ички қисмини қисман шудгор қилиш давомида тасодифан археологик кашфиёт қилишди, яъни улар қалъа деворлари атрофида жойлашган ибодатхонанинг қолдиқлари ва тепаликларни топишди. Бу эса Ж. Клосон фаразининг тасдиқланишига олиб келди. Оқ-Бешимдан топилган будда ёдгорлик тоши парчасида хитой ёзуви мавжуд бўлиб, синолог Г. П. Супруненко томонидан тадқиқ қилингач, унда *Сун-чжень* (луғ. «Суяб шаҳри») қалъа комендантлари ёрдамчиси Ду Хуай деган кимсанинг фаолияти

⁶²⁶ Камышев А. М. Раннесредневековый монетный комплекс Семиречья. История возникновения денежных отношений на территории Кыргызстана. – Бишкек, 2002. – С. 19; Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre ... – S. 110–113.

⁶²⁷ Бартольд В. В. О христианстве в Туркестане в домонгольский период // Сочинения. V. – М.: Наука, 1964. – С. 281–283.

⁶²⁸ Бернштам А. Н. Труды Семиреченской археологической экспедиции «Поселение Чуйской долины». МИА, вып. 14. – М.-Л., 1950. – С. 12-14, 21-22.

⁶²⁹ Clauson G. Ak-Beshim Sûyâb // AM. – Paris, 1961. – Vol. 4. – P. 126–127.

⁶³⁰ Камышев А. М. Раннесредневековый монетный комплекс... – С. 19.

улуғлангани хусусидаги маълумот аниқлади. Хитой йилномаларига кўра, VII асрнинг 80- йилларида худди шу исмдаги киши Суяб қалъасининг комендант ва ноиб бўлган⁶³¹.

Суяб шаҳри хоқонликнинг пойтахти бўлганини тасдиқлайдиган маълумот бошқа тиллардаги манбаларда ҳам сақланиб қолган. Хусусан, қадимги тибетча «Хукмдорликлар каталоги»да Тибетнинг қўшнилари сифатида кўрсатилган «саккизта шимолий ўлка»нинг пойтахти сифатида *Šūbaliq* номи учрайди. Мазкур жойни қадимги туркча *Чубалиқ*, яъни «Чу (дарёси қирғоғидаги) шаҳар» деб тиклаш мумкин. Дарвоқе, баъзи тадқиқотчилар тибет манбасидаги Шубалиқ кўрғонини Маҳмуд Кошғарийда асарида учрайдиган Балосоғун шаҳрининг ёнидаги «Шу шаҳри» билан тенглаштиришади⁶³². Бундан чиқадики, Шубалиқни Суяб шаҳри билан тенглаштириш ва уни Суябнинг туркий номи деб талқин қилиш мумкин.

Ёзма манбаларда, асосан, хитой йилномаларида баъзан «фалончи хоқон қароргоҳини фалон худудга кўчирди» мазмунида қайдлар учраса-да, уларда Ғарбий хоқонлик билан боғлиқ воқелиklar баён қилинар экан, воқеалар марказида доимо Суяб шаҳрининг туриши унинг хоқонлик учун пойтахт вазифасини ўтаганидан дарак беради.

4. 2. 2. Қароргоҳ ва стратегик марказлар

Юқорида айтиб ўтилганидек, марказий осийлик кўчманчилар аънаси бўйича бир вақтнинг ўзида давлатнинг бир неча бошқарув марказлари қароргоҳлари бўлиб, улар ҳар хил вазифаларни бажарар эди. Хусусан, Ғарбий Турк хоқонлигида асосий бошқарув маркази – пойтахтдан ташқари яна ёзлик ва қишлик қароргоҳлар бўлгани, ҳукмдорлар йилнинг муайян вақтларида ушбу марказларда туриб давлат бошқарувини олиб борганликлари маълум. Жумладан, хитой роҳиби Сюан Цзан роҳиби Сюан Цзан (629–645) Тароз яқинида *Бин-йу* (қад. турк. *Бинг-йул* – «Минг-булоқ») деб аталувчи, мингга яқин катта-кичик булоқлар ва мўл ўтлоқларга эга тоғ борлиги, бу ерда ов қилиш ёки ёввойи ҳайвонларни ўлдириш хоқон томонидан

⁶³¹ Лубо-Лусниченко Е. И. Сведения китайских письменных... – С. 123.

⁶³² Uray G. The Old Tibetan sources... – P. 300.

манъ қилинганини ёзиб, уни Ябғу-хоқоннинг ёз ойларида иссиқдан сақланадиган махсус жойи ўлароқ таърифлаган эдики⁶³³, ушбу маълумот мазмунидан бу ер хоқонлар учун ёзлик қароргоҳ вазифасини бажаргани пайқалади.

Манбаларда хоқонликнинг шу ва шунга ўхшаш бир неча қароргоҳлари қайд этилган бўлиб, уларни қуйидагича келтириш мумкин:

Эк-тоғ.

Земарх бошчилигидаги Византия элчилик хайъати 568 йилда *’Εκτάγ* (Эк-тағ)да Сизабул (Истами) ябғунинг хузурида бўладилар⁶³⁴. Яна бир Византия элчиси Валентин 576 йили худди шу жойда Истамининг ўғли ва вориси бўлмиш Тарду (576–603) билан кўришади. Ушбу элчиликлар тафсилотини ёзган Византия тарихчиси Менандр *Эк-тағ* (Эк-тоғ) сўзини «Олтин-тоғ» шаклида таржима қилади⁶³⁵. Асарини 630 йилда ёзган византиялик бошқа бир тарихчи Феофилакт Симокатта ўз асарида турк хоқонининг қароргоҳи жойлашган «Олтин-тоғ» ҳақида қуйидагича маълумот келтиради: *«Туркларда шундай қонун борки, унга кўра, энг қудратли хоқон олтин тоғ устида жой олади. Бу тоғ ўзининг унумдорлиги, сермева ва подага бойлиги билан ажралиб туради. Соғлиқ учун фойдали ва бу ерда зилзила жуда кам содир бўлади»*⁶³⁶.

Мазкур жойнинг айнан қаерда жойлашгани ҳақида тадқиқотчилар турлича фикр билдиришган. Жумладан, Э. Шаванннинг фикрича, *’Εκτάγ* хитой йилномаларидан «Суй шу»да *А-кие* шаклида, «Тан шу»да эса *«Бэй-шан (луг. «Оқ-тоғ») деб аталадиган Акие-тиен тоғи»* жумлалари мисолида учраб, Шаркий Туркистондаги Куча шаҳридан шимолда жойлашган «Оқ тоғ»ларга тўғри келади⁶³⁷. Тадқиқотчига кўра, *Акие* ва *Акие-тиен* сўзлари асли *Ақ-тағ* (Оқтоғ) бўлган туркий топонимнинг хитой иероглифларида берилишидир.

⁶³³ Зуев Ю. А. Ранние тюрки... – С. 269; Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi’ne göre ... – S. 115, n. 1.

⁶³⁴ Пигулевская Н. В. Сирийские источники... – С. 75.

⁶³⁵ Moravcsik G. Byzantinoturcica..., – P. 122; Шювен П. О Византийских посольствах ... – С. 35.

⁶³⁶ Шювен П. О Византийских посольствах... – С. 36.

⁶³⁷ Chavannes E. Documents sur les... – P. 235–237; Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 300–301.

Шу ўринда, Тунюкук битиктошида Элтариш хоқон томонидан 689 йилда тургашларга қарши амалга оширилган сафар асносида тилга олинган «Эк-тағ»ни эслаш кифоя⁶³⁸.

Э. Шаванн ўз фикрининг тасдиғи сифатида Текес⁶³⁹ дарёсининг шимолий томонида жойлашган тоғ номи ҳозиргача маҳаллий аҳоли тилида *Алтан тав* (Олтин тоғ) деб аталишини келтириб ўтади⁶⁴⁰. Шу ўринда Тяншан тоғлари жанубий тизмаларининг Куча хукмдорлигига яқин қисмлари қадимги маҳаллий аҳоли (тўхорлар) томонидан «Оқ тоғлар» деб юритилгани ва ушбу хукмдорлик номининг хитой манбаларида *Цюйцзы* (Кюйцзи) деб номлангани диққатга сазовордир. Тадқиқотчиларнинг фикрича, маҳаллий тўхор халқи тилидаги «оқ» маъносидаги *kutsi* сўзи ҳам мазкур тоғ номи билан алоқадордир⁶⁴¹.

Қисқаси, Эк-тоғнинг жойлашуви бўйича дастлаб Э. Шаванн томонидан билдирилган фикрлар аксарият тадқиқотчилар томонидан қабул қилинган. Шунга қарамай бу масалада фарқли қарашлар давом этиб келаётир. Масалан, П. Шювенга кўра, *Эк-тоғ*ни «олтин» сўзи билан боғлаш рамзий маъно касб этган, аслида у анча ғарбда жойлашган Талас атрофларидаги жой бўлиши керак⁶⁴². Тадқиқотчининг фикрича, *Эк-тоғ* – Олтин-тоғ шаклида «олтин» сўзига алоқадор ном билан аталиши рамзий ва империял аҳамиятга эга бўлиб, буни Чингизийларда «Олтин Ўрда» мисолида учратиш мумкин. Анъана бўйича «Олтин ўрда» доимо меросий ўлароқ, бошқарувчи хонадон аъзоларидан биридан иккинчисига ўтувчи катта тармоқ (уруғ) қароргоҳи эди. Шунга ўхшаш Ғарбий хоқонликнинг бош қароргоҳи қаерда жойлашмасин «Олтин тоғ» деб аталган бўлиши мумкин.

Эк-тоғатамасининг юнон манбаларида «маъноси «Олтин тоғ»дир» шаклида талқин қилинганидан келиб чиқиб, баъзи тадқиқотчилар Ғарбий хоқонлик марказини битиктошлардаги *Алтур-йиш* – Олтой

⁶³⁸ Tekin T. Orhon Yazıtları... – S. 101.

⁶³⁹ *Текес дарёси* – Юлдуз водийси (ХХР таркибидаги Шинжонг Уйғур автоном райони (Шарқий Туркистон)даги Тяншан (Тангритоғ)нинг шимолида жойлашган (*Қаранг*: Бўриев О. Темурийлар даври ёзма манбаларида... – Б. 128).

⁶⁴⁰ Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 301.

⁶⁴¹ Крюков М. В. Восточный Туркестан в III в. до н. э. – VI в. н. э. // Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Очерки истории. Под. ред. С. Л. Тихвинского, – Б. А. Литвинского. – М., 1988. – С. 281.

⁶⁴² Шювен П. О Византийских посольствах... – С. 35–36.

тоғларида жойлашган, деб ҳисоблайдилар⁶⁴³.

Япон тадқиқотчиси Н. Мидори фикрича, Истамининг пойтахти Юлдуз водийсида жойлашган Кичик Юлдуз дарёси яқинида жойлашган бўлиб, бу ерда ҳозирги номи Эшекбашы-ола деб аталувчи баланд тоғ бор. Бу ердан Куча 160 км масофада жануби-ғарбда жойлашган⁶⁴⁴. Яна бир япон турколог Т. Осавага кўра, айнан шу тоғ Эк-тоғ бўлиши мумкин. Боиси қадимги турк қабилалари томонидан мазкур тоғ муқаддас деб билинган. Тадқиқотчи ўз фикрининг тасдиғи сифатида Византия элчилари ташриф буюрган йилларда Истами Тяньшан тоғларининг шимолидаги Или дарёси ҳавзаларида истиқомат қилувчи *Теле* қабилалари иттифоқини бўйсундириш учун фаолият юритганига доир маълумотларни келтиради. Элчилар Истамини фақат шу йўналишга яқин манзилда учратганлигини таъкидлаган Т. Осава Эк-тоғни Олтой тоғлари билан тенглаштириш асоссиздеб ҳисоблайди. Унга кўра, бу ер «Оқ тоғ» бўлиб, Куча шаҳридан шимолдаги, хитой йилномаларида *Аку-да* шаклида учрайдиган тоққа тўғри келади. Шу боис, Ғарбий хоқонлиқнинг илк қароргоҳини Олтой тоғларида эмас, Тяньшан тоғларидаги Юлдуз водийсида бўлгандек ҳисоблаш керак⁶⁴⁵.

Хуллас, бугунги кунда ақсарият тадқиқотчилар Эк-тоғ Ғарбий хоқонлиқнинг илк қароргоҳи бўлгани ҳамда унинг Марказий Тяньшаннинг Текес ва Кунгес дарёлари ҳавзасидаги Юлдуз водийсида жойлашган манзил экани борасида ҳамфикр дirlар.

Беш-балиқ.

Қадимги турк битиктошларида Беш-балиқ (луғ. «Беш шаҳар») шаклида тилга олинган ва стратегик жиҳатдан муҳим мавзеда жойлашган⁶⁴⁶ ушбу жой Ғарбий Турк хоқонлигининг илк

⁶⁴³ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 76.

⁶⁴⁴ Osawa T. The cult-religious relation... – P. 53.

⁶⁴⁵ Osawa T. The cult-religious relation... – P. 53.

⁶⁴⁶ Беш-балиқ, ҳам Шарқий Туркистондаги хоқонликка вассал воҳа ҳукмдорликлар (Турфон, Кумул)га, ҳам Хитойга яқин жойлашган шаҳар бўлиб, бу ерда турли этнослар: тўхорлар, турклар, суғдийлар ва хитойлар яшашган. Бу унинг номи хитойча *Бейтин* (луғ. «Беш шаҳар»), суғдийча *Панчкат* (луғ. «Беш шаҳар») шаклларида учрашида ҳам ўз ифодасини топган (Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 128; Лурье П. Б. Историко-лингвистический анализ согдийской топонимии. Дисс. кандидата филологических наук. – СПб., 2004. – С. 93).

қароргохларидан бири бўлган деб ҳисобланади. Хусусан, Т. Осавага кўра, 583–587 йилларда ҳукмронлик қилган Апа хоқон (Далобян / Тўраман) ўз бошқарув маркази сифатида Юлдуз водийси (ҳар ҳолда Эк-тоғ. – *Ғ. Б.*)ни танлагач, бири шимолда, бири эса жанубда жойлашган иккита «кичик хоқонлик» таъсис қилади. Шимолдаги «кичик хоқонлик»нинг қароргоҳи Беш-балиқ (Жимсар / Турфон)да, жанубдаги қароргоҳ эса Минг-булоқ (Мерке / Еттисув)да жойлашади⁶⁴⁷. Унинг невараси Чўра хоқон (603–610) ҳам худди шунга ўхшаш «кичик хоқонлик»лар ташкил қилиб, уларнинг қароргохларини ушбу мавзеларда куради⁶⁴⁸.

Мазкур ҳар иккала ҳукмдордан аввал ҳам Беш-балиқ Ғарбий хоқонликнинг бошқарув марказларидан бири бўлганини тасдиқловчи далиллар мавжуд. Баъзи тадқиқотчиларнинг фикрича, 563 йилда Турк хоқонлигининг бош ҳукмдори Муқан хоқон (553–572) марказий бошқарувни Ўтукан (Мўғулистон)га кўчириб, пойтахтни ўша ерда қургач, айна йилда Ғарбий қанотдан масъул Истами ябғу Юлдуз водийсини қароргоҳ сифатида танлайди⁶⁴⁹. Бунгача ўтган 10 йилдан ортиқ вақт мобайнида Турк хоқонлигининг бошқарув маркази ягона бўлиб, баъзи тадқиқотчилар фикрича, у Беш-балиқ атрофида, баъзиларга кўра эса Олтой тоғларининг жануби-шарқидаги даштликда жойлашган эди⁶⁵⁰. Биринчи фикр тарафдорлари Жуанжуан хоқонлиги кўл остида ўз хўжайинларига тоғли жойда темир қазиб бериш билан шуғулланган ашина қабиласи яшаган ҳудуднинг Турфон воҳасининг шимолидаги тоғларга тўғри келишини таъкидлашадики, бу ер Беш-балиққа яқин бир жой эди. Дарвоқе, С. Г. Кляшторный хитой манбаларида ашина қабиласи аجدодларининг дастлаб Ғарбий денгиз атрофида истиқомат қилиб, кейинчалик шарққа силжигани ва Гаочан (Турфон)нинг шимоли-ғарбидаги тоғлар орасидаги водийда, аниқроғи, ғорда яшай бошлашгани ҳақидаги ривоят асосида ашина туркларининг хоқонликка асос солиш арафасидаги макони Турфон воҳасига тўғри келишини олға суради⁶⁵¹. Бир қатор япон та-

⁶⁴⁷ Osawa T. The cult-religious relation... – P. 54.

⁶⁴⁸ Osawa T. The cult-religious relation... – P. 54.

⁶⁴⁹ Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre ... – S. 2.

⁶⁵⁰ Osawa T. The cult-religious relation... – P. 48.

⁶⁵¹ Кляшторный С. Г. Памятники древнетюркской письменности... – С. 390–395; Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-
237

рихчилари, хусусан, Т. Осава хоқонликнинг илк таянч худуди Тяншан тоғларининг шарқидаги Богдо-ола (*хит.* Богдошан) тизмалари этаклари бўлганини илгари суради⁶⁵². Тадқиқотчига кўра, хоқонлик асосчиси Бумин (Туман) 552 йилда Жуан-жуан ҳукмдори Анагуай хоқонга Хами (Кумул)нинг шимолидаги Баркўл атрофида зарба бергач, ўз қароргоҳини Беш-балиқ (Жимсар)дан Баркўл атрофига кўчириб келтирган бўлиши мумкин⁶⁵³. Баркўл Тяншан тоғининг шимолида жойлашган бўлиб, Турфондан тахминан 350–400 км масофада эди.

Демак, Беш-балиқ нафақат Ғарбий Турк хоқонлигининг, балки умумхоқонликнинг илк қароргоҳларидан бири бўлгани маълум бўлади. Кейинчалик, хоқонлик ўз қароргоҳларини янада ғарброққа – Минг-булоқ ва Жабғукат (Чоч)га кўчирган пайтларда ҳам бу жой ўз мавқеини сақлаб қолади. Хусусан, Шегуй хоқон ҳукмронлигининг илк йиллариданоқ қароргоҳ сифатида ушбу шаҳарни танлагани⁶⁵⁴, Тун ябғу-хоқон даврида эса бу ерда буддавий ибодатхона қурилиб, *Кехан футу чен* («Хоқон-ступа шаҳри») деб номлангани Сюан Цзан кайдларида учрайди⁶⁵⁵.

Фақат Ғарбий Турк хоқонлигида бошбошдокликлар юз берган 640- йилларда Беш-балиқ Тан империясининг Ғарбий ўлкаларидаги протекторатларидан бири – Тин-чжоу округининг марказига айланади ва хоқонлик Хитойга қарам бўлган 657 йилдан то 740 йилгача Хитой қўшинларининг гарнизони вазифасини бажаради⁶⁵⁶.

II Шарқий Турк хоқонлиги даврида ҳам Беш-балиқ ўз аҳамиятини йўқотмаган эди. 716 йилда Бўғу-чўр Қапган хоқон (691–716) ўғли Инал бошчилигида қўшин юбориб, хитойликлар қўлида бўлган Беш-балиқ шаҳрини эгаллашга ҳаракат қилади⁶⁵⁷. Бу пайтда маркази Беш-балиқ шаҳри бўлган Тин-юан (Тин-чжоу) округи волийлигига хитой императори томонидан Ғарбий туркларнинг «қўғирчоқ хоқони»

основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка. Отв. ред. Э. Р. Тенишев, А. В. Дыбо. – М., 2006. – С. 405.

⁶⁵² Osawa T. The cult-religious relation... – P. 48.

⁶⁵³ Osawa T. The cult-religious relation... – P. 48–49.

⁶⁵⁴ Esin E. Islamiyetten önceki Türk kültür târihi... – S. 120, 230, n. 10.

⁶⁵⁵ Beal S. The life of Hiuan Tsiang... – P. 42, 45; Taşağıl A. Gök-Türkler. II... – S. 51.

⁶⁵⁶ Гумилев Л. Н. Древние тюрки... – С. 226.

⁶⁵⁷ Liu Mau-Tsai. Die chinesischen Nachrichten... – S. 306–307.

Ашина Хян (705–717) тайинланган эди⁶⁵⁸. Бундан кўринадики, ушбу шаҳар Ғарбий Турк хоқонлиги шаклланишининг илк босқичларидан то таназзулига қадар унинг бошқарув марказларидан бири сифатида ўз аҳамиятини йўқотмаган эди.

Минг-булоқ.

Тароздан шарқда, Мерке атрофидаги Минг-булоқ мавзеси хитой йилномаларида бир неча бор Ғарбий хоқонликнинг марказларидан бири сифатида қайд этилади. «Таншу» йилномасида Чуло (Чўра) хоқон (603–610)нинг иккита «кичик хоқонлик» таъсис қилгани ва улардан биринининг бошқарув марказини *Ши-го* (Чоч)нинг шимолида *Цянь-Цюань* (луғ. «Минг-булоқ») мавзеда барпо этгани қайд этилади⁶⁵⁹. Шунингдек, айна йилномада Тун ябғу-хоқон (618–630) ўз ҳокимиятининг дастлабки йилларидаёқ, қароргоҳини воҳанинг шимолидаги мавзесига кўчиргани ва бу ердан туриб, вассал Ғарбий ўлкалар устидан назоратни кучайтиргани таъкидланади⁶⁶⁰. Бундан ташқари, 651–657 йилларда хоқонликнинг сўнгги мустақил ҳукмдорларидан бири, Истами ябғунинг бешинчи бўғин авлоди бўлмиш Ишбара хоқон Ашина Хэлу (*Улуғ) ҳам ўз қароргоҳи сифатида Минг-булоқни танлагани маълум⁶⁶¹. Бу ер ҳаттоки, Ғарбий Турк хоқонлигининг барҳам топишига қадар, яъни VIII аср ўрталаригача хоқонларнинг ёзлик қароргоҳи вазифасини бажаришда давом этганини тасдиқлайдиган айрим маълумотлар мавжуд. Жумладан, Табарий ўз асарида 736 йилги воқеаларни баён этар экан, турк хоқонига тааллуқли яйловларга мўл тоғ – қўриқ борлиги, унга бирор кишининг яқинлашиш ёки ов қилиши таъқиқлангани хусусида ёзиб, бу жой хоқон қўшинига жанг пайтида заҳира етказиб беришга мўлжалланганини таъкидлайди⁶⁶². Дарвоқе, юқорида ҳам келтириб ўтилганидек, Табарийдан анча олдин роҳиб Сюан Цзан Тароз яқинида *Бин-йу* (қад. турк. *Бинг-йул* – «Минг-булоқ») деб аталувчи, мингга яқин катта-кичик булоқлар ва мўл ўтлоқларга эга тоғ борли-

⁶⁵⁸ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 295–296; Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 115.

⁶⁵⁹ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 279.

⁶⁶⁰ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 283.

⁶⁶¹ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 289; Taşağıl A. Gök-Türkler. II... – S. 71.

⁶⁶² История ат-Табари... – С. 242; Stark S. Nomaden und Seßhafte... – S. 393–394.

ги, бу ерда ов қилиш ёки ёввойи ҳайвонларни ўлдириш ҳокон томонидан манъ қилинганини ёзган ва уни Ябғу-хоқоннинг ёз ойларида иссиқдан сақланадиган махсус жойи ўлароқ таърифлаган эди⁶⁶³. Демак, Минг-булоқ Ғарбий Турк хоқонлигининг узоқ йиллар давомида ёзлик қароргоҳи вазифасини бажарган.

Жабғукат.

Араб географлари воҳанинг маркази Бинкент (ҳоз. Тошкент) шаҳрининг яқингинасида, ундан 2 фарсах (тахм. 16 км) шимоли-шарқда *Жабғукат* номли шаҳар мавжудлигини зикр қилишган бўлиб⁶⁶⁴, тадқиқотчиларга кўра, ушбу шаҳарнинг пайдо бўлиши хоқонлик билан алоқадордир. Бунинг асосида бир томондан археологик тадқиқотлар натижасида шаҳарнинг айнан VI–VII асрларда барпо қилинганини аниқланиши⁶⁶⁵, қолаверса, ушбу шаҳар номининг луғавий жиҳатдан «Жабғу шаҳри», яъни «Хукмдор шаҳри» маъносини билдириши каби омиллар ётади. Маълумки, туркий халқларда қадимдан пойтахт ёки қароргоҳ шаҳар номини хукмдорнинг унвони билан аташ анъана эди. Демак, Чоч воҳасидаги шаҳарлардан бирининг Жабғукат деб аталишида ҳам қадимги туркий анъана ётади деб ҳисоблашга асос бор. Гарчи бир қатор тадқиқотчилар Жабғукатни Тун ябғу-хоқоннинг кишлоқ қароргоҳи бўлган деб ҳисоблашса-да⁶⁶⁶, ушбу шаҳарнинг ундан анча олдин, Ғарбий хоқонлиқнинг бош хукмдорлари *ябғу* / *жабғу* унвони билан ҳукм юритаётган пайт – VI аср охириларида худди шу мақсадда барпо этилгани эҳтимолдан холи эмас. Айнан шу пайтларда *жабғу* унвони бир муддат Ғарбий қанот бош хукмдорларига нисбатан қўлланилгани ва улардан бир нечтаси айнан Чоч воҳасига ташриф буюрганликлари назарда тутилса, Жабғукатнинг хоқонликка алоқадор равишда пайдо бўлгани

⁶⁶³ Зуев Ю. А. Ранние тюрки... – С. 269; Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre ... – S. 115, n. 1.

⁶⁶⁴ al-Istakhri, Abu Ishak al-Farisi. *Viae regnorum*. Ed. M. J. de Goeje. BGA. Pars 1. – Lugduni-Batavorum: E. J. Brill, 1967. – P. 345; Hudud al-'Alam. *The regions of the world, a persian geography*. Translated and explained by V. Minorsky. – London, 1970. – P. 117, 357.

⁶⁶⁵ Ушбу шаҳарнинг ўрни ҳозирги Тошкент шаҳрининг шимоли-шарқида, Дурман кишлоғидан қарийб 4 км масофада жойлашган Ок-ота ёдгорлигига тўғри келади деб ҳисобланади (Буряков Ю. Ф. Историческая топография Ташкентского оазиса. – Т., 1975. – С. 74–75).

⁶⁶⁶ Байтанаев Б. А. Вопросы локализации... – С. 67–70, прим. 25.

масаласида шубҳага ўрин қолмайди. Шу ўринда араб географлари асарларида учрайдиган «*Жабғукат – чиройли шаҳар бўлиб, қадимда Чочнинг ҳарбий лагери – лашкаргоҳи эди*» шаклидаги маълумот ушбу шаҳарнинг нима мақсадда барпо қилинганини янада ойдинлаштиради.

Араб географлари асарларида Жабғукат билан деярли ёнма-ён жойлашган *Хотункат*⁶⁶⁷ номли шаҳарнинг қайд этилиши, ҳатто ушбу шаҳар номининг хитой йилномаларида араблардан анча олдин, 640- йилларда Ғарбий турк хоқонларидан бири *Иби Дулу кехан* (*Эл-Билга Тулу хоқон: 638–642)нинг Чочга қочиб, *Кохотунчэн* (луғ. «Хотун шаҳри»)га сиғиниши муносабати билан учраши ҳам диққатга сазовордир⁶⁶⁸. Аҳамиятлиси шундаки, ушбу шаҳар номи остида ҳам қадимги туркий анъана – давлат бошқарувида бош ҳукмдор – хоқон билан биргаликда, доимо унинг аёли *хотун* унвонли малика жой олиши анъанаси ётганлигини кўриш мумкин. Бу, аввало, қадимдан туркий халқлар кенг тарқалган ҳудудларда *Хотун-балиқ* («Хотун шаҳри»), *Хотун-сини*, *Хотун-арт*, *Хотун-сув* номли топонимларнинг учрашида ўз тасдиғини топса, иккинчидан, Хотункат шаҳрининг айнан Жабғукат шаҳри билан ёнма-ён жойлашган шаҳар сифатида эслатилишининг ўзиёқ, унинг хоқонликка алоқадор равишда қад ростлаганини кўрсатади. Шунингдек, археологик тадқиқотлар ушбу шаҳарнинг ҳам VI–VII асрларда вужудга келганини тасдиқлаши, Хотункатнинг хоқонлик билан боғлиқлиги борасида шубҳага ўрин қолдирмайди. Қисқаси, Жабғукат–Хотункат параллели бу – хоқонлик сиёсий марказида ҳукмдор ўрдаси (ёки чодир) билан ёнма-ён малика ўрдаси жой олиши анъанасининг Чоч воҳасида ёнма-ён жойлашган шаҳарлар мисолида акс этишидир дейиш мумкин.

Бундан ташқари, хитой ва юнон (Византия) манбаларидаги маълумотлар мазмунидан Тароз (Талас) шаҳри ҳам вақти-вақти билан Ғарбий Турк хоқонлигининг қароргоҳларидан бири бўлганлиги аён

⁶⁶⁷ *Хотункат* – ушбу шаҳарнинг ўрни ҳозирги Тошкент шаҳрининг шимоли-шарқида, Дурман қишлоғидан 4 км жанубда жойлашган Оқ-ота тепалигининг жанубидаги Туғайтепа ёдгорлигига тўғри келади (Буряков Ю. Ф. Историческая топография... – С. 73–74).

⁶⁶⁸ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 288; Chavannes E. Documents sur les... – P. 58.

бўлади⁶⁶⁹.

Хуллас, Ғарбий Турк хоқонлигининг бошқарув марказлари билан қисқача танишиб чиқиш шундан дарак берадики, хоқонликнинг бир неча қароргоҳлари мавжуд бўлган. Бу, аввало, хоқонлик сиёсий ҳаётида қайси ҳудуднинг аҳамияти ортганлиги билан боғлиқ бўлиб, чегаралар кенгайган сари уларнинг ўрни алмашиб турган. Шу билан биргаликда, кейинчалик ҳам эски бошқарув марказлари нисбий бўлса-да, ўз мавқеини сақлаганлиги кўзга ташланади. Яъни хоқонлар вазиятга қараб уларни қароргоҳ сифатида танлашда давом этишган. Фақат Суяб шаҳри хоқонликнинг асосий бошқарув маркази – пойтахт бўлиб қолаверган ва бу ерни эгаллаган хонадон аъзоси бош ҳукмдор мавқеини қўлга киритган. Ундан бошқа шаҳарлар эса кўпинча қишлоқ ёки ёзлик қароргоҳ ёхуд стратегик марказ вазифасини ўташган. Хусусан, Беш-балиқ ва Жабғукатга ҳам қишлоқ қароргоҳ, ҳам стратегик марказ, Эк-тоғ ва Минг-булоққа эса ёзлик қароргоҳ сифатида қараш лозим (*қаранг*: илова XIV). Мазкур масалада бу сўнгги икки жойнинг бирор аҳоли масканлари – шаҳар ёки қишлоқлар бўлмай, тоғ бағрида жойлашган яйловлар бўлганини ҳисобга олиш зарур.

Демак, Ғарбий Турк хоқонлигининг қароргоҳлари масаласида ҳам қадим ва ўрта асрларда Марказий Осиёда ҳукм сурган сулолаларга хос бир вақтнинг ўзида бир неча бошқарув марказлари бўлиши анъанасининг давом этганини кўриш мумкин.

4. 3. Ғарбий Турк хоқонлигининг вассаллар бошқаруви

Ғарбий Турк хоқонлиги муайян бир империя ўлароқ, бир неча ўнлаб қабила ва уруғлар бошқарувларини ва 20 дан ортиқ воҳа ҳукмдорликларини ўз таркибига олган бўлиб, уларнинг қай тарзда бошқарилганлиги масаласини ёритиш хоқонлик давлат тузумининг моҳиятини аниқлашда ўзига хос ўрин тутди.

⁶⁶⁹ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 292–293; Mode M. Reading the Afrasiab Murals... – P. 122.

4. 3. 1. Хоқонлик таркибидаги вассаллар

Ғарбий Турк хоқонлиги энг куч-қудратга эришган пайтда унинг қўл остида бўлган ҳудудларнинг ижтимоий-сиёсий ҳолати қай тарзда бўлгани ва ҳудудий-географик жихатдан қандай регионлардан ташкил топгани масаласи билан танишиб чиқсак (*қаранг*: илова XII):

1) хоқонликнинг марказий ҳудудларига яқин жойларда яшовчи, кўчманчи ҳаёт ҳукмрон дашт, тоғ ва тоғ олди ҳудудлари: Жунғориянинг шимоли, Сирдарёнинг ўрта ҳавзаси ва Ғарбий Олтойда яшовчи вассал кўчманчи қабила бошқарувлари. Бу гуруҳга кўчманчи ҳаёт устувор бўлган Волга–Урол бўйлари, Шимолий Кавказ ва Қора денгиз бўйи ҳудудлари ҳам киради;

2) ўтроқ турмуш тарзи устувор воҳалар: Шарқий Туркистон; Амударё–Сирдарё оралиғи ва унга туташ ҳудудлар; Шимолий Ҳиндистон (Афғонистон ҳам дохил); Шимоли-Шарқий Эрон (Хуросон).

Хоқонлик таркибидаги ўтроқ воҳалар қуйидаги регионларда жойлашган эди:

I. Шарқий Туркистон: 1) *Хами* (Қумул), 2) *Гаочан* (Турфон), 3) *Анси* (Қорашаҳр, 4) *Гуйцзи* (Куча), 5) Кошғар, 6) Хўтан;

II. Амударё–Сирдарё оралиғи ва унга туташ ҳудудлар: 1) Чоч (бир муддат Фороб/Ўтрор ва Исфижоб ҳам кирган), 2) Фарғона, 3) Уструшона, 4) Суғд (Самарқанд, Маймурғ, Кушония, Панч, Кеш, Нахшаб ва б.), 5) Бухоро, 6) Тўхористон, 7) Хоразм;

III. Шимолий Ҳиндистон ва Афғонистон: 1) Гандхара, 2) Кашмир, 3) Кобулистон, 4) Зобулистон;

IV. Шимоли-Шарқий Эрон – Жанубий Туркманистон (Хуросон): 1) Дехистон, 2) Гургон, 3) Марв.

Шартли равишда келтирилган ушбу жадвалдан хоқонлик таркибига кирган воҳа ҳукмдорликларининг сони 20 га яқин бўлгани маълум бўлади. Гарчи ушбу ҳудудлар кўчманчи ёки ўтроқ турмуш тарзи ҳукмрон шаклда икки хил ҳўжалик типига ажратилса-да, мазкур ҳудудлардан ҳар бирининг ўзида ҳам кўчманчи-чорвадор, ҳам ўтроқ-деҳқон ҳўжалик турмуш тарзлари мавжуд бўлгани маълум. Шу билан биргаликда, юқорида кўчманчи ҳаёт ҳукмрон ҳудуд сифатида айтиб ўтилган Шимолий Қора денгиз бўйидан то Ғарбий Ол-

тойгача бўлган улкан дашт (степ)да ҳам асосан тижорат марказлари тариқасида ўлароқ, баъзан эса деҳқончилик ва хунармандчилик марказлари сифатида шаҳарлар мавжуд бўлган.

Воҳа ҳукмдорликларининг ҳоқонлик таркибига киритилиши маълум сиёсий жараёнлар доирасида кечган. Маълумки, Олтой тоғларининг жанубий этакларида истиқомат қилувчи туркий ашина қабиласи ўз хўжайини бўлмиш Жуан-жуан ҳоқонлигига зарба бергач, 552 йилда Турк ҳоқонлиги ташкил топади ва қисқа муддат ичида Узоқ Шарқдан то Шимолий Қора денгиз соҳилларигача, Жанубий Сибирдан то Шимолий Ҳиндистонгача бўлган улкан ҳудудни бирлаштирган йирик салтанатга айланади. Ташкил топишининг дастлабки ўн йилликларидаёқ ҳоқонлик ўз ҳудудини қадимги марказий осийлик кўчманчилар анъанасига мувофиқ равишда икки қисмга — бири маркази Ўрхун водийси (Мўғулистон) ўлароқ, Жанубий Сибир, Узоқ Шарқ, Шимолий Хитой ва Олтой тоғининг кун чиқишидаги ҳудудларни ўз ичига олган **Шарқий қисм** (қанот)га⁶⁷⁰, иккинчиси эса маркази Еттисув бўлиб, Олтой тоғининг ғарбидан бошланиб, то Шимолий Қора денгизгача, Волга–Уролбўйларидан то Шимолий Ҳиндистонгача чўзилган ҳудудларни камраган **Ғарбий қисм** (қанот)га тақсимлайди. Кейинчалик, Турк ҳоқонлигининг асосий марказий бошқаруви моҳиятидаги Шарқий қанотга бўйсунувчи ушбу Ғарбий қанот замирида Ғарбий Турк ҳоқонлиги шаклланади ва VIII асрнинг ўрталаригача бўлган бутун тарихи мобайнида шарқдаги ҳоқонликдан фарқли ўлароқ, Еттисув ва атрофидаги кўчманчи қабилалар билан бирга асосан, Шарқий Туркистон ва Амударё–Сирдарё оралиғидаги воҳа ҳукмдорликларини, қисман эса Хуросон ва Шимолий Ҳиндистон ҳудудларидаги бир қатор воҳа ҳукмдорликларини ўз ичига олиб, улар устидан ўзига хос бошқарув усул ва воситаларини ишлаб чиққан давлат уюшмаси сифатида ўзини намоён қилади.

Ҳоқонликнинг ўз вассалларини, айниқса, воҳа ҳукмдорликларини қандай бошқаргани масаласини ёритиш учун аввало, уларнинг қачон

⁶⁷⁰ Турк ҳоқонлигининг шарқий ва ғарбий қисмларига нисбатан «қанот» иборасини кўпчилик тадқиқотчилар ишлатадилар. Бироқ биз ўқувчиларнинг қалғимаслиги учун бу ибора ҳар иккала қисмнинг ички маъмурий қисмларига тўғри келишини ҳисобга олган ҳолда, кўпроқ улар (Шарқий ва Ғарбий Турк ҳоқонликлари)га нисбатан «қисм» сўзини ишлатишни лозим топдик. Бу ҳақда тадқиқотимизнинг «Ғарбий Турк ҳоқонлигининг маъмурий тузилиши» параграфида батафсил тўхталдик.

ва қай тарзда вассалга айлантирилгани масаласига тўхтаб ўтиш лозим. Асосан, хитой йилномаларидан, қисман эса бошқа (византия, араб, форс) манбаларидан аён бўлишича, Турк хоқонлиги 550- йилларнинг ўрталарида Шарқий Туркистондаги воҳа ҳукмдорликларини, 560- йилларда Амударё–Сирдарё оралиғидаги Тўхористонгача бўлган ҳукмдорликларни (Чоч, Фарғона, Уструшона, Суғд, Бухоро, Хоразм), 580- йилларда эса Тўхористон, Кобулистон, Хуросоннинг катта бир қисмидаги ҳукмдорликларни қўл остига олади. Уларнинг хоқонлик таркибига олиниши мазкур тиллардаги манбаларда батафсил тасвирланмасдан, балки бир-икки жумла орқали ифодаланган. Хитой йилномаларида Турк хоқонлигининг илк фаолияти ёритилаётганда *Тукюе* (турк)лар *Ида* (Эфталитлар) давлатини мағлуб этиши қисқача баён қилинар экан, хоқонлик ушбу давлат таркибидаги Ғарбий ўлкаларни қўлга киритгани тилга олинади⁶⁷¹. «Бэйши», «Суйшу» каби йилномаларда Ғарбий ўлкаларга ажратилган бобларда ҳар бир воҳа ҳукмдорлиги алоҳида-алоҳида тавсифланганда ҳам уларнинг *Тукюе*ларга қарам эканлиги қисқача қайд этилади.

Византия манбаларида эса 568 йилда Византияга борган хоқонлик элчиларининг эфталитларнинг батамом тор-мор этилгани ва унинг қўл остидаги ҳудудлар уларнинг қарамоғига ўтганини таъкидлагани тилга олинади⁶⁷². Шунингдек, юнон манбаларида Византия элчилари 560- йилларнинг охирлари – 570- йиллар мобайнида Турк хоқонлигига ташриф буюриб, қайтиб кетишаётганида вассал ҳукмдорликларнинг ҳам Византияга элчи юборишга изн сўраб хоқонликка мурожаат қилиши қисқача баён этилиб, турк хоқони мавжуд вассал (ҳукмдорликлар)дан фақат Хвалис (Хоразм)га элчи юбориш учун рухсат бергани таъкидланади⁶⁷³. Араб манбаларида ҳам шунга ўхшаш ҳолат кўзга ташланади. Жумладан, Диноварий Сосонийлар ва хоқонлик Ҳайталлар (Эфталитлар) давлатини тор-мор қилиб, унга тегишли ҳудудларни ўзаро тақсимлашгани, турклар Чоч, Фарғона, Суғд ва Бухорони қўлга киритгани, Сосонийлар эса Тўхористон (Чағониён ва ҳ. к.) ҳамда Кобулистонни ўзига олгани-

⁶⁷¹ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 229.

⁶⁷² Феофилакт Симокатта. История... – С. 624; Комар А. Наследие тюркских каганатов... – С. 100–101.

⁶⁷³ Шювен П. О Византийских посольствах... – С. 33–38.

ни қайд этади⁶⁷⁴. Шунингдек, арман манбаларидан «Ашхарацуйц»да келтирилган «Скифия, яъни Апахтарк, ки бу Турклар (мамлакати) дир, Этил (Волга дарёси)дан бошланади ва Эмавон (Помир ёки Ҳимолай?)га бориб этади, ундан Чинлар мамлакатигача чўзилади... Скифияда 44 та халқ яшайди: сугдийлар, тўхорлар, эфталийлар ва бошқа варварча исмли халқлар» мазмунидаги маълумотдан ҳам арман муаллифларининг «Скифия», «Туркистон» ва «Турклар мамлакати» атамалари остида Турк хоқонлигини ифодалашгани ва ушбу давлат таркибида кўплаб халқлар, шу жумладан, сугдийлар, тўхористонликлар, эфталитлар ва бошқа бир қатор этнослар вассал ҳолатда яшаганликларига урғу беришганини англаш мумкин⁶⁷⁵.

Бундан ташқари, араб манбаларида Самарқанд ҳукмдори Ғурак (710–738) араблар билан учрашганда ўзини хоқоннинг кулларида ва чокар (хос аскар)ларидан бири сифатида таърифлагани қайд этилади⁶⁷⁶. Муғ тоғи сугдий ҳужжатларидан В–17 рақамли ҳужжат (мактуб)да Панжикент ҳукмдори Деваштич (709–722) хоқондан ўзига «юксак мартаба ва эҳтиром» келганини таъкидлайди. Тадқиқотчилар фикрича, бу билан улар ўзларини турк хоқонининг вассали сифатида билишини ифодалашган⁶⁷⁷. Шунга ўхшаш маълумотлар хитой йилномаларида ҳам учрайди. «Тан шу» йилномасида 590–620 йилларда Самарқандни бошқарган 2 нафар маҳаллий ҳукмдорнинг Ғарбий турк хоқонларига куёв бўлиб, «туркларга бўйсунганлиги» ва атроф (Сугд)даги қолган ҳукмдорликлар устидан устунликка эга бўлганликлари алоҳида таъкидлаб ўтилади⁶⁷⁸.

Кўриниб турибдики, хоқонликнинг воҳа ҳукмдорликларини ўз вассалларига айлантириши ёки воҳалар бошқарувчилари ўзларини хоқонликка қанчалик даражада вассал деб билганликлари билан

⁶⁷⁴ Chavannes E. Documents sur les... – P. 229; Kafesoğlu İ. Türk Milli Kültürü... – S. 94; Shaban M. A. Khurasan at the Time of Arab Conquest // Iran and Islam. In memory of the Late Vladimir Minorsky. Edinburg, 1971. – P. 482–483; Равшанов П. Қашқадарё тарихи. – Т.: Фан, 1995. – Б. 201; Зиё А. Ўзбек давлатчилиги тарихи... – Б. 81.

⁶⁷⁵ Армянская география VII века... – С. 79.

⁶⁷⁶ История ат-Табари... – С. 225.

⁶⁷⁷ Согдийские документы... II. – С. 115, 117; Grenet F., de la Vaissiere E. The last days... – P. 157.

⁶⁷⁸ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 311; Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 185, 305.

боғлиқ воқеалар манбаларда жуда қисқа ҳолатда ўз ифодасини топган. Яъни ушбу ҳукмдорликлар хоқонликнинг вассалига айланиш жараёнига ушбу манбалардан бирортасида махсус тўхталиб ўтилмаган. Шу сабабли хоқонлик ва вассаллар масаласининг моҳиятини тўлақонли очиб бериш анча мушкул. Бу ҳолат кўпроқ сюзерен (хоқонлик) ва вассаллар (воҳа ҳукмдорликлари) орасидаги муносабатларнинг илк босқичига – яъни 550/560–580 йилларга тааллуқлидир.

Тадқиқотчиларнинг аксарияти бу даврда (ҳатто кўпчиликнинг эътироф этишича, хоқонликнинг бутун тарихи мобайнида) Турк хоқонлиги ва унинг вассаллари орасидаги муносабатлар асосан хоқонлик улардан хирож олиш билан чекланиб, уларнинг ички ишларига аралашмагани ва воҳа ҳукмдорликларининг ҳар бири ярим мустақил бўлгани борасида ҳамфикрдирлар. Бироқ бу қарашларни тўлақонли равишда тўғри, деб бўлмайди ва масалани янада теранроқ тадқиқ этиш талаб қилинади. Чунки 580- йилларда Суғдга *тегин* тайинлангани ва Тўхористонга бир *тегин* юборилиб, унга таташ ҳудудлар ҳам у орқали назоратга олингани қайд этиладики⁶⁷⁹, хоқонлик нима мақсадда бундай йўл тутгани масаласи очик қолмоқда. Шунга ўхшашроқ ҳолат Бухоро билан боғлиқ воқеалар баёнида ҳам кўзга ташланади. Хусусан, 580- йилларда Қорачурин хоқоннинг ўз ўғли Шер-и Кишварни Бухородаги нотинчлик (Абруй қўзғолони)ни бостириш учун юборганини Наршахий қайд этиб ўтади⁶⁸⁰. Бироқ бу воқеа айнан шу йилларда юз бергани ёки аксинча ҳали тўлақонли ечилмаган масала. Эҳтимол, хоқонлик бирор қудратли кучга яқин ёки чегара ҳудудларда жойлашган воҳа ҳукмдорликлари устидаги мавқеини кафолатлаш учун ўз уларга бошқарувчи хонадонидан ноиб ёки назоратчилар юборгандир. У ҳолда, бу даврда, яъни дастлабки 50 йилга яқин давр мобайнида (560–600 йиллар) хоқонлик нафақат воҳа ҳукмдорликларини маҳаллий сулолалар воситасида улардан ўлпон олиш орқали билвосита бошқарганини, балки вазиятдан келиб чиққан ҳолда айримларини Ашина хонадонига алоқадор янги сулолалар (ёки ноибликлар) орқали бошқара бошлаганини тахмин қилиш мумкин.

⁶⁷⁹ Таşaғил А. Gök-Türkler. – Ankara, 1995. – S. 88.

⁶⁸⁰ Наршахий, Абу Бакр. Бухоро тарихи..., – Б. 16–17.

VII аср бошларига келгач, хоқонликнинг вассалларга муносабатига доир бирмунча батафсилроқ маълумотлар учрай бошлайди. Хусусан, Чоч ҳукмдори *Нйе* (605 й.)⁶⁸¹, Фарғона ҳукмдори *Киби* (630-йиллар) хоқонлик томонидан ўлдирилиб, уларнинг ўрнини Ашина сулоласи вакиллари қўлга олиши⁶⁸², Тўхористонда Ғарбий турк ҳукмдорининг ўғли Тарду шад ўзини «Тўхор(истон) ябғуси» деб эълон қилиши⁶⁸³, 620-йиллар арафасида ҳар бир воҳа ҳукмдорлиги бошқарувчисига *элтабар* унвони берилиши ва уларнинг назорати учун бирор *тудун*нинг юборилиши, ҳатто 600-йилларнинг бошларида баъзи воҳа ҳукмдорликлари бошида *элтабар*ларнинг мавжудлиги – ушбу воқеалар деярли бир-бирига яқин йилларда юз берадики, бу эса бир қатор саволларни кўндаланг қўяди. Аввало, хоқонликнинг вассаллар билан муносабатларида ўзгаришлар – баъзи ҳукмдорликлардаги маҳаллий сулолалар ўрнини хоқонлик вакиллари олиши, хоқонликка хос *элтабар* унвонининг айнан маҳаллий ҳукмдорларга тақдим этилиши ва назорат қилиш учун бирор *тудун*лик тизимининг жорий қилиниши қандайдир бир зарурият билан боғлиқ эдими?

Бу масала бўйича қуйидагича тахминлар қилиш мумкин, яъни хоқонлик ва вассаллар орасидаги муносабатларга шу каби воқелиklar таъсир қилган:

– фақат ўлпон олиб туриш ва ички ишларга аралашмаслик муайян муаммоларни келтириб чиқарган; солиқларнинг бекаму-куст тўланишида англашмовчиликлар чиққан. Шу сабабли бўлса керак, хоқонлик томонидан ҳар бир вассалга бир нафардан *тудун* юборилган. Маълумки, тудунларнинг вазифаси солиқлар йиғинини ташкил қилиш ва вассал ҳукмдор устидан назорат қилиш бўлган. Ҳатто Чоч каби хоқонлик томонидан Тегинлар орқали бевосита бошқариладиган ҳукмдорликда ҳам *тудун*лик тизими жорий этиладики, бу эса хоқонлик билан алоқадор сулола ўзи бошқараётган ҳукмдорликда солиқ йиғиб жўнатиш масаласида хоқонлик зарарига

⁶⁸¹ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 273, 288; Chavannes E. Documents sur les... – P. 140–142; Малявкин А. Г. Танские хроники... – С. 166, 270, к. 638; Ходжаев, А. Сведения о Ташкенте... – С. 45.

⁶⁸² Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 319; Chavannes E. Documents sur les... – P. 148.

⁶⁸³ Тугушева Л. Ю. Уйгурская версия... – Б. 68, 202.

иш кўрган бўлиши, шу боис унинг устидан бевосита назорат қилиш учун ҳам бундай тизим ўрнатилганидан дарак берса керак;

– хоқонликнинг марказий ҳудудларида тахт талашувлар, иттифокдош қабилаларнинг ўз мавкеи учун кураши ва ҳ. к. каби нотинчликлар рўй берган пайтда вассал ҳукмдорликларнинг марказ назоратидан қочишга интилиши ва оқибатда хоқонлик улар устига қўшин тортиб, ўз вассали – маҳаллий ҳукмдори ўлдириб, ўрнига Ашина хонадонидан вакил тайинлаган бўлиши мумкин. Шунингдек, вассаллар ўз сюзеренининг заифлашуви натижасида ундан кучлироқ бир сиёсий кучга, шу жумладан, Хитойга яқинлашиш сиёсатини тутиши хоқонликнинг ўз вассалига нисбатан ҳарбий куч ишлатишга сабаб бўлгандир, эҳтимол. Хусусан, хитой йилномаларида воҳа ҳукмдорликларидан бир қанчаси Ғарбий Турк хоқонлиги заифлашган 630- йилларда Хитойга элчи юборгани қайд этилади (Гаочан, Куча, Қорашаҳр, Кошғар, Хўтан, Суғд ва ҳ. к.)⁶⁸⁴. Хоқонлик томонидан Кумул, Қорашаҳр, Маймурғ ва ҳоказоларнинг жазолангани борасида маълумот учрайдики, бу уларнинг мазкур ҳатти-ҳаракатига жавоб тариқасида амалга оширилган деб ҳисоблаш имконини беради;

– айнан анча йиллардан кейин кўп жойларда билвосита эмас, бевосита бошқаришга ўтилиши – бу кўпчилик империялар давлатларга хос тартиб – истилонинг дастлабки даврларда мавжуд нотинч вазиятнинг тинчлантириш ва тобе аҳоли устидан назоратни қўлайлаштириш учун аввалдан мавжуд бўлган маҳаллий сулолага таяниш усулини қўллаш билан боғлиқ бўлиши мумкин, яъни дастлабки босқич. Бу босқичда янги хўжайинлар ўзлари учун нотаниш бўлган муҳитда ҳали тобелар устидан мутлақ ҳокимият ўрната олмаган бўлади ва шу сабабли бўйин эгган маҳаллий сулолага таянади. Вақт ўтган сайин келгинди кучлар янги муҳитга мослашади ва тобора воситачига эҳтиёж сезилмай боради. Натижада эса бирор баҳона топилиб (масалан, кичик бир англашмовчилик рўқач қилинади. Чунки ўз қўшин сони 5–10 мингдан ошмаган вассалнинг 100 мингга яқин қўшинли сюзеренга қарши бош кўтариши ёки катта муаммо туғдириши ғалати ҳол), эски сулола ҳокимиятига барҳам берилади ва янги хўжайинлар ўз хонадони вакилини тайинлайди. Бизнингча, Чоч, Фарғона,

⁶⁸⁴ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 292, 294, 297, 301–302, 311.

Тўхористон ва Кобулистонда худди шу ҳолат рўй берган. Бирок баъзи жойларда ўз хўжайинлари ишончини тўла оқлаган, содиқ (лояль) маҳаллий сулолалар ўз ҳокимиятини давом эттирган бўлишлари ҳам мумкин. Дарвоқе, Суғд (Панч ва Самарқанд) ва Уструшонада анча йилларгача; Хоразм ва Суғд (Кеш)да эса содиқ ҳукмдорлар ўз бошқарувларини то ҳоконлик инқирозигача сақлаб қолган.

Хуллас, Ғарбий Турк ҳоконлигининг вақт ўтиши билан вассаллар устидан назоратни кучайтириши - бу бирор ҳоконнинг ўзича ишлаб чиққан шахсий ташаббуси билан эмас, муайян омиллар билан боғлиқ. Шу ўринда ҳоконликнинг қўл остидалиги пайтида воҳа ҳукмдорликлардан бирортасининг ўз сюзеренига қарши бош кўтарган ҳоллар ёки мустақиллик учун курашган ҳолатлар бўлганми деган савол туғилади. Хитой йилномаларида 605 йилда, яъни ҳоконлик таркибига кирганига 50 йилга яқин вақт бўлган бир пайтда *Шу* (Чоч) ҳукмдори *Тукюелар* билан ихтилофга боргани ва *Шегуй* ҳокон Чочга юриш қилиб, тор-мор қилгани ва уларнинг ҳукмдорини ўлдириб, ўрнига *Тегин Тянчжини* тайинлагани ва унга ноиб сифатида бу ерни бошқаришни буюргани таъкидланади⁶⁸⁵. Бундан ташқари, 640- йилларда *Дулу* ҳоконнинг *Кангюй* (Суғд)га хужум қилиб, *Ми* (Маймурғ) ҳукмдорлигини тор-мор қилгани қайд этилади⁶⁸⁶. Шунингдек, мазкур ҳоконнинг Тўхористонга, кейинроқ *Иву* (Хами)га хужум қилиб бу ерларни забт қилганига доир маълумотлар ҳам учрайди⁶⁸⁷.

Энди ҳоконликнинг вассал воҳа ҳукмдорликларини қай шаклда, қандай усул ва воситалар билан бошқаргани, умуман олганда, ҳоконлик ва унинг вассаллари орасидаги муносабатлар моҳиятан нималардан иборат бўлгани масаласига тўхталсак. Фақат бу мавзуга ўтишдан олдин, шу масала билан бевосита боғлиқ баъзи жиҳатларга тўхталиб ўтамыз. Ҳоконликдан аввал ҳам Марказий Осиёда Скиф-Сак, Юечжи, Хун, Қанғ, Усун, Кушон, Хионитлар, Кидаритлар, Эфталитлар, Жуан-жуанлар каби милоддан аввалги бир мингйиллик ўрталаридан то милодий бир минг йиллик ўрталаригача бўлган минг

⁶⁸⁵ Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 192–193, k. 171.

⁶⁸⁶ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 287; Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 91.

⁶⁸⁷ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 287.

йилдан ошиқ вақт мобайнида, навбатма-навбат ҳукм сурган катта-кичик давлат уюшмаларининг аксарияти дастлаб кўчманчи муҳитда шаклланиб, кейинчалик мазкур минтақанинг ўтроқ воҳалари устидан ҳам ўз ҳокимиятини ёйганликлари маълум.

Аввало, Марказий Осиёда минтақасида мавжуд бўлган воҳа ҳукмдорликлари билан боғлиқ шуни айтиб ўтиш керакки, уларнинг кўпчилиги бирор дарё ҳавзасида жойлашган бўлиб, ўз географик жойлашувлари; бирор водий, воҳа ёки бошқа табиий алоҳидалик асосида шаклланган, давлат сифатида шаклланиш пайтида эса бирор шаҳар давлатидан воҳа давлатига ўтиш жараёнларини бошдан кечирган эдилар. Жумладан, Кобул, Мурғоб, Амударё, Зарафшон, Сирдарё, Тарим каби дарёлар ҳавзалари ҳамда Тяньшан (Тангритоғ), Ҳисор, Ҳиндикуш, Помир, Кухи Бобо (Банди Туркистон / Шимолий Афғонистон), Копетдоғ сингари тоғ тизмаларидаги дара ва водийлар ушбу воҳа давлатлари учун табиий чегара вазифасини ўтаган эди.

Ҳоконлик тарихининг энг муаммоли масалаларидан бири бу вассалларни қай тарзда бошқарганлигидир. Бу борада диққатга сазовор фикрлардан бири Х. И. Эрқўч томонидан билдирилган бўлиб, унинг фикрича, Турк ҳоконлигида марказда ўтирувчи «буюк ҳокон»дан ташқари, давлатни ташкил этувчи қабила ва уруғлар марказ томонидан тайинланган ноиблар ёки «улуғ ҳокон»га тобе раислар (бошқарувчилар) томонидан бошқариладиган эди⁶⁸⁸. Унинг фикри Фарбий Турк ҳоконлиги учун ҳам мос келишини таъкидлаган ҳолда айтиш мумкинки, ҳоконликда фақат қабила ва уруғлар эмас, балки воҳа ҳукмдорликлари ҳам марказ томонидан тайинланган ноиблар ёки тобе ҳукмдорлар томонидан бошқариладиган эди.

Ушбу тадқиқотчи ҳоконлик ўз провинция (вассал)лар бошқарувида 552 йилдан то 744 йилгача давом этган стандарт ва узлуксиз бир бошқарув ташкилотини йўлга қўйган деб бўлмаслигини таъкидлайди ва баъзи пайтларда ҳоконлик айрим қабила ва ўлкаларни *ябғу* ва *шад* унвонли амалдорлар воситасида бошқаргани, улар эса асосан Ашина хонадонига мансуб бўлганини ёзади. Унга кўра, баъзан давлатга тобе халқларнинг бошқарилишида *шад*лар кўпроқ ўрин эгаллаган бўлса, баъзан тобелардан бир қисмининг тепасига «кичик ҳокон»лар тайинланар, баъзан эса айрим халқларнинг бошқарувида

⁶⁸⁸ Erkoç H. İ. Eski Türklerde Devlet Teşkilatı... – S. 226.

шад, *тегин* ва *тудун*лар юборилар эди. Тадқиқотчи айрим ҳолларда «кичик хоқон»лардан бири фақат битта қабилани бошқариб турган бир пайтда бошқа бир «кичик хоқон»нинг бошқаруви остида бирдан кўп қабилалар жой оларди, деб таъкидлайди⁶⁸⁹. Шунингдек, у *чўр*, *элтабар*, *эркин*, *тудун* ва *тўйғун* унвонига эга вакилларнинг давлатга тобе халқлар тепасига тайинланиб, ушбу халқларни «улуғ хоқон» номидан бошқарганини ёзади. Унга кўра, *тудун*лар баъзан тўғридан-тўғри марказ вакили сифатида тобе халқларни бошқарарди ёки марказ ваколоти бўйича фақат солиқ ва молиявий назорат ишлари билан машғул бўлишарди. Тадқиқотчига кўра, асосан кўктурк будунини (яъни «давлат улусини». – *Ғ. Б.*) ташкил қилувчи қабилалар тепасида эса *бег* унвонига эга бошқарувчилар турарди⁶⁹⁰.

Хоқонликнинг вассал ўлкаларидаги бошқаруви ҳақидаги фикрларини давом эттириб Эрқўч «баъзан қаршимизга тартибли бир марказ – сўл қанот – ўнг қанот учлиги чиқадики, бунга алоқадор кўлимизда бир қанча мисоллар мавжуд. Фақат айрим пайтларда марказдан, сўл қанот ва ўнг қанотдан ҳам ташқари, бошқа провинциал (вассал) бошқарувлар ҳам бўлгани кўзга ташланади. Яъни бу борада стандарт бир амалиёт йўқ» деб таъкидлайди⁶⁹¹.

Унинг мазкур фикрларида жонбор, бироқ хоқонлик бошқарувидаги бу ҳолатни муайян тартиб мавжуд бўлмаган ёки палапартишлик, деб баҳолаб бўлмайди. Чунки вассаллар бошқарувидаги мазкур тафовут хоқонликнинг муайян даврларига тўғри келиб, бошланғичда турли қабил ва ҳукмдорликлар бўйсундирилиши жараёнида асосан хонадон аъзолари – *тегин* ва *шад*лар юборилгани, кейинчалик, яъни вассаллар устидан хоқонлик ҳокимияти тўла ўрнатилган пайтда хонадонга мансуб бўлмаган вакиллар – *элтабар* ва *тудун*лар тайинлангани маълум бир тизим билан боғлиқ эди. Тобе қабилалардан баъзиларига *элтабар*, баъзиларига эса *эркин* ёки *чўр* унвонли вакилларнинг тайинланиши ҳам шунчаки тасодифий бўлмай, балки улардан қай бири нуфузлироқ ёки аксинчалиги билан боғлиқ эди. Баъзи вассаллар бошқарувида *тархон* ёки *тутуқ* унвонли хоқонлик вакилларининг учраши эса, ушбу унвон эгаларининг маъмурийлик-

⁶⁸⁹ Erkoç H. İ. Eski Türklerde Devlet Teşkilatı... – S. 226–227.

⁶⁹⁰ Erkoç H. İ. Eski Türklerde Devlet Teşkilatı... – S. 227.

⁶⁹¹ Erkoç H. İ. Eski Türklerde Devlet Teşkilatı... – S. 227.

дан кўра кўпроқ ҳарбийлик васфига эгалиги билан изоҳланадики, бу эса вазиятга кўра ҳоконлик жойларда ўз ҳарбий вакиллариини сақлаб турганидан дарак беради. Ҳоконлик бошқарувининг вассалларга нисбатан жорий қилинган амалиётлари ичида айниқса *элта-барлик* ва *тудунлик тизими* алоҳида аҳамиятга эгадир. Бинобарин, ушбу тизим вассаллар бошқарувида улар устидан ҳоконлик назорати ўрнатилган дастлабки паллалардан бошлаб то ҳоконликнинг таназзулигача муайян даражада сақланиб қолганига гувоҳ бўлиш мумкин. Бу эса Эркўч томонидан билдирилган «ҳоконлик ўз провинция (вассал)лар бошқарувида 552 йилдан то 744 йилгача давом этган стандарт ва узлуксиз бир бошқарув ташкилотини йўлга қўйган эди деб бўлмайди» мазмундаги фикрнинг бирёклама эканини кўрсатади.

Ҳ. Ерқўч ҳоконликка хос провинциал бошқарув шаклининг бошқа ўтrock давлатлар тизимидан фарқли ўзига хос жиҳатларидан бири сифатида ҳоконликнинг ўз ҳудудини аниқ ҳудудларига эга вилоятларга тақсимламасдан, аксинча ҳар бир қабила ёки бир неча қабилалар тепасига бирор вакил тайинлаганини мисол қилиб келтиради. Унга кўра, Хитой ёки Римдагига тескари ўларок, ҳоконлик таркибидаги маъмурий бирликлар – провинция (вассал)лар вилоятлар шаклида эмас, давлатга тобе уруғлар, қабилалар ёки шаҳар-давлатлардан иборат бўлиб, ҳоконликнинг муайян бир қисмининг бирор-бир вакилга берилиши тўғридан-тўғри ҳудуднинг эмас, ўша ерда яшовчи халқлар назоратининг маҳаллий вакилларига топширилганини ифодаларди⁶⁹². Тадқиқотчи Римдаги Миср провинцияси ёки Аббосийлардаги Хуросон волийлигига ўхшаш тартибот ҳоконликда мавжуд бўлмаганини таъкидлаб, ўтrock халқлардаги провинция ёки вилоят марказларининг ўрнида «кичик ҳокон»ларнинг, *ябғу* ёки *шад*ларнинг чодир саройлари, яъни қароргоҳлари мавжуд бўлганини ёзади.

Босиб олинган ўлкалар бошқарувида асосан ўз хонадон вакиллариини тайинлаган Қорахонийлар ва Чингизийлардан фарқли ўларок, ҳоконликнинг кўпчилик вассаллари бошқарувида маҳаллий сулолалар ҳокимияти давом этган, бироқ ҳар учала давлат вассаллари моҳият жиҳатидан катта фарқ қилмаган. Дарвоқе, ҳоконлик дастлабки пайтларда вассаллар бошқарувини асосан маҳаллий сулолаларга топширган ва улар устидан *тудун* воситасида назорат қилиш

⁶⁹² Erkoç H. İ. Eski Türklerde Devlet Teşkilatı... – S. 227.

билан кифояланган бўлса ҳам, кейинчалик бир неча ҳукмдорлик (Чоч, Фарғона, Тўхористон, Кобулистон) бошқарувига Ашина хонадони аъзоларини тайинлагани, қолганларининг ҳам бир қанчасида хоқонликка бевосита ва билвосита алоқадор туркий сулолалар ҳукм юрита бошлаганини эътироф этиш зарур. Демак, хоқонликнинг вассаллар борасидаги бундай фаолиятини «ҳокимиятни ҳукмрон хонадон кўлида тутиш», яъни марказлаштириш учун илк қадам деб ҳисоблаш, Қорахонийлар ва Чингизийларникини эса бу усулнинг «ривожлантирилган шакли» сифатида талқин қилиш мумкин.

Шу ўринда, «Ғарбий Турк хоқонлиги барча қабила бошқарувлари ва воҳа ҳукмдорликларининг маълум маънода мустақил ички бошқарувига барҳам берса ва уларни бирор вилоятларга тақсимлаб, бошқарувига Ашина хонадони вакиллари тайинласа, вассалларни назоратда тутиш янада қулайроқ ва унумлироқ бўлмасмиди» ёки «хоқонликнинг таназзулига вассалларнинг ўз ички бошқарувини сақлаб қолганлиги, яъни давлатнинг марказлашмагани маълум даражада таъсир кўрсатган бўлиши мумкин-ку» мазмунда саволлар туғилиши табиий. Аввало, шуни таъкидлаш керакки, хоқонлик таркибидаги вассал воҳа ҳукмдорликлари хоқонликка хавф туғдирадиган даражада сиёсий кучга эмасдилар. Ёзма манбаларда ҳам баъзи майда ҳатти-ҳаракатларни истисно қилганда, улардан бирортаси хоқонликнинг ички сиёсатига таъсир кўрсатадиган кўламда қарши ҳаракат олиб борганлигига доир маълумотлар учрамайди. Дарвоқе, хоқонликнинг воҳаларни ўз тасарруфига олган 560–580 йиллар оралиғидан то 650- йилларгача, қарийб 70–80 йил давомида, ҳатто ундан кейин 700 йилгача, яъни 30 йиллик Хитой асорати даврида ҳам хоқонлик ва вассаллар орасида илиқ муносабат давом этганини турли тиллардаги манба маълумотларига таяниб айтиш мумкин. 700-йилларнинг бошларидан то 740- йилларгача бўлган давр Ғарбий Турк хоқонлигидаги ҳокимият Турғаш хоқонлиги қўлига ўтган ёки воҳа давлатлар устидан II Шарқий Турк хоқонлиги ҳокимияти ўрнатилган пайтларда ҳам хоқонлар ва вассаллар ўртасида бундай муносабат давом этаверганлиги ўтроқларнинг кучли ҳарбий-сиёсий куч манбаи бўлмиш кўчманчи салтанатларга эҳтиёж туйганининг ифодасидир. Хусусан, 640- йиллардан бошлаб то VIII аср бошларигача Шарқий Туркистондаги воҳа давлатларидан бир қанчасининг тобора кучая-

ётган Хитой хавфи олдида доимий равишда хоқонлик томонига интилишлари, VII аср охирлари – VIII аср биринчи ярми оралиғида эса Хуросон ва Амударё–Сирдарё оралиғидаги Марв, Тўхористон, Бухоро, Суғд (Самарқанд, Панч) ҳукмдорларининг араб истилосига қарши курашда хоқонга мурожаати⁶⁹³ – буларнинг барчаси замирида иқтисодий ҳаёти тинч зироаткорлик, ҳунармандчилик ва савдога ихтисослашган ўтроқларнинг ўз осойишталигини сақлашда хоқонлик каби азалдан таъминлаб келган сиёсий кучларга муҳтож эдилар. Ўз навбатида Марказий Осиёнинг шимоли-шарқий қисмида давлатларини барпо қилган кўчманчилар ҳам давлат сифатида яшаб қолиш учун ўтроқлар етказиб берадиган деҳқончилик ва ҳунармандчилик маҳсулотларига эҳтиёж сезардилар. Чунки улар айнан шу йўл орқали ўз аҳолисининг моддий эҳтиёжларини қондирар, ҳарбий соҳада муваффақиятга эришишлари ҳам кўпроқ шунга боғлиқ эди.

Хоқонликнинг вассалларни бошқаришига алоқадор яна бир масала шуки, ўтроқ воҳалардан фарқли ўлароқ, тобе кўчманчи қабилалар ўзининг ички бошқарувини сақлаб қолиши доимий равишда жиддий муаммо эди. Чунки улар ҳарбий жиҳатдан фаол ва баъзилари бир неча ўн минглик қўшин чиқаришга қодир бўлиб, хоқонлик томонидан содир этилган бирор ножўя ҳаракат уларнинг истаган пайтда хўжайинларига қарши ғаним бўлишларига олиб келарди. Маълумки, хоқонлик бундай қабилаларга уларнинг ўзларидан чиққан қабила раисларини бошлиқ сифатида қолдирган ва уларга ўз вакилларини назоратчи сифатида юборган эди. Бу даврга тааллуқли ёзма манбалар (асосан, хитой йилномалари) асосида хоқонликнинг кўчманчи қабилаларга айрим имтиёзлар бериб (масалан, куда уруғ бўлиш орқали иттифоқ тузиш, бўйсундирилган ўлкалар бошқарувига тайинлаш каби), улар билан муроса йўлини топиш, пировардида муайян хавфнинг олдини олишга ҳаракат қилган, деб айтиш мумкин. Шунга қарамай, хоқонликнинг асосий фаолияти *Теле* (*Тегрег) қабилалар иттифоқига мансуб турли-туман қабила ва уруғларнинг исёнларини бостириш билан овора бўлгани манбалардан маълум⁶⁹⁴. Бироқ бу ҳолат фақат хоқонликка хос бўлмай, Қорахонийларда – асосан, *қарлуқ*, *чигил* ва *ёғмо*лар, Салжуқийларда – *туркман*лар,

⁶⁹³ Согдийские документы... II. – С. 80–83.

⁶⁹⁴ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 228, 341–343.

Чингизийларда эса бир неча турк-мўғул қабилаларининг доимо ички хавф бўлиб келганликлари, шу боис улар ҳам ўз бошқарувларининг баъзи ҳиссаларини мазкур қабилалар билан баҳам кўришга мажбур бўлганликлари маълум. Жумладан, Чингизий сулолалар *найман*, *қўнғирот*, *татар* каби ҳарбий жиҳатдан кучли қабилаларни ўзларига иттифокдош қилган бўлиб, улар вакилларини амир сифатида бўйсундирилган ўлкалар бошқарувига тайинлар ёки лашкарбошилик вазифаси кўпроқ уларга ажратилар эди. Тўғри, мўғулларникидан фарқли ҳолда, ҳоконлик даврида қанотларга мансуб бўлмаган қабилла вакилларининг марказий ёки вассаллар бошқарувида фаолият юритганига доир кенг кўламли маълумотлар учрамаса-да, айрим маълумотлар мазмунидан *янто*, *халаж*, *ўғуз*, *қарлуқ* қабилалари вакилларининг вассал ўлкалардаги вилоятларда ҳокимият юритгани аён бўлади⁶⁹⁵.

4. 3. 2. Ҳоконликнинг вассаллар бошқарувидаги тажрибаси

Ғарбий Турк ҳоконлиги вассаллар билан муносабатлар ўрнатар экан айнан қандай усул ва воситаларга мурожаат қилгани масаласини ёритишдан аввал ундан олдин ўтган давлатлар бу масалада қандай йўл тутганликлари масаласига назар ташлаш керак бўлади.

Марказий Осиё воҳа давлатлари учун хос хусусиятлардан бири шу эдики, уларнинг аксарияти бирор йирик салтанат таркибига кирган пайтда ҳам ўз нисбий мустақиллигини сақлашга интилар, ўз сулоласи бошқаруви дахлсизлигини таъминлашни мақсад қилган маҳаллий ҳукмдорлар эса янги хўжайинлари билан муроса қилиш йўлини тўтиб келарди. Уларнинг нисбий бўлса-да, ўз ярим мустақиллигини, ҳеч бўлмаганда ички бошқарувда эркин бўлганини кўрсатадиган далиллар орасида биринчи навбатда шубҳасиз танга-пуллар турса керак. Хусусан, Шарқий Туркистон, Амударё–Сирдарё оралиғи ва унга туташ ҳудудлардаги мавжуд воҳа ҳукмдорликларидан бир қанчаси милоннинг бошлариданоқ ўз танга-пуллари зарб қилдиришгани

⁶⁹⁵ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 324; Marquart J. Eranshahr nach der Geographic... – S. 249–255; Sims-Williams N. From the Kushan-shahs... – P. 256; Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Т., 2001. – Б. 146, 186.

каби бир қатор омиллар уларнинг ўз ички бошқарувида маълум маънода мустақил бўлганидан дарак беради. Гарчи Кушонлар, Хионитлар ёки Эфталитлар даврида мазкур воҳа давлатлари билан ушбу йирик давлатлар, яъни уларнинг сюзеренлари орасида хўжайин – тобе муносабатлари қандай бўлганига доир муфассал маълумотлар сақланиб қолмаган бўлса-да, баъзи жиҳатлардан келиб чиқиб бу борада ҳам муайян тасаввурларга эга бўлиш мумкин.

Аввало, юқорида айтиб ўтилганидек, уларда мавжуд бўлган анъанавий танга зарби, шунингдек, айрим ёзма манбалардаги маълумотлар сюзеренлар алмашинуви жараёнида ҳам воҳа давлатларида маҳаллий сулолалар сақланиб қолганидан дарак беради. Яъни Кушон салтанати давридаги воҳалар бошқаруви билан Хионитлар ёки Эфталитлар давридаги бошқарув орасида катта фарқлар бўлмаган, шекилли. Фақат баъзи пайтларда воҳа ҳукмдорликларидан бирортасида сюзерен аралашуви туфайли сулола алмашуви бўлганини назарда тутсак, улар орасида катта фарқ кўзга ташланмайди. Бироқ сулола алмашинуви ҳақидаги маълумотлар узук-юлуқ ҳолатда етиб келгани учун ҳам бу борада аниқ бир фикр айтиш қийин. Хусусан, хитой йилномаларидаги маълумотлардан хоконлик қўшинлари Амударё–Сирдарё оралиғи ҳудудига кириб келган пайтда бу ердаги воҳа давлатлари аксариятининг бошқарувчи сулоласи Чжаову хонадонига мансуб бўлиб, *Ань* (Бухоро), *Цао* (Кабудон), *Ши* (Чоч), *Ми* (Маймурғ), *Хэ* (Кушония), *Хосюнь* (Хоразм), *Маоди* (Битик ёки Вардона?), *Шыши* (Кеш), *Кан* (Самарқанд) каби тармоқларга бўлинар, улар орасида Самарқанддаги сулола марказий хонадон ҳисобланар эди⁶⁹⁶. Бироқ мазкур сулолаларнинг асосчилари ушбу воҳа давлатларининг туб маҳаллий аҳолисига мансуб бўлмай, хитой йилномаларида таъкидланишича, бу ерларга улар *Цил-ян* тоғлари (Шаркий Туркистоннинг шимоли)дан кўчиб келган бўлиб⁶⁹⁷, уларнинг қачон ва қайси этно-сиёсий жараёнлар натижасида ушбу ҳудудларга келиб қолганликлари етарлича аниқланган эмас.

Турк хоконлиги ташкил топиш арафасида Марказий Осиёдаги ўтроқ ҳудудларида бир қисми Жуан-жуанларга, бир қисми эса Эфта-

⁶⁹⁶ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 310; Chavannes E. Documents sur les... – P. 134; Смирнова О. И. Очерки из истории... – С. 37.

⁶⁹⁷ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 310.

литларга бўйсунувчи воҳа ҳукмдорликлари мавжуд эди. Жумладан, Шарқий Туркистондаги Гаочан (Турфон), Куча, Қорашаҳр каби воҳа ҳукмдорликлари тўхор этносига мансуб маҳаллий сулолалар томонидан бошқарилиб, учала хонадон ҳам Жуан-жуанларга бўйсунса, Кошғар ва Хўтанда эса шарқий эроний тилли этнослар (хўтан-сак?, суғдийлар)га мансуб буддавий хонадонлар ҳукм суриб, уларнинг барчаси Эфталитларга тобе эди⁶⁹⁸. Мазкур минтақанинг жануби-ғарбий қисмидаги ўтроқ ҳудудлар – Амударё–Сирдарё оралиғи ва унга жанубдан қўшни Бадахшон, Бомиён, Кобул, Гандҳара воҳалари ҳамда Хуросон Эфталитлар қўл остида бўлиб, уларнинг ўз бошқарувчи сулолалари мавжуд эди. Юқорида кўриб ўтилганидек, Амударё–Сирдарё оралиғида Чоч, Фарғона, Суғд (Самарқанд, Кабудон, Маймурғ, Кушония, Кеш), Бухоро, Битик / Вардона? ва ҳоказоларда Чжаову хонадонига мансуб сулолалар ҳукм сурадилар. Агар хитой йилнома-ларига таянадиган бўлсак, Хосюнь (Хоразм) ҳукмдорлари ҳам Чжаовуларга мансуб эди⁶⁹⁹. Араб-форс тилли манбаларда эса Хоразмнинг бошқарувчи сулоласи Африғийлар шаклида тилга олинади⁷⁰⁰. Ҳатто хитой йилномаларида Амударёнинг чап қирғоғидаги Му (Амул / Чоржуй) ёки Марв ҳукмдорларининг Чжаову хонадонига мансублигига ишора қилувчи маълумотлар учрайди⁷⁰¹.

Амударёнинг юқори ҳавзасидаги бир неча ўнлаб воҳа ҳукмдорликларидан иборат Тўхористон эса Эфталитлар давлатининг таянч ҳудуди ҳисобланиб, афтидан ҳоконликдан олдин ҳам бу ерлар ўз маҳаллий бошқарувига эга сулолалар томонидан бошқарилган. Бироқ улардаги бошқарувчи сулолаларининг келиб чиқиши етарлича ўрганилмагани боис, бу масалада муайян бир фикр билдириш қийин. Эҳтимол, улардан аксариятининг бошқарувида келиб чиқиши бево-сита Эфталитларга бориб тақалувчи сулолалар турган бўлиши ҳам мумкин. Чунки маҳаллий сулолаларига эга ва улар орқали билвоси-та бошқарилувчи Шарқий Туркистон (Кошғар, Хўтан) ва Амударё–

⁶⁹⁸ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 269; Golden P. B. *Türk Halkları tarihine Giriş...* – S. 66.

⁶⁹⁹ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 310; Chavannes E. *Documents sur les...* – P. 134.

⁷⁰⁰ Абу Райхон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар / Таржимон А. Расулов / Танланган асарлар. I жилд. – Т.: Фан, 1968. – Б. 71–72.

⁷⁰¹ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 271.

Сирдарё оралиғидаги кўпчилик воҳа ҳукмдорликлари (Чоч, Фарғона, Уструшона, Суғд, Бухоро, Хоразм)дан фарқли ҳолда, Тўхористон (шу жумладан, Бадахшон) Эфталитлар давлатининг марказий (таянч) ҳудудлари эди. Худди шунга ўхшаш ҳолат Хуросон ва Кобул водийсида ҳам мавжуд бўлганга ўхшайди. Жумладан, Хуросоннинг Гургон ва Дехистон каби воҳа ҳукмдорликларида *тегин*, *сул* (чўр) унвони-га эга сулолалар мавжуд бўлиб, бир қатор тадқиқотчилар уларнинг келиб чиқишини эфталитларга боғлашади⁷⁰². Шунга ўхшаш ҳолат Кобул водийси бошқарувида ҳам кўзга ташланади. Хусусан, Кобул ва унинг атрофидаги ҳудудлар (Зобулистон, Каписа) ҳамда Гандхара Эфталитлар давлатининг ҳокимияти анча чуқур ёйилган ҳудудлар эди ва бу ерлар *тегин* унвонли (?), келиб чиқиши эфталитларга тақалувчи сулола томонидан бошқариларди⁷⁰³. Хуллас, ҳоконлик ўз ҳокимиятини ўрнатиши арафасида Тўхористон, Хуросон ва Кобулда тўғридан-тўғри эфталитлар билан алоқадор сулолалар мавжуд бўлиб, улар устидан бевосита бошқарув жорий қилинган эди.

Гарчи ижтимоий жиҳатдан келиб чиқиши Кушонлар, Хионитлар, Эфталитлар сулоласи билан деярли бир хил бўлса ҳам, давлат сифатида шаклланиш жараёнлари уларга ўхшаб Амударё ҳавзаларида, яъни ўтроқлик шароитида эмас, балки Хун ва Жуан-жуанлар давлати каби кўчманчилик муҳитида шаклланган Турк ҳоконлигининг ўтроқ вассаллар устидан назоратни қандай ташкил қилгани ва бунда қай усулларга мурожаат этгани масаласини ёритиш учун албатта кейинги икки давлат тарихига назар ташлаб ўтишни мантиқлироқ ҳисоблаймиз. Агар бу масалада Хун империяси тарихига назар ташлайдиган бўлсак, қуйидагича ҳолат кўзга ташланади;

1) Хунлар ўзларига бўйсунувчи Усун, Ухуан, Кангюй ва бошқа бир қатор давлат уюшмалари билан ўзаро алоқаларда биргина

⁷⁰² Бу масала етарлича ўрганилмаган. Араб манбаларида мазкур ҳукмдорликлар бошқарувчилари аксарият ҳолларда туркий сулола мансублари сифатида кўрсатилади (*қар.*: История ат-Табари... – С. 167; Frye R. N., Sayılı A. Selçuklulardan evvel Orta Şark'ta Türkler... – S. 198). Араб истилоси арафасида Дехистон ва Гургон ҳукмдорликларининг бошқарувчилари *тегин* ва *сул* (чўр) унвонлари билан тилга олиниши ҳамда турк сифатида талкин қилиниши ушбу сулолаларнинг келиб чиқиши Турк ҳоконлигига тақалади, деб тахмин қилишга имкон беради (*қар.*: История ат-Табари... – С. 165, 167; Stark S. Nomaden und Selbstherrschaft... – S. 385).

⁷⁰³ Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 287.

қарам қилиш (вассалитет) билан чекланган эди. Жумладан, Маодун шанюй даврида бўйсундирилган *лауфань* ва *байян* қабиалари ўз бошлиқларига эга эди;

2) Хун ҳукмдорлари баъзи қабиаларни бошқаришни ўз вакилларига топширган. Жумладан, *Хагас* (Қирғиз) ўлкасининг бошқарувиغا хитойлик асирлардан бири бўлмиш Ли Лин тайинланган бўлса, Динлин қабиаларига бошқарувчи ўлароқ яна бир хитойлик асир Вэй Люй жўнатилган эди;

3) Хитой йилномаларида Хун давлати ташкил топган илк йилларданок, хусусан, ушбу давлат асосчиси Маодун ва унинг меросхўри, хунларнинг «Ғарбий чегаралар ҳукмдори» Чичжу шаньюй даврида «Ғарбий ўлкалар бошқаруви учун «тобе [ерларни] идора қилувчи» ҳарбий волийлик (*тунбу дувэй*)» ташкил қилингани, ушбу ҳарбий волий доимий равишда *Яньци* (Қорашаҳр)да ўтириб, бойлик ундириш ва ушбу давлатларнинг хирож тўлашини назорат билан шуғулланиши қайд этилади⁷⁰⁴;

4) Ғарбий ўлкалардаги ҳар бир ҳукмдорлик ўз бошқарувчисига эга эди. Бироқ хитой йилномаларида қайд этилган «Хун давлатининг ғарбий чегаралари бошқарувчиси Жи-чжо Ғарбий ўлкалар бошқарувиغا пристав тайинлади, қайсики ... ҳукмдорликлардан анчагина миқдордаги ўлпон тўплади»⁷⁰⁵ мазмундаги маълумот уларнинг махсус вакиллар воситасида назорат қилинганидан дарак беради.

А. Хазановнинг таъкидлашича, кўчманчиларнинг ҳукмрон гуруҳлари тобеларга ўз ноибларини мажбуран қабул қилдиришган ёки уларнинг аслзодаларини ўз бошқарув структурасига киритишга ҳаракат қилишган. Фақат бу ҳолат тобеларнинг энг юқори қатламига мансуб аслзодаларигагина насиб қилган. Кўчманчи сиёсий уюшмалар ва давлат тузилмаларида ўлпончилик / тобелик муносабатлари устуворлик қилган муддатда уларда ҳар хил ҳуқуқлар ва мажбуриятлар ҳамда турли манфаатларга эга бўлган икки имтиёзли қатлам мавжуд бўлди. Яъни бу икки имтиёзли қатлам – кўчманчиларнинг ҳукмрон гуруҳига мансуб аслзодалар ва тобеларнинг аслзодалари эди.

⁷⁰⁴ Кляшторный С. Г. Памятники древнетюркской письменности... – С. 388.

⁷⁰⁵ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 170, 351.

Худди шунга ўхшаш ҳолатлар ҳам Ғарбий Турк хоқонлигининг, ҳам Шарқий (Марказий) Турк хоқонлигининг ўз вассалларини бошқариш тартибида яққол кўзга ташланади. Хусусан, Узок Шарқдаги туркий ва ғайритуркий (мўғул аслли) қабилалар: *кидан* (қорахитой), *мохэ*, *шивей*, *кумоси* (қай / татаби) қабилалари тарихига доир хитой йилномаларида ажратилган бобларда қуйидагича маълумотлар учрайди:

1) «(Шивэй) қабилаларидан бирортасининг ҳукмдори йўқ, халқи камбағал ва заиф. Шу боис *тукюе* (турк)лар доимо уларни уч нафар *тудун* орқали бошқаришади» («Суйшу»); «(Шивэй) қабилалари бошқарувида ягона ҳукмдор мавжуд эмас, фақат *мохеду* (баходур) деб аталувчи йирик қabila бошлиқлари бор. Улар ўз кўчманчиларини бошқаришади, бироқ *тукюелар*-нинг тобесидир» («Таншу»);

2) «(Кидан) қабилалари *тукюе* (турк)ларга қарам. Турк хоқони *Шаболо* (Ишбара: 582–587) Кидан қабилаларини бошқариш учун Паньчжи исмли *тудун* (унвонли ноиб)ни юборди» («Суйшу»); «У (кидан)ларнинг ҳукмдори даҳэ уруғидан бўлиб, 40 минг аёло даражадаги жангчига эга. Саккизта қабиллага бўлинади ва ҳар бир қабila бошлиғи *тукюе* (турк)ларга тобе ва улар *сыцзин* (эркин) деб аталади» («Таншу»);

3) «Кумоси (қай)лар дастлаб *тукюе* (турк)га қарам эди, бироқ кейинчалик доимий равишда кучайиб бордилар ва *жухэван*, *мохэфу*, *цигэ*, *мугун* ва *шигэ* деб аталувчи бешта қабиладан иборат бўлдилар. Улардан ҳар бирининг бошида *сыцзин* (эркин) деб номланадиган ўз бошлиқлари бор» («Таншу») ⁷⁰⁶.

Ушбу маълумотлардан аён бўладики, Шарқий хоқонлик вассал қабилалардан баъзиларини *тудун*, баъзиларини эса *эркин* унвонига эга вакиллари орқали бошқарган. Юқорида ҳам келтириб ўтилганидек, вассаллар бошқарувида бу каби фарқлиликларнинг мавжудлигини тадқиқотчилар кучли қабилалар бошлиқлари *элтабар* унвонини, нисбатан кучсизлари эса *эркин* унвонини олишга ҳақли бўлганлиги билан боғлаб ⁷⁰⁷, хоқонлик йирик вассал қабилалар бошлиқларига ва воҳа ҳукмдорликларнинг бошқарувчиларига *элтабар* унвонини тақдим қилган деб ҳисоблашади. Ҳақиқатан ҳам *элтабар* унвонли бошқарувчилар томонидан идора қилинган қабилалар таркибиги назар ташласак, уларнинг аксарияти ўз даври сиёсий

⁷⁰⁶ Материалы по истории древних кочевых народов ... – С. 136, 140, 143, 156–157, 163.

⁷⁰⁷ Барфилд Т. Дж. Опасная граница... – С. 111.

хаётида фаол иштирок этган қабилалар бўлиб чиқади. Хусусан, қадимги турк битиктошларида «*Аз элтабари*», «*Қарлуқ элтабари*», «*Уйғур элтабари*» каби иборалар хоқонликдаги нисбатан йирик қабилалар бошлиқлари билан боғлиқ равишда учраса⁷⁰⁸, хитой йилномаларида *хойху* (уйғур), *байегу* (байирқу)⁷⁰⁹, *пуғу* (*буғу), *тунло* (тўнгра), *хунь* каби йирик қабилалар бошқарувчилари *силифа* (элтабар) унвони билан тилга олинади⁷¹⁰.

Дарвоқе, хоқонликдан кейин ҳукм сурган бир қатор туркий негизга эга кўчманчи сиёсий уюшмаларда *элтабар* унвонининг бошқа унвонлардан фарқли ҳолда нисбатан кучлироқ қабила бошлиқлари томонидан ишлатилганини тасдиқлайдиган маълумотлар мавжуд. Жумладан, ўғуз қабилаларининг бошқарувчилари *эркин* унвонига эга бўлиб, улар орасида энг нуфузлиси *элтабар* унвонини қўллагани ҳақидаги маълумот бундан далолат беради⁷¹¹. Демак, *эркин* унвони хоқонлик томонидан нисбатан кичик қабила ва уруғ бошқарувчиларига берилган. Бу «Таншу» йилномасида «*Киданлар саккизта қабилага бўлинади ҳамда ҳар бир қабила бошлиғи тукюе (турк)ларга тобе ва улар сыгин (эркин) деб аталади*»⁷¹² шаклида маълумот учраши баробарида *доланге* (теленгут), *гулиган* (куриқан) *бай-си* (*урунг-қай) каби қабилалар *тукюе*ларга бўйсунувчи *сыгин* (эркин)лар воситасида бошқарилиши қайд қилинишида ўз тасдиғини топади⁷¹³. Эҳтимол, нисбатан кичик қабилалар бўлгани боис улар бошқарувга *эркин* унвонли хоқонлик вакиллари масъул қилинган бўлиши мумкин.

Воҳа ҳукмдорликларида кам учрайдиган *эркин* унвонининг акси ўлароқ, *элтабар* унвони воҳалар бошқарувига алоқадор равишда хитой, суғдий, бақтрий ва бошқа тиллардаги манбаларда нисбатан кўпроқ акс этадики, бу эса хоқонликнинг уларга фарқли статус

⁷⁰⁸ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 110, 130; Tekin T. Orhon Yazitlari... – S. 75, 77.

⁷⁰⁹ Кул Тегин битиктошида Байирқу қабиласининг бошлиғи *Улуг Эркин* шаклида учрайди (Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 108).

⁷¹⁰ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 344, 345; Taşağıl, 1999:41–42, 43, 45, 47.

⁷¹¹ Кляшторный С. Г. Памятники древнетюркской письменности... – С. 314.

⁷¹² Материалы по истории древних кочевых народов ... – С. 163.

⁷¹³ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 346, 348, 349, 362.

берганлигидан дарак беради. Бу хитой йилномаларида учрайдиган «*Ғарбий турклардан Тун ябғу-хоқон вассал (воҳа) ҳукмдорларига элтабар унвонини берди*» мазмунидаги маълумот асосида ўз тасдиғини топади. Шу ўринда С. Г. Кляшторный томонидан шу маълумот асосида илгари сурилган «тобе воҳа ҳукмдорликлари бошқарувчиларига туркий унвонлар берилиши хоқонлик уларни ўз маъмурий иерархиясига киритганининг ифодасидир»⁷¹⁴ шаклидаги талқинини келтириб ўтиш жоиз.

Демак, хоқонлик ўз вассаллари бўлмиш воҳа ҳукмдорликлари бошқарувчиларига *элтабар* унвони бериш - уларни ўз маъмурий иерархиясига киритганини ифодалаши билан бирга, мавқе жиҳатдан уларни йирик ва нуфузли кўчманчи қабила бошлиқлари билан тенг кўрганлигини ҳам кўрсатади деб ҳисоблаш мумкин. Шу ўринда 634–638 йилларда ҳукм сурган Ғарбий турк хоқони Ишбара Телиши / Хилиши (Эл-Шер?) ўз қўл остидаги қабила ва уруғларни *элтабар* ва *тудун* унвонли амалдорлар воситасида бошқаргани «Син Таншу»да қайд этилганини⁷¹⁵ ҳам эътиборга олиш лозим. Қисқаси, хоқонликнинг ўтроқлар ва кўчманчилар бошқарувида қўллаган усули моҳият жиҳатидан катта фарқ қилмаган.

Шу тариқа, хоқонлик таркибидаги вассалларни мавқеи жиҳатидан нисбатан кучли ва заиф гуруҳлардан иборат эди деб ҳисоблаш мумкин. Биринчиси «элтабарлик»лар бўлиб, ҳар бири ўз бошқарувчи сулоласига эга, асосан воҳа ҳукмдорликлари ва қисман кўчманчи сиёсий уюшмалар эди. Шарқий Туркистон (марказий қисми), Амударё–Сирдарё оралиғи ва унга туташ ҳудудлар, Шимолий Ҳиндистон, Хуросондаги ўтроқ воҳа ҳукмдорликлари, шунингдек, Қора денгиз, Шимолий Кавказ ва Волга–Урал бўйларидаги ярим кўчманчи қабила уюшмалари (*алан, булғор, хазар* ва ҳ. к.)дан иборат эди.

Афтидан, Марказий Осиёда тарихан мавжуд бўлган давлатларда бўлгани каби Ғарбий Турк хоқонлигида ҳам вассалларни бошқариш масаласида барча учун ягона усул қўлланилмаган кўринади. Чунки ўтроқ воҳалардан айримларида маҳаллий сулоалар ўз ўрнида қолдирилган бўлса, айримларида бундай сулоаларга барҳам бери-

⁷¹⁴ Кляшторный С. Г. Памятники древнетюркской письменности... – С. 408.

⁷¹⁵ Chavannes E. Documents sur les... – P. 57–59; Erkoç H. İ. Eski Türklerde Devlet Teşkilatı... – S. 179.

либ, ўрнига Ашина хонадони вакиллари тайинланган эди. Аввало, бу мавжуд вазият ва эҳтиёж билан боғлиқ масала эди. Яъни бирор-бир тобе ҳукмдорлик қай тарзда бўйсундирилгани ва бўйсундирилиш арафасида қандай йўл тutilганига қараб янги хўжайин уларга бошқарувчи тайинлаган ёки эскиларини ўз ўрнида қолдирган. Бундан ташқари, вассал ҳукмдорликнинг ички ҳолати, бошқарувчи табақанинг янги хўжайинга муносабатига қараб ҳам бошқарувчилар тайинланган бўлиши керак.

Хоқонликнинг вассалларни, айниқса, ўтроқ вассалларни бошқаришдаги тажрибаси ва малакаси масаласида яна бир омилга тўхталсак. Кўпчилик тадқиқотчилар хоқонликдан аввал ўтган Хун, Сянби, Жуан-жуан, Те-ле каби кўчманчи давлат уюшмалари ёки қабила иттифокларининг деярли барчаси Шарқий Туркистондаги воҳаларни эгаллашга интилангликларини, бунинг асосида эса иқтисодий эҳтиёжлар ётишини таъкидлайдилар⁷¹⁶. Чунки кўчманчилар нафақат деҳқончилик маҳсулотлари, балки курол-яроғ таъминотида ҳам ўтроқларга эҳтиёж туярдилар. Пировардида, уларнинг ўтроқ деҳқонлар билан битта давлат уюшмаси таркибида бўлиши доимо кўчманчи жамиятларнинг ўтроқлар таъсирида тараққий этишларига олиб келган. Хоқонликнинг ўтроқ воҳаларни эгаллашда айна йўлни тутиши асосида ҳам худди шундай иқтисодий манфаатлар ётган бўлиши табиий. Бироқ хоқонлик мазкур давлат уюшмаларидан фарқли ўлароқ, фақатгина Шарқий Туркистон воҳалари билан чекланиб қолмасдан, ўз худудини янада кенгайтиришига нима сабаб бўлган эди? Фикримизча, бунинг асосида шу каби шартлар ётган: **1)** Хоқонлик ўз ғанимлари бўлмиш жуан-жуанларга батамом барҳам бериш мақсадида бўлиб бунга доир хитой ва юнон манбаларида ишоралар учрайди. Шу боис хоқонлик қўшинлари уларни таъқиб қилиб то Шимолий Қора денгиз бўйларигача етиб борди. Афтидан, хоқонлик Амударё–Сирдарё оралиғи, Шимолий Ҳиндистон ва Хуросондаги ўтроқ воҳаларни эгаллаши замирида ҳам «Жуан-жуан душманлиги» ётган бўлиб, бу пайтда мазкур худудларда Эфталитлар давлати ҳукмронлик қиларди ва ўз навбатида улар Жуан-жуанларнинг иттифокчиси (эҳтимол, ғарбий қаноти) ҳолатида эди. Шу сабабли Турк хоқонлиги ушбу давлатга барҳам

⁷¹⁶ Малявкин А. Г. История Восточного Туркестана... – С. 297–351.

бергач, унинг таркибидаги ўтроқ ҳудудларда ҳоким бўлиб қолади; 2) Ҳоконлик асосчилари ўзлари каби асли кўчманчи муҳитдан чиқиб, ўтроқ воҳаларнинг ички ҳудудларигача силжиган ва у ерларда ўз давлатини ташкил қилган Кушон, Хионит, Кидарит ва Эфталитлар мозийсидан хабардор эди ва уларнинг анъаналарини давом эттирган ҳолда, ўз ҳудудини улар қўл остида бўлган ҳудудлар устида барпо этишга интилади.

4. 3. 3. Вассаллар бошқарувида қўлланилган усул ва воситалар

1) Бевосита ва билвосита бошқарув. Ғарбий Турк ҳоконлигининг вассалларни бошқарувдаги қўллаган усул ва воситаларни аниқлаш учун кўпроқ воҳа давлатларига доир маълумотлар акс этган хитой йилномаларига мурожаат қилиш зарур бўлади. Аввало, ҳоконликнинг воҳа ҳукмдорликларини қай шаклда, қандай усул ва воситалар орқали бошқаргани, умуман, ҳоконлик ва унинг вассаллари орасидаги муносабатлар моҳиятини таҳлил қилишдан олдин масалага бевосита алоқадор баъзи омилларга тўхталиб ўтсак.

Милоддан аввалги сўнгги мингйиллик ўрталаридан то милодий бир мингйиллик ўрталаригача бўлган узоқ вақт мобайнида ҳоконликдан олдин Марказий Осиёда Скиф-Сак, Юечжи, Хун, Қанғ, Усун, Кушон, Хионит, Кидарит, Эфталит, Жуан-жуанлар каби навбатма-навбат ҳукм сурган катта-кичик давлат уюшмаларининг аксарияти дастлаб кўчманчи муҳитда шаклланиб, кейинчалик мазкур минтақадаги ўтроқ воҳалар устидан ўз ҳокимиятини ўрнатганишгани маълум. Гарчи уларнинг воҳалар устидан ҳукмронлиги қандай бўлганини батафсил ёритувчи манбалар учрамаса-да, баъзи ёзма маълумотлар мазмуни, шунингдек, Шарқий Туркистон, Амударё-Сирдарё оралиги ҳамда унга туташ ҳудудлардаги мавжуд воҳа ҳукмдорликларидан бир қанчасининг милод бошлариданок ўз танга-пулларини зарб қилдиришгани каби омиллар шуни кўрсатадики, улар маълум маънода ўз ички бошқарувларида мустақил бўлишган.

Афтидан, бу ҳолат ҳоконликнинг воҳа ҳукмдорликларини ўз қўл остига олган дастлабки йилларда ҳам давом этган кўринади. Боиси, VI аср 60- йилларида ҳоконлик Эфталитлар давлатига зарба берга-

ни ва унинг қўл остидаги ҳудудларни қўлга киритганига доир хитой ва юнон манбаларида маълумотлар учраса-да, бироқ шу асрнинг охирларигача унинг бирор-бир воҳа ҳукмдорлиги бошқарувига аралашгани ёки бирорта маҳаллий сулолани ўз бошқарувидан маҳрум қилгани маълум эмас. Ҳар ҳолда, хоқонлик дастлабки йилларда уларнинг ички бошқарувига аралашмасдан ўлпон олиб туриш билан чекланган кўринади. Ўлпончилик масаласи манбаларда батафсил ёритилмаган бўлса-да, баъзи маълумотлар асосида вассалларнинг ўз хўжайинларига йилда бир маротаба хирож юбориб турганликлари, ўлпон йиғиш эса марказдан – хоқонлар томонидан юборилган *тудун* унвонли вакиллар томонидан назорат қилиб борилганини тахмин қилиш мумкин. Асосий вазифаси «тобе ўлкалар бошқарувчилари устидан назорат қилиш ва солиқ йиғишни ташкил қилиш»дан иборат бўлган *тудунлар*, аслида, хоқонларнинг ўз вассаллари устидан тайинлаган вакиллари – ноиблар бўлиб, бундай анъана айнан қачон жорий қилингани унчалик аниқ эмас. Шунга қарамай, хитой йилномаларида Тун ябғу-хоқон (618–630) ўз вассалларига *силифа* (элтабар) унвони бергани ва уларнинг назоратига бир нафардан *тутунь* (тудун) жўнатганининг қайд этилишига асосланиб⁷¹⁷, кўпчилик тадқиқотчилар айнан 620- йиллардан бошлаб *тудун* – ноиб юбориш усули йўлга қўйилган деган фикрга келишган.

Аслида, хоқонлик 560- йилларда ўз вассалларига эга бўлган даврдан ёки ундан сал кейинроқ, ушбу усулни қўллай бошлаганини тасдиқлайдиган айрим далиллар мавжуд. Тахминан 577 йилда тузилган Гаочан (Турфон)га тааллуқли хитойча бир ҳужжатда ушбу ҳукмдорликка алоқадор хитойча ва маҳаллий унвонлар билан бирга туркий *тудун* унвони ҳам учрайди⁷¹⁸. Шунингдек, ҳужжатлар орасида 599 йили ёзилган диний бир матнда Гаочан ҳукмдорининг унвони *силифа* шаклида учраса, VI аср охириги йилларига оид бошқа бир ҳужжатда эса хоқон томонидан Гаочанга юборилган *тудун* ва унинг маъмури ҳақида гап боради⁷¹⁹. Ж. К. Скэфф таъбири билан айтганда,

⁷¹⁷ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 283; Taşağıl A. Gök-Türkler. – Ankara, 1995. – S. 92.

⁷¹⁸ Sarıtaş E. Göktürk Kültürünün Gaochanglılara etkileri üzerine bazı bilgiler // XV. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 9–13 Eylül 2002. Kongreye sunulan Bildiriler. Cilt III. – Ankara, 2005. – S. 477.

⁷¹⁹ Skaff K. J. Western Turk Rule... – P. 366.

мазкур маълумотлар «хоқонликнинг ушбу тизими хитой манбалари ишонтиришга ҳаракат қилган санадан анча олдин, энг камида Гаочан ҳукмдорлигига нисбатан қўлланилганига доир далил» бўлиши баробарида «Тун ябғу-хоқон ҳукмронлиги давридан 20 йилча аввал жорий қилинганидан далолат беради»⁷²⁰. Ҳақиқатан ҳам, *элтабар* Гаочан ҳукмдорлари унвони сифатида, *тудун* эса улар устидан назорат қиладиган амалдорнинг унвони сифатида учраши ва Тун ябғу-хоқон ўз вассалларига *элтабар* унвонини бериб, назорати сифатида *тудун* жўнатгани воқеалари орасидаги яқин ўхшашлик, бу усул хоқонликнинг илк пайтларидаёқ йўлга қўйила бошлаган деган мазмунидаги фикрга асос беради (*қаранг*: илова XIII).

Бинобарин, *элтабар* унвони хоқонлик бошқарув тизимидаги юқори даражали унвонлардан бири бўлиб, бу сўз қадимги туркий тилда луғавий жиҳатдан «бошқарувга, давлатга, элга эга» деган маънони билдирган⁷²¹. Бир қатор тадқиқотчилар Ўрхун битиктошларида айрим қабила бошқарувчилари *хоқон* унвонида, баъзилари эса *элтабар* унвонида учрашига асосланиб таъкидлаганларидек, қадимги туркий давлатчиликда кучли сиёсий уюшмага эга йирик қабилалар иттифоқи учун *хоқонли будун / халқ*, ундан қуйироқ даражадагиларга эса *элтабарли будун* иборасини ишлатиш анъанаси мавжуд бўлган. Агар шу ҳолат ҳисобга олинса, хоқонлик томонидан вассал воҳа ҳукмдорликларига ҳам «элтабарли будун» сифатида қаралгани маълум бўлади. Зеро, хитой йилномаларида «*У (турк)ларнинг унвонлари ябғу, шад, тегин. Ушбу унвонларга хоқоннинг ўғли, ога-инилари ва бошқарувчи хонадон аъзолари эга бўлишади. Эркин, кул-чўр, йен-хунта?, элтабар, тудун, ссу-чин ва бошқа лавозимларга ҳамма тайинланиши мумкин*» ва «*Тун ябғу-хоқон Фарбдаги ўлкалар ҳукмдорларига элтабар унвони берди*» шаклидаги маълумотлар ушбу унвоннинг айнан қандай вазифани бажаргани ва туб моҳиятини очиб беради⁷²².

Шу ўринда, хоқонликнинг ўз вассалларини бошқариши билан боғлиқ бошқа бир масалага тўхталсак. Мана бир асрдан ортиқ вақт ўтибдики, аксарият тадқиқотчилар «Турк хоқонлиги бутун тарихи давомида ўтроқ ҳукмдорликлардан фақат ўлпон олиб турган бўлиб, уларнинг бошқарув ишига аралашмаган» мазмундаги фикрни

⁷²⁰ Skaff K. J. Western Turk Rule... – P. 366.

⁷²¹ Togan İ., Kara G., Baysal C. Çin kaynaklarında Türkler... – S. 85.

⁷²² Taşağıl A. Gök-Türkler. I, 2. Baskı. – Ankara, 2003. – S. 107.

ҳозиргача такрорлаб келишмоқда⁷²³. Аслида, хоқонлик даврининг фақат бир қисмига тегишли бўлган бу фикр, гўё унинг бутун даври учун ҳам хосдек қабул қилинган шекилли, баъзи истисноларни ҳисобга олмаганда, кўпчилик тадқиқотларчилар айнан шу фикрни такрорлайдилар. Шунга қарамай, баъзи тадқиқотларчилар хоқонлик ўз вассалларини улус сифатида Ашина хонадони аъзоларига – шахзодаларга тақсимлаб берган деб таъкидлашади ва Чочни дастлаб Тардунинг, кейинчалик Шегуй шаднинг, Бухорони Янг-су тегин ва Нишу Гана шаднинг чекига тушган улус сифатида таърифлашадики, бу давр VI аср сўнгги чораги – VII аср биринчи ярмига тўғри келади⁷²⁴.

Шунингдек, 590- йилларда Суғдга ва Тўхористонга хоқонлик томонидан юборилган вакиллар айнан *тегин* унвони билан учраши назарда тутилса⁷²⁵, мазкур ўлкаларга ҳам улус тизими жорий қилинмадимикин деган савол келиб чиқади. Агар «Таншу» йилномасида «[Хоқоннинг] ўғиллари ва оға-инилари «тегин», ўз ҳукми остидаги аскарлар билан бошқа қабилаларни идора қилувчи [тегинлар]нинг ҳаммаси «шад» деб аталарди»⁷²⁶ шаклида келтирилган маълумотдан келиб чиқилса, бу масала анча-мунча ойдинлашади. Яъни деярли айни йилларда Чоч, Суғд ва Тўхористонда *тегин* унвонли вакилларининг бир муддат фаолият юритишлари хоқонлик томонидан унга тобе воҳа ҳукмдорликлари бошқарувида ҳам улус тизимини жорий этишга уриниш бўлган мазмунидаги тахминга имкон беради.

Агар юқорида кўриб ўтилганидек, хоқонлик VII аср охириги чорагида Чоч, Бухоро, Суғд ва Тўхористонга ўхшаб бошқа воҳаларнинг ҳар қайсисига бирор нафар *тегин* ёки *шад* унвонли

⁷²³ Gibb H. *Orta Asya'da...* – S. 4–9; Массон В. М. Ромодин В. А. История Афганистана. Том I. С древнейших времен до начала XVI века. – М., Наука, 1964. – С. 218; Ҳидоятлов Г. А. Менинг жонажон тарихим. – Т., 1992. – С. 76–78; Аскаров А. Некоторые вопросы истории становления узбекской государственности // Общественные науки Узбекистана. – Ташкент, 1997. – № 3–4. – С. 65–76.

⁷²⁴ Markwart J. *Wehrot und Arang. Untersuchungen zur mythischen und geschichtlichen Landeskunde von Ostiran.* – Leiden, 1938. – S. 14; Гумилев Л. Н. Древние тюрки... – С. 115, 132.

⁷²⁵ Liu Mau-Tsai. *Die chinesischen Nachrichten...* – S. 56; Taşağıl A. *GökTürkler.* – Ankara, 1995. – S. 88.

⁷²⁶ Togan İ., Kara G., Baysal C. *Çin kaynaklarında Türkler...* – S. 80.

вакил жўнатганини тасдиқлайдиган маълумотлар мавжуд бўлганда эди, масала ойдинлашарди. Ҳозирча шуни айтиш мумкинки, гарчи воҳа ҳукмдорликлари хоқонлик томонидан бирорта шахзодага улус қилиб берилган ёки аксинчалигидан қатъий назар, уларнинг аксариятида маҳаллий сулолалар ўз бошқарувини давом эттирган кўринади. Эҳтимол, хоқонлик илк кезларда ўтроқлар бошқарувида ҳам кўчманчиларга қўллаган усул – ҳар бир қабила идорасида уларнинг ўзларидан бўлган бошлиқни ўз ўрнида қолдириш баробарида уларни бирор тегинга «улус» сифатида ажратиб бериш усулини қўллашга уриниб кўргандир.

Хоқонлик ва унинг вассаллари бошқаруви билан боғлиқ бошқа бир масала шуки, баъзи тадқиқотчиларга кўра «хоқонлик даврида Мовароуннаҳр ва Хуросонда бир қатор туркий унвонлар учраши – бу муайян бир тартиб билан боғлиқ бўлмасдан, аксинча, баъзи маҳаллий ҳукмдорларнинг туркий унвонларга эга бўлиши «давр модаси» билан алоқалидир»⁷²⁷. Агар бу даврда вассал воҳа ҳукмдорликларида туркий унвонларнинг учраши бирор қоида ёки тартиб билан боғлиқ эмас, шунчаки тасодиф ёки «давр модаси» бўлганда эди, хоқонликка хос унвонларни тобе бошқарувчилардан ҳар қайсиси ўзи хоҳлаган унвонни қабул қилган бўларди ва бу борада муайян тартиб кўзга ташланмаслиги керак эди. Аксинча, воҳа ҳукмдорликлари бошқарувида учрайдиган туркий унвонлардан ҳар қайсиси хоқонлик иерархиясида қандай қўлланилган бўлса, шу тартибга асосланган ҳолда даражасига қараб ишлатилганга гувоҳ бўламиз. Бунинг мисоли Тўхористонда хоқонликка хос *ябғу–шад / тегин–тудун / тархон* ёки Чочда *тегин–элтабар–тудун–тархон* шаклидаги унвонлар қўлланилиб, улар даражасига кўра юқори ёки қуйи мавқеда бўлгани ўз ифодасини топади (*қаранг*: илова XIII).

Ушбу масалага қисман тааллуқли яна бир фикрга кўра эса хоқонликнинг бошқарувида хос энг олий даражали унвон *хоқон*, гўёки VII аср охирлари–VIII аср биринчи ярмида баъзи воҳа ҳукмдорликларида ҳам қўлланилган. Хусусан, Э. В. Ртвеладзе *хоқон* унвони билан зарб қилинган лангарсимон тамға ва туя тасвири Чоч тангаларини таҳлил қилиб, шу фикрни олға суради: «Қуйироқ даражадаги тегин, тудун ва бошқа унвонлардан фарқли ҳолда хоқон унвони дастлаб милодий VI–VII асрларда фақат Турк хоқонлигининг

⁷²⁷ Gibb H. *Orta Asya'da...* – S. 5–7; Stark S. *Nomaden und Selbsthafte...* – S. 389.

бош ҳукмдорларига тааллуқли бўлган. Кейинчалик у ўзининг аввалги мазмунини йўқотган ва милодий VII аср охири–VIII аср бошларига келиб, ҳатто, майда ҳукмдорлик бошқарувчилари ҳам ўзларини *хоқон* деб атай бошлаганлар»⁷²⁸. Бироқ ёзма манбалар на бу даврда, на ундан олдин ёки кейинги даврларда бирорта кичик воҳа ҳукмдорининг ўзини *хоқон* деб атагани ҳақида маълумот бермади. Ҳолбуки, айнан шу даврда Амударё–Сирдарё оралиғига араб истилоси хавф солиб тургани муносабати билан турк хоқонлари мазкур ҳудуддаги деярли барча воҳаларга тез-тез ташриф буюриб туришган. Буни араб ва суғдий тилдаги манбаларда хоқонларнинг Чоч, Фарғона, Суғд, Бухоро, Тўхористон ҳукмдорларига бошчилик қилган ҳолда арабларга қарши биргаликда курашганини кўрсатувчи маълумотлар тасдиқлайди⁷²⁹. Бинобарин, хоқонлар бу ерларда бўлиб турган бир пайтда қандайдир бир майда ҳукмдорлик бошқарувчисининг «ўзини хоқон деб атай бошлаши» ёки шунга журъат қилиши мумкин эдими?! Аслида, Чочда зарб этилган мазкур тангалар Ғарбий турк хоқонларига тааллуқли эканлигининг аниқланиши⁷³⁰ бу масалани ҳал этди деб ҳисоблаш мумкин.

Эътироф этиш керакки, кейинги йилларда хоқонлик ва унинг вассаллар бошқаруви масаласида аввалгилардан фарқли ёндашилган тадқиқотлар пайдо бўла бошлади. Шу масалада америкалик тадқиқотчи Ж. К. Скэфф илгари сурган қуйидаги фикрлар диққатга сазовордир: «Ғарбий турклар ва уларнинг таркибидаги қабилалар ҳамда тургашлар каби ворислари VI асрдан то VIII асргача Туркистон яъни Амударё–Сирдарё оралиғи, шарқий Туркистоннинг ўтроқ ҳаёт кечирадиган воҳаларини бошқарганлар. Ушбу туркий халқлар, асосан, дашт минтақасида яшайдиган чорвачилик билан шуғулланувчи аҳоли бўлишига қарамасдан, Туркистоннинг зироатчи воҳаларини назорат остида тутишга ҳаддан зиёд эътибор қаратганлар. Фақат уларнинг Туркистонга ҳоким бўлиш истакларининг сабаблари ва шу мақсадда улар томонидан шакллантирилган бошқарув масаласи ханузгача етарли даражада ёритилмаган»⁷³¹. Скэффнинг фикрича, хоқонлик Туркистондаги воҳаларни қуйидаги

⁷²⁸ Ртвеладзе Э.В. История и нумизматика Чача... – С. 92.

⁷²⁹ Согдийские документы... II. – С. 80–85.

⁷³⁰ Бабаяров Г. Древнетюркские монеты..., С. 20, 35.

⁷³¹ Skaff K. J. Western Turk Rule... – P. 364.

2 усулда бошқарган: **1)** бевосита (тўғридан-тўғри) бошқарув; **2)** бил-восита бошқарув. Тадқиқотчининг фикрича, бевосита бошқариш хоқонликнинг ҳукмдор сулоласига мансуб вакилларнинг бирор воҳа бошқарувига тайинланишида кузатилади; бунга Тўхористон, Фарғона ҳамда Чочни мисол келтириш мумкин. Бошқарувнинг бундай шакли бирор-бир аниқ қоида билан боғлиқ бўлмай, балки истисно эканини таъкидлаган Скэфф, хоқонликнинг билвосита бошқарувини қуйидагича таърифлайди: «Бу даврда энг маъқул усул маҳаллий элитанинг ўзларига қарашли ўтроқ воҳаларда аввалги мавқеларини сақлаб қолишларига рухсат берилишидир. Маҳаллий ҳукмдорлар ўзининг ўтроқ табаа (аҳоли)сидан йиққан **солиқ ва хирожларни ҳукмрон кўчманчиларга етказиб беришга масъул** воситачи ролини ва хизматини ўз зиммаларига олган эдилар. Бундай тизимнинг яққол мисоли «Таншу»да Тун ябғу-хоқон фаолиятига доир келтирилган *«Ғарбий ўлкалар ҳукмдорларига элтабар унвонини берди ҳамда назорат қилиш ва солиқлар йиғинини текшириб туриш учун ҳар бирига алоҳида тудун юборди»* мазмундаги маълумотларда кўзга ташланади»⁷³².

Гарчи ушбу тадқиқотчи ўз фикрига далил сифатида баъзи мисоллар келтирса-да, уларнинг таҳлилига чуқур тўхталмайди ва бу масалани кўпроқ Гаочан (Турфон) мисолида кўриб чиқади. Шунингдек, унинг баъзи қарашлари етарлича асосланмаган. Аввало, унинг Чоч, Фарғона ва Тўхористонда хоқонлик билан боғлиқ туркий сулолалар ташкил топиши бу ерларда кўчманчилар учун мос яйловлар мавжуд бўлгани билан боғлиқ мазмунидаги фикрига тўлақонли қўшилиб бўлмайди. Мазкур ҳудудларда хоқонликка алоқадор сулолаларнинг пайдо бўлиши замирида бошқа сабаблар ётишини таъкидлаган ҳолда айтиш мумкинки, бу вақтда нафақат ушбу уч регионда, балки Бухоро, Панч (Суғд), Кобул ва яна бошқа жойларда ҳам туркий сулолалар ташкил топган эди. Шунингдек, Амударё–Сирдарё оралиғи ва Шарқий Туркистондаги деярли барча воҳаларнинг муайян қисми яйловлардан иборат эди.

Бундан ташқари, тадқиқотчининг Чоч воҳасида 605 йили Тегин Тянчжи томонидан туркий сулолага асос солингани ва унинг авлодидан бўлган сулола вакилларининг VIII аср ўрталаригача ҳукм суриш-

⁷³² Skaff K. J. Western Turk Rule... – P. 366.

лари мобайнида доимий равишда *тудун* унвонига эга бўлганликлари ҳақидаги фикри ҳам баҳслидир⁷³³. Аслида эса қарийб 150 йилча Чочни бошқарган *Тегинлар* сулоласига мансуб ҳукмдорлар доимо *тегин* унвонинидан фойдаланишган, *тудун* эса Чочдаги бошқа бир туркий сулолага тегишли бўлган⁷³⁴.

Энди хоқонлик ва унинг вассаллари орасидаги муносабатларнинг кейинги босқичи таҳлилига ўтсак. Асосан, хитой йилномалари ва қисман бошқа манбалардаги маълумотлар мазмуни шундан дарак берадики, VII аср бошларига келгач, Ғарбий турк хоқонлари томонидан бир қатор воҳаларнинг бошқарувчи сулолаларига барҳам берилиб, улар ўрнига Ашина хонадони вакиллари тайинлана бошлайди. Жумладан, 605 йилда хоқонлик бошқарувида *шад* мартабасида бўлган Шегуй (611–618) Чочнинг маҳаллий ҳукмдорини ўлдиртириб, бу ерни ўз тасарруфига олади ва воҳанинг бошқарувига Теле Тяньчи (*турк.* Тегин Тяньчи) исмли шахзодалардан бирини тайинлайди⁷³⁵. «Таншу» йилномасида келтирилишича, 609 йили Тяньчи Чочда туриб, Хитойга элчи юборади. Демак, мазкур шахзода бу пайтга келиб Чоч ҳукмдорига айланган ва бу ердан туриб ўз элчиларини юбориш ҳуқуқига эга бўлган. Шунингдек, хитой манбаларида Чоч ҳукмдорларидан бири *шад* унвонли бир эслатилиши (Шу-жу шад; 657 й.), 740- йилларда эса Хитойга бир неча бор ўз элчиларини юборган Чоч ҳукмдорининг *тегин* унвонида тилга олиниши, воҳада хоқонлик билан алоқали *Тегинлар* сулоласи ташкил топганидан дарак беради. VII–VIII асрлар мобайнида воҳада зарб қилинган мис тангаларнинг бир неча типидида суғдий ёзувда *tk'un c'synk xwβ* («Чоч ҳукмдори Тегин») иборасининг учраши ҳам бу даврда Чочни *Тегинлар* сулоласи бошқарганини яна бир бор тасдиқлайди⁷³⁶. Афтидан, ушбу сулоланинг асосчиси мазкур Тегин Тяньчи бўлган.

Шунингдек, «Таншу» йилномасида 640–750 йиллар орасида воҳани бошқарган 4 нафар Чоч ҳукмдори *тудун* унвонида учраши⁷³⁷, А–14 рақамли суғдий ҳужжатда (720- йиллар) *tōwn* унвонли

⁷³³ Skaff K. J. Western Turk Rule... – P. 365.

⁷³⁴ Бабаяров Г. Древнетюркские монеты..., С. 52, 56–62.

⁷³⁵ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 313; Chavannes E. Documents sur les... – P. 141.

⁷³⁶ Бабаяров Г. Древнетюркские монеты..., С. 40–50.

⁷³⁷ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 313–314.

шахс Чоч билан алоқали сиёсий масалаларни ҳал қилувчи амалдор сифатида тилга олинади⁷³⁸, Табарий асарида «*Тудун малик аш-Шош*» («Шош ҳукмдори Тудун») ибораси қайд этилиши⁷³⁹, Беруний эса «тудун» сўзини Шошнинг қадим ҳукмдорлари унвони тариқасида кўрсатиши⁷⁴⁰, айнан *Тегинлар* сулоласи билан деярли бир вақтда воҳада *Тудунлар* сулоласи мавжуд бўлганидан дарак беради. Зотан, VII–VIII асрларга тааллуқли тангаларда *tdwn c 'synk xwβ* («Чоч ҳукмдори Тудун») иборасининг учрашининг ўзиёқ бу фикрни тасдиқлайди.

Дарвоқе, хитой йилномаларида Чоч Тегинлари тўғридан-тўғри *Ши-го ван* («Чоч давлати ҳукмдори»), Тудунлар эса баъзан *Ши-го Фу-ван* («Чоч давлатининг ҳукмдор муовини») шаклида тилга олинади⁷⁴¹ биринчисининг бош сулола, бошқасининг эса иккинчи даражали сулола бўлганидан дарак беради. Шунга қарамай, 640–750 йиллар мобайнида Чоч билан боғлиқ сиёсий воқеаларда тегинлар эмас, ҳал қилувчи шахслар сифатида доимо тудунлар иштирок этиши, уларнинг Чоч ҳокимияти жиловини ўз қўлларига олганини кўрсатади. Бу ҳоконларнинг вассаллар назоратига бевосита тудунларни масъул қилганликлари билан боғлиқ бўлса керак.

Шу ўринда ҳоконлик Чоч воҳаси бошқарувига шахзода – тегинларни тайинлаб, бу ер бошқарувини бевосита ўз қўлига олган бўлса, унда бу ерга тудун жўнатишга зарурат бормиди деган савол туғилади. Юқорида кўриб ўтилганидек, Чоч воҳаси бошқарувига масъул шахзодалар бу ернинг бошқарувчи сулоласи вакиллари сифатида Хитойга ўз элчиларини юборишгани ва танга-пул зарб қилдира бошлашгани уларнинг ўз ички бошқарувида маълум маънодаги мустақиллигини ифода этарди. Хуллас, Чоч Тегинлари ҳоконлик наздида бошқа вассал ҳукмдорликлардан унча фарқ қилмайдиган маҳаллий ҳукмдорларга айланиб улгурган чоғи, ҳоконлар эндиликда ушбу сулола вакилларига *элтабар* унвони бериш билан бирга, уларни назоратда тутиб туриш мақсадида *тудун* унвонли ўз вакилларини

⁷³⁸ Согдийские документы... II, – С. 82–83.

⁷³⁹ История ат-Табари... – С. 269.

⁷⁴⁰ Абу Райхан Бируни. Памятники минувших поколений / Перевод с арабского и примечания М.А. Салье // Бируни. Избранные произведения. – Т. I. – Т.: АН УзССР, 1957. – С. 111

⁷⁴¹ Chavannes E. Documents sur les... – P. 142; 1904:67, 69–70, 74, 92.

жўнатишган. Бу фикр Чоч Тегинларига тааллуқли тангаларда *c'synk ywβw tk' ryttyr* («Чоч хукмдори Тегин?-Элтабар») жумлаларининг учрашида ҳам ўз тасдиғини топади⁷⁴².

Шунингдек, баъзи бир далиллар 605 йили Чочнинг маҳаллий хукмдори ўлдирилган бўлса-да, хоқонлик бу ердаги маҳаллий сулола фаолиятига чек қўймаганидан дарак беради. Гарчи улар *Тегин* ёки *Тудунлар* сулолалари билан тенг мавқеда бўлмаса ҳам, ўз ҳокимиятини номигагина давом эттирган кўринади. Чунончи, VI–VIII асрларга тааллуқли Чоч тангаларининг катта бир қисми *Тегинлар* (ᠲᠡᠭᠢᠨ) ва *Тудунлар* (ᠲᠤᠳᠤᠨ) сулоласи тангаларидан фарқли тамғалар (ᠬ) билан зарб қилинган бўлиб, уларнинг баъзи типларида *c'synk xwβ* («Чоч хукмдори»), баъзиларида эса фақат хуву («хукмдор») сўзи учрайди⁷⁴³. Ушбу тангаларнинг биринчи типи маҳаллий сулола томонидан воҳада *Тегинлар* сулоласи ташкил топгунгача чиқарилган, иккинчи типи эса мазкур маҳаллий сулоланинг аввалги мавқеи қўлдан бой берилган пайтда зарб қилинган бўлиши эҳтимоли юқорироқ. Балки А–14 рақамли сугдий хужжатда *тудун* унвонли амалдор билан бирга Чоч хукмдори сифатида тилга олинган шахс (*c'synk xwβ*) ушбу сулола вакили бўлгандир. Мазкур хужжатнинг бош сатрларида *c'synk xwβ* ҳақида баҳс юритилса ҳам кейинги сатрларида воҳанинг сиёсий ишларини ҳал қилувчи шахс сифатида фақат *тудун* тилга олинадики, бу эса амалдаги ҳокимият ушбу сулола вакилларида бўлмагани билан боғлиқ эмасмикин мазмунидаги фикрга тўртки беради.

Ғарбий турк хоқонлари Чочда бўлганидек, ўзларининг марказий ҳудуди – Етгисувга жануби-ғарбдан қўшни бўлган Фарғона хукмдорлиги бошқарувига ҳам яқиндан аралаша бошлайдилар. Жумладан, «Таншу» йилномасида қайд этилишича, Чжен-гуань даврида (627–649) Ғарбий турклардан *Ган Мохэду* (*Тўн Баходур), *Боханна* (Фарғона)нинг *Киби* исмли хукмдорин ўлдиргани ва ҳокимият *Ашена Шуни* исмли шахс қўлига ўтган⁷⁴⁴. Бир қатор тадқиқотчилар ушбу шахсни Ғарбий Турк хоқонлигига мансуб шахзода деб ҳисоблашади⁷⁴⁵. Йилномада келтирилишича, Ашена Шунинг

⁷⁴² Бабаяров Г. Древнетюркские монеты..., – С. 48, 49.

⁷⁴³ Бабаяров Г. Древнетюркские монеты..., – С. 75, 76.

⁷⁴⁴ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 319.

⁷⁴⁵ Chavannes E. Documents sur les... – P. 148.

ўлимидан кейин ўғли Йебочжи ҳокимиятни қўлга олиб, мархум Кибининг қариндоши Аляоцан ҳукмдор қилиб тайинланади. Йебочжи *Гьесай* (Косон) шаҳрида, Аляоцан эса *Ху-мин* (Қуба?) шаҳрида туриб фаолият юрита бошлашади. Шундан кейин 656 йили Йебочжи Хитойга совға-саломлар билан элчи юборгани қайд этилади⁷⁴⁶. Демак, бу пайтда Фарғонада келиб чиқиши хоқонларга тақалувчи сулола ташкил топган бўлиб, хоқонлик водийни бевосита ўз вакиллари орқали бошқара бошлаши баробарида маҳаллий сулоланинг фаолиятига барҳам бермаган.

Водийдаги Ашина сулоласи вакиллари ўз мавқеини анчагача сақлаб қолишади. Хусусан, хитой сайёҳи Хой Чао (726 й.) Фарғонада иккита ҳокимият мавжудлиги, бири Сирдарё шимолида *Тукюе* (турк)лар ҳокимияти (маркази Косон), жанубида эса *Даши* (араб)лар бошқаруви борлиги ҳақида маълумот беради⁷⁴⁷. «Ташу» йилномасидан маълум бўлишича, Фарғонани 738–751 йиллар давомида *Асилань дагань-чжу* (Арслон тархон-чўр) исмли туркий ҳукмдор бошқаради⁷⁴⁸. Ушбу ҳукмдордан олдинги ва кейинги бир неча Фарғона ҳукмдорлари исмининг таркибий қисми сифатида хоқонликка хос чўр унвони учраши ҳам диққатга сазовордир. Жумладан, Табарий ўз асарида қароргоҳи Исфарада жойлашган тахт вориси Балаза ҳақида ёзиб, у кейинчалик Фарғона ҳукмдори бўлган Журнинг отаси эканини қайд этади⁷⁴⁹. Мазкур исм аслида туркий чўр унвони билан алоқадор бўлиши мумкин.

Айни пайтда, VII–VIII асрларга тааллуқли Фарғона тангаларида «хоқон» унвони билан бирга, Турк хоқонлиги тамғасига (𐰽) ўхшаш архар шаклли тамға жой олган (𐰺). Бу, ҳар ҳолда, водийда Ашина хонадонининг бир тармоғи ҳукм сургани билан алоқалидир. Мазкур тангаларнинг ўртаси квадрат шаклда тешилган бўлиб, Ўрта Осиёда бу типдаги тангаларни зарб қилиш анъанаси, асосан, Ғарбий Турк хоқонлигининг Хитойга бир муддат қарам бўлиб қолган пайтидан, аниқроғи, 650- йиллардан бошлаб кенг ёйилган эди. Демак, Фарғонадаги хоқонликка алоқадор сулола вакиллари шу пайтдан эъ-

⁷⁴⁶ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 319.

⁷⁴⁷ Бернштам А. Н. Тюрки и Средняя Азия... – С. 193.

⁷⁴⁸ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 319; Chavannes E. Documents sur les... – P. 149.

⁷⁴⁹ История ат-Табари... – С. 185.

тиборан хитой тангаларига таклидан тангалар зарб қилдира бошлашади. Бунгача Фарғонада ҳам Чочда босиб чиқарилган Ғарбий Турк хоқонлиги тангаларига иконографик жиҳатдан яқин ўхшашликка эга тангалар зарб қилдирилган бўлиб, тамға шакллари уларнинг водийни бошқарган Ашина сулоласига оидлигини тасдиқлайди. Шунингдек, асли фарғоналик бўлган Миср Ихшидийлари сулоласи (935–969) ҳукмдори **Туғуч ибн Чук ибн Йелтегин Ахшид ибн Фурон ибн Фури ибн Хоғон** шажарасида **Бурон, Бўри** каби туркий исмлар билан бирга, **Йелтегин, Хоқон** сингари исмлар (аслида унвонлар) учрайдики⁷⁵⁰, бу эса Фарғона ҳукмдорларининг келиб чиқиши Ғарбий турк хоқонларига тақалади деган тахминни янада кучайтиради.

Гарчи Чочдаги каби Фарғонада ҳам Ашина сулоласи қарор топган бўлса-да, хоқонлик бу ерни ўз назоратида тутиб туриш учун бошқа воситалардан фойдаланган кўринади. Чунончи, Ашина сулоласидан алоҳида *тутуқ, тархон* ёки *чўр* унвонли Фарғона ҳукмдорлари ҳам учраб, улар хоқонлик хонадонига бевосита алоқали бўлмасдан, унга билвосита алоқадор бошқа бирор туркий қабилага мансуб бўлишлари мумкин. А–14 рақамли сугдий хужжатда *βry'n'k twttk* («Фарғона тутуғи») иборасининг учраши эса хоқонликнинг бу ерни бошқаришда ўз хонадон вакилларида кўра кўпроқ ноиб вазифасидаги *тутуқ*лар хизматидан фойдалангани билан боғлиқдир. *Тутуқ* унвони хоқонлик бошқарув тизимида, асосан, ҳарбий маъмурият бошлиғига нисбатан қўлланилганини назарда тутадиган бўлсак, Фарғонадаги ҳам Ашина сулоласини, ҳам маҳаллий сулолани назоратда тутиш учун водийда *тутуқлик* хизмати жорий қилинган бўлиб чиқади. Хусусан, бу уларнинг хоқонларга бевосита дахлдор амалдор бўлганини кўрсатадиган далил – мазкур сугдий хужжатдаги «*Хоқонга ва Фарғона ҳукмдориға ёзилган номани Фарғона тутуғига топиширдим*»⁷⁵¹ шаклидаги маълумот асосида ўз тасдиғини топади.

Хоқонлик томонидан бевосита бошқарилган воҳа ҳукмдорликларидан яна бири Тўхористон бўлиб, бу ер бошқаларига нисбатан анча кенг ҳудудни ўз ичига олар эди. Хитой йилномаларида *Тухоло* (Тўхористон) 27 та майда ҳукмдорликдан ташкил топгани ва уларнинг барчаси қароргоҳи *Хо* (Кундуз)да бўлган, келиб чиқиши

⁷⁵⁰ Togan Z. V. Umumi Türk Tarihine Giriş... – S. 178–179.

⁷⁵¹ Согдийские документы... II. – С. 80–85.

Ашина хонадонига мансуб *шеху* (қад. турк. *ябғу*) унвонли ҳукмдорга бўйсунити таъкидланади⁷⁵². Дарвоқе, Балх, Термиз, Чағониён, Хуттал, Кумед, Вохон, Шуғнон, Қубодиён, Вахш, Шуман, Ахарун, Каррон, Руб, Самингон, Шубургон, Гузгон, Гарчистон, Бадғис каби ярим мустақил ҳукмдорликлардан ташкил топган Тўхористонни туркий *ябғулар* бошқариши араб манбаларида ҳам бир неча бор қайд этилади⁷⁵³.

Тўхористоннинг ҳоконлик таркибига киритилиши бошқаларга нисбатан бироз кейинроқ, 580- йилларда амалга оширилган бўлиб, бу ердаги назорат ҳам уларникидан анча фарқли эди. Хусусан, сиёсий бошқарув маркази анча узоқда – Еттисувда бўлган ҳоконлик учун Тўхористонда барча майда ҳукмдорликлар бошини бириктириб, уларни итоатда тутиб турувчи, муайян бир сиёсий уюшмага эҳтиёжи бор эди. Шу тариқа, собиқ Эфталитлар давлатининг сиёсий марказлари Қундуз ва Балх ҳоконликнинг таянч шаҳарларига айланади ва ҳоконлар дастлабки йиллардан бошлаб бу ерда ўз ноибларини жойлаштира бошлайдилар. Юқорида кўриб ўтилганидек, 590- йиллар атрофида Тўхористон бошқарувига Тарду ҳокон (576–603) ўзининг *тегин* унвонли ўғлини юборган бўлса, 620- йилларда Тун *ябғу*-ҳокон ўз ўғли Тарду-шадни жўнатади. 620- йиллардан то 750- йилларга қадар Тўхористонни бошқарган сулола вакиллари *Тардушад* (620?-630), *Тегиншад* (630–645), *Ишбара ябғу* (645–650), *Ашина Учжебо* (653–660), *Гун Ишбара ябғу*, *Надунили* (700–720), *Қутлуғ Тун Тарду* (720–730), *Сулайман? Қора* (Шилимань Гяло; 750 й.) каби аксарияти туркий исм ва унвонларга эга бўлиб, улар *Ябғулар* сулоласи номи остида қарийб 150 йил ҳукм сурадилар⁷⁵⁴.

Бу вақтда бевосита Ашина хонадонига тақалувчи сулолалар томонидан бошқарилган Чоч ва Фарғонадан фарқли ўлароқ, Тўхористон ҳукмдорларининг *ябғу* унвони билан ҳукм юритишлари ҳоконлик учун бу ер алоҳида аҳамиятга эга бўлганидан дарак беради. Тўхористондаги мавжуд кичик ҳукмдорликларнинг аксариятида ҳоконликка бевосита ва билвосита дахлдор сулолалар вужуд-

⁷⁵² Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 321.

⁷⁵³ История ат-Табари... – С. 124.

⁷⁵⁴ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 321–322; Chavannes E. Documents sur les... – P. 155–158; Harmatta J., Litvinsky B. A. Toharistan and Gandhara... – P. 373; Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre ... – S. 138–139.

га келиши ҳам шу билан боғлиқ бўлиши мумкин. Хусусан, Термиз, Чағониён, Балх, Бадғис, Хуттал, Вохон, Вахш, Шуман, Ахарун, Кумед, Кубодиён ва ҳ. к. лар бошқарувида туркий сулолалар турган⁷⁵⁵.

Хўш, хоқонликнинг маҳаллий ҳукмдорларга *элтабар* унвони бериш ва *тудун* юбориш усули Тўхористон ва унинг таркибидаги ҳукмдорликлар бошқарувида қай даражада ўз аксини топган? Йилномаларда *Шаболо гйелифа* (қад. турк. Ишбара элтабар) Вохон ҳукмдори сифатида 656–660 йилларда, бошқа бир *гйелифа* (элтабар) эса Хуттал ҳукмдори сифатида 730- йилларда Хитойга элчи юборгани қайд этилади⁷⁵⁶. Шунингдек, Шуман ва Ахарунни ҳам туркий сулола бошқарган бўлиб, Сюан Цзан уларни туркий *хису* қабиласига мансуб, деб ёзадики⁷⁵⁷, Муғ тоғи суғдий ҳужжатларининг (720- йиллар) бир нечасида *Lytpyr*, *dytpyr* (элтабар) ёки *хису элтабар* унвонли амалдор ҳақида гап боришига таяниб, ушбу амалдорни Ф. Грене ва Э. де ла Весьерлар мазкур ҳудудлар билан боғлашади⁷⁵⁸.

Тўхористон таркибидаги майда ҳукмдорликлардан бири Рубда 639–757 йиллар оралиғида тузилган бактрий тилли бир неча ҳужжатда *υλιτοβηρο* (элтабар) унвони учрайди⁷⁵⁹. Хусусан, 639, 678, 682 каби фаркли йилларда тузилган бактрий ҳужжатлари (Дос. N, P, Q)да *χαγανο ταποαγλιρο υλιτοβηρο* (бактр.-турк. «хоқоннинг тапуғлиғи (хизматчиси) элтабар») ёки 710 йилда тузилган ҳадя қилинганлик ҳақидаги бактрийча бактрийча ҳужжат (Дос. T)да туркий маликага нисбатан *χотолоγο ταπαγλιо βιλγανο σαβοοοο* (турк. «Қутлуғ тапуғлуғ билга-себук / себиг») иборалари қўлланилган бўлиб⁷⁶⁰, улардаги *тапуғлуғ* сўзи луғавий жиҳатдан «хизматли, хизматчи, хизмат кўрсатган» мазмунидадир⁷⁶¹. Ҳужжатлар мазмунидан

⁷⁵⁵ Гафуров Б. Г. Таджики... – С. 227; Гоибов Г. Ранние походы... – С. 30–31; Бобоёров Ф. Турк хоқонлиги даврида Тохаристон // Мозийдан садо. – Т., 2002. – №4. – Б. 10–11.

⁷⁵⁶ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 324, 326.

⁷⁵⁷ Гафуров Б. Г. Таджики... – С. 227; Гоибов Г. Ранние походы... – С. 30–31.

⁷⁵⁸ Grenet F., de la Vaissiere E. The last days... – P. 177.

⁷⁵⁹ Sims-Williams N. Bactrian Documents from... – P. 74, 126.

⁷⁶⁰ Sims-Williams N. From the Kushan-shahs... – P. 255–256; Sims-Williams N. Bactrian Documents from... – P. 74, 82, 88.

⁷⁶¹ Древнетюркский словарь... – С. 535.

Руб хукмдори, яъни элтабар хоқоннинг «хизматчиси»⁷⁶² сифатида эътироф этилгани сезилади.

Тудун унвони эса Тўхористоннинг маркази – Кундузга яқин мавзе билан боғлиқ равишда 702 йилга оид бир ҳужжатда учраб, унда *шроторко* («Турклар хукмдори») ва *гаџо тадово* («Газ тудуни») иборалари ёнма-ён келади⁷⁶³. Шунингдек, бактрий ёзувли VII–VIII асрларга оид туркий тангаларда *тадово тархаво* («тудун-тархон») унвони учраса, Табарий асли бомиёнлик Хуттал хукмдори Тудун тархон (737 й.) ҳақида ёзади⁷⁶⁴.

Ушбу маълумотлардан келиб чиқиб, айтиш мумкинки, Тўхористон ябғулигининг бошқарув шакли моҳиятан Ғарбий Турк хоқонлигига бирмунча ўхшаш бўлиб, хоқонликка хос *ябғу*, *шад*, *тегин* каби юқори даражали унвонлар унинг марказий бошқарувида, тасарруфидаги кичик хукмдорликлар бошқарувида эса *элтабар*, *тудун*, *тархон*, *эркин* сингари хоқонлик иерархиясида нисбатан қуйи поғонадаги унвонлар жорий қилинган. Шу билан бирга, улар бошқарувидаги *худот*, *шоҳ*, *шер* каби маҳаллий эроний унвонлар қўлланилишда давом этган. Тўхористоннинг бошқаруви билан боғлиқ диққатга сазовор яна бир жиҳат шуки, ўлканинг бир қатор кичик хукмдорликлари бошқарувчилари *тардуш*, *халач*, *қарлуқ* сингари хоқонликдаги юқори нуфузли туркий уруғларга мансуб эди. «Таншу» йилномасидан маълум бўлишича, 642–643 йилларда Кумед хукмдори *ян-то* туркларига мансуб бўлса⁷⁶⁵, бактрий тилли ҳужжатларда *халач* турклари Тўхористон ўлкасининг бир неча жойида бошқарувчи тоифа

⁷⁶² Ушбу ҳужжатларни илк бор тадқиқ қилиб, илмий жамоатчиликка танитган инглиз олими Н. Симс-Вильямс дастлабки таржималарида *хоқонни* Руб хукмдорининг унвони сифатида берган, бу эса бир қатор янглиш фикрларнинг пайдо бўлиши олиб келган эди (*қар.*: Stark S. Nomaden und Seßhafte... – S. 389). Япон олими Ю. Ёшида мазкур бактрий ҳужжатларидаги жумлани «хоқоннинг элтабари» шаклида тузатган бўлиб, Н. Симс-Вильямс ҳам унинг бу талқинини қабул қилган (*қар.*: Yoshida Y. Review of BDI // BDI, 14. – 2003. – P. 154–159; Sims-Williams N. Turks and other peoples in the Bactrian documents // Ötügen'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı (720–2010) – *From Ötügen to İstanbul, 1290 Years of Turkish (720–2010)*. 3–5 Aralık, İstanbul / 3th – 5th December 2010, İstanbul. – İstanbul, 2011. – P. 20.

⁷⁶³ Sims-Williams N. Bactrian Documents from... – P. 94.

⁷⁶⁴ История ат-Табари... – С. 256.

⁷⁶⁵ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 324.

сифатида келади⁷⁶⁶. Шуман ва Ахарун бошқарувчилари ўларок, хитой йилномаларида қайд этилган *Хису турклари* ўғузлар бўлиши мумкин (хису = ўғуз). Шунингдек, араб ва форс манбаларида Сеистон ва атрофларига ҳужум қилган араб қўшинларининг бу ерларда ҳоким *ғуз* (ўғуз) ва *халаж* (ёки *қарлуқ*) туркларига дуч келишгани қайд этилади⁷⁶⁷. Дарвоқе, *қарлуқ* қабиласининг Тўхористон ва Бадахшонга силжиши эса айнан VII–VIII асрларга тўғри келади⁷⁶⁸. Бу далиллар эса ҳоконлик майда ҳукмдорликлар бошқарувида бошқа туркий қabila / уруғларни ҳам жалб қилган дейишга асос беради.

Ғарбий Турк ҳоконлигининг жануби-ғарбдаги энг чекка худуди бўлмиш Кобулистон ҳукмдорлигини ҳам ҳоконликка бевосита алоқадор *Тегин-шоҳлар* ёки *Кобулишоҳлар* деб аталган сулола бошқарган. Ушбу ўлка VII аср охирларида ҳоконлик таркибига киритилган бўлиб, то 630- йилларгача Тўхористон ябғулиги воқитасида бошқарилган. 660- йиллар атрофида бу ерда ҳам туркий сулола ташкил топиб, у IX аср ўрталаригача ҳукм сурган⁷⁶⁹. Шимолӣ Ҳиндистон (бугунги Покистон)даги тарихий ўлкалар бўлмиш Гандҳара, Пешовар, Удабандапур (Охинд), Удйана (Сват), Лампака (Ламған), Каписа вилоятларини ўз ичига олган Кобулистоннинг мазкур сулола вакиллари бутун тарихи давомида *тегин* унвонига эга бўлиб, ушбу унвон уларнинг бақтрий, қадимги ҳинд ва паҳлавий тилли танга-пулларида акс этган. Кобулга бўйсунувчи ва Рухҳаж, Сеистон, Давар, Буст каби ҳокимликларни ўз ичига олувчи, маркази Ғазни шаҳри бўлган Зобулистоннинг бошқарувчилари эса *элтабар* унвони эга бўлишган. Жумладан, Зобулистон бошқарувчилари араб манбаларида *рутбил*⁷⁷⁰, браҳми ёзуви тангаларда *hitivra*, хитой йилномаларида *силифа* шаклларида учраб, кўпчилик тадқиқотчилар уларни туркий *элтабар* унвони билан тенглаштиришади⁷⁷¹.

Хуллас, юқорида кўриб чиқилган маълумотлар, асосан, Ғарбий

⁷⁶⁶ Sims-Williams N. Bactrian Documents from... – P. 98.

⁷⁶⁷ Marquart J. Eranshahr nach der Geographic... – S. 249–255.

⁷⁶⁸ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни... – Б. 146, 186.

⁷⁶⁹ Esin E. Islamiyetten önceki Türk kültür târihi... – S. 236–238; Humbach H. Pangul, a Turco-Bactrian Ruler // Bulletin of the Asia Institute. New Series. – London, 1996. – Vol. 10. – P. 247–251.

⁷⁷⁰ История ат-Табари... – С. 133.

⁷⁷¹ Harmatta J., Litvinsky B. A. Toharistan and Gandhara... – P. 377–378.

Турк хоқонлигига алоқадор сулолалар томонидан бошқарилган воҳа ҳукмдорликларига дахлдордир. Ж. К. Скэфф таъбири билан айтганда эса, улар «воҳаларнинг бевосита (тўғридан-тўғри) бошқарилиши» билан алоқалидир. Бундан ташқари, Шарқий Туркистондаги ҳукмдорликларнинг барчаси ва Ўрта Осиёдаги ўнлаб катта-кичик ҳукмдорликларнинг бир қисми хоқонлик томонидан билвосита бошқарилган бўлиб, маҳаллий сулолаларнинг кўпчилигига ўз фаолиятини давом эттиришига рухсат берилган. Шу билан биргаликда, юқорида айтиб ўтилганидек, хоқонлик томонидан уларга *элтабар* унвони берилиб, назорат учун бирор нафар *тудун* юборилганини тасдиқловчи маълумотлар ҳам мавжуд⁷⁷². Фақат бевосита туркий сулолалар томонидан бошқарилган воҳалардан фарқли ўлароқ, хоқонлик уларни бошқаришда никоҳ муносабатларидан унумли фойдаланган.

Ушбу муносабатларни таҳлил қилишдан олдин яна бир масаалага тўхталиб ўтиш зарур. Маълумки, Фарбий турк хоқонлари томонидан воҳа ҳукмдорликлари тепасидаги ҳар қайси маҳаллий сулола бошқарувчиларига туркий *элтабар* унвони берилиши хоқонларнинг уларни ўз вассали деб ҳисоблашларининг ифодаси эди. Шунингдек, маҳаллий сулолаларнинг ўз бошқарув тизимида хос анъанавий унвонларнинг ишлатилишига хоқонлар томонидан бирор бир эътироз билдирилмаган шекилли, Фарғона ва Самарқандда *ихшид*, Кешда *ихрид*, Уструшонада *афшин*, Бухоро ва Чағониёнда *худот*, Хоразм, Термиз ва Хутталда *шоҳ*, Марвда *марзбон* сингари аксарияти шарқий эроний тилларга хос унвонларнинг қўлланишда давом этгани кўзга ташланади. Ҳатто ушбу ҳукмдорликларнинг бир қанчасида бошқарувни бевосита қўлга олиб, ўз сулоласига асос солган хоқонлик билан алоқали баъзи туркий сулола вакиллари ҳам мазкур унвонларни ўзлаштирганликлари кўринади. Хусусан, Фарғонадаги туркий сулола вакиллари *чўр*, *тархон* каби хоқонликка хос унвонларни қўллаш билан биргаликда маҳаллий *ихшид* унвонни ўзлаштирганликлари сабабли бўлса керак, ўша давр араб-форс манбаларида Ихшидийлар хонадони водийдаги бош сулола сифатида қайд этилади. Дарвоқе, юқорида келтирилган асли фарғоналик Миср Ихшидийлари сулола-

⁷⁷² Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 297; Arzhantseva I., Inevatkina O. Afrasiab wall-paintings... – P. 193, 199.

си шажарасида Туғуч, Чук, Элтегин, Бурон, Бўри, Хоқон каби туркий исм ва унвонларнинг учраши⁷⁷³ Фарғона ихшидлари бошқарувида қай даражада туркий ва тўхорча (ёки эроний) унвонлар омукталашганидан дарак беради. Худди шунга ўхшаш ҳолатга Бухорода VII–VIII асрларда ҳукм сурган туркий-суғдий асли Бухорхудотлар сулоласи бошқарувида хоқонликка хос *хотун*, *тегин* (Эл-тегин), *бидун*/*тудун*, *Арслон* каби исм, унвон ва эпитетлар билан биргаликда бош сулола номи араб-форс манбаларида доимо *Бухорхудотлар* шаклида тилга олиниши мисолида гувоҳ бўлиш мумкин.

Шунингдек, хоқонлик томонидан бирор воҳа ҳукмдорлиги бошқарувига тайинланган баъзи туркий сулолалар вакиллари кўпроқ анъанавий маҳаллий унвонларга рағбат кўрсатганлиги маълум. Жумладан, Самарқандда 650–750 йиллар оралиғида ҳукм сурган туркий-суғдий асли Ихшидийлар сулоласи вакилларининг кўпчилиги, гарчи Тархун, Ғурак, Турғар, Бекчўр каби туркий исмларга эга бўлиши баробарида *ихшид* унвонини қўллашда давом этган бўлса, Нахшабнинг туркий ҳукмдорлари ғайритуркий *испахбод* унвонидан фойдаланишган⁷⁷⁴. Аксинча, келиб чиқиши суғдий бўлган, куёв сифатида Панч (Панжикент) ҳокимиятини *чўр* унвонли туркий сулола вакилларида қабул қилиб олган Деваштич маҳаллий *афшин* унвонидан истифода қилиш билан биргаликда араб манбаларидан маълум бўлишича, *шур* (чўр) унвонини қўллашда ҳам давом этган⁷⁷⁵. Шу ўринда, вассал ҳукмдорликларда *чўр* унвонининг кўплаб учрай бошлаши II Шарқий Турк хоқонлиги даврига тўғри келиши диққатга сазовордир. Хусусан, «Таншу» йилномасида Самарқанд ҳукмдори *Улега* (Ғурак; 710–738) *Мочжо* (Бўгу-чўр)⁷⁷⁶ исмли иккинчи ўғлини *Ми* (Маймурғ) шахрига ҳоким этиб тайинлагани ҳақида маълумот

⁷⁷³ Togan Z. V. Umumi Türk Tarihine Giriş... – S. 178–179.

⁷⁷⁴ История ат-Табари... – С. 244.

⁷⁷⁵ Лившиц В. А. Правители Панча (Согдийцы и тюрки) // Народы Азии и Африки. – М.: Наука, 1979. – №4. – С. 66–67.

⁷⁷⁶ *Мочжо* – Э. Шаванн мазкур исми хитой йилномаларида ўрин олган Шарқий турк хоқони Мочжо (691–716) билан бир хил исм деб ҳисобаса, П. Пельо ҳар иккала исми Бекчўр шаклида тиклайди (Chavannes E. Documents sur les... – P. 136, к. 5; Kafesoglu İ. Türk Milli Kültürü... – S. 108. n. 345). Бизнингча, Ғурак мазкур турк хоқони шарафига ўз ўғлини Бекчўр/Бўгучўр деб атаган бўлиши мумкин (Бабаяров Г. Древнетюркские монеты..., С. 72–73). Бошқа томондан эса бу ҳол Суғд бошқарувида туркий *чўр* унвони қўлланилгани билан изоҳланиши ҳам мумкин.

акс этган⁷⁷⁷. Шунингдек, юкорида кўриб ўтилганидек, 693–708 йилларда ҳукмдорлик қилган Панч бошқарувчисининг исми Чакин Чўр Билга бўлса, араб манбаларида эса *шур* (чўр) Панч ҳукмдорлари ажодларининг исми сифатида қайд этилади⁷⁷⁸. Булар қаторига араблар босқини арафасида ва ундан кейин ҳукмронлик қилган *Жур* (чўр) ёки Билгачўр, Алтучўр каби Фарғона ҳукмдорлари исмини қўшиш мумкин⁷⁷⁹. Бу каби вассал ҳукмдорлар исмида чўр унвонининг учраши қарийб бир даврга тўғри келиши ҳар ҳолда бир тасодиф бўлмаса керак. Улар 680- йилларда Шарқий Турк хоқонлигини қайтадан тиклаган Элтариш (682–691) ва Қапған (691–716) хоқонларнинг унвони *Қутлуг-чўр* ҳамда *Бўғучўр* бўлганлиги билан нечоғлиқ боғлиқ? Эҳтимол, бу вассаллар ва сюзеренлар орасидаги муносабатларнинг муайян бир ифодаси бўлгандир.

Чоч ва Тўхористондаги унчалик аралаш бўлмаган, келиб чиқиш жиҳатидан тўғридан-тўғри Турк хоқонлигига туташувчи сулолалар ўз бошқарув тизимини хоқонлик бошқарувига хос равишда ташкил қилгани кўринади. Хусусан, Чочда *тегин / шад – тудун – тархон* каби унвонлар кетма-кетлигидан ташқари, Тун, Баходур, Кул, Инал, Чабиш сингари туркий исм ва эпитетлар учраса, Тўхористон ябғулигида унвонлар *ябғу – шад – тегин – тудун – тархон* узвийлиги баробарида Тарду, Ишбара, Қутлуг, Тун, Бўғра каби туркий исм ва эпитетлар мавжуд бўлиб, шу жиҳатдан ҳар иккала ҳукмдорликнинг хоқонликка хос анъаналарни ўзида мужассамлаштирганининг бир ифодаси эди.

4. 3. 4. Никоҳ муносабатлари вассалларни бошқариш воситаси сифатида

Хоқонликнинг ўз вассаллари бўлмиш, ҳам кўчманчи сиёсий уюшмаларни, ҳам ўтроқ воҳа давлатларини бошқаришда қўллаган усулларида яна бири бу никоҳ муносабатларидир. Дарвоқе, хоқонлик тарихини акс эттирган ёзма манбалар орқали бу ҳақда муайян та-

⁷⁷⁷ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 311; Chavannes E. Documents sur les... – P. 136, k. 5.

⁷⁷⁸ Лившиц В. А. Правители Панча... – С. 66–67; Отахўжаев А. Суғд шахрининг турк хокими // Шарқшунослик, ТДШИ. – Тошкент, 2001. – №2. – Б. 40–42.

⁷⁷⁹ История ат-Табари... – С. 185; Смирнова О. И. Очерки из истории... – С. 256.

саввурларга ҳаминқадар эга бўлиш мумкин. Айтиб ўтиш керакки, бу мавзу бир қатор тадқиқотчилар, шу жумладан, америкалик тарихчи Ж. К. Скэфф ва турк тарихчиси Э. Саритош тадқиқотларида ўрин олган бўлиб, улар бу масалани асосан хитой йилномаларидаги маълумотлар асосида кўриб чиқишган⁷⁸⁰.

Ҳолбуки, хоқонлик тарихига доир маълумот берувчи илк ўрта асрларга тааллуқли деярли барча ёзма манбалардан бу ҳақда маълумот топиш мумкин. Хусусан, араб, форс ва арман манбаларида турк хоқонларидан бирининг ўз қизи Фақим (Қақум / Кайен)ни Сосонийлар шоҳи Хусрав Ануширвон (531–579)га узатгани қайд этиладик⁷⁸¹, тадқиқотчилар мазкур ҳукмдорни хоқонлик асосчиларидан бири Истами ябғу-хоқон (568–576) билан тенглаштиришади. Мазкур турк маликасидан туғилгани учун Эрон шоҳи IV Ҳурмуз (579–590)нинг лақаби «Туркзода» бўлган⁷⁸². Яна бир шоҳ Хусрав Парвиз (591–628) эса араб тарихчиси Жохизнинг маълумот беришича, турк хоқонининг қизига уйланади⁷⁸³. Эҳтимол, ушбу хоқон VII аср илк чорагида ҳукмронлик қилган Ғарбий турк ҳукмдори Тун ябғу-хоқон (618–630) бўлса керак. Ушбу манбалардан аён бўлишича, турк маликалари Сосонийлар саройида алоҳида мавқега эга бўлиб, улар шоҳ саройида бўлган муддатда Эрондаги ҳокимият хоқонлик таъсир доирасига кирган. Зеро, «Таншу» йилномасида 620- йилларда *Босы* (Форс)нинг хоқонлик тобесига айлангани қайд этилиб, бу ҳол *Шили* (Шеруя; 628–629) ҳукмронлиги даврида янада жиддий тус олгани таъкидланади⁷⁸⁴.

Турк хоқонлиги билан унга тобе ҳукмдорликлар, яъни 560- йиллардан бошлаб хоқонлик таркибига кирган, бироқ ўзининг анъанавий ички бошқарувини сақлаб қолган воҳа давлатлари орасида никоҳ муносабатларининг йўлга қўйилган эди. Хусусан, хоқонлик

⁷⁸⁰ Skaff K. J. Western Turk Rule... – P. 97–106; Sarıtaş E. Göktürk Kültürünün Gaochanglılara etkileri... – S. 475–478.

⁷⁸¹ Таşağıл А. Gök-Türkler. – Ankara, 1995. – S. 32; ТерМкртичан Л. Х. Армянские источники... – С. 57; Зиё А. Ўзбек давлатчилиги тарихи... – 81; Şeşen R. İslam Coğrafyacılarına göre... – S. 4.

⁷⁸² Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 305.

⁷⁸³ Şeşen R. Eski Araplar'a göre Türkler // Türkiyat Mecmuası. – Ankara, 1969. – Cild XV. – S. 13.

⁷⁸⁴ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 327.

вассалларидан бири бўлмиш Самарқанд бошқарувчиларидан икки нафарининг Ғарбий турк хоқонларининг қизларига уйлангани хитой йилномаларида қайд этилади. Жумладан, «Бэйши» ва «Суйшу»да *Кан* (Самарқанд) ҳукмдорларидан Шифубининг хотини турк хоқони *Дадү* (Тардү; 576–603) хоқоннинг қизи эканлиги айтилса, «Таншу»да эса яна бир Самарқанд ҳукмдори Кюймучжининг Суй сулоласи (581–618) даврида Ғарбий турк хоқони *Шеху-кехан* (Ябғу-хоқон) нинг қизига уйлангани қайд қилиниб: «*У шу вақтдан эътиборан туркларга бўйсунди*», – дея таъкидлаб ўтилади⁷⁸⁵. Тадқиқотчилар мазкур Ябғу-хоқонни машҳур Ғарбий турк хоқони Тун ябғу-хоқон билан тенглаштиришади. Шунингдек, VI–VII асрларга тааллуқли Суғд (Самарқанд?) тангалари орасида қўшалок портретли – ҳукмдор ва малика тасвири тангалар учрайдики, балки ушбу тангалар бу ернинг маҳаллий ҳукмдори ва унинг аёли бўлмиш турк хоқонининг қизи номидан зарб қилинган бўлиши мумкин⁷⁸⁶. Айниқса, ушбу тангаларнинг орқа томонида туркий *x'itwn* – «хотун» унвонининг учраши диққатга сазовор⁷⁸⁷.

Ғарчи Ғарбий Турк хоқонлиги таркибига кирган бўлса-да, ўз анъанавий бошқарув тизимини сақлаб қолган Шарқий Туркистондаги Турфон, Қорашаҳр, Куча, Кошғар ва Хўтан каби воҳа давлатлари билан хоқонлик орасида никоҳ муносабатлари ўрнатилганига доир маълумотлар хитой манбаларида кўплаб учрайди. Хусусан, 590-йиллар атрофида Гаочанни бошқарган ҳукмдор Кюй Гянининг хотини турк хоқонларидан бирининг қизи эди ва ушбу ҳукмдорлик туркларга бўйсунарди. «Бэйши» йилномасида учрайдиган маълумотга кўра, Гаочан ҳукмдори Кюй Гян ўлгач, ўғли Бо-я отасининг ўрнига тахтга ўтирган ва турклар ундан ўзларининг урф-одатига биноан унинг ўғай онасига уйланишини исташган. Чунки Бо-янинг ўғай онаси турк хоқонининг қизи эди⁷⁸⁸.

«Таншу» йилномасида қайд этилишича, Чжен-гуан (627–649)

⁷⁸⁵ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 311; Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 305

⁷⁸⁶ Babayar G. Köktürk Kağanlığı sikkeleri... – S. 33, 162–164

⁷⁸⁷ Смирнова О. И. Сводный каталог... – С. 362–370, No. 1482–1497

⁷⁸⁸ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 254; Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 147; Skaff K. J. Western Turk Rule... – P. 101; Sarıtaş E. Göktürk Kültürünün Gaochanglılara etkileri... – S. 476.

даврида Сулэ (Кошғар) хукмдори Амочжи тукюе (турк) хоқонининг кизига уйланган бўлса, VII аср ўрталарида *Гуйци* (Куча) хукмдори бўлган Хали Бушибининг хотинининг исми Ашина эди⁷⁸⁹. Э. Шаванн фикрича, мазкур аёл исмидан у туркларнинг бошқарувчи сулоласи – Ашина хонадонига мансублиги аён бўлади.

Бу каби мисолларни хоқонлик ва Сосонийлар Эрони орасида ихтилофли ҳудуд бўлиб, бир муддат хоқонлик таркибида кирган Марв хукмдорлигида ҳам кўриш мумкин. Араб тарихчиси Диноварий келтирган маълумотлардан аён бўлишича, VII аср ўрталарида Марв хукмдори Махуя турк хоқонининг куёви бўлиб, хоқонликка тобе бўлган⁷⁹⁰. Дарвоқе, 650 йилда сўнгги Сосоний шоҳи Марвга сиғинган пайтида Махуя уни шаҳарга киритмаслик учун турк хоқонига мурожаат қилиши бежиз бўлмаган.

Бундан ташқари, айрим манбаларда учрайдиган маълумотлардан хоқонликнинг фақат воҳа хукмдорликлари билангина эмас, балки унга бўйсунувчи кўчманчи характердаги хукмдорликлар билан ҳам никоҳ муносабатларини йўлга қўйгани аён бўлади. Хусусан, битиктошларда никоҳ муносабатларига доир маълумотлар акс этган бўлиб, Кул Тегин битиктошида (732 й.) хоқонликка тобе қирғизлар хукмдори ҳақида гап борганда шу тариқа маълумотлар ўрин олган: *«Барс бек эди. Хоқон [деб] бунда биз унвон бердик. Синглим хоқонзодани бердик»*⁷⁹¹. 735 йилда ўрнатилган Билга хоқон битиктошида эса хоқонликнинг яна бир тобеси бўлмиш тургашлар билан йўлга қўйилган никоҳ муносабатлари ҳақида қуйидагича маълумотлар учрайди; *«Мен Тургаши хоқонга қизимни ... бениҳоя улуг маросим билан узатдим. Тургаши хоқоннинг қизини бениҳоя улуг маросим билан ўғлимга олиб бердим»*⁷⁹².

Ушбу маълумотлардан аён бўлишича, никоҳ муносабатлари хоқонлик ташқи сиёсатида муҳим ўрин эгаллаган бўлиб, ундан асосан вассал хукмдорликларни бошқаришда унумли фойдаланилган. Бу борада Ж. К. Скэфф томонидан билдирилган фикрлар диққатга сазовордир. Унинг фикрича, «итоатда тутиш учун мутаносиб (мақбул)

⁷⁸⁹ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 301; Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 165, 168.

⁷⁹⁰ Esin E. Tarkhan Nizak or Tarkhan Tirek... – С. 326.

⁷⁹¹ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 106.

⁷⁹² Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 132–133.

воситаларнинг энг яхши усули кўчманчилар ва ўтроқ хукмдорлар орасида никоҳ алоқаларини йўлга қўйиш эди. Хитой йилномаларида ушбу усулнинг олтита мисолини топдим. Биттасини ҳисобга олмаганда, барча воқеаларда ушбу усул туркларнинг аслзода бир аёлни турмуш қуриш учун ўтроқ бошқарувчига узатиши тарзида эди. Хитой йилномаларида мазкур никоҳ муносабатларига ортиқча эътибор берилмаганига ва фақатгина йўл-йўлакай қайд қилиниб кетишига қарамай, ушбу усул ҳақида бир қатор муҳим тасаввур ҳосил қилишимиз мумкин. Балки бу қиз олиб-қиз бериш кенг миқёсда степ (дашт) ва воҳа ўртасидаги алоқаларни кучайтирувчи восита сифатида йўлга қўйилганини кўрсатса керак. Никоҳ алоқалари воситасида сиёсий муносабат ўрнатиш (иттифок ташкил қилиш) кўчманчилар сиёсий маданиятининг ўзига хос хусусиятидир. Ушбу усул бошқа қабилалар билан ўрнатилган никоҳ алоқаларига таянувчи кўчманчи уруғ ва қабилалар орасида ё ўзаро бир-бирига ҳужум қилмаслик сигнали ёки «истилолар учун бир қўшимча чора» сифатида амалга оширилган. Воҳа давлатлари ва қабилалар бошқарувчилари орасида амалга оширилган никоҳ муносабатлари кўчманчиларининг ўтроқ минтақаларда назорат муаммосини ҳал этиш учун қўлланилганидан дарак беради. Шу ўринда кўчманчилар одатича, асосан, келин берган томоннинг келин олган томондан устун эканини кўзда тутганини ҳам таъкидлаб ўтиш зарур»⁷⁹³.

Унинг фикрларига қўшилган ҳолда айтиш мумкинки, хоқонлар нафақат ўтроқ воҳа хукмдорликлари, балки кўчманчи васфли давлатларни итоатда тутиш учун ҳам уларга қиз берганлар. Бунга юқорида келтирилган *қирғиз* ва *тургаиш* қабилалари билан ўрнатилган никоҳ муносабатлари гувоҳлик беради.

Турли тиллардаги ёзма манбалардан Марв, Самарқанд, Гаочан, Куча, Кошғар, Қорашаҳр каби Ғарбий Турк хоқонлигига тобе хукмдорликларнинг бошқарувчилари хоқонларнинг қизларига уйланганликлари маълум бўлса-да, Чоч, Фарғона, Тўхористон, Кобул каби хукмдорликларнинг бошқарувчилари билан боғлиқ бундай маълумотлар учрамайди. Бу ҳолатни қандай изоҳлаш мумкин? Бизнингча, бу тобе хукмдорликларнинг воситали ва бевосита (тўғридан-тўғри) бошқарилиши билан боғлиқ бўлиши керак. Турк хоқонлиги

⁷⁹³ Skaff K. J. Western Turk Rule... – P. 100.

келиб чиқиши хоқонлик билан алоқали бўлмаган маҳаллий сулолалар бошқарувчиларини куёв қилиш орқали уларни итоатда тутган бўлса, Чоч, Фарғона, Тўхористон, Кобул каби ҳукмдорликларни бошқаришда бу усулга эҳтиёж сезилмаган кўринади. Сабаби, ушбу ҳукмдорликлар келиб чиқиши хоқонликка бориб тақалувчи сулолалар орқали бошқарилганида бўлса керак. Бу ерда эндогам (ички) эмас, қадимги туркларга хос экзогам (ташқи) никоҳ устуворлик қилганини кўриш мумкин.

Хоқонларнинг ўз вассалларига қиз бериб, уларни ўзларига тобе қилиш анъанаси замирида муайян бир тизим ётади. Бунинг яққол ифодасини хоқонликдан кейинги йирик дашт салтанатларидан бўлган Чингизхон империяси мисолида кўриш мумкин. Жумладан, Чингизий сулолалар айрим иттифоқдош уруғ бошлиқлари ёки вассал ҳукмдорларга бошқарувчи хонадонга мансуб қизларни узатиш орқали уларни *кўрагон*, яъни куёв қилиб, махсус имтиёзлар берган. Мўғуллардаги бу анъанани тадқиқотчилар «кўрагонлик тизими» деб аташади⁷⁹⁴. Хоқонликдаги мазкур анъаналарни ҳам ушбу тизим билан алоқали деб ҳисоблаш мумкин.

Бу масала юзасидан О. Прицакнинг куйидаги фикрлари алоҳида эътиборга молик. Тадқиқотчи, кўчманчи туркий қабилалар иттифоқига хос хусусиятларни 4 асосда тавсифлайди: 1) ҳукмдор уруғлар ва улар билан иттифоқчи аслзода уруғлар (*Schwägerstämme* = «бажанақ» / «кўрагон», яъни куда-анда – турклар ва мўғулларда). Бунга кўра, ҳукмдор уруғ вакиллари ўз аёлларини асосан аслзода оилалар – «*Schwägerstämme*»дан танларди (яъни муайян бир аслзода қабила ёки уруққа мансуб аслзода оилалардан. – *Ғ. Б.*). Шу тариқа ҳокимият аслзода уруғларнинг бошқарувчи хонадони аъзолари востасида бошқарилар эди. Прицак, ушбу аслзода уруғларга мисол сифатида Туркий қабила иттифоқли Шарқий Турк хоқонлигидаги Тўққиз Ўғузларни, Ғарбий Турк хоқонлигидаги Ўн Ўқларни, Қарлуқлардаги Уч Ўқларни, Уйғур хоқонлигидаги Тўққиз Ўғуз ва Ўн Уйғурларни келтиради; 2) иттифоққа истаган пайтларда қатнашувчи ушбу аслзода уруғларга бошқарувчиларини ўз ичидан танлашларига рухсат берилган эди (хоқонликнинг бош сулоласи вакиллари «назоратчи» бир васфга эга бўлишига қарамай). Уларнинг аслзодалиги ҳукмдор

⁷⁹⁴ Pritsak O. Die Karachaniden // Der Islam, XXX. – Berlin, 1952. – S. 52–54.

хонадонга мансуб шахс томонидан белгиланар эди; 3) солиқ тўловчи вассаллар (булар кўпинча «зиёли» халқлар, яъни ўтроқ аҳоли эди. Турк хоқонлигидаги суғдийлар каби); 4) кул қабилалар, яъни қилич билан бошқарилган халқлар⁷⁹⁵.

О. Прицакнинг фикрига қўшимча ўлароқ Турк хоқонлигида «кўрагонлик тизими» янада кенг қамровли бўлган, деб қараш имконини берувчи куйидаги далилларни келтириш мумкин. Биринчидан, Ашина хонадони Чингизийлардан фарқли ўлароқ, фақат иттифоқчи аслзода уруғлар билангина куда-андачилик ўрнатиб қолмай, балки ўтроқ вассалларга ҳам ўз қизларини узатган, яъни уларга «кўрагон»лик имтиёзини берган. Бундай дейишга сабаб, турк хоқонларига куёв бўлган воҳа ҳукмдорларининг ўз атрофидаги бошқа ҳукмдорларга нисбатан мавқеи бирмунча юқори бўлганликларидир. Ҳар ҳолда бу, уларнинг хоқонларга куёв бўлиш орқали муайян «имтиёз»ларни қўлга киритганликлари билан боғлиқ бўлса керак. Бинобарин, хитой йилномаларида 690–710 йиллар оралигида Самарқандни бошқарган маҳаллий ҳукмдорлардан 2 нафарининг Ғарбий турк хоқонларига куёв бўлгач, хоқонликка бўйсунганлиги қайд этилишида ўз тасдиғини топади⁷⁹⁶. Қизиғи шундаки, айтилган вақтда Самарқанд бошқарувчилари Суғддаги қолган ҳукмдорликлар бошқарувчиларидан устун эканликлари йилномаларда алоҳида таъкидланади. Афтидан, хоқонлар «кўрагон» танлар экан, бошқаларига нисбатан нуфузлироқ воҳа ҳукмдорларига эътибор қаратган кўринади. Чунки Гаочан, Кошғар, Самарқанд, Марв каби вассаллар ўша даврда йирик воҳа ҳукмдорликлари сифатида билинар, ўз навбатида улар стратегик аҳамиятга эга ҳудудларда жойлашган эди.

Демак, хоқонлар ўз қизларини вассал ҳукмдорларга узатиш орқали бир томондан уларнинг тобелигини кафолатлаган бўлсалар, иккинчи томондан улар билан қариндошлик ришталари боғлаб, гўё улар учун Ашина хонадони «аъзоси»га айланиш ва шу тариқа баъзи «имтиёз»ларни қўлга киритиш имкониятини яратганлар. Бироқ «имтиёз»и кўшин бошлиғи бўлиш ва ҳоказо каби марказий

⁷⁹⁵ Pritsak O. Die Karachaniden... – S. 52–54; Golden P. B. Hazar Çalışmaları... – S. 51.

⁷⁹⁶ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 311; Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 305.

бошқарувда қатнашишдан иборат бўлган Чингизийлардан фаркли ҳолда, хоқонликда «кўрагон»лар ўз маҳаллий бошқарувларида қолишган. Яъни улар хоқонликнинг марказий бошқарувида иштирок этмаганлар. Боиси, вассаллар масаласида хоқонлик ва Чингизхон империяси моҳиятан фарқ қилган бўлиб, Ашина хонадони эгалланган ҳудудларда воҳа ҳукмдорликларидаги маҳаллий бошқарувчиларнинг кўпчилигини ўз ўрнида қолдирган ва кейинчалик уларни куёв – «кўрагон» қилган бўлса, Чингизийлар ўз қизларини асосан бўйсундирилган кўчманчи уруғ ва қабила бошлиқларига бериш орқали бу тизимни жорий қилишган. Тўғри, Чингизхон ўз қизини ярим ўтроқ-ярим кўчманчи воҳа ҳукмдори бўлмиш Турфон Уйғур давлатининг *идиқут* унвонли ҳукмдори Барчукка узатгани ва уни ўғли сифатида кўришини таъкидлаб, унинг ўз маҳаллий бошқарувда давом этишини таъминлаганига доир маълумот учрайди⁷⁹⁷. Шу билан бирга, Барчук идиқут ўз қўшини билан мўғулларга қўшилиб, уларнинг ғарбий ўлкаларни истило қилишида иштирок этгани маълум. Фақат бу ҳолат истисно бўлиб, мўғуллар воҳалардаги маҳаллий сулоаларга барҳам бериб, бошқарувга ўз хонадон мансублари ёки ҳамкор уруғ вакиллари тайинлаганликлари маълум. Дарвоқе, Чингиз хонадони ўз қизларини асосан нуфузли турк-мўғул уруғ вакиллари – амирларга турмушга узатишган ва улар хонадоннинг яқин аъзоси сифатида давлат бошқарувида иштирок этишган.

Демак, ушбу маълумотлар никоҳ муносабатлари нафақат хоқонликнинг ташқи сиёсатида, балки бошқарув тизимида ҳам муҳим ўрин тутганлигидан дарак беради.

4. 3. 5. Хоқонликнинг ўз вассалларидан ўлпон ундириш тизими

Кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрича, Марказий Осиёнинг қадимги давлат уюшмаларида ҳукмрон сулоалар ва тобелар орасидаги алоқалар кўпроқ ўлпончиликка асосланарди. Яъни вассаллар ўз сюзеренларига вақти-вақти билан ўлпон юбориб туришар ва бу уларнинг тобелигини ифодаларди. Бу борада Ғарбий Турк хоқонлиги

⁷⁹⁷ İzgi Ö. Çin elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur seyahatnamesi. – Ankara: TTK, 2000. – S. 30.
290

тарихига мурожаат қилар эканмиз, хоқонликнинг ўлпончилик тизимига доир муайян маълумотлар сақланиб қолганига гувоҳ бўламиз.

Аввало шуни таъкидлаш лозим, воҳа ҳукмдорликлари ўз хўжайини бўлмиш Ғарбий Турк хоқонлигига қай шаклда ва қанча миқдорда ўлпон тўлаганликларига доир тўғридан-тўғри маълумотлар учрамаса ҳам, баъзи маълумотлар мазмунидан бу борада муайян тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Жумладан, йилномаларда *Сулэ* (Кошғар) ҳукмдорлигининг бошқарувчиси ҳар йили *Тукюе* (турк)-ларга ўлпон юбориши қайд этилади⁷⁹⁸. Шунингдек, Сюан Цзан билан бирга Тун ябғу-хоқон ҳузурига борган Гаочан (Турфон) ҳукмдори элчилари хоқонга ўз ҳукмдорлари юборган 500 тўп ипак газламани олиб йўлга чиққани ҳақидаги маълумот ҳам йиллик ўлпон билан алоқадор бўлиши керак. Ушбу маълумотлар хоқонлик ва вассаллар орасида ўлпон етакчи ўрин тутганидан дарак беради.

Шу ўринда масалага бевосита алоқадор қуйидаги баъзи масалаларга тўхталиб ўтиш керак бўлади. Худуди 2–3 минг, баъзан 3–4 минг чақирим атрофида худудларга ёйилган хоқонлик марказдан узоқ масофадаги вассал ҳукмдорликларни бошқарган бўлиб, марказ ва тобелар орасидаги алоқа – коммуникация қай тарзда амалга оширилгани масаласи муҳимдир. Хусусан, Ғарбий Турк хоқонлигида коммуникация масалалари, шу жумладан, вассал ҳукмдорликлар билан муносабат ўрнатиш, уларни итоатда тутиб туриш ва солиқлар йиғинини ташкил қилишда қандай воситалардан фойдаланилган, бу ҳақда манбалар нима дейди? Тобе ҳукмдорликларнинг бирортасида хоқонликка қарши ҳатти-ҳаракатлар содир бўлса, уни тезда бостириш учун қандай усулларга мурожаат қилинган? Марказдан туриб жазо отрядларини юборишганми ёки вассалларга яқин бир жойда гарнизон сақлаб, у орқали исёнларнинг олди олинганми? Ёки хоқонлар ўз қизларини вассалларга бериш орқали уларни мазкур малика - хотунлар воситасида итоатда тутишганми?

Аввало, гарнизонлар масаласига келсак, Ж. К. Скэффнинг фикрича, хоқонлик воҳа давлатларини бошқариш учун уларнинг худудида ҳарбий гарнизонлар қурган ҳоллар бўлган. Тадқиқотчи ўз фикрининг тасдиғи сифатида Тяншан тоғларининг шимолида жойлашган *Кехан футу* («Хоқон ступа шаҳри» – Беш-балиқ)да Ғарбий

⁷⁹⁸ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 258.

Турк хоқонлигининг ҳарбий гарнизони бўлганини, Ғарбий турк лидерларидан бири *Йугу-ше* (Юқуқ-шад) томонидан хоқонликни ўлпон ва солиқ билан таъминлаган Гаочан ҳукмдорлигини қўриқлаш мақсадида мазкур шаҳарда гарнизон қуриш учун *ябғу* унвонли бир амалдор юборилганини мисол келтиради. Гаочандан 125 км шимолда жойлашган мазкур гарнизон ўз жойлашувига кўра, стратегик жиҳатдан қулай ерда жойлашган бўлиб, Гаочанни ҳам ташқи хавфлардан сақлаш, ҳам маҳаллий ҳукмдорларни итоатда тутиш ва агар керак бўлса, вассал ҳукмдорликларга ҳарбий куч ишлатишлари мумкинлигини ҳар доим эслатиб туриш мақсадида барпо этилганди. Тадқиқотчига кўра, бундай гарнизонлар, эҳтимол, бошқа шаҳарларда ҳам мавжуд бўлган, бироқ бу ҳақда манбаларда етарлича маълумотлар сақланиб қолмаган.

Ўз фикрини давом эттириб Скэфф: «агар бошқа шаҳарларда ҳам гарнизонлар мавжуд бўлса ҳам, улардан нисбатан кичик бўлганлари шаҳар деворлари ичкарисиди, анча йириклари эса шаҳардан анча узоқда, кўп сонли чорвани боқа олиш имкониятига эга жойларда сақлаб турилганлигини тахмин қиламиз» деб таъкидлайди⁷⁹⁹. Унинг фикрича, хоқонлик гарнизон қуриш учун айнан Гаочанни танламасдан, Беш-балиқни маъқул кўришининг замирида ҳам бу ернинг чорвани етарлича боқа олишга қулай бўлганлиги омили ётади. Шу билан биргаликда, тадқиқотчига кўра, вассалларга юборилган вакиллар ва гарнизонларнинг энг асосий вазифаси хоқонликка етарли миқдорда хирож юборилишини таъминлаш эди. Бироқ хоқонлик воҳа ҳукмдорликларида ортиқча ҳарбий куч сақлаб турмаганлиги боис, узоқдан туриб бўлса-да, маҳаллий халқни итоатда бўлишга мажбурлайдиган усулларни ишлаб чиқишга ёки янада қучайтиришга ҳаракат қилганлиги эҳтимоли юқори.

Хоқонлик воҳа ҳукмдорликларини билвосита бошқариш масаласида икки стратегик усул қўллаганини таъкидлаган Скэффга кўра, улардан бири мутаносиб (мувофиқ келувчи), иккинчиси эса мажбурловчи моҳиятда эди. Биринчи ҳолатда вассалларга қиз бериш, яъни никоҳ орқали, иккинчи ҳолатда бўлса, хоқонлик ўз вассаллига нисбатан ҳарбий босим ўтказиш ва уларга ўз урф-одатларини

⁷⁹⁹ Skaff K. J. Western Turk Rule... – P. 100.

қабул қилдириш усули ётарди⁸⁰⁰. Иккинчи усулда хоқонлик вассалларнинг бошқарувчи тоифасига, баъзан эса уларнинг бутун халқига жорий қилган ҳолатлар учраб, гарчи бу урф-одатлар кучли босим моҳиятида бўлмаса ҳам, мажбурловчи вассалга эга эди ва замирида ўтроқларга кўчманчиларнинг одатларини қабул қилдирувчи моҳият ётарди⁸⁰¹. Тадқиқотчига кўра, назорат остида тутиш ва бирор исён ҳаракатининг олдини олиш учун ҳарбий гарнизонлар жорий қилинган.

Бизнингча, бундай гарнизонлар ҳамма воҳа ҳукмдорликларида ҳам қурилмаган бўлиб бунга еҳтиёж ҳам йўқ еди. Асосан, Хитой ва Сосонийлар каби хоқонликка хавф туғдирадиган давлатларга чегарадош воҳа ҳукмдорликларида бу усул қўлланилгани эҳтимоли юқори. Бунга юқорида кўриб чиқилган Гаочан ҳукмдорлиги яққол мисол бўла олади. Ушбу ҳукмдорлик бошқаларига нисбатан Хитойга анча яқин масофада жойлашган эди.

Афтидан, 640- йилларда хоқонликнинг Шарқий Туркистондаги вассалларига Хитой хавфи туғилган пайтда гарнизонлар фаолияти кучайтирилган кўринади. С. Г. Кляшторный фикрича, Ғарбий Турк хоқонлиги вужудга келишининг илк йилларидаёқ Шарқий Туркистон шаҳарларида ўз ҳокимиятини кучайтиришга ҳаракат қилган бўлса-да, бу ҳаракат айнан VII асрнинг 30–40- йилларида, бу ерларга нисбатан Хитой ҳарбий ҳужумлари реал тус олган пайтларда янада орттирилган⁸⁰². Хитой йилномаларида келтирилишича, 630 йилда Гаочан ҳукмдори «*Тукюе (яъни Ғарбий Турк хоқонлиги) билан алоқа ўрнатади*» ва шундан кейин «*Гаочандаги Хитой элчихонаси сиқувга олина бошлайди*»⁸⁰³. Устига-устак, Хитой ҳужумидан кўрқиб, хоқонлик билан алоқаларни узмоқчи бўлган Қумул ҳукмдорлигига қарши Ғарбий турк хоқони ва Турфон ҳукмдори «*бирлашган қўшинлари билан Иву (Қумул)га ҳужум қилади*». Шунингдек, Қорашаҳр ҳукмдори бошқа бир Ғарбий турк хоқони Хилаш (?) билан «*дўстлик ўрнатганлиги*» ва хоқонликдаги ички тартибсизликларни

⁸⁰⁰ Skaff K. J. Western Turk Rule... – P. 100.

⁸⁰¹ Skaff K. J. Western Turk Rule... – P. 101.

⁸⁰² Кляшторный С. Г. Памятники древнетюркской письменности... – С. 410.

⁸⁰³ Кляшторный С. Г. Памятники древнетюркской письменности... – С. 410.

бостиришда иштирок этганлиги ҳақида маълумотлар учрайди⁸⁰⁴. 640 йилда Куча ҳукмдорлигининг хоқонликка тобелиги кучайтирилган бўлса, худди шу йилларда Кошғар ҳукмдори хоқоннинг қизига уйланиб, алоқаларни мустаҳкамлайди⁸⁰⁵. Демак, ушбу маълумотлар Хитой хавфининг олдини олиш мақсадида Ғарбий Турк хоқонлиги томонидан махсус амалга оширилган деб хулоса чиқаришга имкон беради.

Хоқонликнинг жануби-ғарбдан қўшниси ва доимий равишда рақиби бўлган Сосонийлар империясига яқин ҳудудларда – Тўхористон ва Хуросонда ҳам вазият Шарқий Туркистондагига бирмунча ўхшаш эди. Фақат бу масалада Хитойнинг акси ўлароқ, Сосонийлар хоқонлик ташкил топишининг дастлабки пайтлари – 580–600 йиллар орасида Амударёни кечиб ўтишга уринган ва рақибига катта хавф туғдирган бўлса-да, VII аср илк чорагидан бошлаб кучлар нисбати ўзгарган ва Сосонийлар Эрони борган сари таназзулга юз тутта бошлаганини назардан қочирмаслик керак. Ҳатто, 620-йилларга келиб Тун ябғу-хоқон (618–630) даврида Сосонийлар устидан хоқонликнинг ўз устунлигини ўрнатиши жануби-ғарбдан бўладиган хавфни анчагина пасайтириб юборган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Шундай бўлса ҳам, бошқа воҳа ҳукмдорликларидан фарқли ўлароқ, хоқонлик хонадонига мансуб Ябғулар сулоласининг (620–750) айнан Тўхористонда ташкил этилиши бежиз бўлмаса керак.

Шунга ўхшаш Дехистон каби хоқонликнинг энг чекка ҳудуди ва бир вақтлар Сосонийларга қарашли бўлган ҳукмдорликлар тепасида *тегин* унвонли бошқарувчилар турганлиги бу ернинг ҳам стратегик жиҳатдан хоқонлик назаридаги ҳудуд бўлганидан дарак беради. Яъни хоқонлик Дехистон бошқарувига ишончли вакил сифатида *тегин* унвонли шахзодаларни тайинлаган эди дейиш мумкин. Демак, Тўхористон ва Дехистоннинг Ашина хонадонига мансуб (?) вакиллари хоқонлик учун бу ерларда маълум маънода чегара хавфсизлигини таъминловчи вазифасини ўташган. Дарвоқе, Амударё хавзасига яқин ҳудудда VII–VIII асрларга оид ҳарбий қалъа (Тавкатепа / Сурхондарё) деворий расмларининг топилиши ва унда туркий аскарлар

⁸⁰⁴ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 296; Кляшторный С. Г. Памятники древнетюркской письменности... – С. 410.

⁸⁰⁵ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 300; Кляшторный С. Г. Памятники древнетюркской письменности... – С. 410.

тасвирланганининг аниқланиши⁸⁰⁶, ушбу ёдгорлик хоқонлик даврида гарнизон вазифасини ўтаган деб ҳисоблашга имкон беради.

Фикримизча, хоқонликнинг вассаллари устидан ўз назоратини қай тарзда амалга оширганини ёритишда қуйидаги далилларнинг ўрни катта. Гаочан (Турфон) халқининг юқори мавқели мансабдорларни зиёрат қилиш чоғида келтирилган ашёлар қайди учровчи ҳужжатларда турклар томонидан Гаочанда бир нафар *тудун* ва бошқа бир қатор маъмурлар тайинлангани қайд этилади⁸⁰⁷. Шу билан бирга, ушбу қайдномаларда Гаочан аҳолисининг турк назоратчиларини ашё (озик-овқат) билан таъминлаб турганига доир маълумотлар ўрин олган. Ушбу ҳужжатларда тилга олинган турк маъмурлари – 1 нафар *тудун*, 1 нафар элчи, шунингдек, Шулуо хоқон Вудулуннинг юксак маъмури, Шимол хоқонининг элчиси ва *тудун*нинг 1 нафар маъмуридир. «Бир нафар *тудун*»нинг ва «Шулуо хоқон»нинг хизматидаги «юксак маъмурлар»нинг борлиги *тудун*нинг ушбу воҳа ҳукмдорлигида тайинлаб қўйилган ягона турк вакили бўлмаганини кўрсатади⁸⁰⁸. «Шулуо хоқон» ва «Шимол хоқони» каби битта ҳужжатда иккита хоқоннинг учраши катта изоҳ талаб қиладиган масала эмас.

М. Дромпп, Шарқий Турк хоқонлигида бир нафар «Буюк / Бош хоқон» ва қуйидан юқорига тўғри беш-олти «хоқон» мавжуд бўлган деб ёзади. Ушбу тадқиқотчи биттадан кўп хоқон мавжудлигини ҳокимият структурасининг эгилувчан (қайишқоқ)лиги билан алоқали ҳисоблайди. Шу жиҳатдан Гаочандан топилган, бироқ юқорида келтирилган ҳужжат билан айна даврга оид ёки аксинчалиги ноаниқ бошқа бир ҳужжатда ҳам «Жануб хоқонининг элчисига мол-ашё берилгани» ҳақида маълумот учраши ҳам диққатга сазовор. Туркларнинг воҳа шаҳарларига юборган бир неча амалдор ва элчилари, эҳтимол, ушбу шаҳарларни бошқаришда тўғридан-тўғри ваколатли бўлмасалар-да, улар хоқонлик бошқаруви билан воҳа бошқаруви орасида уйғунликни таъминлаб, назоратда тутиб туришган⁸⁰⁹.

⁸⁰⁶ Абдуллаев К. Живопись крепости Тавка... – С. 235.

⁸⁰⁷ Skaff K. J. Western Turk Rule... – P. 99–100.

⁸⁰⁸ Skaff K. J. Western Turk Rule... – P. 99–100.

⁸⁰⁹ Skaff K. J. Western Turk Rule... – P. 100.

Ж. К. Скэффнинг фикрича, «Гаочанга бир вақтнинг ўзида элчилар юборган хоқонлик бошқарувчиларининг кўплиги бизга Гаочан устидан нуфузга эга бўлган бир неча элита мавжуд бўлган мазмунидаги натижага боришимизга имкон беради. Гаочандаги турк элиталарининг ваколат доираси бир-бири билан муросада эканлиги анча кейинги даврларда – XIII аср охирлари ва Темур ҳокимияти остидаги XIV аср охирларида мўғуллар бошқарувига хос ташкилий тузилишни эслатади. Мўғулларнинг Хитойдаги Юан сулоласи ҳарбий ташкилотининг тузилиши бўйича тадқиқотлар олиб борган Чжичжин Хсиао уларда масъулиятнинг бир пайтнинг ўзида бир неча кишига юклатилиши «ҳокимиятни суистеъмол қилиш»нинг олдини олиш мақсадида ташкил қилингани билан боғлиқлигини таъкидлаб, акс ҳолда кераксиз бир қарама-қарши назорат тизими яратилган бўлур эди деб ёзади. Бошқа бир тадқиқотда Элизабет Эндикотт-Уэст худди шундай принципнинг Юан фуқаро бошқарувида ҳам жорий қилингани айтиб ўтади. Хронологик ва географик жиҳатдан қанчалик мўғуллар ва Темурдан алоҳида бўлсалар-да, турклар ҳам Гаочанда шунга ўхшаш бошқарув маданиятини жорий қилганлар»⁸¹⁰.

Мазкур маълумотлардан Ғарбий Турк хоқонлиги дастлабки йилларда ўз вассалларини бошқариш учун тобе ҳукмдорликлар назорати учун бирор *тегин* (шаҳзода) юборгани, кейинчалик эса маҳаллий ҳукмдорларга *элтабар* унвонини бериб, улар назоратига бирор *тудун* тайинлагани ёки айрим маҳаллий сулолаларни ағдариб, ё бўлмаса мавқеидан тушириб, ўрнига ўз хонадонидан вакил жойлаштиргани аён бўлади.

Хоқонликнинг вассаллар бошқарувида бундай хилма-хил усуллардан фойдаланишини қандай изоҳлаш мумкин? Айниқса, хоқонликнинг баъзи жойларда маҳаллий сулола бошқарувига ортиқча аралашмагани, баъзи жойларда эса аксинча бўлганлиги ўзининг қандай изоҳига эга? Фикримизча, хоқонлик турли усул ва воситаларни жорий қилишда уларнинг ҳар бирига хос мавжуд вазиятдан келиб чиққан. Демокчимизки, айрим маҳаллий сулола вакиллари доимий равишда хоқонликка яхши итоат қилган ҳолда унинг ишончини қозонган бўлса, баъзилари аксинча йўл тутган. Яъни мавжуд сиёсий аҳволдан келиб чиқиб, баъзи ҳукмдорликлар хоқонликка

⁸¹⁰ Skaff K. J. Western Turk Rule... – P. 100.

бўлган муносабатларини ўзгартиришга уриниши (Хитойга элчи жўнатиши, ўлпон тўлашдаги қинғирликлар ва ҳ. к.)ларидан келиб чиқиб, хоқонлар маҳаллий сулолани ағдариб ташлаган ёки ўз ўрнида қолдирган бўлиши мумкин.

Бинобарин, 605 йили Чочнинг, 630- йилларда эса Фарғона ҳукмдорининг хоқонлик вакиллари томонидан ўлдирилиши, ҳар ҳолда ушбу ҳукмдорликлар бошқарувчиларининг мустақил сиёсат юритишга уринишлари билан эмас, уларнинг ўлпон тўлашни пайсалга солишлари туфайли бўлса керак. Чунки сон жиҳатдан жуда кам қўшинга эга Чоч ёки Фарғонанинг бир неча юз минг қўшинли хоқонликка қарши чиққани кам эҳтимоллидир. Шунингдек, айрим воҳаларда маҳаллий амалдорлар ўз бошқарувчисидан шикоят қилиб хоқонга мурожаат қилиши сулола алмашувига олиб келган бўлиши мумкин. Масалан, 580- йилларда Абруй исмли ҳукмдорнинг зулмидан шикоят қилган бухоролик зодагонлар хоҳишига кўра, Қорачурин (Тарду?) хоқон ўз ўғли Шер-и Кишвар (Эл-Арслон)ни Бухорога юборган, шахзода эса Абруйни ўлдириб, бу ерда ўз сулоласини барпо этган эди. Бундан ташқари, Бухорода хоқонликка алоқадор сулола ташкил топишида ушбу воҳанинг стратегик жиҳатдан жойлашув ўрни ҳам рол ўйнаган бўлиши мумкин. Хусусан, 580–600 йиллар оралиғида хоқонлик ва Сосонийлар орасидаги зиддиятлар пайтида кўплаб хоқонлик вакиллари (Шава?, Пармуда?, Йел-тегин ва б.) Бухорода фаолият юритишгани маълум.

Воҳа ҳукмдорликларининг географик ўрни (жумладан, стратегик аҳамияти) ҳам хоқонликнинг вассаллар бошқарувида турли воситаларга мурожаат қилишига сабаб бўлган кўринади. Хусусан, хоқонликка тўғридан-тўғри алоқадор сулола ташкил топиши жараёнида Тўхористонда бирор маҳаллий сулолага барҳам берилгани маълум эмас. Айтиш мумкинки, хоқонлик ўзининг доимий рақиби бўлмиш Сосонийлар Эрони билан жануби-ғарбдан қўшни Тўхористондек бир жойга Ашина хонадонига мансуб шахзодаларни тайинлаши вазият тақозосидан келиб чиққан.

Тўхористон каби Сосонийлар Эронига қўшни ҳудудда жойлашган Кобулистон ҳам бевосита Ашина хонадонига мансуб шахзода - тегинлар томонидан бошқарилиши замирида ҳам муайян сабаблар ётади. Ҳар иккала ҳукмдорликнинг хоқонлик учун стратегик жиҳатдан

муҳим бўлганини кўрсатадиган далиллардан бири шуки, бошқа воҳа хукмдорликларидан фарқли ўлароқ, улардан ҳар бири асосан туркийлардан ташкил топган кўп сонли кўшин эга бўлганлигидир. Жумладан, «Таншу»даги маълумотлардан аён бўлишича, шунингдек, хитой сайёҳи Хой Чаонинг эътирофига кўра, Тўхористон ва Кобулистон ўлкаларининг Хуттал, Каписа каби айрим вилоятлар нуфусининг ярми Ху (ўтроқ аҳоли) ва ярми Тукюе (турк)лардан иборат бўлиб, Зобулистон, Гандхара сингари вилоятлар нуфуси, асосан, маҳаллий аҳолидан, уларнинг хукмдори ва кўшини эса туркийлардан таркиб топган эди⁸¹¹. Ҳақиқатан ҳам сони 2–3 минг аскардан иборат кўшинга эга Қорашаҳр, Кошғар, Кушония (Каттакўрғон), Кабудон каби хукмдорликлардан фарқли равишда Тўхористоннинг 50–100 мингга яқин жангчиси бўлгани буни тасдиқлайди⁸¹².

Шу ўринда хоқонликнинг баъзи жойларни бевосита Ашина сулолалари ёки бошқа туркий қабила вакиллари воситасида бошқарганлиги, баъзи жойлар бошқарувини эса маҳаллий сулола вакиллари қўлида қолдириб, бирор вакил (тудун) орқали назоратда тутганининг замирида яна бошқа бир омил ётганига эътибор қаратиш зарур. Хусусан, Амударё–Сирдарё оралиғи ва унга туташ ҳудудларнинг бир неча воҳаларида сулола ўзгаришлари қилингани, аксинча, Шарқий Туркистондаги воҳаларнинг барчасида эса маҳаллий сулолалар ўз ўрнида қолгани замирида ҳар иккала ҳудуднинг ўзига хос табиий-географик хусусияти ётади. Бу эса ўз навбатида муайян ҳудуднинг табиий ресурсларига боғлиқ эди. Яъни бирор воҳанинг маҳаллий аҳолини ва унга қўшимча равишда бошқарувчи тоифа сифатида янги келган жамоа (элита, кўшин ва ҳ.к.)ни боқа оладиган ресурсларга қай даражада эгаллиги асосий омиллардан бири эди. Маълумки, Шарқий Туркистондаги воҳаларнинг деярли барчаси нисбатан кичик ҳудудлардан иборат бўлиб, бу ерлар қўшимча аҳолининг келиб жойлашувига мос эмасди. Айниқса, асосий қисми кўчманчи туркий қабилалардан иборат бўлган хоқонлик бирор воҳани эгаллаб, у ерда ўз қўшинини сақлар экан, албатта яйловларга эҳтиёж сезган. Шунга ўхшаш бирор воҳа бошқаруви бево-

⁸¹¹ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 323; Бернштам А. Н. Тюрки и Средняя Азия... – С. 189–191.

⁸¹² Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 286–287, 294; Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre ... – S. 140.

сита Ашина сулоласи вакиллари қўлига ўтар экан, сулола вакиллари ўша воҳада ўз қўшини эҳтиёжларини таъминлашда яйловларга муҳтож эди.

Демак, Шарқий Туркистон воҳаларида бундай шароитнинг етарли эмаслиги бу ерга қўшимча аҳолининг келиб жойлашувига монелик қилганлиги сабабли ҳам хоқонлик бу ернинг бошқарувида катта ўзгариш қилмасдан, маҳаллий сулолалар орқали бошқаришни маъқул кўрган. Бундан ташқари, мазкур минтақанинг деярли барча воҳасидаги тоғлик ҳудудларда чорвадор аҳоли яшаб, хоқонлик учун воҳаларни улар воситасида назоратда тутиш нисбатан қулайроқ эди. Кўчманчи асосли давлатлар томонидан Шарқий Туркистон воҳаларида қўлланилган бу усул хоқонликкача ҳам мавжуд бўлиб, бу ҳолга минтақанинг Хунлардан то Жуан-жуанларгача бўлган сиёсий тарихига назар ташланганда гувоҳ бўлиш мумкин. Дарвоқе, қадимда ҳам бу ерда катта миграцион ҳаракатлар кузатилмагани.

Шарқий Туркистондан фарқли ўлароқ, Амударё–Сирдарё оралиги ва унга туташ ҳудудларнинг катта бир қисмида алоҳида-алоҳида Ашина сулолаларининг ташкил топиши бу ерларда нисбатан кенг ва қўшимча табиий ресурсларга бой воҳаларнинг мавжудлиги билан изоҳланиши мумкин. Жумладан, Чочда Илок (Оҳангарон), водийда Шимолий Фарғона, Тўхористонда Ҳисор тоғларининг жануби-ғарби ва Ҳиндикушнинг ғарбий этакларидан бошланувчи кенг яйловлар мавжуд бўлиб, бу эса мазкур ҳудудларда Ашина хонадони вакиллариининг ўз бошқарувини ўрнатишларига замин ҳозирлаган деб ҳисоблаш имконини беради. Дарвоқе, Сюан Цзан ўз эсдаликларида Тўхористон ҳукмдорининг «*ҳар доим битта жойда турмаслиги ва собит бир қўноғи йўқлиги*» ҳақида маълумот келтиради⁸¹³. Ушбу маълумотда Кундуз атрофларида Тўхористоннинг бошқарувчи тоифасига алоқадор туркий қўшинларнинг яйловларда истиқомат қилганига ишорани кўриш мумкин.

Хулоса қиладиган бўлсак, Ғарбий Турк хоқонлиги ўз вассаллари, яъни, асосан, воҳа давлатларини бошқаришда қуйидагича **усуллардан** фойдаланган:

⁸¹³ Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre ... – S. 185–186; Александрова Н. В. Путь и текст: китайские паломники в Индии. – М., 2008. – С. 238; Stark S. Die Alttürkenzeit... – S. 210–211.

1) Бевосита. Вассаллар назоратига шахзода – *тегинлар юбориш*. Хоқонликнинг кўпроқ илк даврларига тааллуқли бу усул етарлича узвийлик касб этмаган бўлиб, вассалларнинг барчасига ҳам жорий қилинмаган. Афтидан, асосан, стратегик жиҳатдан муҳим воҳалар бошқарувида ўзгариш қилинишга уриниб қўрилган ва маҳаллий ҳукмдор ўрнини Ашина хонадони вакили эгаллаган. Хусусан, Чоч, Фарғона, Тўхористон ва Кобулистонда бошқарув Ашина хонадони вакиллариغا ўтган.

2) Билвосита. Воҳа ҳукмдорлигининг маҳаллий бошқарувчи сулоласи устидан назорат қилиш – маҳаллий ҳукмдорга *элтабар унво-нини бериш* ва *тудун тайинлаш* (назоратчи ноиб). Бу усул кенг ёйилган бўлиб, афтидан, барча воҳа ҳукмдорликларига жорий қилинган ва узвийлик касб этган.

Афтидан, ушбу усуллар ҳар доим ҳам кутилганидек натижа бермаган шекилли, хоқонлик вассаллар бошқарувида шу каби **воситалардан** фойдаланган:

1) Нисбатан кучлироқ воҳа ҳукмдорлиги билан никоҳ муносабатларини йўлга қўйиш – вассал ҳукмдорни куёв қилиш, яъни «кўрагонлик тизими»;

2) Стратегик аҳамиятга эга жойларда қўшин сақлаш ёки гарнизон қуриш;

3) Нисбатан кичикроқ воҳа ҳукмдорлиги бошқарувига хоқонлик сиёсий ҳаётида ўз ўрнига эга бирор туркий қабила ёки уруғ вакиллари тайинлаш;

4) Хоқонликнинг асосчи – ашина қабиласи ёки унга иттифоқдош қабила ва уруғлар вакиллари вассал воҳаларга тайинлаш ноиб сифатида масъул қилиш⁸¹⁴.

Шу тариқа, Ғарбий Турк хоқонлиги томонидан вассаллар

⁸¹⁴ Ушбу восита, асосан, Амударё–Сирдарё оралиғи ва унга туташ ҳудудлар (Шимолий Афғонистон)даги бир неча воҳаларда амалга оширилган бўлиб, бунда мазкур ҳудудларнинг қўшимча аҳоли кўчиб келишига мос, яйловларга бойлиги эътиборга олинган кўринади. Чунки нисбатан кичик ва аҳолиси зич бўлган Шарқий Туркистон воҳаларида маҳаллий сулоалар ўз ўрнида қолдирилиб, мавжуд 6 та воҳа ҳукмдорликларидан биронтасида ҳам ҳокимият Ашина хонадонига мансуб вакиллар қўлига ўтмаган эди. Аксинча, яйловларга нисбатан бой Чоч, Фарғона, Тўхористон ва Кобулистонда ҳокимият бевосита Ашина хонадони вакилларига ўтишига, бу эса ўз навбатида ушбу хонадон вакиллари таянч куч сифатида қўплаб туркий уруғларнинг мазкур воҳаларга келиб жойлашувига олиб келган.

бошқарувида қўлланилган усул ва воситалар давр тақозосига кўра, мавжуд шарт-шароитлар, эҳтиёжлар ва ўзаро манфаатдорлик асосида ташкил этилган эди деб ҳисоблаш мумкин. Хоқонлик вассаллар билан муносабатда ўзидан олдин ўтган Хун, Жуан-жуан, Эфталит каби кўчманчи асосли давлатлар тажрибасига таянган бўлса-да, бу масалада ўзининг ижтимоий-сиёсий характерида келиб чиққан ҳолда, маълум воситалар ишлаб чиқиб, муайян ўзгартиришлар ва янги тартиботлар жорий қилган.

4. 4. Хоқонликда ҳарбий иш ва мудофаа тизими

4. 4. 1. Хоқонликда ҳарбий иш

Турк хоқонлигининг ўз вақтида дунёдаги энг йирик давлатларидан бирига айланиши асосида унинг ҳарбий жиҳатдан бошқаларига нисбатан анча устунликка эга бўлганлиги омили ётади. Хоқонликнинг бу хусусияти кўпчилик тадқиқотчилар томонидан эътироф этилган бўлиб, бу борада кўплаб фикрлар билдирилган. Жумладан, Л. Н. Гумилевнинг таъкидлашича, «Туркутлар (Турк хоқонлиги) зафарлари ва дунёнинг ярмига эгалик қилиши тасодифий ҳодиса эмас эди. Улар кўчманчилик савиясидан анча юқори бўлган шундай бир қўшин ва идора тизими яратдиларки, шунга муносиб равишда ғалабаларга ҳам эришди, деб айтиш мумкин»⁸¹⁵.

Қадимги турк битиктошлари ва хитой йилномаларида учрайдиган хоқонликнинг бошқарув тизимида алоқадор атамаларнинг катта бир қисмини ҳарбий унвон ва атамалар ташкил этиши ҳам ушбу давлат уюшмасининг моҳиятида ҳарбийлик устуворлик қилганидан дарак беради. Хусусан, битиктошларда *су* (sü) ва *чериг* (čerig) атамалари «қўшин», *йизак* (yizäk), *илки су* (ilki sü) «авангард, илғор қўшин», *атлыг су* (atlıg sü) «отлик қўшин», *йадаг су* (yadağ sü) «пиёда қўшин», *эр* (er/är) «жангчи, жангчилар», *ўглан* (oğlan) «ёш жангчилар», *сунгуш* (süngüş), *уруш* (uruş) «жанг», *суламак* (sülämäk), *су ташықмақ* «қўшин тортмоқ, қўшин чиқармоқ», *йағы* (yağı) «душман», *кўруг* (kögüg) «разведкачи, жосус», *йерчи* (yerçi) «йўл бошловчи/йўл кўрсатувчи», *тил* (til) «тил (асир)» каби атамалар ҳарбий

⁸¹⁵ Гумилев Л. Н. Қадимги турклар... – Б. 64.

иш билан алоқадор равишда учрайди⁸¹⁶. Шунингдек, битиктошларда *субоши*, *апа-тархон* (бош лашкарбоши), *тутуқ* (ҳарбий волий), *сангун* (қўмондон, генерал), *чабиш* (ҳарбий амалдор), *бингбоши* (мингбоши), *юзбоши*, *ўнбоши* ва ҳоказо каби ўнлаб атамалар, асосан, ҳарбийларнинг унвони ёки лавозим номи сифатида келади⁸¹⁷.

Ҳоконликнинг ўз даврида бошқа этносларга нисбатан ҳарбий жиҳатдан анча устун бўлишини таъминлаган воситалар нималардан иборат бўлган, мазмунидаги савол туғилиши табиий. Ҳолбуки, ашина турклари билан қўшни яшаган турли қўчманчи қабилалар, айниқса улар билан этник яқинликка эга кўплаб туркий қабилалар орасида ижтимоий-иқтисодий фарқлиқлар бўлгани, яъни қайсидир бир этнос бошқаларига нисбатан анча тараққий этган шароитда яшагани яққол маълум эмас. Хўш, унда ҳоконликнинг асосчи қабилалари қисқа муддатда бундай катта империяни яратишларига қандай омил сабаб бўлди экан? Тўғри, ушбу саволга улар мукаммал отлиқ қўшинга эга бўлишган, бу эса уларнинг ҳарбий муваффақиятини таъминлаган шаклида жавоб бериш мумкин. Бироқ Марказий Осиёнинг шимоли-шарқий ҳудудларида яшаган ҳар бир этнос отда жанг қилиш санъатини яхши билишган, ашина турклари улардан бу жиҳатдан қанчалик устун бўлиши мумкин?

Шу боис, масалани бу шаклда изоҳлаш етарли бўлмайди. Бир қатор тадқиқотчилар бунинг сабабини ашина туркларининг хўжалик шароити (касб-кори)дан кидиришади. Тадқиқотчилар хитой йилномаларида ашина турклари Жуан-жуанлар қўл остида экан, ўз хўжайинларига темир қазиб бериш билан шуғулланишгани ёки Жуан-жуан ҳукмдори Анагуай уларни «менинг темирчиларим» деб атагани⁸¹⁸, ё бўлмаса Византия элчиларига ҳоконлик аҳолисининг темир харид қилишни таклиф этишгани⁸¹⁹ хусусидаги маълумотларга эътибор қаратишади. Бир қатор тадқиқотчилар эса ушбу маълумотларга таяниб, Турк ҳоконлиги асосчиларининг касб-кори темирчилик бўлгани ҳамда темирдан фойдаланишни яхши ўзлаштирган жамоа ўларок ундан мустаҳкам курол-аслаҳа яшаш санъатига эга бўлишгани,

⁸¹⁶ Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики... – С. 8–16.

⁸¹⁷ Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики... – С. 8–11.

⁸¹⁸ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 221, 228; Liu Mau-Tsai. Çin kaynaklarına göre Doğu Türkleri... S. 14.

⁸¹⁹ Мокрынин В. П. К вопросу о тюрко-согдийской интеграции... – С. 170–175.

пировардида бошқа этносларга нисбатан ҳарбий жиҳатдан устунликни қўлга киритишганини таъкидлашади⁸²⁰. Жанубий Сибир, Олтой ва Мўғулистон ҳудудларидан топилган археологик топилмалар ҳам хоқонлик жангчиларининг мустаҳкам пўлат курулларга эга бўлганини тасдиқлайди. Хусусан, Олтой ўлкасидаги Балиқ-Соок деган жойдаги мазор-қўрғон қазилганда унинг курул-аслаҳалари ва жанг кийимлари билан қўмилган қадимги турк жангчисига тегишли экани аниқланди. Аҳамиятлиси шуки, ушбу топилмалар қайта тикланганда улар орасида қилич, дубулға (шлем), ханжар, ўқ-ёй, совут каби жанговар буюмлар мустаҳкам темир ва қумушдан ясалган бўлиб, суворийга ортиқча қийинчилик туғдирмайдиган даражада енгилдир⁸²¹.

Хоқонлик қўшинининг курул-яроғлари анча мустаҳкам бўлганини тасдиқлайдиган маълумотлар нафақат хоқонликнинг марказий ҳудудлари бўлмиш мазкур жойлардан, балки хоқонлик таркибида бўлган ўтроқ воҳалардан топилган археологик материалларда ҳам ўз тасдиғини топган. Жумладан, узоқ йиллар давомида Панжикент шаҳар харобларида археологик қазилмалар олиб борган В. И. Распопова VII–VIII асрларда Суғда қўлланилган курул-аслаҳаларга қадимги туркларнинг катта таъсири бўлганини таъкидлайди⁸²².

Хоқонлик қўшинларининг муваффақиятини таъминлаган бошқа бир хусус эса қадимги туркийлар жамиятига хос анъана ва тушунчалар билан боғлиқ. Хусусан, хитой йилномаларида учрайдиган «*Жангда ўлишни шараф билишади, хасталаниб ўлишни эса уят ҳисоблашади*»⁸²³ шаклидаги маълумот хоқонлик қўшинининг жангларга қай даражада руҳан тайёргарлик билан киришганликларини кўрсатиши билан биргаликда, уларнинг кўп ҳолларда ғалаба қилишларини таъминлаган омил бўлганидан дарак беради. Хитой йилномаларида турк хоқонининг хос соқчи (лейб-гвардейц) қўшинлари *фу-ли* (бўри) деб аталаши ва хоқоннинг ўрда-қароргоҳи

⁸²⁰ Кубарев Г. В., Кубарев В. Д. Погребение знатного тюрка из Балык-Соока (Центральный Алтай) // Археология, этнография и антропология Евразии. 4 (16), 2003. – С. 64–82; Худяков Ю. С. Военное дело Западных тюрков... – С. 40–43.

⁸²¹ Кубарев Г. В., Кубарев В. Д. Погребение знатного тюрка... – С. 64–80.

⁸²² Распопова В. И. Поясный набор Согда VII–VIII вв. // СА. – М., 1965. – № 4. – С. 89–91.

⁸²³ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 231.

тепасида бўри боши тасвирли байроқ ҳилпираб туриши ҳақида маълумот келтирилиб, *Тукюе* (турк)лар урғочи бўри уруғидан эканлиги ва улар ўз келиб чиқишларини унутишни истамасликлари таъкидланади⁸²⁴. Шунингдек, йилномаларда бўри билан боғлиқ куйидагича маълумот қайд этилади; «*(турклар) айрим ҳолларда фулинъ-кехан (бўри-хоқон)лик жорий қилишади. «Фулинъ»нинг маъноси «бўри»дир; уларнинг ўлдиришига мойиллиги ва ҳирслигига қараб шундай лақаб беришади*»⁸²⁵.

Хитой йилномаларида *тукюе* (турк)ларнинг курол-яроғлари ўқ-ёй, гурзи, зирҳли совут, узун суворий найзалари ва қиличлардан иборат экани кўрсатиб ўтилади⁸²⁶. «Таншу» йилномасида «*Уларда жангчи асбоби сифатида мўғуз шаклидаги, овоз чиқарадиган ўқ-ёй, қалқон, найза ва қиличлар мавжуд*» мазмунида маълумот учрайди⁸²⁷.

Шу ўринда, Ғарбий Турк хоқонлиги қўшинининг асосий қисмини ташкил қилган туркий қабилаларга жанг пайтида кимлар бошчилик қилишган мазмунидаги савол туғилади. Хитой йилномаларида *Дулу* ва *Нушиби* каби ҳар иккала қанот ёки бошқа туркий қабилалар бошқарувида баъзан хоқонлик аъзолари – *ябғу*, *шад*, *тегин* унвонли шахзодалар турганлиги тўғрисида маълумотлар ўрин олган⁸²⁸. Хоқонлик мазкур вакилларининг вазифаси тобе қабилалаларни бошқариш ва солиқлар йиғинини ташкил қилиш билан биргаликда, уларни ҳарбий ишларга жалб этиш ва жангларга бошчилик қилиш ишларини ҳам амалга оширишдан иборат бўлган. Айниқса, хоқонликда шахзода – тегинлар ўз қўшинига эга бўлиб, бирор ўлкани бошқаришга масъул килинган тақдирда *шад* унвони олганликлари⁸²⁹ назарда тутилса, бу масала янада ойдинлашади.

⁸²⁴ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 229; Liu Mau-Tsai. Çin kaynaklarına göre Doğu Türkleri... S. 21; Зуев Ю. А. Ранние тюрки... – С. 36; Джуманалиев Т. Д. Эволюция каганской власти... – С. 186.

⁸²⁵ Зуев Ю. А. Ранние тюрки... – С. 36–37.

⁸²⁶ Liu Mau-Tsai. Çin kaynaklarına göre Doğu Türkleri... S. 21.

⁸²⁷ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 229; Taşağıl A. Gök-Türkler. – Ankara, 1996. – S. 97.

⁸²⁸ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 292.

⁸²⁹ Taşağıl A. Gök-Türkler. I... – S. 78; Артамонов М. И. История Хазар... С. 154–156; Kalankathı M. Alban Tarihi... – S. 151; Togan İ., Kara G., Baysal C. Çin kaynaklarında Türkler... – S. 80.

4. 4. 2. Қўшин таркиби

Ғарбий Турк хоқонлигида қўшин «ўнлик тизим»дан ташкил топган эди. Бунинг мисолини қадимги турк битиктошлари, хитой йилномалари ва араб манбаларида келтирилган маълумотлардан топиш мумкин. Жумладан, битиктошларда учрайдиган «Ўн Ўқ» атамасининг ўзиёқ ҳар бири 10 мингдан жангчи етиштириб берувчи 10 та турк қабилиси маъносида бўлган. Хитой йилномаларида Истами (Шидянми) хоқоннинг «ўн нафар катта қабиланинг бошлиқларига йўлбошчилик қилган ҳолда жами 100 минг жангчи билан ғарбий ўлкалардаги Ху мамлакатларини қўл остига олиш учун юборилган»лиги, унинг бешинчи буғин авлоди Ашина Хэлу (*Улуғ; 651–657) эса «Ўн қабилани бирлаштириб, уларни бошқарарди. Жами юз минг тажрибали жангчилари бор эди»⁸³⁰ тарзида тилга олинishi ҳам Ғарбий хоқонлик қўшини «ўнлик тизим»дан ташкил топганини тасдиқлайди. Араб тилидаги манбаларда ҳам шунга ўхшаш маълумот учрайди. Юқорида келтириб ўтилганидек, ибн ал-Фақиҳ ал-Ҳамадонийнинг «Ахбор ал-булдон» (X аср) асарида халифа Ҳишам ибн Абдулмалик (724–743) «турклар ҳукмдорига» элчи юборганда, хоқоннинг ҳузурида 10 нафар қўлида байроқ (туғ) кўтарган отлик ҳозир бўлгани ва уларнинг ҳар бири 10 минг нафар жангчини ўз байроғи остида тўплаганликлари зикр этилади⁸³¹. Демак, бири-биридан фарқли тиллардаги манбаларда деярли бир хил маълумот учраши Ғарбий турк хоқонлигида қўшин «ўнлик тизим»дан ташкил топганлиги борасида шубҳага ўрин қолдирмайди. Яъни Ғарбий хоқонлик ҳар бири 10 минг нафардан жангчи етиштириб берадиган 10 та туркий қабила номи билан «Ўн Ўқ/қабила» деб юритилганлиги анча-мунча ўз тасдиғига эга.

Ғарбий хоқонлик қўшинлари асосан отлик жангчилардан ташкил топганди. Шунингдек, жанглarda туялардан ҳам фойдаланганлиги манбаларда ўз аксини топган. Хусусан, хитой роҳиби Сюан Цзан Тун ябғу-хоқон ҳузурида бўлган пайтда қўшинларнинг бир қисми отлик,

⁸³⁰ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 291; Taşağıl A. Gök-Türkler. II... – S. 96; Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre... – S. 122.

⁸³¹ Асадов Ф. Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. – Баку, 1993. – С. 44; Stark S. On Oq bodun... – P. 160–165.

бир қисми туяда эканлигига гувоҳ бўлади⁸³².

Хоқонлик қўшинларининг асосий қисмини ашина турклари ва улар билан қўшни яшаган кўплаб туркий қабилалар ташкил этган. Хоқонлик ҳудудлари кенгайган сари забот этилган ўлкалардан ҳам аскарлар олинган бўлиши керак. 626–628 йилларда Ғарбий Турк хоқонлиги қўшинлари Кавказда жанглار олиб борган пайтда қўшиннинг бир қисми марказий осийлик туркий қабилалардан, бир қисми эса Шимолий Кавказда қадимдан яшаб келаётган хазар туркларидан ташкил топган эди. Жумладан, Моисей Каганкава-ци ва баъзи тарихчилар ушбу жангларда шимолдан келган «сочи ўрилганлар» билан биргаликда, хоқоннинг тажрибали жангчиларининг хазарлардан иборат эканлигини қайд этадилар⁸³³. Бундан сал олдинроқ 616 йилда Сосонийларга қарши жанг қилаётган хоқонлик қўшинига арман жангчилари қўшилиб, улар билан биргаликда бир қатор жангларда иштирок этишгани маълум.

Ғарбий Турк хоқонлигининг асосий қўшини ашина ва у билан қариндош туркий уруғлардан иборат бўлганига далил сифатида шуни келтириш мумкинки, хитой роҳиби Сюан Цзан ва сайёҳ Хой Чаога кўра, Кобул ва унга яқин ўлкаларнинг бир нечасида ҳукмдор ва қўшин турклардан иборат бўлган⁸³⁴.

Хоқонликда қўшин унга тобе ҳукмдорликлардан фаркли ўлароқ, кўп сонли жангчилардан ташкил топган эди. Ўз даври манбаларидан аён бўлишича, хоқонлик қўшинлари бир неча юз мингга ташкил этарди. Гарчи ушбу маълумотлар муболағали бўлса-да, хоқонлик қўшинларининг энг камида 100 мингдан ортиқ жангчилардан иборат бўлганлиги турли тиллардаги манбалар асосида ўз тасдиғини топади. Хусусан, Истами бошчилигида ғарбий ўлкаларга, Эфталитларга қарши юборилган қўшин 100 минг жангчидан иборат бўлган⁸³⁵. Бунинг аксига хоқонликка тобе Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистоннинг воҳа давлатларида эса жангчилар миқдори 1000 нафардан 10 минг

⁸³² Зуев Ю. А. Ранние тюрки... – С. 264.

⁸³³ Kuzmin-Yumanadi Y., Kuleshov P. V. Hazarlar // // TÜRKLER, 1. – Ankara, 2002. – S. 466.

⁸³⁴ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 323; Chavannes E. Documents sur les... – P. 293, 297; Бернштам А. Н. Тюрки и Средняя Азия... – С. 189–191; Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre ... – S. 177, n. 1.

⁸³⁵ Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre ... – S. 122.

нафаргача эди.

Афтидан, хоқонлик ўз вассалларидаги *чокар* деб номланувчи оз сонли махсус гвардиялардан ҳам фойдаланган кўринади. Манбаларда Сугд (Самарқанд, Панч, Кеш) ва Тўхористонга алоқали маълумотлар учраб, улар мазмунидан мазкур ҳукмдорликлар бошқарувчиларининг ўзларини «хоқоннинг чокарларидан бири» сифатида кўрганликлари англашилади⁸³⁶.

4. 4. 3. Жанг тактикаси

Ғарбий Турк хоқонлигининг кўплаб жанглари олиб борганига доир анча-мунча маълумотлар сақланиб қолган бўлса-да, жангларида айнан қандай тактикалар қўлланилганига доир батафсил маълумотлар учрамайди. Шунга қарамай айрим маълумотлар асосида хоқонлик томонидан муайян тактикалар амалга оширилганини тасаввур қилиш мумкин. Жанг пайтида қуйидагича турли тактикалар қўлланилганига дуч келамиз: баъзан рақиб тарафлар жангдан олдин ўзаро келишган ҳолда ким ғолиб, ким мағлуб бўлишини белгилайдиган айрим шартларни бажаришарди. Хитой йилномаларида қайд этилишича, Ғарбий турк хоқони *Далобян* (Апа Турум: 583–587) ўз қўшинлари билан Суй сулоласи қўшинлари қарама-қарши туриб, жанг бошлашга тайёргарлик кўраётган бир пайтда хитой лашкарбошиси Тоу Жунг-тинг *«ортиқча қон тўқилмаслиги учун ҳар иккала томон ҳам бир нафар бақувват, жасур жангчини ўртага чиқариб уриштирсин, улардан қайси бири енгса, ўша томон ғолиб деб ҳисоблансин, мағлуб томон орқага чекинсин»* дея таклиф билдиради. Таклифни қабул қилган хоқонлик қўшинлари ўз жангчиси бой берган тақдирда ҳам ҳужум қилмасликлари ҳақида сўз бериб, ўзларининг бир нафар отлик аскарини ўртага чиқарадилар. Хитойликлар томонидан Ван Суи исмли жангчи турк аскарини енгиб, унинг бошини кесгач, ортга қайтади. Ваъдага мувофиқ хоқонлик қўшинлари жанг қилмай, сулҳ қасамини ичиб, орқага қайтиб кетадилар⁸³⁷.

Қадимги туркийлар анъанасига кўра, ҳукмдорлар қўшин жанго-

⁸³⁶ Beckwith C. I. Aspects of the Early History of the Central Asian Guard corpus of Islam // AEMAc. – Wiesbaden, 1984. – Tom IV. – P. 36–38; Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre ... – S. 133, n. 2.

⁸³⁷ Таşaғил А. Гök-Türkler. – Ankara: TTK, 1995. – S. 42.

варлигини ошириш учун бир қатор жанговар тайёргарлик тадбирларини амалга оширганлар. Йилномаларда Ченг-гуан (627–649) йилининг бошларида (тахм. 630- йилларда) ҳукм сурган уйғур ҳукмдори Пуса ҳақида *«доимий равишда жанг қилиш, қиличбозлик ва ўқ-ёй отиш машқларини амалга оширар, овга чиқарди»* шаклида маълумот учраши⁸³⁸ бунинг мисолидир.

Афтидан, хоқонликда ҳарбий ҳаракатлар пайтида хабарлашувлар йўлга қўйилган бўлиб, хоқонлик ва унинг хайрихоҳлари ёки вассаллари орасида душманга қарши режалаштирилган ҳарбий фаолиятлар ўзаро хат-хабарлашувлар орқали амалга оширилган. Шундай мазмундаги ёзишмалар суғдий ва бактрий тилли хужжатлар орасида сақланиб қолган⁸³⁹. Бу ҳақда А–14 рақамли Муғ тоғи суғдий хужжатида қуйидагича маълумот акс этган:

«...Ва жаноб, хоқонга (мўлжалланган) хатни ҳам, Фарғона ҳукмдорига мўлжалланган хатни ҳам Фарғона тутуғи (лашкарбошиси) қўли билан Фарғона ҳукмдори томон жўнатдим... Жаноб, тудундан ва унинг ёрдамчисидан хат ва оғзаки жавоб олдим... қайта Чоч томон қайтиб келдим... Жаноб, Тудун тазик (араб)лар билан битимга биноан чекинди... хабарларга биноан Хун (турк)лар ҳеч кўринмайди, чунки улар юқорига қараб кетишди ва ҳалигача ҳеч ким қайтиб келгани йўқ...»⁸⁴⁰.

Гарчи ушбу хатлар Суғд, Тўхористон ёки Кобулистон ҳукмдорларига тегишли бўлса-да, уларнинг баъзиларида хоқон томонидан «топшириқ келганлиги» ёки «ёрлик юборилганлиги», ё бўлмаса, ушбу ҳукмдорликлар бошқарувчиларининг арабларга қарши ҳарбий ёрдам сўраб, хоқонга хат орқали мурожаат қилишгани каби маълумотлардан келиб чиқиб, Ғарбий Турк хоқонлигида ёзма хабарлашувлар йўлга қўйилган деб тахмин қилиш мумкин.

4. 4. 4. Ҳарбий истехкомлар

⁸³⁸ Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 132.

⁸³⁹ Согдийский документы... II, – С. 80–82; Sims-Williams N. Bactrian Documents from... – P. 106–112.

⁸⁴⁰ Согдийские документы... II. – С. 80–85; Лившиц В. А. Согдийская эпиграфика... – С. 86–88.

Қадимги турк битиктошларида ҳарбий истехкомлар билан алоқадор баъзи атамалар ҳам учрайди. Жумладан, Тунюкук битиктошида куйидагича маълумот ақс этган: «*Селенга қоды йорытан қарагун қыслата эбин-барқын анта буздум – Селенга (дарёсига) қуйи тушиб, (назорат) постини босиб, уй-жойини буздим*»⁸⁴¹. Ушбу туркий атама Темурийлар давлати томонидан Хитойга элчи қилиб юборилган Ғиёсиддин Наққошнинг сафарномасида ҳам учраб, унга шу тарика таъриф берилади:

«Шаҳарлар оралиғида бир нечта **қарағу** ва кай-дайфу (ём / почта) бор. Қарағу – баландлиги йигирма газ (14 метр) келадиган бир уйдан иборат ва унда доимо ўн киши соқчилик қилиб туради. Бу уйни шундай қурганларки, ундан қаралса бошқа қарағу кўринади; агар бирор ҳодиса содир бўлиб қолса, масалан, <чегара томондан > бегона лашкар келгудек бўлса, дарҳол олов ёқади, буни кўрган бошқа қарағу ҳам олов ёқади. Шу тартибда олов ёқишни давом эттираберадилар, бир кеча-кундуз вақт ўтгунча уч ойлик йўлдагилар ҳам қандайдир бир ҳодиса юз берганлигидан воқиф бўладилар. Тўла шарҳлари билан ёзилган мактуб эса бундан кечроқ етади; уни кай-дайфу орқали бир-бирларининг қўлларига тутқазиб, етказадилар»⁸⁴².

Гарчи ушбу маълумот анча кеч даврга оид бўлса-да, мазкур ҳарбий иншоат қадимда ҳам худди шундай вазифа бажарган, деба тахмин қилиш мумкин. Жумладан, Маҳмуд Кошғарий ўзининг «Девону лугатит-турк» асарида бу ҳақда шундай ёзади: «*Қарғуй – тоғ чўққисига ёки баланд ерларга минорага ўхшашиб ясаб қўйиладиган жой. У ерда ўт ёқиши билан душмандан хабар берилади ва одамлар ўзларини ҳам, молларини ҳам қутқаришга ҳаракат қиладилар*»⁸⁴³. Афтидан, ушбу сўз соф туркий сўз бўлиб, «карамоқ, бокмоқ» феълидан шаклланган.

Хоконлик қўшинларига мулжалланган махсус қароргоҳ шаҳар қалъалар бўлган деб ҳисоблаш имконини берадиган айрим маълумотлар мавжуд. Чоқ воҳасида жойлашган Жабғукат шундай шаҳарлардан бири бўлиб, араб географлари бу шаҳар ҳақида ёзганда бошқа Шош шаҳарларидан фарқли ўлароқ, уни «*қадимда*

⁸⁴¹ БХб. шарқ. 37–38, 40- сатрлар.

⁸⁴² Ўринбоев А., Бўриев О. Ғиёсиддин Наққошнинг Хитой сафарномаси. – Т., 1991. – Б. 17.

⁸⁴³ Кошғарий, Маҳмуд. Туркий сўзлар девони... III, – Б. 260.

хукдорларнинг ҳарбий қароргоҳи бўлган» шаклида қайд этадилар. Қудам ва ибн Хурдодбех ўз асарларида Шошнинг маркази Бинкетдан икки фарсах жойда «ички мудофаа деворига эга ҳарбий лашкаргоҳ (лагерь)» ҳақида ёзсалар, «Худуд ул-олам»да «*Жабзукат – чиройли шаҳар бўлиб, қадимда Чочнинг ҳарбий лагери эди*» шаклида қайд этилади⁸⁴⁴. Номидан ҳам аён бўлишича, ушбу шаҳар Ғарбий турк хукмдорларининг қароргоҳи бўлган.

Демак, юқорида кўриб чиқилган маълумотлардан кўринадики, хоқонлик ўз даврида ҳарбий жиҳатдан илғор бўлган. Бунинг тасдиғи ўнлик тизимга асосланган мунтазам қўшин, ҳар бири 10 минг нафар жангчи билан таъминловчи «Ўн Ўқ» тузилмаси ва у билан алоқали доимий равишда ҳозир турувчи 100 минглик қўшин мавжуд бўлганида ўз ифодасига эга. Хоқонлик ўз даврининг қудратли давлатларидан бирига айланиши замирида ҳам унинг кўп сонли, интизомли ва тезкор отлик қўшинга эга бўлиши ётади. Бу эса уни қудратли қўшнилари бўлмиш Сосонийлар Эрони, Византия ва Хитой устидан маълум муддат устунлик қилишга ва доимий равишда ўз ҳудудини кенгайтириб боришига замин яратган.

V БОБ. ХОҚОНЛИКНИНГ ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТИ

5. 1. Хоқонликда ижтимоий-иқтисодий ҳаёт

Кенг ҳудудларни ўз ичига олган Ғарбий Турк хоқонлиги ўз қўл остидаги моддий аҳволи турлича бўлган қабилалар ва вассал воҳа давлатлардан келадиган даромаддан қандай фойдалангани ва уларни қай мақсадларда сарфлагани масаласи ҳам ҳалигача тўлақонли ёритилмаган. Бундан ташқари, жанглarda эришилган ғалабалар натижа-сида қўлга киритилган катта миқдордаги бойликлар мавжуд бўлиб, уларнинг тақсимоти ва кундалик эҳтиёжларда қандай фойдаланил-

⁸⁴⁴ Hudud al-‘Alam... – P. 117, 357; Бурыков Ю. Ф. Историческая топография... – С. 73; Худуд улоам (Мовароуннахр тавсифи). Форс тилидан таржима, сўз боши, изоҳлар ва жой номлари кўрсаткичи муаллифи О. Бўриев. – Т., 2008. – Б. 32.

гани масаласи ҳам хоқонликнинг молиявий ҳаётини тадқиқ этишда ёрдам беради. Хоқонликнинг Буюк Ипак йўлидаги кўп йиллик ҳукмронлиги, ипак тижоратининг йўлга қўйилиши ва унинг назоратини ўз қўлига олиши, шунингдек, савдогарлардан тушадиган бож ва тўловлар ҳам хоқонликнинг молиявий аҳволи ҳақида муайян маълумот бера оладиган омиллардир. Албатта, бошқа ҳар қандай сиёсий тузилма сингари Ғарбий Турк хоқонлигининг ҳам ўзига хос шу ва шунга ўхшаш даромад ва харажатлари бўлиб, бу ҳақда манбаларда бир қатор маълумотлар акс этган.

Хитой манбаларида хоқонликнинг асосий кучини ташкил этувчи туркий қабилаларнинг аксариятини кигиз чодирларда яшовчи, яйлов ва сувли жойларни қидириб кўчиб юрувчи, гўшт кўп истеъмол қиладиган ва қимиз ичадиган кўчманчи чорвадорлар сифатида тасвирланади. Жумладан, бош машғулоти чорва боқиш ва овчилик эканлиги таъкидланиб⁸⁴⁵, *«Уларнинг солиқлари жангчи ва от эди. Оти билан аскарликка бориш мажбурий бўлиб, солиқ сифатида тўланадиган сурув моллари мавжуд эди»*⁸⁴⁶ шаклида аҳолининг давлатга бўлган мажбуриятлари баён қилинади. Бу эса хоқонлик иқтисодий ҳаётида чорвачилик катта ўрин тутганини кўрсатиши баробарида аҳолининг таянч қисми ҳарбий бўлганидан дарак беради.

Хитой ва юнон манбаларидаги айрим маълумотларга таяниб, бир қатор тадқиқотчилар хоқонлик иқтисодий ҳаётида тижоратнинг ҳам алоҳида жой эгаллаганини таъкидлашади. Қадимги турк битиктошларидаги баъзи маълумотларга асосланиб баъзи тадқиқотчилар хоқонлик ўзининг ўтроқ қўшиларида ипак, пахта газламалари, дон-дун, олтин ва кумушдан ясалган зеб-зийнат буюмлари ва деҳқончилик асбоблари олганлиги фикрини олға сурадилар⁸⁴⁷. Мазкур маҳсулотлар ё Хитой шаҳарлари ва чегара худудларда ташкил этилиб турган савдо-сотиқ муносабатлари орқали, ё бўлмаса талончилик юришлари воситасида таъминланган. Ушбу масалага тўхталган С. Г. Кляшторный Евроосиёдаги жангу-жадалларнинг бош сабабларидан бири сифатида савдо-сотиқ учун энг муҳим товарлар олиб ўтиладиган Ипак йўлини назорат остида тутиш ётгани-

⁸⁴⁵ Liu Mau-Tsai. Çin kaynaklarına göre Doğu Türkleri... S. 20; Golden P. B. Türk Halkları tarihine Giriş... – S. 124.

⁸⁴⁶ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 229; Taşağıl A. Gök-Türkler. – Ankara: TTK, 1995. – S. 97.

⁸⁴⁷ Golden P. B. Türk Halkları tarihine Giriş... – S. 124.

ни ёзади⁸⁴⁸. Америкалик таниқли турколог Д. Синор эса хоқонликда «чорвачиликка ихтисослашган иқтисодий асос томонидан қўллаб-қувватланувчи сиёсий ва ҳарбий жихатдан юқори мавқега эга ижтимоий устун табақа»дан ташқари, аҳолининг кўпчилик қисмини ўрмон халқлари ташкил этишини таъкидлаш билан бирга, тоғ-кон саноати (металлургия)ни «Турк хоқонлиги сиёсий кучининг пойдевори» деб ҳисоблайди⁸⁴⁹.

Бу масалада П. Голденнинг фикрлари ҳам диққатга сазовордир. Тадқиқотчига кўра, турклар халқаро тижорий муносабатларда муҳим воситачи эдилар. Турк хоқонлиги, асосан, Хитой ва қисман, Ҳиндистоннинг Шарқий Ўрта денгиз (Сосонийлар Эрони ва Византия) мамлакатлари билан йўлга қўйилган савдо-сотик алоқаларини боғловчи, Евроосиёни бошдан-оёқ туташтириб турадиган тижорий кўприк вазифасини бажарарди. Ипак йўли тармоқларини бирлаштириш ва назоратда тутиш ўз навбатида хоқонликнинг бир муддат иқтисодий томондан ривожланишига шароит яратди⁸⁵⁰. Дарвоқе, мазкур халқаро алоқаларни таъминлаш мобайнида хоқонлик халқаро тижоратда қийматга эга дурдона буюмларни ўз қўлида тутди. «Ташу» йилномасида қайд этилишича, Ғарбий турк ҳукмдори Шегуй хоқон (611–618) *Тиаоши* (Бобил) туякуши тухумларини ўз қўлида тўплаган эди. Аини манбада 620 йилда Хитой саройига «улкан бир *Тиаоши* куши»ни жўнатган Ғарбий турк хоқонига доир ҳам маълумот учрайди⁸⁵¹.

Византиялик тарихчи Феофан келтирган «*турклар ўша пайтда авваллари форслар қўлида бўлган тижорат шаҳарлари ва Серларнинг*⁸⁵² *портларини эгаллашди... Форслар уларни (шаҳар ва портларни) қўлдан чиқаришди. Эфталитлар эса уларнинг хўжайинлари бўлиб қолишди. Шундан кейин кўп ўтмасдан турклар уларни жанг-*

⁸⁴⁸ Кляшторный, 1972:256 .

⁸⁴⁹ Golden P. B. Türk Halkları tarihine Giriş... – S. 124.

⁸⁵⁰ Golden P. B. Türk Halkları tarihine Giriş... – S. 125.

⁸⁵¹ Golden P. B. Türk Halkları tarihine Giriş... – S. 125.

⁸⁵² *Серлар* – Н. Пигулевскаянинг фикрича, бу ерда суғдийлар маъносида келади (Пигулевская Н. В. Сирийские источники... – С. 73). Аслида бу ном остида Византия манбаларида Хитой ва хитойликлар, Шарқий Туркистоннинг ўтроқ аҳолиси тушунилган бўлса-да, вақти-вақти билан у ипак тижорати билан шуғулланган бошқа этнослар, шу жумладан, суғдийлар туркийлар учун ҳам қўлланилган.

да мағлуб қилди ва улардан (шаҳар ва портларни) тортиб олишди»⁸⁵³ шаклидаги маълумотга асосланиб, Н. В. Пигулевская Сугд ва Каспийбўйида жойлашган тижорий шаҳарлар ва портлар хоқонлик иқтисодий ҳаётида муҳим ўрин тутганини таъкидлайди⁸⁵⁴.

Демак, ўша даврда кўплаб давлатлар учун муҳим даромад манбаи бўлган ипак савдоси Турк хоқонлигининг иқтисодий ҳаётида ҳам етакчи ўрин тутган. Айниқса, бу хоқонлик ташкил топишининг илк йилларидаёқ, шунингдек, ўз худудини кўшни мамлакатларни босиб олиш ҳисобига кенгайтира бошлаган дастлабки пайтлардаёқ ипак савдосига аҳамият қаратиб, Сосонийлар Эрони ва Византияга ипак сотиш мақсадида сугдий ва туркий тужжорларни юборганидан намоён бўлади⁸⁵⁵. Аслида бирор элчилик ҳайъати сифатида юборилган хоқонликнинг ушбу вакиллари доимо ёнида ипак олиб юриши ва ташриф буюрган жойларда хориж ҳукмдорларига ипак сотиб олишни таклиф қилишларининг ўзиёқ хоқонликнинг ташқи савдосида ипак маҳсулотларининг юкори ўрин тутганини кўрсатиб турибди.

Нафақат ташқи савдода, балки, хоқонликнинг ички иқтисодий ҳаётида ипак маҳсулотлари алоҳида ўрин тутганини тасдиқлайдиган маълумотлар қадимги турк битиктошларида ҳам учрайди. Жумладан, Тунюкук ва Кул Тегин битиктошларида хоқонлик қўшинларининг ҳарбий юришлар натижасида қўлга киритилган ёки хорижий элчилик ҳайъатлари ташрифи пайтида совға сифатида тақдим этилган ашёлар орасида ўз даври учун энг қийматли металлар бўлмиш олтин ва қумуш билан биргаликда *ағы ёки қутай* – «ипак» ҳам тилга олинади⁸⁵⁶. Ипак ва ипак маҳсулотлари ўша даврнинг энг юксак кадрланадиган ашёси сифатида бир қатор давлатларнинг, шу жумладан, Турк хоқонлиги иқтисодий ҳаётидаги мувозанатнинг сақланишига ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Ипакнинг асосий макони бўлмиш Хитой ипак савдосинининг бу қадар таъсир кучидан яхши фойдалана олган ва ипак матолар воситасида хоқонликдаги мувозанатни ўзгартиришга уринган. Жумладан, Кул Тегин битиктошида «*Табғач (Хитой) халқи*

⁸⁵³ Пигулевская Н. В. Сирийские источники... – С. 71.

⁸⁵⁴ Пигулевская Н. В. Сирийские источники... – С. 71, 73.

⁸⁵⁵ Пигулевская Н. В. Византия на путях в Индию (Из истории торговли Византия с Востоком в IV-VI вв.). – М.–Л., 1951. – С. 203–204; Kafesoğlu İ. Türk Milli Kültürü... – S. 95; Мокрынин В. П. К вопросу о тюрко-согдийской интеграции... – С. 175–176.

⁸⁵⁶ Тб. ғарб. 9- сатр, жануб. 1–3- сатрлар; КТб. шимол, 11–13- сатрлар.

сўзи ширин, дебоси (ипак кийимлик ва кийимлари) нафис экан. Ширин сўзи, дебоси билан алдаб, йироқ халқни шу хилда яқинлаштирар экан», «(Уларнинг) ширин сўзига нафис дебосига алданиб, кўп [эй] турк халқи ўлдинг» каби лавҳалар учрайдики⁸⁵⁷, уларнинг мазмунидан ипакнинг нафақат мамлакат иктисодий ҳаётига, балки у билан боғлиқ равишда жамият мувозанатига ҳам таъсир кўрсата оладиган кучга эга бўлгани аён бўлади.

Ёзма маълумотлар ва ўша давр шартларидан келиб чиқиб, хоқонлик молиявий тушумларининг манбаларини куйидагича тасаввур қилиш мумкин:

1) Марказий Осиё ва Евроосиё дашт зоналарида яшовчи бўйсундирилган кўчманчи қабилалардан ундириладиган солиқлар;

2) Хуросон, Шимолий Ҳиндистон, Шарқий Туркистон ҳамда Амударё–Сирдарё оралиғи ва унга туташ ҳудудлардаги вассал воҳа давлатларидан олинадиган ўлпонлар;

3) Қўл остидаги ўлкаларнинг ҳар бирига хос қимматбаҳо буюмлар ёки қазилма бойликлардан истифода қилиш;

4) Хориж қарвонлари ва савдогарлардан олинадиган бож;

5) Ипак ва турли металл (асосан, темир) савдосидан келадиган даромад;

6) Жанг ва турли ҳарбий ҳаракатлар (яғмо, талон, босқинчилик юришлари ва ҳ.к.)ларда қўлга киритиладиган ўлжалар.

Юқорида санаб ўтилган даромад манбаларига доир аниқ маълумотлар ёзма манбаларда кўп учрамаса ҳам, асосан, хитой йилнома-ларидаги маълумотлар бу хусусда бирмунча тасаввур ҳосил қилишга ёрдам беради.

Шу билан биргаликда, барча сиёсий тузилмаларда бўлганидек, хоқонликнинг ҳам ўзига хос сарф-харажатлари, бошқа бир ибора билан айтганда, «чиқим»лари бўлган. Манбалар таҳлили, хоқонликда бундай харажатлар асосан шу каби эҳтиёжлардан иборат бўлганидан дарак беради:

1) кўшин ҳар доим озиқ-овқат, кийим-кечак ва курул-яроғлар билан таъминланишга эҳтиёж сезган;

2) маъмурий аппаратдаги амалдор ва хизматчиларнинг моддий эҳтиёжини қондириш.

⁸⁵⁷ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил...– Б. 89–90.

Гарчи, ёзма манбаларда аҳолидан ёки вассаллардан ундирилган солиқ ва хирожларнинг ушбу эҳтиёжларни қоплаш учун ишлатилганига доир муайян маълумотлар сақланиб қолмаган бўлса-да, уларнинг қўшин таъминоти ва маъмурият эҳтиёжига ишлатилганини тахмин қилиш мумкин. Шунингдек, жангларда қўлга киритилган ўлжалар ҳам мазкур эҳтиёжларда ишлатилган бўлиши керак.

5.1.1. Вассаллардан ўлпон олиш усули

Бу усул, асосан, Шарқий Туркистон, Амударё–Сирдарё оралиғи ва унга туташ ҳудудлардаги вассал воҳа давлатларидан доимий равишда олинадиган ўлпонлар бўлиб, хоқонлик уларга ўзининг махсус вакилини юбориш орқали бу усулни барқарор равишда йўлга қўйган. Афтидан, хоқонлиkning вақтинчалик таъсир доирасига олинган йирик давлатлар устидан ҳам шунга ўхшаш усул жорий қилинганга ўхшайди. Ўлпончилик масаласи манбаларда батафсил ёритилмаган бўлса-да, баъзи маълумотлар асосида вассалларнинг ўз хўжайинларига йилда бир маротаба хирож юбориб турганликлари, ўлпон йиғиш эса марказдан – хоқонлар томонидан юборилган *тудун* унвонли вакиллар томонидан назорат қилиб борилганини тахмин қилиш мумкин. Хусусан, Ғарбий Турк хоқонлигининг энг қудратли ҳукмдори Тун ябғу-хоқон фаолиятига доир хитой йилномаларида ўрин олган баъзи маълумотларга асосланиб хоқонлиkning вассаллар ва ўз таъсир доирасига киритилган давлатлардан қай тарзда ўлпон олиб турганини тасаввур қилиш мумкин⁸⁵⁸.

Демак, жойлардаги хоқонликка ўлпон тўланишини ташкил қилиш ва назоратда тутиш асосан *тудун* унвонли вакиллар томонидан амалга оширилган. Бироқ бу қай шаклда амалга оширилган, яъни қанча миқдорда, қандай муддатларда ўлпонлар йиғилиб турган ва ўлпонлар айнан нималардан иборат бўлгани унчалик аниқ эмас. Ҳар ҳолда ўлпон ҳар бири ўлканинг ўзига хос қимматбаҳо металл ва буюмлари, қурол-яроғ, кийим-кечак, дон-дун ва озиқ-овқат маҳсулотлари бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Масалан, хитой сайёҳи Сюан Цзан томонидан қайд этилган Гаочан ҳукмдорининг хитойлик

⁸⁵⁸ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 283; Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 52, 84–85.

сайёҳлар орқали Тун ябғу-хоқонга икки арава мева ва 500 тўп ипак газлама юборгани, айна ҳукмдорлик томонидан Ғарбий турк хоқони Юқуқ шадга пул (jin) ва ипак (bo) жўнатилгани тўғрисидаги маълумотлар тўлов билан алоқадор бўлиши мумкин. Баъзи тадқиқотчилар фикрича, бу каби маълумотлар вассаллар томонидан хоқонликка юбориб турилган ўлпон билан алоқалидир⁸⁵⁹.

Бу масалада яна бир далил шуки, 648 йилга тааллуқли Гузгон (шим.Афғонистон)ҳукмдорлигига оид бактрий тилли ҳужжатда *χαγαναγγο τωγο* «хоқон солиғи» ҳақида сўз боради. Бактрий тилли ҳужжатлар бўйича етук мутахассис Н. Симс-Вильямсинг фикрича, Гузгон бу пайтда Ғарбий Турк хоқонлиги қўл остидаги ҳукмдорлик бўлиб, мазкур маълумот йиллик ўлпон билан алоқали бўлиши керак⁸⁶⁰.

Асосий аҳолиси кўчманчи қабилалардан иборат Шарқий Турк хоқонлигининг ўзига тобе қабилалардан солиқ олганлигига доир маълумотлар хитой манбаларида нисбий бўлса-да, учраб туради. Жумладан, Шарқий турк хоқони Тули (603–609) *мохэ*, *кумохи* сингари мўғул қабилаларига солиқ миқдорини янада оширганлиги сабабли улар хоқонликка қарши исён кўтаришади⁸⁶¹. Шунга ўхшашроқ маълумот Ғарбий Турк хоқонлигига алоқадор равишда хитой йилномаларида сақланиб қолган бўлиб, унга кўра, Чуло хоқон (603–610) ўзига қарши бош кўтарган *те-ле* қабилаларини мағлубиятга учратиб, уларнинг молларидан оғир солиқ ундиришга ҳаракат қилади⁸⁶².

Хоқонлик воҳаларда ўз назоратчи – ноиблари турадиган қароргоҳ барпо қилар экан имкон қадар уни аҳоли гавжум жойлар – шаҳарларда курмасликка ҳаракат қилган. Афтидан, бунинг асосида мавжуд инфраструктурага – иқтисодий тизимга ҳалакит бермаслик ётган. Чунки хоқонликнинг юзлаб, баъзан эса минглаб аскарлари ва амалдорларидан иборат вакиллари шаҳар ўртасига кириб жойлашуви кўп йиллар давомида шаклланиб, қолиплашиб қолган иқтисодий тизимга зарар етказиб қўйиши мумкин эди. Жумладан, хоқонлик томонидан Чоч воҳасида барпо этилган Жабғукат воҳанинг бош шаҳарлари Хараши-

⁸⁵⁹ Skaff K. J. Western Turk Rule... – P. 98.

⁸⁶⁰ Sims-Williams N. Bactrian legal documents from 7th- and 8th-century Guzgan // BAI 15. – 2001. – P. 9–29.

⁸⁶¹ Taşağıl A. Gök-Türkler. II... – S. 16.

⁸⁶² Taşağıl A. Gök-Türkler. I, 2. Baskı. – Ankara, 2003. – S. 89.

кат ва Бинкатдан бирмунча узоқ жойлашган эди. Худди шунга ўхшаб Фарғонада хоқонлик вакиллариининг қароргоҳи сифатида Ахсикент эмас, ундан анча масофада жойлашган Косон шаҳри танланиши ҳам бежиз бўлмаса керак. Чунончи, бу шаҳар ҳам иқтисодий марказдан узоқда, ҳам водийнинг бошқа иқтисодий маконларидан четда эди. Шу ҳолат Тўхористондаги хоқонлик вакиллариининг қароргоҳи сифатида ўлканинг Балх, Термиз каби йирик иқтисодий марказлари эмас, балки Қундуз шаҳри мисолида ҳам кўринади.

5.1.2. Хоқонликка тобе ўлкалардаги қимматбаҳо буюмлар ёки қазилма бойликлардан фойдаланиш усули

Хоқонлик ўз иқтисодий эҳтиёжлари учун зарурий бўлган маҳсулотларни ўтроқ вассал ҳукмдорликлардан ўлпон сифатида олиб туриш орқали ҳам қоплашга ҳаракат қилган. Хитой йилномаларидан маълум бўлишича, *Суле* (Кошғар) ҳукмдорлиги ҳар ёз Фарбий туркларга ўзлари етиштирган деҳқончилик маҳсулотлари ва тоғ маъданларини солиқ сифатида тўлаб турган⁸⁶³.

Турфон ва Олтойда мохир металлурглар сифатида ном чиқарган ашина қабиласи ўз давлатининг иқтисодий пойдеворини ташкил этувчи ҳарбий юришларнинг муваффақиятини ҳамда барқарор иқтисодиётни энг аввало, тоғ-кон саноати билан боғлиқ ишлаб чиқариш орқали таъминлар эдилар. Буни жуда яхши англаган турк хоқонлари биринчи галда тоғли ҳудудларни ўзлаштириш билан тоғ-кон ва металлургия саноатини йўлга қўйиш ва ўзларининг стратегик мақсадларини амалга оширишга ҳаракат қилганлар.

Ёзма манбалардаги айрим маълумотлар хоқонлик ўз таркибидаги ўтроқ вассал ҳукмдорликлардаги табиий бойликлардан истифода қилишга уринганини кўрсатади. Юқорида ҳам келтириб ўтилганидек *Суле* (Кошғар) туркларни маъдан билан таъминлаб турган⁸⁶⁴. Хоқонликнинг ўз вассалларидаги табиий имкониятлардан унумли фойдаланганлигига доир яна бир далил *Агни* (Қорашаҳр) ҳукмдорлиги билан боғлиқ равишда учрайди. Хитой роҳиби Сюан Цзан ва ҳамроҳлари бу ўлкада бўлган пайтида ушбу кичик

⁸⁶³ Taşağıl A. Gök-Türkler. I, 2. Baskı. – Ankara, 2003. – S. 87.

⁸⁶⁴ Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre ... – S. 6.

хукмдорликнинг шимолида юксак ва узун Иншан тоғидан ўтаётганда мазкур тоғнинг кумуш конларига бойлигига гувоҳ бўлишган. Бу маъданлар хоқонларга тегишли бўлиб, ундан кумуш танга зарб қилинар эди⁸⁶⁵.

Афтидан, хоқонлик ўз иқтисодий эҳтиёжларини янги босиб олинган ўлкалардан солиқ ундириш орқали ҳам қоплашга ҳаракат қилган. 628 йилда Кавказда қозонган ҳарбий муваффақиятлардан кейин хоқонлик томонидан амалга оширилган ишлардан бири солиқ олиш бўлгани арман тарихчиси Моисей Каланкавази ўз асарида «*Шимол хоқони олтин ва кумушга ишлов берувчи заргарларга, темирчи хунармандларга, йирик Кур дарёсидан балиқ овлайдиганларга солиқ соларди*» деб ёзади⁸⁶⁶.

5.1.3. Халқаро бозорлар, ипак ва турли металллар савдосининг йўлга қўйилиши

Хоқонликнинг иқтисодий ҳаётини барқарор тутиш учун олиб борилган чоралардан бири халқаро савдо-сотиқ муносабатларини йўлга қўйиш бўлган. Бунинг мисоллари хоқонликнинг илк дипломатик муносабатларини ўрнатиш мобайнида ўз элчилиқ ҳайъатларига савдо қарвонини кўшиб юборганини кўрсатадиган маълумлотлар сақланиб қолган. 560- йилларда Сосонийлар Эронига юборилган элчиларнинг ипак матоларни ўзлари билан олиб боришгани, 570- йилларда эса ҳарбий иттифоқ тузиш мақсадида Византияга жўнатилган элчиларга Маниах исмли бир суғдий савдогарнинг раҳбар қилиб тайинланиши бу фикрни тасдиқлайди. Хитой йилномаларида эса хоқонлик ва Хитой империяси чегара ҳудудларида бозорлар очилгани ҳақида қўплаб маълумотлар учрайди⁸⁶⁷.

Қимматбаҳо металлarnи қазиб олиш ва унинг савдосини йўлга қўйиш ҳам хоқонлик иқтисодий ҳаётида катта рол ўйнаган. Авва-

⁸⁶⁵ Togan N. Peygamberin zamanında Şarkı ve Garbi Türkistan'ı Ziyaret eden Çinli Budist rahibi Hsüen-Çang'ın bu ülkelerin Siyasi ve Dini Hayatına ait kayıtları // İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, IV/1-2. – Ankara, 1964. – S. 28; Sümer F. Türk Devletleri... – S. 12.

⁸⁶⁶ Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 320.

⁸⁶⁷ Taşağıl A. Gök-Türkler. – Ankara, 1995. – S. 64; Haussig H. W. İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi. Çev. M. Kayayerli. – İstanbul, 2001. – S. 187.

ло, ашина туркларининг ўзлари моҳир кон ишчилари бўлиб, Олтой тоғларидан темир қазиб олиш уларнинг асосий даромад манбаи эди. Хитой йилномаларида Жуан-жуан ҳукмдори Анагуай ашина туркларини «менинг темирчи кулларим» деб сўз юритганлигига доир маълумот келтирилиши⁸⁶⁸ бунинг далилидир. Византиялик элчи Земарх эса Талас шаҳрига яқинлашганда туркларнинг элчиларга темир солиб олишни таклиф этишганини зикр қилади⁸⁶⁹.

5.1.4. Ҳарбий ҳаракатлар туфайли қўлга киритилган маблағлар

Тунюкук битиктошида Сугдга қилинган юриш пайтида ҳоқонлик қўшинлари «*сарик олтин, оқ кумуш, қиз-жувон, эгри туя, ипак ҳадсиз келтирдилар*» дея таърифланади⁸⁷⁰. Бу эса жангларда қўлга киритилган бойликларнинг марказга ташиб келтирилганидан дарак беради. Шунингдек, турли-туман ҳарбий сафарлар замирида иқтисодий манфаатдорлик ҳам ётган деб ҳисоблаш имконини беради.

Шу ўринда ҳоқонликнинг иқтисодий ҳаётига алоқадор бир омил, Ғарбий Турк ҳоқонлиги 20 типдан ортиқ ўз тангаларини Чоч воҳасида зарб қилдирган бўлиб⁸⁷¹, бундан мақсад ҳокимият легитимлигига ишорагина эмас, балки қулай восита сифатида иқтисодий муносабатларни амалга ошириш ҳам эди.

Хуллас, ушбу маълумотлар Ғарбий Турк ҳоқонлигининг иқтисодий ҳаёти Шарқий Турк ҳоқонлигиникидан анча фарқ қилганидан дарак беради. Аввало, Ғарбий ҳоқонлик таркибидаги аҳолининг сезиларли бир қисми ўтроқ бўлиб, уларнинг турмуш тарзида дехкончилик, хунармандчилик ва тижорат катта ўрин тутади. Ғарбий Турк ҳоқонлигининг ушбу хусусияти бир қатор тадқиқотчиларнинг диққатини тортган. Л. Тугушевнинг таъкидлашича, «Ҳоқонликнинг Ғарбий қисмидаги иқтисодий ҳаёт асосан шу тариқа ривожланган: бунинг асосини тепаликлар ва қирларда жойлашган, санъат ва тижорат маркази бўлган қалъалар, уларнинг

⁸⁶⁸ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 221.

⁸⁶⁹ Mode M. Reading the Afrasiab Murals... – P. 122.

⁸⁷⁰ Тб. Ғарб. 9–сатр, жануб. 1–3–сатрлар; Tekin T. Orhon Yazıtları... – S. 93.

⁸⁷¹ Ртвеладзе Э. В. История и нумизматика... – С. 90–94; Бабаяров Г. Древнетюркские монеты..., С. 9–24.

атрофида жой олган зироатчи қишлоқлар ва бўш ўтлоқ (яйлов) ерларда ривожланган чорвачилик ташкил этарди. Бу каби иқтисодий тузилмалар хоқонликнинг ярим кўчманчи қабилаларининг орасида ўтроқ нуфус аҳоли сонининг ўсишига шароит яратганди. Ғарбий Турк хоқонлиги ташкил топгандан бир аср кейинги Ўрта Осиёдаги аҳвол ҳақида Л. Н. Гумилев шундай ёзади: «7- асрнинг бошида Ўрта Осиё иқтисодий ва маданий ривожланишнинг чўққисида эди; тижорат, деҳқончилик ва санъат юқори даражада ўсганди; турли динлар келишув ичида ёнма-ён яшарди»⁸⁷².

Олиманинг фикрича, «Шу билан биргаликда, айтиб ўтиш керакки, туркларнинг ўтроқ халқлар билан алоқаси бир тарафли жараён эмас эди; хоқонлик турли-туман халқларнинг маданиятлари ва динларига қарши нисбатан толерантлик, диний бағрикенглик кўрсатиши бу ерларнинг маданий ва иқтисодий ривожланишига хизмат қиларди. Яна шу ҳам борки, манбаларнинг далолат беришича, хоқонлик таркибидаги халқлар кундалик ҳаётида устун гуруҳларнинг урф-одат ва яшаш тарзларига кўп ҳолларда таклид қилардилар. Масалан, Сюан Цзан ўз қайдларида турли халқлар ҳақида уларнинг «*одат ва қонунлари туркларники каби*» эканлигини қайд этади»⁸⁷³.

Демак, Ғарбий Турк хоқонлиги давлат бошқаруви ва ҳарбий соҳада бўлгани каби иқтисодий жиҳатдан ҳам ўз даврининг кучли давлатларидан бирига айланган эди.

5.1.5. Ижтимоий-маиший ҳаёт

Хоқонликдаги кундалик ҳаёт, турмуш куриш, маросимлар, кўнгилочар ўйинлар ва ҳоказо каби маиший ҳаёт билан боғлиқ маълумотлар хитой йилномаларида қуйидаги шаклда учрайди:

«Бирорта кизни ёктириб қолган йигит ўша қизнинг оиласига одам юбориб, қизнинг ота ва онасининг кўнглини олишга ҳаракат қиларди» (*Тундя*); «Бирон йигит биронта кизга севиб қолиб, унга нисбатан яхши туйғулар пайдо бўлган пайтда уйланиш учун ҳадялар билан бирга қизнинг ота-онаси ортқча эътироз билдирмасликлари учун одам юборилиб розилик сўралади. Отаси, акаси вафот этган пайтда (уларнинг) ўғиллари, укалари ва жиянлари

⁸⁷² Гумилев Л. Н., Древние тюрки... – С. 152.

⁸⁷³ Tuğuşeva L. Yu. Türkler ve Toharlar Arasındaki Münasebetler... – S. 155.

(тул қолган ўғай) она ва ўғай аммасига уйланар эди. Бу улар учун шарафли бир ишдир ва асло уят ҳисобланмайди. Бу ишни фақатгина ҳурмат юзасидан амалга оширишади, ҳеч қачон жинсий алоқани ўйлашмайди» (*Цефу Юан-куи*);

«Ўғил болалар ўтлоқ ва дарахтзор жойларда (турли) ўйин(лар) ўйнашади. Қизлар эса чарм тўп тепишади» (*Тундян*); «Айтишларича, қиз, йигит дарахтзор, майсазор жойда (тўп) ўйин(ини) ўйнашади. Қиз, йигит ичига қил тўлдирилган чарм тўплар билан оёқ тўпи ўйнашади» (*Цефу Юан-куи*);

«От сутидан қилинган қимиз ичиб, маст бўлишади, қўшиқ айтишади» (*Тундян*); «От сутидан тайёрланган қимиз ичишиб, маст бўлишади. Бакирок овозда қўшиқ айтишади» (*Цефу Юан-куи*)⁸⁷⁴.

Ушбу маълумотлардан аён бўладики, қадимги турк жамиятида фуқаролар анча эркин бўлиб, турмуш қуриш масаласида ўз хоҳишича йўл тутишган ва «ёқтирган қизнинг» ота-онасига вакил юбориш орқали уларнинг рози-ризалиги сўралган. Бу одат аксарият туркий халқларда сақланиб қолган махсус вакил – «совчи юбориш» удумига ҳамоҳанг келади. Бундан ташқари, турмуш қуриш билан боғлиқ яна бир масала – марказий осийлик бир неча этносларда то сўнгги ўрта асрларгача сақланиб қолган одат⁸⁷⁵ – *сорорат*нинг бошқа бир кўриниши, яъни вафот этган биродарининг хотинига марҳумнинг укаси уйланиши қадимги туркларда ҳам мавжуд бўлган.

Қадимги турк жамиятида эркак ва аёл тенг ҳуқуқли бўлганлиги нафақат Энасой (Енисей) қабртош битиклари ва Ўрхун ёзма ёдгорликларида акс этган лавҳалар аёллар қабрига эпитафик ёдгорлик ўрнатиш, ҳокон ва бошқарувчи хонадон аъзолари тилидан оиланинг аёл аъзолари ҳурмат билан тилга олиниши ва ҳоказоларда, балки юқорида келтирилган «*қизлар (ва) йигитлар дарахтзор, майсазор жойда ўйин ўйнашади. Улар (биргаликда) ичига қил тўлдирилган чарм тўплар билан оёқ тўпи ўйнашади*» каби маълумотларда ўз тасдиғига эга. Гарчи мазкур маълумотлар асосан Шарқий Турк

⁸⁷⁴ Taşağıl A. Gök-Türk tarihi. – Ankara, 2003. – S. 98, 113.

⁸⁷⁵ Артикбаев О. С. Тошкент воҳаси ўзбек – қозоқ этномаданий муносабатлари тизимида анъанавий никоҳ шакллариининг қиёсий таҳлили // «Этнос ва маданият: анъанавийлик ва замонавийлик» «Академик Карим Шониёзов ўқишлари» туркумида этнологларнинг V Республика илмий конференцияси материаллари. – Т., 2010. – Б. 126.

хоқонлиги ҳудудида яшаган этносларнинг, хусусан, туркий этносларнинг ижтимоий-маиший ҳаётига тааллуқли бўлса-да, уларни Ғарбий Турк хоқонлигининг марказий ҳудудларда истиқомат қилган аҳолига ҳам бевосита ёки билвосита тааллуқли, деб ҳисоблаш мумкин. Зеро, хитой йилномаларида Ғарбий Турк хоқонлиги ва унинг таркибидаги бир қатор қабила (дулу, нушиби, қарлук ва ҳ.к.)ларга доир *«Барча қабилаларнинг урф-одатлари Ту-кюе (турк)ларники билан бир хил. Фақат сўзлашув тилларида жуда оз фарқлиқлар бор»* мазмундаги маълумотларнинг учраши⁸⁷⁶ бу фикрни тасдиқлайди.

Хуллас, ушбу маълумотлар асосида Ғарбий Турк хоқонлиги аҳолисининг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти ва у билан бевосита боғлиқ маиший турмуш тарзига қисқача назар ташлаш шуни кўрсатадики, хоқонлик жамиятида, хусусан, унинг марказий ҳудудлари аҳолиси ҳаётида ўзига хос анъана ва қоидалар мавжуд бўлиб, улар жамият мувозанатини сақлашда муҳим ўрин тутган.

5. 2. Хоқонликнинг ҳуқуқ тизими

Ғарбий Турк хоқонлиги ўз давлат бошқарувини амалга ошириш мобайнида муайян қонун-қоидалар ва тартибларга амал қилганлигига доир маълумотлар ўз даври ёзма манбаларида бирмунча даражада акс этган бўлиб, улар асосида хоқонликда мавжуд ҳуқуқ тизимининг мазмун-моҳияти хусусида муайян тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Зеро, ҳар қандай давлат, у қадимда ё ўрта асрларда бўлсин ёки замонавий давлат бўлсин, мавжуд бўлиб турган вақт мобайнида ўз хавфсизлигини таъминлаш учун муайян вазифаларни бажаришга ва турли чора-тадбирларни амалга оширишга эҳтиёж сезган.

Хоқонликда мавжуд бўлган ҳуқуқ тизимига тўхталишдан олдин ҳуқуқ тушунчасининг мазмунан қандай бўлгани масаласига эътибор қаратсак. Маълумки, кишилиқ жамияти ташкил топгандан буён жамият аъзолари орасида мувозанатни сақлаш эҳтиёжи туфайли келиб чиққан қонун ва ҳуқуқ тушунчаси инсоният таракқиёти натижасида борган сари кенгайиб, мураккаблиқ касб эта борган. Айниқса, давлатнинг пайдо бўлиши, пировардида турли ҳуқуқий масалалар, қонун ва фармонлар ижросини амалга ошириш, чегаралар хавфсиз-

⁸⁷⁶ Taşağıl A. Gök-Türkler. I. – Ankara, 2003. – S. 107.

лигини таъминлаш, фуқаролар тинчлигини сақлаш, жинойтчиларни жазолаш, аҳоли орасидаги муаммоларни ҳал этиш, пул тизимини тартибга солиш ва назоратда тутиш каби кенг қамровли бўла бошлаган. Бу масалалар ҳоконлик жамиятида ҳам ўз ифодасини топгани ўша давр ёзма манбаларида, асосан, қадимги турк битиктошлари ва хитой йилномаларида сақланиб қолган.

Юқорида айтиб ўтилганидек, асосан, турли тилларга оид ёзма манбаларда ҳоконликдаги мавжуд ҳукукий қонун-қоидалар, жиноят ва унинг жазоси ҳамда уларга алоқадор атамалар сақланиб қолган бўлиб, Ўрхун битиктошларидан маълум бўлишича, қадимги туркларда қонунлар мажмуи «тўру» («тўра»), айрим ҳолларда эса «турк тўруси» деб аталган. Битиктошларда *тўру* ҳақида кўп марабаба эслатилган бўлса-да, қонунларнинг муайян бир мажмуа ҳолида йиғилиб, ёзувда ифодаланганига доир маълумотлар учрамайди. Кўпчилик тадқиқотчиларга кўра, қадимги туркий қонунлар - *тўру* оғзаки бўлиб, ҳеч қачон ёзувга кўчирилмаган⁸⁷⁷. Шу сабабли, қадимги туркий урф-одатларга асосланган мазкур ибора остида анъанавий расм-русумлар, яъни «одат ҳукуқи» тушунилади. Дарвоқе, битиктошларда «*турк тўрусини йўқотган халқни ота-боболарим тўруси бўйича тартибга солибди, бошқарибди*» мазмунида жумлалар учрайдики⁸⁷⁸, бу эса жамият аъзолари наздида қонунларнинг «аждождлардан мерос» экани ва халқнинг барча қатламига тегишли деб билинганидан дарак беради.

Аҳамиятлиси, Турк ҳоконлигидан олдинроқ ҳам *тўру* тушунчаси мавжуд бўлганини тасдиқлайдиган маълумотлар Жуан-жуанлар билан алоқали равишда учрайди. Хусусан, 510- йиллар атрофида ҳокон бўлган Чоуну ўзига *Доуло фубадо уфа кэхан* унвонини қабул қилгани ва у Вэй сулоласи тилида⁸⁷⁹ «бошқарувни ёритувчи» маъносини бил-

⁸⁷⁷ Koca A. Eski Türklerde Devlet Geleneği... – S. 834.

⁸⁷⁸ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 105.

⁸⁷⁹ «Вэй сулоласи тили» – милодий 385–556 йилларда Хитойда ҳукм суриб, хитой йилномаларида «Тоба сулоласи» ёки «Шимолий Вэй сулоласи» деб номланган ва келиб чиқиши марказий осийлик кўчманчи қабилаларга бориб тақаладиган сулола асосчиларининг тилига нисбатан қўлланилган. Ушбу тилни айрим тадқиқотчилар туркий ҳисобласа, айрим тадқиқотчилар мўғулча бўлган деб талкин қиладилар (Boodberg P. A. The Language of the T'o-Pa Wei // Harvard Journal of Asiatic Studies. – 1936. – Vol. 1. No. 2. – P. 167–185).

дириши хитой йилномаларида қайд этилади⁸⁸⁰. Япон тадқиқотчиси Ширатори фикрича, ушбу унвоннинг биринчи қисми *доуло*, мўғулча *türu* (аслида қадимги туркча - Ғ. Б.) «бошқарма/махкама», «давлат бошқаруви» деган маънони англатади⁸⁸¹. Демак, Турк хоқонлиги давлат бошқарувиға хос бир қатор анъаналарни Жуан-жуанлардан қабул қилиш баробарида мазкур давлат жамиятиға хос айрим ҳуқуқий анъаналарни ҳам ўзлаштирган. Шу ўринда таъкидлаб ўтиш лозим, ўз навбатида Жуан-жуанлар ҳам марказий осийлик қадимги кўчманчилар, жумладан, хунлардан бир қатор анъаналарни қабул қилиб олишган.

Тадқиқотчиларнинг фикрича, битиктошларда бир неча бор *тўру* шаклида тилга олинган ушбу ибора Чингизхон ва унинг авлодлари даврида Мўғул империясининг асосий ҳуқуқлар мажмуаси бўлган *ясоқ / ёсо* (қад. туркча *yasaq*) билан мос келади⁸⁸². Қадимги турклар тушунчасига кўра, хоқон энг олий қонун чиқарувчи, унинг қафолати ва ижросини таъминловчи шахс эди. Давлатни барпо қилган ёки давлат бошқарувини кўлга киритган ҳар бир хоқоннинг илк вазифаларидан бири *тўру* ижросини таъминлаш эди. Бу тушунча битиктошларда эл «давлат» ва *тўру* «қонун» иборалари кўп ҳолларда ёнма-ён келганида ҳам ўз ифодасига эга. Хусусан, Кул Тегин битиктошида хоқонликнинг асосчилари фаолиятининг илк даврларига доир «*Бумин хоқон, Истами хоқон (тахтга) ўрнашган(лар). (Улар тахтга ўрнашиб), турк халқининг давлатини, тўрусини (расм-русумини) тутиб турган(лар), риоя қилиб турган(лар)*» шаклида жумлалар акс этганлиги⁸⁸³ бунинг яққол далилидир.

Битиктошларда хоқонларнинг тахтга ўтириши, бошқарув ишларининг амалга оширилиши, амалдорларнинг тайинланиши, маросимлар (нихон, тўй) ва бошқа масалаларга доир қуйидагича сатрлар ўрин олган⁸⁸⁴:

⁸⁸⁰ Материалы по истории древних кочевых народов ... – С. 279.

⁸⁸¹ Материалы по истории древних кочевых народов... – С. 413, к. 51.

⁸⁸² Golden P. B. Türk Halkları tarihine Giriş... – S. 119.

⁸⁸³ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 101; Golden P. B. Türk Halkları tarihine Giriş... – S. 120.

⁸⁸⁴ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 105–106; User Ş. H. Köktürk ve Ötüken... – S. 299–301.

«Давлатини йўқотган, хоқонини йўқотган халқни, чўрига айланган, кулга айланган халқни, турк тўрусини бой берган халқни ота-боболарим тўруси бўйича тартибга солибди, бошқарибди» (КТб., 13- сатр);

«тўру бўйича амаким хоқон бўлди» (КТб., 16- сатр);

«Устда Кўк Тангри ёрлакагани учун, пастда қўнғир ер асрагани учун давлатимни, тўрумни қўлга киритдим» (Та., ғарб. 3- сатр);

«мен Тургаш хоқон(и)га қизимни бенихоя улуг тўру (маросим) билан бердим» (БХб., шимол. 9–10 сатр.) ва ҳ.к.

Хоқонликда меросга эгалик масаласида оила ҳуқуқига риоя қилинган бўлиб, мамлакат ҳукмдор сулола вакилларининг умумий мулки ҳисобланган⁸⁸⁵. Айниқса, бу битиктошларда *улуш*, яъни «ҳисса ажратиш» (пай, тақсимот) атамасида ифодаланганида ўз тасдиғини топади.

Хоқонликнинг ҳам марказий бошқарувида, ҳам унинг вассаллари устидан назорат учун юборилган кўп микдорда хизматчи амалдорлар бўлиб, улардан энг юқори мансабдагиларидан то қуйи мавқегача бўлган барчаси маълум унвонларга эга эдилар. Амалдорларга унвон фақатгина уларни шарафлаш ёки ҳурмат учун берилмасдан, балки у орқали муайян бир вазифа ва масъулият юкланарди. Ҳар бир амалдор ўзи эга бўлган унвоннинг вазифа ва масъулиятларини «тўру»га мувофиқ бажариш шарт эди. Тўғрироғи, бошда давлат бошлиқлари билан бирга давлатни бошқариш вазифа ва масъулиятларини ўз зиммасига олган ҳар бир киши тўрани жорий қилишга масъул эдилар. Давлатнинг барча вазифадорлари ва халқ тўрага бўйсунуш мажбуриятида эди. Зеро, хоҳ давлат бошқарувида бўлсин, хоҳ жамоа ҳаётида бўлсин, ҳукмрон ва ҳаракатдаги куч тўра ҳукмлари эди. Қадимги турк жамиятида тўра ҳукмларига зид ҳаракат қилувчилар жазоланишдан ташқари гуноҳкор ҳисобланиш ва жамиятдан узоқлаштирилиш каби оғир маънавий босимга дучор бўлар эди. Бу эса жамият аъзолари учун энг оғир жазо ҳисобланар ва кўпчилик осонликча тўрага қарши бормасликка ҳаракат қиларди⁸⁸⁶.

Давлат билан ҳуқуқ бир-биридан ажралмайдиган, аниқроғи бир-бирини тўлдирувчи моҳиятда бўлиб, энг муҳими ҳар бирининг яшовчанлиги ўзаро боғлиқлик бўлган асосий икки унсур эди. Шу

⁸⁸⁵ Togan İ. Türk Tarihinde Uzlaşmacı... – S. 300.

⁸⁸⁶ Арсал С. М. Тюркская история... – С. 77–81; Koca A. Eski Türklerde Devlet Geleneği... – S. 835.

боис, қадимги турк битиктошларида давлат ва *тўру* кўп ҳолларда бирга тилга олинади. Ҳокон тилидан келтирилган қуйидаги сатрлардан давлат раҳбарлари ҳам давлатнинг, ҳам тўрунинг абадийлигига ишонганликлари кўриниб турибди:

«Юкорида кўк осмон босмаган бўлса, пастда ер тешилмаган бўлса, турк халқи давлатингни, тўру (конунинг)ни ким бузди?» (КТб., 22- сатр)⁸⁸⁷.

Қадимги туркларда конун ва ҳуқуқ билан боғлиқ масалалар билан шуғулланувчи махсус кишилар бўлган. Ҳоконликда **йарғучи* «терговчи», *йарған* «жазони амалга оширувчи киши»⁸⁸⁸ каби лавозим билан боғлиқ атамаларнинг мавжуд бўлганлиги⁸⁸⁹ бунга мисол бўла олади. Турк ҳоконлигида ҳуқуқий масалалар, хусусан, у билан боғлиқ сиёсий масалалар (давлатга қарши исён кўтариш, сарой фитналарида иштирок этиш, хорижлик жосуслар ёки душман давлат бошқарувчилари билан тил бириктириш ва ҳ.к.)да айбланган шахсларга жазо бериш ваколати асосан олий ҳукмдор – ҳоконда эди. Ҳокон кенг ҳуқуқларга ҳам эга бўлиб, осойишталик пайтида у давлат бошқарувига раҳбарлик қилар, сарой ва давлат бошқарувчилари (*буйруқ* «қазир»лар) билан бирга жамият ва хўжалик ҳаётини сақлаш, давлатга тааллуқли муҳим масалаларни давлат кенгашида муҳокама қилиш ташаббускори бўлиш баробарида жанг вақтида эса бутун қўшинга қўмондонлик қиларди ва шу тариқа жамият устидан фавқулодда ҳуқуқларга эга бўларди.

Қадимги туркий давлатчилик анъаналарига кўра, бош хотун ҳукуматда ҳокондан кейинги энг юқори мавқедаги шахс бўлиб, у асосан сарой ичкарисидagi ишларга аралашishi баробарида ҳуқуқий масалаларни ҳал қилишда ҳам иштирок этарди. Жумладан, Хитой йилномаларида Ченг-гуан (627–649) йилининг бошларида (тахм. 630 йилларда) ҳукм сурган уйғур ҳукмдори Пу-санинг онаси ҳақида шу тариқа маълумот келтирилади:

⁸⁸⁷ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 106.

⁸⁸⁸ *Йарған* – ушбу унвонни хитой йилномаларида учраб, бажарадиган функцияси қурбонлик маросимларини бажариш ва ёмон руҳларга қарши чора-тадбирларни амалга ошириш бўлган *йехан/жехан* унвони билан тенглаштириш мумкин (*қаранг*. Таşağıl А. Gök-Türkler. – Ankara, 2003. – S. 115).

⁸⁸⁹ Древнетюркский словарь... – С. 240.

«Онаси Ву-ло-хун хотун маслахатчи эди. У даъволарга қарар, қонунни бузганларга қаттиқ жазолар тайинлар, ҳаққонийлик йўли билан адолатни руёбга чиқарар эди»⁸⁹⁰.

Ушбу маълумотлар жиноят қилганларга нисбатан муайян жазолар белгиланганидан дарак беради. Дарвоқе, хитойча «Тундянь» асарида жиноят қилганлар ва уларга нисбатан кўриладиган қоралар ҳақида қуйидагича маълумот учрайди:

«Уларнинг қонуни бўйича исён кўтарган, одам ўлдирган ҳар қандай кишига ўлим жазоси буюрилади... Бирор кишини яралаган одам хотини билан ёки хотинисиз тўлов тўлайди. Яъни оилали аёлга зиён етказганлар эвазига мол-мулкни берсалар, от ўғирлаганлар ўн мисли тўлов тўлаш мажбуриятидадир»⁸⁹¹.

«Цефу Юань-куи» йилномасида эса қадимги турклар жамиятидаги жиноят ва унинг жазоси ҳақида бирмунча кенгроқ маълумот учрайди:

«Уларнинг одатига қўра исён кўтарган, одам ўлдирган, зино қилган, боғлоғлик отни ўғирлаганлар ўлим жазосига тортиларди. Аёлларни хотинбозлик йўли билан алдаган одам оғир жазога тортилиб, мол-мулкни тўлашга мажбур қилинар ва ўша аёлга уйланиши шарт қилинарди. Бирор-тасига қасд қилган ҳолда жароҳат етказган одам, жароҳатнинг енгил ёки жиддийлигига қараб моддий тўлов тўлашга мажбур эди. От ва мол-ашё ўғирлаган киши барчасининг ўн баравардан кўпроғини тўлаши шарт эди»⁸⁹².

Ушбу маълумотлардан аён бўладики, ҳоконликда жиноятчиларга бериладиган жазолар жиноятнинг турига қараб белгиланган. Яъни давлатга қарши қўзғолон кўтарган, сотқинлик қилган, одам ўлдирган, бировнинг хотини билан зино қилган, эгасининг охурида турган отни ўғирлаган кишиларга оғир жазо берилган. Бу эса фуқароларнинг садоқати ва ахлоқий масалаларнинг тенг кўрилганидан дарак беради. Шунингдек, ҳоконликнинг жазо қонунларида от (йилқи)нинг

⁸⁹⁰ Chavannes E. Çin kaynaklarına göre Batı Türkleri... – S. 132.

⁸⁹¹ Таşağıл А. Gök-Türkler. I, 2. Baskı. – Ankara, 2003. – S. 98.

⁸⁹² Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 230; Таşağıл А. Gök-Türkler. I. – Ankara, 2003. – S. 112.

ўғирланиши билан боғлиқ жиноятларга катта эътибор қаратилгани ва ўғриларга ўлим жазоси берилиши, ҳар ҳолда, қадимги турклар маиший ҳаётида ушбу ҳайвонга эҳтиёж юқори бўлганлиги билан изоҳланади. Ўзаро жанжал пайтида жароҳат етказса, етказган жароҳатига қараб мол-мулкидан товон тўлаган. Борди-ю кўзга жароҳат етказгудек бўлса, айбланувчи ўз қизини жабрланувчига беришга мажбур бўлган. Агар қизи бўлмаса, хотинининг мол-мулкини бериши шарт бўлган. Тананинг бирор аъзосига шикаст етказса, товон сифатида ўрнига от тўлаган, от ва бошқа мол-мулкни ўғирлаганлик учун эса ўғирланган нарсанинг баҳосидан ўн баравар товон тўлаган⁸⁹³.

Юқорида келтирилган қадимги турклар жамиятида мавжуд ҳуқуқ ва қонунга доир маълумотлар асосан ҳоконликнинг марказий ҳудудлари – Шаркий ва Ғарбий Турк ҳоконликларининг «давлат улуслари» ва уларга қўшни ҳудудлардаги туркий ва ғайритуркий кўчманчи турмуш устувор халқлар ижтимоий ҳаётига алоқадордир. Афтидан, ҳоконлик таркибидаги ўтроқ халқлар ижтимоий ҳаётида қўлланилган қонун-қоидалар ҳам кўчманчи аҳолиниқидан катта фарқ қилмаган кўринади. Хусусан, хитой манбаларида қадимги туркларга қўшни халқлар қонун-қоидалари хусусида гап борганда кўпчилик ҳолларда асосан *тукюе* (турк)лар қонунларига таққослангани ва бу масалада улар орасида ўзаро ўхшашликлар борлиги алоҳида таъкидлангани кўзга ташланади. Хитой роҳиби Сюан Цзан ўз қайдларида турли марказий осиелик халқларга доир «*одат ва қонунлари туркларники каби*» деб ёзади⁸⁹⁴.

Ғарбий ўлкаларда истиқомат қиладиган халқлар маданий ҳаётига доир йилномаларда келтирилган маълумотларга назар ташланса, *тукюе* (турк)лар маданияти мезон қилиб олинганига гувоҳ бўлиш мумкин. «Бэйши» ва «Суйшу» йилномаларида ўз даврида Марказий Осиёнинг кенг ҳудудларида тижорий манзиллар барпо қилган суғдийлар ҳақида гап борар экан, «*уларнинг уйланиши ва жаноза маросимлари туркларникига ўхшаш*» тариқасида маълумотлар келтирилганига дуч келиш мумкин⁸⁹⁵. Шунингдек, мазкур хитой йилномаларида суғдийларга доир «*Ибодатхонада муҳофазатда турадига-*

⁸⁹³ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 230.

⁸⁹⁴ Tuğuşeva L. Yu. Türkler ve Toharlar Arasındaki Münasebetler... – S. 155.

⁸⁹⁵ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 271, 281.

ган ху (ўтроқ)ларнинг қонунлар тўплами бор» шаклида келтирилган маълумотни айрим тадқиқотчилар туркий қонунлар билан боғлашга ҳаракат қилган бўлиб⁸⁹⁶, бу талқин ҳали ўз исботини топмаган.

Хитой йилномаларида нафақат Марказий Осиёдаги Турк хоқонлигига вассал воҳа ҳукмдорликлари тўғрисида, балки хоқонликка, хусусан, Шарқий Турк хоқонлигига тобе узоқ шарқлик кидан (қорахитой), *шивей* каби кўчманчи қабилалар ҳаёти ҳақида маълумот берилар экан «*қолган урф-одатлари туркларники билан бир хил*» шаклидаги ифодалар ўрин олган⁸⁹⁷. Бу эса қадимги туркларга хос қонун-қоидалар хоқонликнинг чекка ҳудудларида ҳам амалда бўлган мазмунидаги тахминга асос беради.

Хоқонликда ҳукмдор тахтига даъвогарлик, ҳокимиятни эгаллаш, амалдорлар тайинлаш қурултой чақириш, жазонинг белгиланиши, мерос ва мулкка эгалик қилиш, уруш ва мудофаа ишлари, турли маросимларнинг бажарилиши ва ҳоказо каби давлат бошқарувига алоқадор масалалардан аксарияти муайян бир қонун – «тўру» асосида амалга оширилган. Мазкур одатий ҳуқуққа хоқонлик жамиятининг барча аъзолари – олий тоифа (ҳукмдор, амалдорлар, лашкар-бошилар, қабила-уруғ бошлиқлари) ҳамда оддий халқ барабар итоат қилишлари шарт бўлиб, шу асосда жамият мувозанати таъминлаган.

Ғарчи ушбу қонунлар қоғозга туширилганига доир аниқ маълумотлар учрамаса-да, қадимги турк битиктошларидаги айрим жумлалардан хоқонлик жамиятининг барча аъзоси «тўру»дан яхши хабардор бўлгани англашилади. Бу эса тўрунинг узоқ йиллар давомида шакллангани ва тадрижийлик касб этганидан дарак беради.

Хуллас, улкан ҳудудларни ўз ичига олган ва аҳолиси ҳар хил хўжалик тарзига эга турли этнослардан таркиб топган йирик империя бўлгани сабабли ҳам Ғарбий Турк хоқонлигининг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти жойларга қараб бир-биридан кескин фарқланган. Айниқса, Марказий Евроосиёнинг шимолий ва шимоли-шарқий қисмлари; Қора денгиз шимолидан то Олтойгача чўзилган кенг-

⁸⁹⁶ Ху – ушбу атама Н. Я. Бичурин таржималарида тюрк (туркий), тюркский (туркийча) шаклларида берилгани боис, кўпчилик тадқиқотчилар уни янглиш равишда турклар билан боғлашган (Согдийские документы... II. – С. 38; Альбаум Л. И. Живопись Афрасиаба... С. 35; Зиё А. Ўзбек давлатчилиги тарихи... – С. 85). Аслида бу атама остида ўша даврда этник келиб чиқишидан қатъий назар марказий осийлик ўтроқ аҳоли тушунилан.

⁸⁹⁷ Материалы по истории древних кочевых народов ... – С. 157.

ликдаги кўчманчи этнослар билан минтақанинг жанубий ва жануби-ғарбий қисмлари; Шаркий Туркистон, Сирдарёнинг ўрта ҳавзаларидан Шимолий Ҳиндистонгача бўлган ҳудуддаги асосан ўтроқ ҳаёт тарзи ҳукмрон аҳолисининг маданий ҳаёти сезиларли даражада фарқли бўлиб, уларни ўзаро таққослаб бўлмайди.

Шу билан биргаликда, минтақанинг ҳар иккала қисмида узок асрлар давомида ўзига хос маданият шаклланган ва бунда уларнинг географик муҳитидан келиб чиққан шарт-шароитлар катта роль ўйнаган. Хусусан, минтақанинг шимоли-шаркий ҳудудлари кенг яйловларга эгаллиги ва чорва боқиш учун мослиги бу ҳудуд халқларини чорва етиштиришда катта тажриба ва малакага эришишга олиб келган ва шу билан боғлиқ равишда кўчманчиларга хос маданият шаклланган бўлса, минтақанинг жанубий ҳудудлари аҳолиси суғорма деҳқончиликка асосланиб, ўз даврида ўтроқларга хос илғор маданият яратишга эришган эдилар.

Албатта, бу каби омиллар ҳоконлиқнинг марказий ҳудудлари ва вассаллари ижтимоий ҳаётида жойларга қараб турлича бўлган ва бу ҳолат унинг ҳам давлат бошқарувига, ҳам ҳуқуқ тизимига таъсир кўрсатмасдан қолмаган. Эҳтимол, ҳоконлиқ ўз жамияти ва мафкурасига хос тартиб-қоидаларни бутун империя ҳудудида ёйишга қисман бўлса-да ҳаракат қилган бўлиши мумкин. Чунончи, қадимги турк битиктошларида *«Тўрт томон бутунлай ёв экан. Лашкар тортиб тўрт томондаги халқни бутунлай итоатга олганлар, бутунлай тобеъ қилганлар. Бошиларни бош эгдирганлар, тиззаси борни тиз чўқтирганлар. Шарқда Қадирқан водийсига (Узоқ Шарқ. – Ғ. Б.) қадар, Ғарбда Темир-Қапққача (Тўхористон) манзил қилдирганлар. Иккаласининг орасида танобсиз ерга эга бўлиб Кўк турклар шу тариқа ўтирган экан»*⁸⁹⁸ шаклида маълумотлар учрайдики, улар асосида ҳоконлиқ ўз тартиблари (мафкура, қонун-қоида, урф-одат ва ҳ. к.)ни тобе халқлар устидан ўрнатишга нисбий бўлса-да уринган бўлишлари мумкин деб тахмин қилса бўлади. Дарвоқе, «Бэй-ши» йилномасида учрайдиган маълумотга кўра, ҳоконлиқ вассалларидан бири Гаочан (Турфон) ҳукмдори Кюй Гян ўлиб, ўғли Бо-я отасининг ўрнига тахтга ўтиргач, турклар ўзларининг урф-одатига биноан унинг ўз ўғай онасига уйланишини ишташган. Чунки Бо-янинг ўғай

⁸⁹⁸ КТб. шарқ. 2–3 сатрлар; БХб. шарқ. 3–4 сатрлар.

онаси турк хоқонининг қизи эди⁸⁹⁹. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, бу ҳолат Ғарбий турк ҳукмдорларининг вассаллар устидан ўз қонун-қоидалари жорий қилишга уриниши билан боғлиқ бўлиб, бу каби ҳатти-ҳаракатлар нисбатан мажбурий характерда амалга оширилган⁹⁰⁰.

Фикримизча, хоқонлик бу каби амалиётларни, асосан, вассал халқларнинг бошқарувчи тоифаси, хусусан, вассал ҳукмдорлар учун жорий қилишга уринган бўлишлари мумкин. Хусусан, хитой йилномаларида Кан (Самарқанд) ҳукмдорининг сочини ўриши⁹⁰¹, оддий халқнинг эса сочларини олдириб юришлари таъкидланади⁹⁰². Бу даврда узун соч қўйиш ёки ўриб юриш қадимги турк эркакларига хос анъана сифатида бир қатор манбаларда (хитой йилномалари, тош ҳайкаллар, нумизматик материаллар ва ҳ. к.) учрайди⁹⁰³. Шу асосда Самарқанд ҳукмдорининг ўз фуқаросидан фарқли ҳолда узун соч қўйиши негизида унинг хоқонликка тобелигини ифодалаш ётган деб изоҳлаш мумкин. Демак, Турк хоқонлиги ўз қўл остидаги халқларга қадимги туркларга хос тартиб-қоидалар жорий қилиш учун айрим чоралар қўллагани мазкур далиллар асосида яна бир бор ўз тасдиғини топади.

Хуллас, Ғарбий Турк хоқонлигининг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти ва ҳуқуқ тизимини умумхоқонлик доирасида қисқача таҳлил қилинганда қуйидаги ҳолат кўз ўнгимизда намоён бўлади:

– муайян бир империя сифатида хоқонликнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти унинг барча ҳудудида бир хил савияда бўлмаган. Еттисув ва Шимолий Тяншаннинг марказий қисми (Юлдуз водийси) ҳамда Жунғория, Ғарбий Олтой ва қисман Сирдарёнинг ўрта

⁸⁹⁹ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 254; Chavannes E. Çin yıllıklarına göre... – S. 147; Skaff K. J. Western Turk Rule... – P. 101; Sarıtaş E. Göktürk Kültürünün Gaochanglılara etkileri... – S. 476.

⁹⁰⁰ Skaff K. J. Western Turk Rule... – P. 101.

⁹⁰¹ Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 271, 281.

⁹⁰² Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 271, 281; Отахўжаев А. Хитой манбаларида туркий ва суғдий умумийлик ҳақида // Этнос ва маданият: анъанавийлик ва замонавийлик» «Академик Карим Шониёзов ўқишлари» туркумида этнологларнинг V Республика илмий конференцияси материаллари. – Т., 2010. – Б. 80.

⁹⁰³ Тугушева Л. Ю. Уйгурская версия... – С. 5–6; Бабаяров Г. Древнетюркские монеты... – С. 14, 16, 30.

хавзасига яқин, асосан, тоғ, тоғолди ва яйловлардан иборат бўлиб, бу ҳудудларда кўпроқ кўчманчи ва ярим кўчманчи туркий қабилалар яшаб, улар жамиятида уруғ-қабилачилик муносабатлари устуворлик қилган. Шу билан биргаликда, хоқонликнинг бошқарув маркази Суяб ва унинг атрофида ўнлаб катта-кичик шаҳарлар жой олиб, уларда хунарманд, тужжор ва ҳ. к. каби ўтроқ аҳоли истиқомат қилган. Аҳолисини туркий, суғдий ва яна бир неча этнос вакиллари ташкил қилган ушбу шаҳарларда ҳар бир жамоа диний ва касбий мансубликларига кўра ўзаро уюшганлар;

– хоқонликнинг вассал ҳудудларида, хусусан, Шарқий Туркистон, Амударё–Сирдарё оралиғи, Хуросон ва Шимолий Ҳиндистон каби асосан қадимдан ўтроқ маданият ўчоқлари бўлиб келган ҳудудларда яшовчи аҳоли жамияти эса этник, диний ва касбий мансубликлар асосида уюшиб, уларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида хунармандчилик ва савдо-сотиқ катта ўрин тутган. Шу билан биргаликда, мазкур ҳудудларда ҳам муайян яйловлар бўлиб, уларда кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳоли истиқомат қилиб, улар чорвадор ҳаёт кечиришган;

– Фарбий Турк хоқонлигининг иқтисоди мазкур ҳудудлар аҳолисидан йиғиладиган ўлпон ва солиқлар, ҳарбий сафарлар ва савдо-сотиқдан тушадиган даромадларга асосланган. Айниқса, хоқонлик аксарият қисми ўз ҳудудидан ўтган Буюк Ипак йўли тармоқлари (Қора денгиз шимолидан то Шимоли-Фарбий Хитойга-ча) бўйлаб жойлашган савдо-сотиқ масканларидан келадиган даромадлардан ва халқаро ипак савдосидан катта фойда кўрган;

– хоқонлик муайян ҳуқуқ тизимига эга бўлган. Бу, асосан, «қонун, қонунлар мажмуаси, одат» маъносидаги қадимги туркча «тўру» сўзининг мавжуд бўлганлиги, битиктошларда «турк тўруси»га хоқон ҳам, фуқаролар ҳам оғишмай амал қилиши уқтирилиши, хитой йилномаларида «туркларнинг қонунлари шунақа», «туркларда жиноятчиларга шу тариқа жазо қўлланилади» каби ибораларнинг учраши, бошқарувда суриштирувчи ва ҳукм чиқарувчи амалдорлар «йарган», «йарғучи» (терговчи) каби унвонлар билан тилга олиниши ва ҳоказолар асосида ўз тасдиғига эга.

ХУЛОСА

Ғарбий Турк хоқонлигининг давлат тузуми Марказий Осиё халқлари давлатчилиқ аъаналари билан чамбарчас боғлиқ бўлган. Хоқонликнинг давлат тузуми ундан аввал Марказий Осиё ва унга қўшни ҳудудларда мавжуд бўлган давлат уюшмаларининг давлатчилиқ аъаналари асосида шаклланиши баробарида, уларни янада бойитди ва минтақадаги кейинги сиёсий уюшмалар учун тамал тоши бўлиб хизмат қилди.

Туркий этносларнинг Олтой тоғлари жануби-ғарбий этакларида яшаган қисмининг бир парчаси бўлмиш ашина қабиласи томонидан асос солинган Буюк Турк хоқонлиги (552–744) қисқа вақтда бутун Марказий Евроосиёда яшаган турли-туман этнослар устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатади ва ушбу минтақанинг йирик империясига айланади. Мазкур хоқонликнинг таркибий бир қисми сифатида Ғарбий Турк хоқонлиги (568–740) маркази Еттисув ўлароқ, энг қучайган пайтда шарқда Шарқий Туркистон, Жануби-Ғарбий Олтой, ғарбда Шимолий Қора денгиз бўйлари, Шимолий Кавказ, шимолда Волга–Урол бўйлари, жануб ва жануби-ғарбда Амударё–Сирдарё оралиғи, Афғонистон, Шимолий Ҳиндистон ҳамда Шимоли-Шарқий Эрон (Хуросон) ҳудудларини ўз ичига оларди.

Ушбу сиёсий уюшма Мўғулистондаги марказий хоқонлик – Шарқий Турк хоқонлигининг (552–630; 682–744) таркибий – Ғарбий қаноти бўлиб, давлат сифатида шаклланар экан *Ябғулик* (VI аср 60-йиллари – шу асрнинг охирлари) – *Ябғу-хоқонлик* (VII аср бошлари – шу асрнинг 30-йиллари) – *Хоқонлик* (630-йиллардан то 740-йилларгача) каби уч босқични босиб ўтди. Турк хоқонлигининг асосий қаноти – Шарқий Турк хоқонлигига 630-йилларда Хитойнинг Тан империяси томонидан барҳам берилгач, *Хоқонлик* мақомига эришган Ғарбий қанот Шарқийдан фарқли ўлароқ, Марказий Осиёдаги иккала турмуш тарзини, яъни ўтроқ деҳқон ва қўчманчи чорвадор халқларнинг давлатчилиқ аъаналарини ўзида мужассамлаштирган ҳолда уларни янада мукаммаллаштириб, ўзига хос давлат тузуми барпо этди. Бу қуйидаги хусусиятларда ўз ифодасини топган:

1. Давлат шакли моҳиятан империя бўлган Ғарбий Турк хоқонлиги сюзерен ва вассаллардан иборат бўлиб, марказ (метрополия) – «дав-

лат улуси» (Еттисув – Жунгория) ҳамда унга тобе – қабила уюшмалари (Қора денгиз шимоли, Шимолий Кавказ, Волга–Урал, Сирдарёнинг қуйи ва ўрта ҳавзалари, Ғарбий Сибир, Жануби-Ғарбий Олтой) ва воҳа ҳукмдорликлари (Шарқий Туркистон, Амударё–Сирдарё оралиғи, Хуросон, Шимолий Ҳиндистон)ни ўз таркибига олган. Хоқонликнинг «давлат улуси» муайян бир маъмурий бирлик ўлароқ 10 та қабиладан ташкил топиб, «Ўн Ўқ» деб аталган ҳамда *Дулу* ва *Нушиби* каби сўл ва ўнг қанотга бўлинган. Ўз навбатида иккала қанот 5 тадан қабилани ўз ичига олиб, ҳар бир қабила тепасида бирор бошлиқ турган. Мазкур қанотларнинг биринчисида 5 нафар *чўр* ва иккинчисида эса 5 нафар *эркин* унвонли амалдорлар хоқонлар номидан бошқарувни амалга оширишган. Хоқонлар бошқарув ва ҳарбий сафарларда уларга суянган.

2. Хоқонлик муайян бир сиёсий уюшма сифатида ўз давлат мафкурасига эга бўлиб, давлат – *эл* деб аталар, у билан боғлиқ «мангу эл», «тангри (илоҳий) эл», «турк эли» каби қадимги туркчага хос иборалар шаклланган. *Эл* ва хоқон ҳокимиятининг *Тангри* (худо) томонидан «турк будун (халқи)»га инъом қилинганига инонилиб, хоқонликка асос солган қабилага мансуб Ашина хонадони ҳокимияти илоҳийлаштирилган. Шу билан бирга, дунёнинг бир қатор бошқа сиёсий уюшмаларидан фарқли ҳолда, қадимги турк жамиятида ҳукмдорга «худо-кирол» сифатида қаралмас, Тангри хоқонга *улуғ* (насиба) ёки *қут* (толъе, харизма) берган, деб тушунилгани учун фуқаролар унга итоат этишган. Хоқон фақатгина ҳукмдорликка лойиқ бўлган муддатда ўз ўрнида қола олган, акс ҳолда, «Тангри берган сиёсий иқтидор/ҳокимият (*қут*) яна Тангри томонидан қайтариб олинди», дея тушунилиб, тахтдан туширилган ва ҳокимиятдан узоқлаштирилган. Олий ҳукмдор (хоқон) харизматик бир васфга эга бўлса-да, давлат ва халқ тақдирига алоқадор масалаларда яқка ўзи қарор қабул қилиш ваколатига эга бўлмаган. Ҳукмдорни назорат қилувчи муайян бир ҳукумат мавжуд бўлиб, бошқарувчи хонадонга мансуб *ябғу*, *шад* ва *тегин* (шахзода)лар, *айғучи*, *буйруқ*, *ўга* деб аталувчи вазирлар ва давлат маслаҳатчилари ҳамда бошқа бир қатор амалдорлар унинг табиий аъзолари сифатида махсус кенгаш *той/тўй* (қурултой)да сиёсий масалаларни кўриб чиқишган.

3. Хоқонлик ўз характериға кўра кўчманчилик устуворлик қилувчи

этнослар томонидан барпо қилинган эди. Мазкур минтақанинг худди шу ҳудудларида яшаб ўтган бошқа кўчманчи асосли давлатлар каби у ҳам асосан ҳарбийлик, аниқроғи, ҳарбийлар жамияти асосида қурилган бўлиб, шу боис унинг бошқарув тизимида ҳарбийлик васфи устувор эди. Бу бошқарувнинг деярли ҳар бир занжиридаги амал ва лавозим эгаларига нисбатан ҳарбий унвонлар қўлланилганида ҳам ўз тасдиғини топади.

4. Ниҳоятда кенгайган ҳудуд ва турмуш тарзи турлича, фарқли ижтимоий-сиёсий васфга эга қабила ва уруғ уюшмалари ҳамда ўнлаб воҳа ҳукмдорликларидан таркиб топган давлатни бошқариш зарурияти хоқонликни нафақат ўз ўтмишдошлари анъаналаридан унумли фойдаланишга, балки улардан фарқли воситаларга ҳам мурожаат қилишга ундаган. Бу, асосан, бир-биридан фарқли жамиятлар бошқарилишининг барча икир-чикирларини камраб олган унвонлар тизимининг жорий қилинишида, иш юритиш воситаси сифатида ёзувдан фойдаланилишида, иқтисодий манфаатлар назарда тутилиб, шунингдек, ўтроқларга сиёсий мурожаат сифатида тангапул зарб қилдирилишида намоён бўлади. Яъни ўтроқ воҳалар билан яқин муносабатда бўлиш хоқонлик учун бошқа кўчманчи асосли давлат уюшмаларидан фарқли бир хусусият қозондиради. Хусусан, Шарқий Туркистондан ташқари яна Амударё–Сирдарё оралиғи, Хуросон ва Шимолий Ҳиндистон каби қадимдан ўтроқ ҳаёт устувор ҳудудлардаги ўнлаб воҳа ҳукмдорликларининг бошқарувчилари ва хоқонлар ўртасида яқин муносабатлар ўрнатилган эди. Бу ҳолат, айниқса, хоқонлик томонидан барча вассал воҳа ҳукмдорларига *эл-табар* унвони берилиб, улар назорати учун бирор вакил – *тудун* юборилганида, хоқонлар ўз қизларини вассал (Гаочан, Куча, Кошғар, Хўтан, Самарқанд, Марв) бошқарувчиларига узатгани, яъни «куёв қилиш / кўрагонлик тизими»нинг йўлга қўйилишида, баъзи воҳалар (Чоч, Фарғона, Тўхористон, Кобулистон)да эса бошқарув бевосита Ашина хонадони вакилларига ўтганида ўз тасдиғини топади. Суғд (Самарқанд, Панч, Нахшаб) бошқарувчи тоифасининг суғдий-туркий аралаш амалдорлардан иборат бўлгани ҳам хоқонликнинг ўтроқлар билан яқин муносабатга киришганининг бир ифодаси эди:

4. 1. Хоқонлик ўзидан олдин Марказий Осиё минтақасида мавжуд бўлган кўчманчи ва ярим кўчманчи васфдаги қадимий давлат уюш-

малари: Хун, Юечжи ва Усунларга хос бошқарув анъаналарни давом эттирган. Хусусан, кўчманчи қабилаларни бошқаришда уларнинг мавжуд бошқарувчи тоифасига таяниш баробарида, улар устидан ўз вакилини назоратчи сифатида тайинлаши, ҳарбий фаолиятни ташкил этишда ушбу давлатларга хос «ўнлик тизим»ни давом эттириши, қадимий бошқарув марказлари ўрни (Беш-балиқ–Эк-тоғ–Суяб)-да ўз қароргоҳларини барпо этиши, бошқарув аппаратида қадимий давлатларга хос унвонлардан маълум даражада фойдалангани каби ҳолатларда ўз тасдиғига эга. Шу билан бирга, мазкур давлатлардан фарқли равишда эҳтиёж ва заруриятдан келиб чиқиб ҳоконлик ўз бошқарув тузумини янада мукаммаллаштирди ва бу соҳада ўзидан олдинги давлат уюшмалариникидан анча илғор бир тизимни яратди;

4. 2. Ғарбий Турк ҳоконлиги юқорида санаб ўтилган кўчманчи давлатларнинг аксариятидан фарқли ҳолда, ҳам кўчманчи, ҳам ўтроқ турмуш тарзи ҳукмрон ҳудудларни ўз таркибига олган давлат ўлароқ, Чоч воҳасида ўз танга-пул зарбини йўлга қўяди. 150 йилдан ортиқ давр мобайнида бостирилган мазкур тангаларда дастлабки пайтларда *жабғу*, сўнгра *жабғу-хоқон*, кейинчалик эса *хоқон* унвонлари ўрин олади;

4. 3. Ҳоконлик воҳа ҳукмдорликлари устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатиш жараёнида ушбу давлат уюшмаларининг аксариятига хос бошқарув усули – маҳаллий сулолаларнинг ўз бошқарувида давом этишини таъминлаб, уларни вассал ҳукмдорликларга айлантиради. Улар назорати учун ўз ноиблари – тудунларни юбориш баробарида ҳоконлик эҳтиёждан келиб чиқиб, баъзи воҳа ҳукмдорликларининг бошқарувида бевосита ўз хонадони вакиллари тайинлайди;

4. 4. Ҳоконлик ўз бошқарувида ўтроқ халқлар билан, жумладан, шарқий эроний этносларнинг йирик бир тармоғи бўлмиш суғдийлар билан яқин алоқа ўрнатади. Бу унинг иш юритиш ва маҳкамачилик ишларида қадимги турк-рун ёзуви билан бирга ҳоконликнинг деярли барча ҳудудида суғдий тил ва ёзуvidан кенг фойдаланилгани, бошқарув ишлари, дипломатик ва тижорий муносабатларда суғдий вакилларнинг фаол иштироки каби жиҳатларда ўз ифодасини топган.

Хуллас, турли тиллардаги ёзма манба маълумотлари ва археологик

топилмалар Ғарбий Турк хоқонлигининг ўз даврида анча тараққий этган давлат бўлгани ва бошқарувда муайян бир тизимга амал қилинганидан далолат беради. Булар асосан қуйидаги жиҳатларда кўринади: 1) хоқонлик ўша давр учун анча мукаммал бўлган давлат тузумига эга бўлган. Хусусан, ҳар бири муайян функцияни бажарган лавозим ва мансаблар мавжуд бўлиб, бу хоқонлик бошқарувида 40 га яқин унвонлар ва 50 дан ортиқ эпитетлар қўлланилганида ҳам ўз тасдиғига эга. Бу ҳолат ниҳоятда кенгайган ҳудудларни маъмурий жиҳатдан бошқариш ва назоратда тутиш эҳтиёжи билан боғлиқ бўлиб, хоқонлик томонидан махсус шакллантирилган эди.

Шунингдек, 20 га яқин тобе (вассал) ҳукмдорликларни бошқариш учун унумли усул ва воситалар ишлаб чиқилган (ноиб юбориш – *тудун*; маҳаллий ҳукмдорларга унвон бериш – *элтабар*; никоҳ алоқаларини йўлга қўйиш (маҳаллий ҳукмдорларни куёв қилиш); хоқонлик хонадонига мансуб вакил тайинлаш орқали бирор воҳа ҳукмдорлигида янги сулола жорий қилиш ва ҳ. к.); 2) расмий тил ва ёзув сифатида қадимги туркий ва суғдий тилдан фойдаланилган бўлиб, хоқонлик улар воситасида маъмурий ишлар, танга зарби ва ҳ. к. ни амалга оширган; 3) иконографик ва палеографик жиҳатдан анча мукаммалликка эга танга-пул зарби мавжуд бўлган; 4) ҳарбий жиҳатдан илғор бўлган. Бунинг тасдиғи ўнлик тизимга асосланган ҳар бири 10 минг нафар жангчи билан таъминловчи «Ўн Ўқ» тузилмаси (иттифоқи) ва унга алоқадор доимий жангга шай турувчи 100 минглик қўшин мавжуд бўлганида кўринади. Хоқонлик ўз даврининг қудратли давлатларидан бирига айланиши замирида ҳам унинг кўп сонли, интизомли ва тезкор отлик қўшинга эга бўлиши ётади.

Бу каби омиллар хоқонликка доир муқимлашиб қолган қуйидагича нуқтаи назарларнинг бирёклама эканидан дарак беради:

– аввало, «хоқонлик соф кўчманчи давлат бўлган, унинг воҳалар билан алоқаси тадрижийлик касб этмаган. Шу боис, унинг ўтроқларга сиёсий ва маданий таъсири сезиларли эмас» мазмундаги фикрлар асоссиздир. Чунки Ғарбий Турк хоқонлиги Еттисувдек ўтроқ ва кўчманчи аҳоли чуқур муносабатларга киришган ҳудудда ўз «давлат улуси»ни барпо этибгина қолмай, балки бошқарув маркази – қароргоҳ сифатида айнан шаҳарлар (Суяб, Беш-балик, Жабғукат)ни танлаши унинг «соф кўчманчи давлат» бўлмаганидан дарак беради.

Воҳа ҳукмдорликларида туркий унвонларнинг кенг тарқалиши, уларнинг бир нечасида қадимги турк танга зарбининг йўлга қўйилиши, суғдий ва бактрий тилли ҳужжатларда хоқонлик бошқарувига алоқадор атамалар ўрин олиши ва ҳ. к. лар эса хоқонликнинг ўтроқ ҳудудлардаги сиёсий ва маданий жараёнларга қанчалик даражада таъсир кўрсатганини тасдиқлайди. Суғд (Афросиёб/Самарқанд, Панжикент), Уструшона (Шаҳристон) ва Тўхористон (Болаликтепа, Тавкатепа, Ажинатепа) деворий расмларининг аксарият тасвирларида «сиёсий акт» сифатида қадимги туркларга хос анъаналарнинг акс этиши, Чочда зарб этилган тангаларда қадимги туркий давлатчилик анъаналарига хос аломатларнинг кетма-кетлик ва узвийлик касб этган ҳолда тасвирланиши каби далиллар ҳам буни тасдиқлайди;

– иккинчидан, «хоқонлик даврида Мовароуннаҳр ва Хуросонда бир қатор туркий унвонлар учраши – бу муайян бир тартиб билан боғлиқ бўлмасдан, аксинча, баъзи маҳаллий ҳукмдорларнинг туркий унвонларга эга бўлиши «давр модаси» билан алоқалидир» мазмунидаги фикрларнинг янглиш эканини кўрсатади. Агар, ҳақиқатан ҳам шундай бўлганда эди, хоқонликка хос унвонларни тобе бошқарувчилардан ҳар қайсиси ўз хоҳишича қабул қилган бўлар ва бу борада муайян тартиб кўзга ташланмаслиги керак эди. Аксинча, воҳа ҳукмдорликлари бошқарувида учрайдиган туркий унвонларнинг ҳар бири хоқонлик иерархиясида қандай қўлланилган бўлса, шу тартибга асосланган ҳолда даражасига қараб ишлатилганига гувоҳ бўламиз. Бу Тўхористонда хоқонликка хос *ябғу – шад – тегин – тудун – тархон* ёки Чочда *шад – тегин – элтабар – тудун – тархон* шаклида унвонлар кетма-кетлиги тартибига амал қилинганида яққол кўринади.

Демак, ибтидосида кўчманчи муҳит устувор бўлган Ғарбий Турк хоқонлигига қарийб икки юз йил мобайнида бутун Марказий Осиё ва унга қўшни ҳудудларда ўз устунлигини ўрнатиб, бошқарувда муайян бир тизим жорий этган, қисқа муддатда уни кўчманчилар ва ўтроқ воҳаларга моҳирлик билан татбиқ қилган ҳамда давлат тузумида ҳарбийлик устуворлик қилган империя сифатида қараш лозим.

Қисқаси, Ғарбий Турк хоқонлиги бошқарув тизими қуйидагича бўлган давлат эди:

– моҳиятан империя бўлган хоқонлик сюзерен ва вассаллардан

иборат бўлиб, у *марказ* – «давлат улуси» (Еттисув – Жунғория) ҳамда унга *тобе* – қабила уюшмалари (асосан, Марказий Евроосиёнинг дашт қисми – Қора денгизнинг шимоли, Шимолий Кавказ, Волга – Урол бўйлари) ва воҳа ҳукмдорликлари (Шарқий Туркистон, Амударё–Сирдарё оралиғи, Шимолий Ҳиндистон, Хуросон)дан таркиб топган эди;

– хоқонликнинг ядроси бўлмиш «давлат улуси» муайян бир маъмурий бирлик ўлароқ *ичраки* – марказ (бош ўрда/пойтахт) ва 10 иттифокдош қабила («Ўн Ўқ») яшайдан ҳудудни ўз ичига олган. Хоқонликнинг «Ўн Ўқ» деб аталган ушбу марказий ҳудуди *Дулу* ва *Нушиби* каби сўл ва ўнг қанотга бўлинган. Хоқонлик давлат бошқаруви ва ҳарбий сафарларда мазкур қанотларга суянган. Ҳукмдор қароргоҳи ушбу қанотлар оралиғида жойлашиб, унинг бошқарув маркази – пойтахт ҳисобланган;

– Ғарбий Турк хоқонлигининг бошқарув маркази – пойтахт Еттисувдаги **Суяб** шаҳри бўлган. Шунингдек, хоқонликда бир неча қароргоҳ мавжуд бўлиб, **Беш-балиқ** (Турфон / Шарқий Туркистон) унинг шарқий қисмидаги, **Жабғукат** (Чоч) эса ғарбий қисмидаги стратегик шаҳар, айни пайтда кишлик қароргоҳ, **Минг-булоқ** (Тароз / Еттисув) ва **Эк-тоғ** (Юлдуз водийси / Шарқий Туркистон) эса ёзлик қароргоҳ вазифасини бажаришган;

– хоқонлик воҳа ҳукмдорликлари устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатиш жараёнида ўзидан аввал ўтган кўчманчи асосли давлат уюшмаларидан аксариятининг бошқарувига хос усул – маҳаллий сулолалар ўз бошқарувида давом этишини таъминлаб, уларни вассал ҳукмдорликларга айлантирган. Шу билан бирга, хоқонлик улар назорати учун ўз ноиблари – *тудун*ларни юбориш билан баробарида эҳтиёждан келиб чиқиб, баъзи воҳа ҳукмдорликларининг бошқарувига бевосита ўз хонадони вакилларини тайинлаган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Манбалар

Абу Райхан Бируни. Памятники минувших поколений / Перевод с арабского и примечания М. А. Салье // Бируни. Избранные произведения. – Т. I. – Т.: АН УзССР, 1957. – 488 с.

Абу Райхан Беруни. Канон Мас`уда / Избранные произведения. V. Часть первая. Перевод и примечания Б. А. Розенфельда и А. Ахмедова. – Т.: Фан, 1973. – 647 б.

Абу Райхон Беруний. Ҳиндистон / Танланган асарлар. II жилд. – Т.: Фан, 1965. – 538 б.

Абу Райхон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар / Таржимон А. Расулов / Танланган асарлар. I жилд. – Т.: Фан, 1968. – 488 б.

Абулғозий. Шажарайи турк. Масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи Б. Ахмедов. Нашрга тайёрловчилар: Қ. Муниров, Қ. Махмудов. – Т.: Чўлпон, 1992. – 192 б.

Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. – М. – Л.: Изд. АН СССР. – том I. – 1950. – 383 с.; том II. – 1950. – 335 с.; том III. – 327 с.

Древнетюркский словарь / Под ред. В. М. Наделяева, Д. М. Насилова, Э. Р. Тенишева, А. М. Щербака. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.

Е Лун-ли. История государства киданей (Цидань го чжи). Перевод с китая, введение, комментарий и приложения В. С. Таскина. – М.: Наука, 1979. – 608 с.

История атТабари. Избранные отрывки (Перевод с арабского В. И. Беляева. Дополнения к переводу О. Г. Большакова и А. Б. Халидова). – Т.: Фан, 1987. – 441 с.

Кошғарий, Махмуд. Туркий сўзлар девони (Девону-луғот ит-турк) / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов. 3 томлик. – Т.: Фан, 1960–1963.

Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – М. – Л.: АН СССР, 1951. – 452 с.

Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – 111 с.

МИДКНГД – Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху / Введение, перевод и комментарии В. С. Таскина. – М.: Наука, 1984. – 488 с.

Наршахий, Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар. Бухоро тарихи / Форс тилидан А. Расулев таржимаси. – Т.: Фан, 1966. – 108 б.

Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. – Том III, 1. – СПб.: Типография императорского АН, 1893. – 1260 с.

Рашид-ад-дин. Сборник летописей, Т. I., Кн. 1 / Пер. с персидского Л. А. Хетагурова. – М. -Л.: Изд-во АН СССР, 1952. – 222 с.

Согдийские документы с горы Муг. Чтение, Перевод. Комментарий. Вып. II. Юридические документы и письма / Чтение, перевод и комментарии В. А. Лившица. – М.: Издво восточной литры, 1962. – 222 с.

Согдийские документы с горы Муг. Чтение. Перевод. Комментарий. Вып. III. Хозяйственные документы. Чтение, перевод и комментарии М. Н. Боголюбова и О. И. Смирновой. – М.: Изд-во восточ. лит-ры, 1963. – 132 с.

Худуд улолаи (Мовароуннахр тавсифи). Форс тилидан таржима, сўз боши, изоҳлар ва жой номлари кўрсаткичи муаллифи О. Бўриев. – Т.: Ўзбекистон, 2008. – 64 с.

Улуғбек Мирзо. Тўрт улус тарихи. Форс тилидан Б. Аҳмедов ва бошқалар таржимаси. Кириш сўзи, изоҳлар ва таҳрир Б. Аҳмедовники. – Т.: Чўлпон, 1993. – 352 б.

Ўринбоев А., Бўриев О. Гиёсиддин Наккошнинг Хитой сафарномаси. – Т.: Фан, 1991. – 54 б.

Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Нашрга тайёрловчи Қ. Каримов. – Т.: Фан, 1971. – 964 б.

Феофилакт Симокатта. История // Великая степь в античных и византийских источниках. Сборник материалов. Сост. и ред. А. Н. Гаркавца. – Алматы: Баур, 2005. – С. 583–639.

Divanü Lügat-it Türk Tercümesi. Cilt I-IV. Çev. B. Atalay, TDK yayınları: 521–524. – Ankara, 1985.

Gharib B. Sogdian Dictionary. Sogdian – Persian – English. – Tehran: Farhang Publications, 1995. – 517 p.

Ibn Haldun. Mukaddime. II. Çeviren Z. K. Ugan. – İstanbul, 1991. – 666 s.

Han Hanedanlığı tarihi. Hsing-nu (Hun) monografisi. Çev. A. Onat, S. Ersoy, K. Ercilasun. – Ankara: TTK, 2004. – xviii + 152 + yak. 75 s.

Hudud al-‘Alam. The regions of the world, a persian geography. Translated and explained by V. Minorsky. – London, 1970.

al-Istakhri, Abu Ishak al-Farisi. Viae regnorum. Ed. M. J. de Goeje. BGA. Pars 1. – Lugduni-Batavorum: E. J. Brill, 1967. – 368 p.

al-Moqaddasi, Abu ‘Abdallah Mohammad ibn Ahmad Shamsaddin. Descriptio Imperii moslemici. Ed. M. J. de Goeje. BGA. Pars 3. – Lugduni-Batavorum, 1967.

Eski T’ang tarihi (*Chiu T’ang-shu*) 194 a: «Türkler» bölümü: Çin kaynaklarında Türkler: açıklamalı metin neşri / İsenbike Toğan, Gülnar Kara, Cahide Baysal. – Ankara: TTK Basımevi, 2006. – xxix + 519[8] s.

Kalankatlı Moses. Alban Tarihi. Türkçeye çeviren Y. Gedikli. – İstanbul: Selenge, 2006. – 383 s.

Müller F. W. K. Ein Doppelblatt aus einem Manichäischen Hymnenbuch. (Mahnāmāg) // Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften. – 1912. – №. 5. – P. 3–40.

Pahlavi Texts. The Bundahis-Bahman Yast, and Shayast La-Shayast. Trans. by E. W. West. BSE. – Delhi, 1987. – Vol. 5. Part 1. – 438 p.

Sims-Williams N. Bactrian Documents from Northern Afghanistan, I: Legal and Economic Documents. – Oxford University Press, 2000. – 254 p.

Coins from collection of the National Bank of Uzbekistan. Catalogue of Antique and Medieval Coins of Central Asia. I–IV, Tashkent, 1999–2001.

Тадқиқотлар

Абдуллаев К. Живопись крепости Тавка, к проблеме этнической ситуации Северного Тохаристана (по данным настенных росписей) // Цивилизации и культуры Центральной Азии в единстве и многообразии. Материалы Международной конференции Самарканд, 7–8 сентября 2009 г. – Самарканд–Ташкент – 2010. – С. 235–245.

Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Т.: Ўқитувчи, 1982. – 166 б.

Авдеев В. И. Қадимги Шарқ тарихи. – Т., 1950. – 756 б.

Агаджанов С. Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX–XIII вв. – Ашгабад: Ёлым, 1969. – 295 с.

Александрова Н. В. Путь и текст: китайские паломники в Индии. – М.: Вост. литература, 2008. – 334 с.

Алимова Д. А., Филанович М. И. Тошкент тарихи (қадимги даврлардан бугунгача) – История Ташкента (с древнейших времен до нашей дней). Қайта ишланган ва тўлдирилган иккинчи нашри. – Т.: ART-FLEX, 2009. – 208 б.

Альбаум Л. И. Живопись Афрасиаба. – Т.: Фан, 1975. – 160 с.: илл.

Акишев К. А., Акишев А. К. К интерпретации символики исыкского погребального обряда // Религии народов Южной Сибири и Центральной Азии. Часть I. Поздняя древность: хрестоматия / Сост. П. К. Дашковский. – Барнаул: Азбука, 2008. – С. 45–50.

Арсал С. М. Тюркская история и право. – Казань, Фэн, 2002. – 412 с.

Артамонов М. И. История Хазар. – Л.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 1962. – 523 с.

Артикбаев О. С. Тошкент воҳаси ўзбек – козок этномаданий муносабатлари тизимида анъанавий никоҳ шаклларининг қиёсий таҳлили // «Этнос ва маданият: анъанавийлик ва замонавийлик» «Академик Карим Шониёзов ўқишлари» туркумида этнологларнинг V Республика илмий конференцияси материаллари. – Т., 2010. – Б. 122–129

Асадов Ф. Длинные стены: забытая граница с кочевниками-тюрьками Центральной Азии в VII–X // Цивилизации и культуры Центральной Азии в единстве и многообразии. Материалы Международной конференции Самарканд 7–8 сентября 2009 г. – Самарканд–Ташкент, 2010. – С. 34–41.

Аскаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи (Ўқув қўлланма). – Т.: Университет, 2007. – 340 б.

Ахинжанов С. М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. – Алматы: Гылым, 1995. – 296 с.

Бабаяров Г. Чач в эпоху Тюркского каганата (по нумизматическим данным) // Ўзбекистон тарихи моддий маданият ва ёзма манбаларда. – Т., 2005. – С. 203–205.

Бабаяр Г. К вопросу монетного чекана Западно-Тюркского каганата // Восток в исторических судьбах народов России. Книга 3. Материалы V Всероссийского съезда востоковедов. 26–27 сентября 2006 г. – Уфа: Вилли Окслер, 2006. – С. 16–24.

Бабаяров Г. Древнетюркские монеты Чачского оазиса (VI–VIII вв.). – Т.: Изд-во Национальной библиотеки Узбекистана имени Алишера Навои, 2007. – 120 с.

Бабаяров Г., Кубатин А. К орфографии титула «джабгу» на согдоязычных монетах Чача эпохи Западно-Тюркского каганата // Акад. У. Каримов номидаги ёш шаркшунослар илмий конференцияси тезислари. – Т., 2007. – Б. 129–131.

Бабаяров Г., Кубатин А. Роль согдийского языка в Западно-Тюркском каганате // *Endangered languages and History. Foundation for Endangered Languages in collaboration with the Academy of sciences of Tajikistan. Proceedings of the Thirteenth FEL Conference 24–26 September 2009.* Editors: N. Nazarov, N. Ostler. – Horog, 2009. – С. 80–83.

Бабаяров Г., Кубатин А. К новому чтению и интерпретации легенд на некоторых доисламских монетах Самаркандского Согда // Тарих тафаккури. «Баркамол авлод» йилига бағишланган Республика тарихчи олимларининг илмий ишлар тўплами. Масъул муҳаррир ва тузувчи: Ш. Ҳ. Воҳидов. – Бухоро, 2010. – С. 22–32.

Байпаков К. М. Средневековые города Казахстана на Шелковом пути. – Алматы, 1998.

Байпаков К., Ерзакович Л. Древние города Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1971. – 211 с.

Байтанаев Б. Древний Испиджаб. – Шымкент – Алматы, 2003. – 136 с.

Байтанаев Б. А. Вопросы локализации Нуджикета // Новые исследования по археологии Казахстана. Труды научно-практической конференции «Маргулановские чтения – 15». – Алматы, 2004. – С. 67–70.

Баратова Л. С. Турк хоқонлиги ва унинг Ўрта Осиё давлатлари билан ўзаро алоқалари // Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. – Т.: Шарқ, 2001. – Б. 44–59.

Баратова Л. С. Византийско-согдийско-тюркский симбиоз на монетах Средней Азии // *Second International Congress on Turkic Civilization, Bishkek, October 4–6, 2004.* – Bishkek 2005. – С. 415–422.

Бартольд В. В. О христианстве в Туркестане в домонгольский период // Сочинения. V. – М.: Наука, 1964. – С. 263–302.

Бартольд В. В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Сред-

ней Азии // Сочинения. Т. II. Ч. 2 – М.: Наука, 1964. – С. 19–194.

Бартольд В.В. Работы по истории Ислама и Арабского халифата // Сочинения. Т. VI. – Москва, 1966.

Бартольд В. В. Древнетюркские надписи и арабские источники // Сочинения. V. – М.: Наука, 1968. – С. 284–311.

Бартольд В. В. Новые исследования об орхонских надписях // Сочинения, V. – М.: Наука, 1968. – С. 312–328.

Барфилд Т. Дж. Мир кочевников-скотоводов // Раннее государство, его альтернативы и аналоги. – Волгоград: Учитель, 2006. – С. 415–441.

Барфилд Т. Дж. Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н. э. – 1757 г. н. э.) / Пер. Д. В. Рхлядева, В. Б. Кузнецова; науч. ред. п пред. Д. В. Рхлядева. – СПб., 2009. – 248 с.

Березкин Ю. Е. Инки. Исторический опыт империи. – Л.: Наука, 1991. – 230 с.

Бернштам А. Н. Согдийская колонизация Семиречья // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры. – М. -Л., 1940, №6. – С. 34–43

Бернштам А. Н. Социальноэкономический строй орхоно-енисейских тюрок VII-VIII вв. Восточнотюркский каганат и киргизы. – М. Л., Изд-во АН СССР, 1946. – 207 с.

Бернштам А. Н. Тюрки и Средняя Азия в описании Хой Чао (726) // ВДИ. – М.: 1952. – № 1. – С. 187–195.

Бернштам А. Н. Древняя Фергана (Научнопопулярный очерк). – Т.: Изд-во АН УзССР, 1951. – 47 с.

Бобоёров Ф. Илк ўрта аср манбаларида Туркистон атамаси // «Ўзбек халқининг келиб чиқиши, илмий-методологик ёндошувлар, этногенетик ва этник тарих» мавзусидаги республика илмий-назарий семинар материаллари. – Т., 2004. – Б. 40–43.

Бобоёров Ф. Илк ўрта асрлар тангаларида Ўзбекистон ҳудудидаги давлатчиликка доир маълумотлар // Ўзбекистон тарихи манбашунослиги масалалари. – Т., 2010. – Б. 18–40.

Бобоёров Ф. Чоқ тарихидан лавҳалар (Илк ўрта асрлар). – Т.: Yangi nashr, 2010. – 168 б.

Бонград-Левин Г. М., Ильин Г. Ф. Индия в древности. – М.: Наука, 1985. – 758 с.

Брегель Ю. Э. Хорезмские туркмены в XIX в. – М.: Изд-во Восточной литературы, 1961. – 444 с.

Буниятов З. М. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов (1097–1231). – М.: Наука, 1986. – 248 с.

Буряков Ю. Ф. Историческая топография Ташкентского оазиса. – Т.: Фан, 1975. – 204 с.

Буряков Ю. Ф. Палеоэкологические и этнические процессы в контактных зонах Средней Азии в древности и средневековье (на примере бассей-

на Яксарт) // International Journal of Asian Studies. Seoul – Tashkent, 2003. – Vol. 8. – С. 69–82.

Бўриев О. Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 166 б.

Владимирцов Е. Я. Чингисхан. 1222. Петербург – Москва: Изд-во З. И. Гржебина, 1922. – 176 с.

Владимирцов Б. Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм / Работы по истории и этнографии монгольских народов Б. Я. Владимирцов. Сост. Г. И. Слесарчук. – М.: Вост. лит., 2002. – С. 295–481.

Гафуров Б. Г. Таджики, древнейшая, древняя и средневековая история. – М.: Наука, 1972. – 664 с.

Гоибов Г. Ранние походы арабов в Среднюю Азию. – Душанбе: Дониш, 1989. – 144 с.

Горшенина С. Концепт «Центральной / Средней Азии» // Трансоксиана – Мавераннахр. – Ташкент, 2007. – С. 94–103

Горячева В. Д. Городская культура тюркских каганатов на Тянь-шане (середина VI – начало XIII в.). – Бишкек, 2010. – 303 с.

Гукасян В. Тюркизмы в «Истории албан» Моисея Утийского // Структура и история тюркских языков. – М., 1971. – С. 238–250.

Гумилев Л. Н. Древние тюрки. – М.: Наука, 1967. – 502 с.

Гумилев Л. Н. Қадимги турклар. – Т., 2007. – 498 б.

Дадабаев Х. Военная лексика в староузбекском языке / Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики староузбекского языка. – Т.: Фан, 1990. – С. 7–84.

Джуманалиев Т. Д. Эволюция каганской власти в древнетюркском государстве // Second International Congress on Turkic Civilization. Bishkek, October 4–6, 2004. – Bishkek, 2005. – С. 179–188.

Джуманалиев Т. Д. Очерки политической истории кочевников Притянь-шаня с древности до конца XVII века. – Бишкек, 2007. – 548 с.

Добрович М. К вопросу о личности главного героя памятника Кули-чорру // Центральная Азия от Ахеменидов до Тимуридов: Археология, история, этнология, культура. Мат-ы международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения А. М. Беленицкого, 2–5 ноябрь, 2004 г. – СПб., 2005. – С. 86–89.

Добрович М. Власть и пространство у древних тюрков // Электронные библиотеки и базы данных по истории Евразии в средние века. – М.: Инст-т востоковедения РАН, 2005. – Вып. 11. – 174 с.

Досымбаева А. Батыс Түрік қағанаты қазақ даласының мәдени мұрасы. – Алматы, 2007. – 168 б.

Зиё А. Ўзбек давлатчилиги тарихи (Энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар). – Т.: Шарқ, 2001. – 282 б.

Зуев Ю. А. Тамги лошадей из вассальных княжеств // Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана. – Алма-Ата, 1960. – С.

Зуев Ю. А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы, Дайк-пресс, 2002. – 338 с.

Зеймаль Е. В. Монеты раннесредневековой Средней Азии // Археология. Средняя Азия и Дальний Восток в эпоху средневековья. – М., 1999. – С. 192–206.

Исламов З. Общество. Государство. Право. – Т.: Адолат, 2001. – 695 с.

Исоматов М. М. Ирано-Среднеазиатские взаимоотношения по «Таърих-и Табари» Балъами. – Душанбе-Бишкек: Эчод, 2006. – 184 с.

История Узбекской ССР. Т. I. Под редакцией С. П. Толстова и др. – Т.: Изд-во АН УзССР, 1950. – 473 с.

История Узбекской ССР. Т. I. Книга первая. Под редакцией С. П. Толстова и др. – Т.: Изд-во АН УзССР, 1955. – 543 с.

История Узбекской ССР. Т. I. С древнейших времен до середины XIX века. Отв. редактор Я. Г. Гулямов. – Т.: Фан, 1967. – 772 с.

История государственности Узбекистана (вторая половина II тысячелетия до н. э. – III в. н. э.). Т. I. – Т.: Узбекистан, 2009. – 560 с.

Исхаков М., Камолиддин Ш., Бабаяров Г. Титулатура доисламских правителей Чача. – Т.: Изд-во ТашГИВ, 2009. – 88 с.

Исхоков М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Т.: Фан, 1992. – 58 б.

Камолиддинов Ш. С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана. – Т.: Узбекистан, 1996. – 422 с.

Камолиддин Ш. С. Древнетюркская топонимия в Средней Азии. – Т.: Шарк, 2006. – 192 с.

Каржаубай С. Объединенный каганат тюрков в 745–760 годах. – Астана: Фолиант, 2002. – 220 с.

Карнейро Р. Л. Теория происхождения государства // Ранние государство, его альтернативы и аналоги. – Волгаград, 2006. – С. 55–71.

Кляшторный С. Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – М.: Наука, 1964. – 215 с.

Кляшторный С. Г. Открытие и изучение древнетюркских и согдийских эпиграфических памятников Центральной Азии / С. Г. Кляшторный, В. А. Лившиц // Археология и этнография Монголии. – Новосибирск: Наука, 1978. – С. 55–56.

Кляшторный С. Г. Генеалогия и хронология западнотюркских и тюркешских каганов VI–VIII вв. // Из истории дореволюционного Киргизстана. – Фрунзе: Илим, 1985. – С. 165–168.

Кляшторный С. Г. Формы социальной зависимости в государствах кочевников Центральной Азии // Рабство в странах Востока в средние века. – М.: Наука, 1986. – С. 312–339.

Кляшторный С. Г. Памятники древнетюркской письменности // Источниковедение Кыргызстана (с древности до конца XIX в.). – Бишкек, 2004. – С. 40–64.

Кляшторный С. Г. Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии. – СПб.: Наука, 2006. – 591 с.

Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г. Степные империи Евразии. Изд. 2-я. СПб.: Фарн, 2005. – 165 с.

Кляшторный С. Г., Султанов Т. И. Государство и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. – СПб., Петербургская востоковедения, 2004. – Второе издание, исправленное и дополненное. – 368 с.

Короглы Х. Огузский героический эпос. – М.: Наука, 1976. – 239 с.

Кочнев Б. Д. Нумизматическая история Караханидского Каганата (991–1209). Часть I. Источниковедческое исследование. – М.: ООО изд. дом. «София» 2006. – 344 с.

Крадин Н. Н. Кочевые общества. Проблемы формационной характеристики. – Владивосток: Дальнаука, 1992. – 240 с.

Крадин Н. Н. Кочевники, мир-империи и социальная эволюция // Альтернативные пути к цивилизации. – М.: Логос, 2000. – С. 314–336.

Крадин Н. Н. Династия Ляо как кочевая империя // История и культура Востока Азии. Материалы международной конференции. – Т. 1. – Новосибирск, 2002. – С. 80–83.

Крадин Н. Н. Теории исторического процесса и проблема их синтеза // Социальные трансформации в Российской истории. Доклады международной научной конференции. – Екатеринбург-Москва: Изд-во Академкнига, 2004. – С. 518–530.

Крадин Н. Н. Археологические признаки цивилизации // Раннее государство, его альтернативы и аналоги. – Волгоград, 2006. – С. 143–144

Крадин Н. Н. Кочевники Евразии. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 416 с.

Крадин Н. Н. Проблемы периодизации исторических макропроцессов // История и Математика: модели и теории. Отв. ред. Л. Е. Гринин, А. В. Коротаев, С. Ю. Малков. – М.: Наука, 2008. – С. 166–200.

Крюков М. В. Восточный Туркестан в III в. до н. э. – VI в. н. э. // Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Очерки истории. Под. ред. – С. Л. Тихвинского, Б. А. Литвинского. – М.: Наука, 1988. – С. 223–296.

Кызласов И. Л. Прочтение наскальных рунических надписей Кыргызстана // Материалы и исследования по археологии Кыргызстана. – Бишкек, 2005. – С. 54–74

Кызласов Л. Р. Городская цивилизация Срединной и Северной Азии: исторические и археологические исследования. – М.: Вост. лит., 2006. – 360 с.

Кычанов Е. И. Жизнь Темучжина, думавшего покорить мир. – М., 1973.

Кычанов Е. И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. – М.: Вост. лит., 1997. – 319 с.

Кубарев Г. В., Кубарев В. Д. Погребение знатного тюрка из Балык-Соока (Центральный Алтай) // Археология, этнография и антропология Евразии.

– Новосибирск, 2003. – № 4 (16). – С. 64–82.

Кумеков Б. Е. Государство Кимаков IX–XI вв. по арабским источникам. – Алма-Ата: Наука, 1972. – 156 с.

Кюннер Н. В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. – М.: Изд-во Вост. лит., 1961. – 392 с.

Лелеков Л. А. О символизме погребальных облачений («золотые люди» скифо-сакского мира) // Религии народов Южной Сибири и Центральной Азии. Часть I. Поздняя древность: хрестоматия / Сост. П. К. Дашковский. – Барнаул: Азбука, 2008. – С. 69–75.

Лившиц В. А. Согдийская эпиграфика Средней Азии и Семиречья. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2008. – 414 с. с илл.

Лившиц В. А., Ртвеладзе Э. В. О монетных чеканах раннесредневекового Чача // У истоков древней культуры Ташкента. – Т., 1982. – С. 181–187.

Литвинский Б. А. «Золотые люди» в древних погребениях Центральной Азии (Опыт истолкования в свете истории религии) // Религии народов Южной Сибири и Центральной Азии. Часть I. Поздняя древность: хрестоматия / Сост. П. К. Дашковский. – Барнаул, 2008. – С. 61–69.

Лубо-Лусниченко Е. И. Сведения китайских письменных источников о Суябе (городище Ак-Бешим) // Суяб. Ак-Бешим. – СПб., 2002. – С. 115–127.

Малявкин А. Г. Историческая география Центральной Азии (Материалы и исследования). – Новосибирск: Наука, 1981. – 336 с.

Малявкин А. Г. История Восточного Туркестана в VII–X вв. // Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Очерки истории. Под ред. – С. Л. Тихвинского и др. – М.: Наука, 1988. – С. 297–351

Малявкин А. Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии. – Новосибирск: Наука, 1989. – 431 с.

Мандельштам А. М. Материалы к историко-географическому обзору Памира и Припамирских областей (с древнейших времен до X в. н. э.). – Сталинабад: Изд. АН ТаджССР, 1957. – 180 с.

Матбобоев Б. Қадимги Фарғона давлати (Даванъ) // Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. – Т.: Шарқ, 2001. – Б. 27–42

Марков Г. Е. Кочевник Азии. – М.: Изд. Московского университета, 1976. – 319 с.

Массон В. М. Ромодин В. А. История Афганистана. Том I. С древнейших времен до начала XVI века. – М.: Наука, 1964. – 464 с.

Меликсет-бек Л. М. Хазары по древнеармянским источникам в связи с проблемой Моисея Хоренского // Исследования по истории культуры народов Востока. Сборник в честь академика И. А. Орбели. – М. -Л., 1960. – С. 112–118.

Мокрынин В. П. К вопросу о тюрко-согдийской интеграции в V–VIII вв. // Из истории дореволюционного Киргизстана. – Фрунзе: Илим, 1985. – С. 152–164

Мукминова Р. Г., Филанович М. И. Ташкент на перекрёстке истории

(Очерки древний и средневековой истории города). – Т.: Фан, 2001. – 114 с.

Отахўжаев А. Илк ўрта асрларда Марказий Осиё цивилизациясида турк-сугд муносабатлари. – Т.: ART-FLEX, 2010. – 219 б.

Отахўжаев А. Хитой манбаларида туркий ва сугдий умумийлик ҳақида // «Этнос ва маданият: анъанавийлик ва замонавийлик» «Академик Карим Шониёзов ўқишлари» туркумида этнологларнинг V Республика илмий конференцияси материаллари. – Т., 2010. – Б. 74–80.

Очерки по истории государственности Узбекистана. Под ред. Д. А. Алимовой, Э. В. Ртвеладзе. – Т.: Шарқ, 2001. – 207 с.

Пигулевская Н. В. Сирийские источники по истории народов СССР. – МЛ.: Изд-во АН СССР, 1941. – 170 с.

Пигулевская Н. В. Византия и Иран на рубеже VI и VII веков. – М. Л.: Изд-во АН СССР, 1946. – 289 с.

Пигулевская Н. В. Византия на путях в Индию (Из истории торговли Византия с Востоком в IVVI вв.). – МЛ.: Изд-во АН СССР, 1951. – 410 с.

Плетнева С. А. Кочевники Средневековья. Поиски исторической закономерности. – М.: Наука, 1982. – 189 с.

Пугаченкова Г. А., Ртвеладзе Э. В. Северная Бактрия – Тохаристан. Очерки истории и культуры древность и средневековье. – Т.: Фан, 1990. – 218 с.

Периханян А. Г. Общество и право Ирана в прафянский и сасанидский периоды. – М.: Наука, 1983. – 383 с

Равшанов П. Қашқадарё тарихи. – Т.: Фан, 1995. – 783 б.

Раҳмон Н. Турк хоконлиги. – Т.: Халқ мероси, 1993. – 142 б.

Рогожинский А. Е. Новые находки памятников древнетюркской эпиграфики и монументального искусства на юге и востоке Казахстана // Роль номадов в формировании культурного наследия Казахстана. Научные чтения памяти Н. Э. Масанова. Сб. мат-ов Межд. науч. конф. – Алматы, 2010. – С. 329–346.

Ртвеладзе Э. В. Великий шелковый путь. Энциклопедический справочник. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1999. – 280 с.

Ртвеладзе Э. В. Древние и раннесредневековые монеты историко-культурных областей Узбекистана. Т. 1. – Т.: Media Land, 2002. – 304 с.: 29 илл.

Ртвеладзе Э. В. История и нумизматика Чача (вторая половина III – середина VIII в. н. э.). – Т.: Media Land, 2006. – 132 с.: илл.

Ртвеладзе Э. В., Ртвеладзе Л. Л. Городище Ханабад // Древности Ташкента. – Т.: Фан, 1976. – С. 4–49.

Ртвеладзе Э. В., Саидов А. Х., Абдуллаев Е. В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. – Т.: Адолат, 2001. – 415 б.

Сагдуллаев А., Аминов Б., Мавлонов Ў., Норкулов Н. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. – Т.: Академия, 2000. – 271 б.

Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков. – М.: Наука,

1974. – 767 с.

Семенов Г. Л. История археологического изучения Ак-Бешима // Суяб. Ак-Бешим. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 4–10.

183. СИГТЯ – Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка. Отв. ред. Э. Р. Тенишев, А. В. Дыбо. – М.: Наука, 2006. – 908 с.

Смирнова О. И. Очерки из истории Согда. – М.: Наука, 1970. – 287 с.

Смирнова О. И. Сводный каталог согдийских монет. Бронза. – М., Наука, 1981. – 548 с.

Содиқов Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. – Т.: ТошДШИ нашриёти, 2006. – 207 б.

Сулейманов Р. Х. Древний Нахшаб. – Т.: Фан, 2000. – 344 с.

Табалдиев К., Алимов Р. Байыркы түрктөрдүн Талас жергесинде табылган жаңы эстеликтери // Турк цивилизациясы жана мамлекеттик салты. – Бишкек, 2004. – С. 277–294.

ТерМкртчян Л. Х. Армянские источники о Средней Азии V–VII вв. – М.: Наука, 1979. – 97 с.

Тихонов Д. И. Хозяйство и общественный строй Уйгурского каганата X – XIV вв. – М. –Л.: Наука, 1966. – 291 с.

Толстов С. П. Древний Хорезм: Опыт историкоархеологического исследования. – М.: Издание МГУ, 1948. – 352 с.: илл.

Трепавлов В. В. Государственный строй Монгольский империи XIII в. – М.: Восточная литература, 1993. – 168 с.

Тугушева Л. Ю. Уйгурская версия биографии Сюань-Цзана. – М.: Наука, 1991. – 592 с.

Қораев С. Географик номлар маъноси. – Т.: Ўзбекистон, 1978. – 203 б.

Филанович М. Кангуй давлати // Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. – Т.: Шарқ, 2001. – Б. 15–26

Ушницкий В. Тюркская государственность на крайнем севере // Second international congress on Turkic civilization. Bishkek, October 4–6, 2004. – Bishkek, 2005. – С. 137–140.

Хазанов А. М. Кочевники и внешний мир. Изд. 3-е. – Алматы: Дайк-Пресс., 2002. – 604 с.

Хасанов Б. В., Арифджанов Э. К., Алимов Ш. К., Ирмухамедов Б. А. История Узбекистана: Курс лекций. Часть I. – Т.: Академия МВД Республики Узбекистан, 2003. – 142 с.

Хатамова М. М. Турк хоконлигида давлат бошқаруви // Ўзбекистон тарихини ўқитиш ва ўрганиш бўйича материаллар. – Т.: Фан, 2007. – Б. 65–70.

Ходжаев К. Китайский историк о путях миграции и месте возрождения племени тюрк – потомков Ашины // Культурные, литературные, языковые связи народов Китая и Центральной Азии: прошлое и современность. – Т., 2004. – С. 97–103.

Ходжаев А. Из истории древних тюрков (сведения древнекитайских ис-

точников). – Т.: Тафаккур, 2010. – 220 с.

Хўжаев А., Хўжаев К. Қадимги манбаларда халқимиз ўтмиши. – Т.: Маънавият, 2001. – 39 б.

Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора. Тексты, перевод, комментарий. – М.: Наука, 1980. – 215 с.

Шагалов В. Д., Кузнецов А. В. Каталог монет Чача III–VIII вв. – Т.: Фан, 2006. – 327 с.

Ҳасанов Ҳ. Географик номлар сири. – Т.: Ўзбекистон, 1985. – 120 б.

Ҳидоятлов Г. А. Менинг жонажон тарихим. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – 306 б.

Ширинов Т. Қадимги Бактрия подшолиги. Катта Хоразм // Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. – Т.: Шарқ, 2001. – Б. 8–14

Шониёзов К. Қанғ давлати ва қанғлилар. – Т.: Фан, 1990. – 167 б.

Шониёзов К. Ш. Қарлуқ давлати ва Қарлуқлар. – Т., Шарқ, 1999.

Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Т.: Шарқ, 2001. – 462 б.

Энциклопедия. Таласская область. – Бишкек, 1995.

Яценко С. А. Знаки-тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья. – М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 2001. – 190 с.: илл.

Muhammadjonov A. O'zbekiston tarixi (IV asrdan XVI asr boshlarigacha). 7–sinf uchun darslik. – Toshkent, Sharq, 2009. – 160 b.

Диссертация ва авторефератлар

Баратова Л. С. Древнетюркские монеты Средней Азии VII в. (типология, иконография, историческая интерпретация): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Т.: ИВАНРУз 1995. – 26 с.

Данилов С. В. Древние и средневековые города кочевых обществах Центральной Азии: Дисс... док. ист. наук. – Улан-Удэ, 2005. – 332 с.

Джуманалиев Т. Д. Эволюция политической власти кочевников При Тяньшаня (II в. до н. э. – XII в.): Автореф. дис... док. ист. наук. – Бишкек, 2005. – 49 с.

224. Исоматов М. М. Эфталитское государство и его роль в истории Центральной Азии: Дис... док. ист. наук. – Душанбе, 2009. – 50 с.

Камалов А. К. Тюрки и иранцы в Танской империи (618–907 гг.): Дис... док. ист. наук. – Алматы, ИВРК, 2008. – 284 с.

Караев О. К. История государства Караханидов (X – начало XIII вв.): Автореф. дис... док. ист. наук. – Т.: ИВАНРУз, 1984. – 38 с.

Каримова Н. Взаимоотношения народов Центральной Азии и Китая в XIV–XVII вв. (по материалам китайских источников): Дис... док. ист. наук. – Т.: ИВАНРУз, 2005. – 357 с.

Каримова Н. Взаимоотношения народов Центральной Азии и Китая в XIV–XVII вв. (по материалам китайских источников): Автореф. дис... док.

ист. наук. – Т.: ИВАНРУз, 2006. – 47 с.

Лурье П. Б. Историко-лингвистический анализ согдийской топонимии: Дис. ... канд. фил. наук. – СПб.: Санкт-Петербургский филиал ИВ РАН, 2004. – 305 с.

Маликов А. Тюрки в среднеазиатском междуречье в VI–VIII вв. (по археологическим и письменным источникам).: Автореф. дис... канд. ист. наук. – Самарканд: ИААН РУз, 2000. – 24 с.

Матбабаев Б. Х. Раннесредневековая культура Ферганы (на основе исторического анализа археологических источников V–VIII вв.): Автореф. дис... док. ист. наук. – Самарканд: ИААН РУз, 2009. – 58 с.

Ekrem E. Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre Türkistan. Basılmamış doktora tezi. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. – Ankara, 2003. – 295 s.

Erkoç H. İ. Eski Türklerde Devlet Teşkilatı. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. – Ankara, 2008. – 270 s.

Даврий матбуот

Аальто П. Имя «Ташкент» (Перевод и комментарии А. К. Акишева) // Shygys. – Алматы, 2005. – № 1. – С. 101–115.

Абдухолик Абдурасул ўғли. Туркий халқлар тарихига оид тибетча хужжат // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – Тошкент, 1997. – №6. – Б. 72–77.

Амбарцумянц А. А. Этноним «хйаона» в Авесте // Записки Восточного отделения Российского Археологического общества (ЗВОРАО): НС. – Санкт-Петербург, 2002. – Том I (XXVI). – С. 35–71.

Аскаров А. Некоторые вопросы истории становления узбекской государственности // Общественные науки Узбекистана. – Ташкент, 1997. – № 3–4. – С. 65–76.

Ахмедов А. Нега Турон деб аталади? // Турон. – Тошкент, 1992. – Б. 5–6.

Байпаков К. М. Западно-Тюркский и Тюркешский каганаты: тюрки и согдийцы, степ и города // Известия НАН РК. Средневековая археология. Серия общественных наук. – Алматы, 2009. – №1. – С. 105–146

Бабаяр Г., Кубатин А. К вопросу монетного чекана Западно-Тюркского каганата (на основе нумизматических материалов Ташкентского оазиса) // Тюркология. – Туркестан (Казахстан), 2005. – № 6. – С. 97–105.

Бабаяров Г., Кубатин А. К вопросу о Византийском влиянии на иконографию монет Западно-Тюркского каганата // O'zbekiston tarixi. – Тошкент, 2008. – № 4. – С. 3–10.

Баратова Л. С. К исторической интерпретации титула «каган» на древнетюркских монетах Средней Азии конца VII – первой половины VIII вв. // Нумизматика Центральной Азии. – Ташкент, 1998. – Вып. III. – С. 41–43.

Баходиров Р. История Востока в «Ключах наук» // Шарқшунослик. – Тошкент, 2009. – № 14. – С. 108–117.

Бобоёров Ф. Турк хоконлигининг Мовароуннахрдаги бошқарув тизими ҳақида // *O'zbekiston tarixi*. – Тошкент, 2000. – № 4. – Б. 71–79.

Бобоёров Ф. Турк хоконлиги даврида Тохаристон // *Мозийдан садо*. – Тошкент, 2002. – №4. – Б. 10–11.

Бураков Ю. К истории раннесредневекового Чача // *O'zbekiston tarixi*. – Тошкент, 2002. – № 3. – С. 10–20.

Васильев Д. Д. Памятники тюркской рунической письменности Азиатского ареала // *СТ*. – Баку, 1976. – № 1. – С. 71–81.

Горский А. А. Дружинное государство // *Родина*. – Москва, 2002. – №2. – С. 40.

Гумилев Л. Н. Удельнолествичная система у тюрков в VI-VIII веках // *СЭ*. – Москва, 1959. – №3. – С. 11–25.

Гумилев Л. Н. Биография тюркского хана в «Истории» Феофилакта Симокатты и в действительности // *Византийский временник*. – Москва, 1965. – № 26. – С. 67–76.

Досымбаева А. Западный Тюркский каганат в культурном наследии казахской степи // *Культурное наследие*. – Астана, 2009. – № 1 (22). – С. 21.

Ильясов Дж. Я. Об этнической принадлежности правителей Пенжикента // *Нумизматика Центральной Азии*. – Вып. VII. – Ташкент, 2004. – С. 54–61.

Исхоков М. Номи азал Туркистон // *Ўзбекистон адабиёти ва санъати*. – Тошкент, 1993. – № 45–46. – Б. 1, 5.

Камолиддин Ш. С. Новые данные о потомках царя Согда Гурака // *Общественные науки Узбекистана*. – Ташкент, 2003. – № 3. – С. 63–68.

Камолиддин Ш. С. Сведения источников о Чаче как владении доисламских предков Саманидов // *Общественные науки Узбекистана*. – Ташкент, 2009. – № 2. – С. 22–31.

Кляшторный С. Г. Из истории борьбы народов Средней Азии против арабов (по руническим текстам) // *ЭВ*. – Москва – Ленинград, 1954. – № IX. – С. 55–64.

Кляшторный С. Г. Имперский фон древнетюркской цивилизации // *Вестник МИЦАИ*. – Самарканд, 2008. – Вып. 8. – С. 14–20.

Кляшторный С. Г. Лившиц В. А. Согдийская надпись из Бугута // *СНВ*. – Москва, 1971. – Вып. 10. – С. 121–146.

Комар А. Наследие тюркских каганатов в Восточной Европе // *Мәдени мұра* Культурное наследие. – Астана, 2009. – № 1. – С. 100–102.

Крадин Н. Н. Кочевые империи: генезис, расцвет, упадок // *Восток*. – Москва, 2001. – № 3. – С. 21–32.

Крадин Н. Н. Кочевники и земледельческие цивилизации // *Journal of Turkic Civilization Studies*. – Bishkek, 2004. – No. 1. – С. 135–141.

Кызласов Л. Р. Первый Тюркский каганат и его значение для истории Восточной Европы // *Татарская археология*. – Казань, 1997. – № 1. – С. 23–30.

Кумеков Б. Е. Об общем и особенном в развитии тюркской степной цивилизации // *Journal of Turkic Civilization Studies*. – Bishkek, 2004. – No. 1. – С. 87–92.

Лившиц В. А. Правители Панча (Согдийцы и тюрки) // *Народы Азии и Африки*. – Москва, 1979. – №4. – С. 56–69.

Лившиц В. А., Луконин В. Г. Среднеперсидские и согдийские надписи на серебряных сосудах // *ВДИ*. – М., 1964. – № 3. – С. 155–176.

Лурье П. Б. Заметки о раннеисламском дорожнике в Китай // *Материалы и исследования по археологии Кыргызстана*. – Бишкек, 2005. – Вып. 1. – С. 81–89.

Маннонов Б. Туркистон ва Марказий Осиё // *Мулоқот*. – Тошкент, 1998. – №2. – Б. 6–8.

Массон М. Е. К вопросу о взаимоотношениях Византии и Средней Азии по данным нумизматики // *Труды САГУ*. – Ташкент, 1951. – Вып. 23. – С. 91–104.

Отахўжаев А. Суғд шахрининг турк ҳокими // *Шарқшунослик*. – Т.: ТошДШИ нашриёти, 2001. – №2. – Б. 40–42.

Отахўжаев А. Илк ўрта асрлардаги сиёсий-ижтимоий-иқтисодий ва маданий муносабатларда Суғд ва Чоч // *O'zbekiston tarixi*. – Тошкент, 2009. – № 1. – Б. 15–24.

Распопова В. И. Поясный набор Согда VII–VIII вв. // *СА*. – 1965. – № 4. – С. 78–91.

Ртвеладзе Э. В. Нумизматические материалы к истории раннесредневекового Чача // *Общественные науки Узбекистана*. – Ташкент, 1982. – № 8. – С. 31–38.

Самашев З., Базылхан Н., Баяр Д. Древнетюркские каменные изваяния Евразийских степей // // *Мәдени мұра Культурное наследие*. – Астана, 2009. – № 1. – С. 30–39.

285. Симс-Вильямс Н. Новые бактрийские документы // *ВДИ*. – Москва, 1997. – № 3. – С. 3–11.

Смирнова О. И. Заметки о среднеазиатской титулатуре // *ЭВ*. – Москва – Ленинград, 1961. – Вып. 14. – С. 55–70.

Смирнова О. И. Нумизматические заметки // *ЭВ*. – Москва – Ленинград, 1967. – Вып. 18. – С. 34–40.

Толстов С. П. К истории древнетюркской социальной терминологии // *ВДИ*. – Москва, 1938. – № 1–2. – С. 72–81.

Толстов С. П. Города гузов // *СЭ*. – Москва, 1947. – №3. – С. 55–102.

Торланбаева К. У. Дуальная организация и система наследования у Восточных тюрков // *Shygys*. – Алматы, 2004. – № 1. – С. 29–34.

Хўжаев А. Хитой манбаларида суғдларга оид айрим маълумотлар // *O'zbekiston tarixi*. – Тошкент, 2004. – №1. – Б. 52–61.

Хўжаев А. Суғдийларнинг Хитойга бориб қолиши // *Мозийдан садо*. – Тошкент, 2002. – №2 (14). – Б. 40–43.

Худяков Ю. С. Военное дело Западных тюрков // Мадени мұра Культурное наследие. – Астана, 2009. – № 1. – С. 40–43.

«Ўзбек халқи давлатчилиги тарихи концепцияси» // O‘zbekiston tarixi. – Тошкент, 1999. – №1. – Б. 31–34.

Шервашидзе И. Н. Фрагмент общетюркской лексики. Заимствованный фонд // Вопросы языкознания. – Москва, 1989. – № 2. – С. 70.

Шервашидзе И. Н. Фрагмент древнетюркской лексики. Титулатура // Вопросы языкознания. – Москва, 1990. – № 3. – С. 81–91.

Шювен П. О Византийских посольствах к первым тюркским правителям Согда (Проблемы ономастики и топонимики) // Общественные науки Узбекистана. – Ташкент, 1995. – № 1–3. – С. 33–38.

Хатамова М. Турк хоконларининг Чочдаги қароргоҳлари: Жабғукат ва Хотункат // O‘zbekiston tarixi. – Тошкент, 2009. – №1. – С. 3–13.

Хатамова М. Тюркский каганат: некоторые аспекты возникновения и характер государственного устройства // Шарқшунослик. – Тошкент, 2009. – № 14. – С. 99–107.

Ходжаев А. Наиболее ранние сведения китайских источников о государстве Шаш (Ташкент) // O‘zbekiston tarixi. – Ташкент, 2005. – №1. – С. 3–17.

Ходжаев, А. Сведения о Ташкенте в китайских источниках древнего периода. I. Сведения «Шицзи» (Исторические записки) // O‘zbekiston tarixi. – Ташкент, 2009. – №3. – С. 52–66.

Ходжаев, А. Сведения о Ташкенте в китайских источниках периода средневековья // O‘zbekiston tarixi. – Ташкент, 2009. – №4. – С. 38–50.

Ходжаев А. Наиболее ранние сведения китайских источников о государстве Шаш (Ташкент) // Shygys. – Алматы, 2006. – № 1. – С. 116–126.

Интернет материаллари:

Жумаганбетов Т. С. Власть кагана в древнетюркской государственной организации // <http://www.google.ru>

Яценко С. А. Древние тюрки: костюм на разноцветных изображениях // <http://www.formuseum.info>

<http://www.zeno.ru> – Pre-Islamic Central Asia, Chach

<http://www.sogdcoins.narod.ru> – Chach coins

Yatsenko S. A. The costume of foreign Embassies and Inhabitants of Samarkand on Wall-Painting of the VII c. in the Hall of Ambassadors from Afrasiab (interpretation of Image) // «Transoxiana», 8, www.transoxiana.com.ar. 2004.

Хорижий тиллардаги адабиётлар:

Alemanly A. Batı Avrasya Steplerinde Türk ve Alan Halkları Arasındaki Tarihi Bağlantılar // TÜRKLER. – Ankara, 2002. – Cilt 2. – S. 530–535

Arzhantseva I., Inevatkina O. Afrasiab wall-paintings revisited: new discovered twenty-five years old // Royal Naurüz in Samarkand. Proceedings of

the Conference held in Venice on the Pre-Islamic paintings at Afrasiab. A cura di M. Comparetti – E. de la Vaissière. – Pisa – Roma, 2006. – Supplemento No. 1, Vol. LXXVIII. – P. 185–211.

Babayar G. Köktürk Kağanlığı sikkeleri Katalogu – The Catalogue of coins of Turkic Qaghanate. – Ankara: TİKA, 2007. – 244 p.

Babayar G. Fergane bölgesinde bulunan Türk-Runik yazılı Köktürk sikkeleri üzerine // Dünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler. – İstanbul, 2008. – S. 135–146.

Babayarov G. The Tamghas of the Co-ruling Ashina and Ashida Dynasties as Royal Tamgas of the Turkic Kaghanate // Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey (International Seminar and Exhibition. Seals, symbols and tamghas). Edited by Joam Evans Pim, Sergey A. Yatsenko, O. T. Perrin. – London: Dover, Dankling Books, 2010. – P. 393–402.

Bacot J. Reconnaissance en haute asie septentrionale par cinq envoyes ouigours au VIIIe siècle // JA. – Paris, 1956. – T. CCXLIV. – P. 137–153.

Baratov S., Rahmanov U. Avars – Pseudo-Avars – Vrahonits – Turks // Uzbekisch – Deutsche Studien Indogermanische und außgermanische Kontakte in Sprache Literatur und Kultur/ Band II. Verlag Dr. W. Hopf. – Berlin, 2007. – S. 299–309.

Baratova L. Alttürkische Münzen Mittelasiens aus dem 6. -10. Jh. N. Chr. Typologie, Ikonographie, historische Interpretation // Archalogische Mitteilungen aus Iran und Turan. – Berlin, 1999. – Band 31. – P. 219–292.

Barfield T. The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China, 221 BC to AD 1757. -2nd ed. – Cambridge, 1992.

Barthold V. V. Orta Asya Türk Tarihi Dersleri. – Ankara, 2004.

Beal S. The life of Hiuan Tsiang. – New Delhi, 1990.

Bailey H. W. A Khotanese text concerning the Turks in Kantsou // AM. – London, 1964–1965. – Vol. I. – P. 28–52.

Beckwith C. I. Aspects of the Early History of the Central Asian Guard corpus of Islam // AEMAe. – Wiesbaden, 1984. – T. IV. – P. 29–45.

Beckwith I. C. The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages. – New Jersey: Princeton University Press, 1993. – 281 p.

Bombaci A. Qui Était Jebu Hak'an ? // Turcica. – Paris, 1970. – T. 2. – P. 7–24.

Boodberg P. A. The Language of the T'o-Pa Wei // Harvard Journal of Asiatic Studies. – Kambridge, 1936. – Vol. 1, No. 2. – P. 167–185.

Bregel Y. An historical atlas of Central Asia. Leiden – Boston, Brill, 2003. – 123 p.

Carneiro R. L. Theory of the Origin of the State // Science. – 1970. – Vol. 21 (169). – P. 733–738

Chavannes E. Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux // Сборник трудов Орхонской экспедиции. Вып. 6. – СПб., 1903.

Chavannes E. Çin yıllıklarına göre Batı Türkleri. Çeviri M. Koç. – İstanbul: Selenge, 2007. – 495 s.

Chavannes E. Notes additionelles sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux // T'oung Pao. – Leide, 1904. – Serie II. Vol. II. – P. 1–109.

Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. – Oxford, 1972.

Clauson G. Ak-Beshim Sûyâb // AM. – 1961. – Vol. 4. – P. 1–13.

Compareti M. A possible etymology for the toponym Fadi/Vardana in Chinese sources // Археология и история Центральной Азии. К 70 летию Ю. Ф. Бурякова. – Самарканд, 2004. – P. 179–182.

Çal H. Orhun Anıtları 2000 yıl kazısı: Karakuş tasvirli Sembolik Lahit // XIV. Türk Tarih Kongresi. Kongreye sunulan bildiriler. – Ankara, 2005. – III. Cilt. – S. 525–538.

Çağatay S., Tezcan S. Köktürk Tarihinin çok önemli bir belgesi: Sogutça Bugut Yazıtı // TDAY. Belleten. – Ankara: TDK, 1976. – S. 245–252.

Çandarlıoğlu G. Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri (9.–11. Asırlar). – İstanbul, 2004. – 124 s.

Davary Dj. G. Baktrisch ein Wörterbuch. – Heidelberg, 1982. – 306 s.

Dobrovits M. The nomadic ally of Heraclius // Chronica. Annual of the Institute of History University of Szeged. – Szeged, 2003. – Vol. 3. – P. 3–8.

Dobrovits M. The *Tölis* and *Tarduş* in Old Turkic Inscriptions // The Black Master. Essays on Central Eurasia in Honor of G. Kara on His 70th Birthday. Ed. by S. Grivelet and oth. – Wiesbaden, 2005. – P. 34–42.

Doerfer G. Lexik und Sprachgeographie des Chaladsch. – Wiesbaden, 1987.

Doerfer G. Türkische und mongolische Elementen in Neupersische. Bd. II. – Wiesbaden, 1965. – 671 s.

Doerfer G. Türkische und mongolische Elementen in Neupersische. Bd. III. – Wiesbaden, 1967. – 670 s.

Donuk A. Eski Türk devletlerinde idari-askeri unvan ve terimler. – İstanbul, 1988. – 133 s.

Drompp M. R. Supernumerary Sovereigns: Superfluity and Mutability in the Elite Power Structure of the Early Türks (Tu-jue) // Rulers from the Steppe: State Formation on the Eurasian Periphery. Ed. by G. Seaman and D. Marks. – Los Angeles, 1991. – Vol. 2. – P. 92–115.

Enoki K. On the nationality of Ephtalites // Memories of the research department of Toyo Bunko. – Tokyo, 1959. – №18. – P. 1–58.

Ercilasun A. B. Askerlikte Onlu Sisteme Türklerin Katkıları // Second International Congress on Turkic civilization. Bishkek, October 4–6, 2004. – Bishkek, 2005. – S. 151–158

Ecsedy H. Old Turkic titles of Chinese origin // AOH. – Budapest, 1965. – T. XVIII. – P. 83–91.

Ecsedy H. Tribe and Tribal Society the 6th Century Turk Empire // AOH. – Budapest, 1972. – T. XXV. – P. 245–262.

Esin E. Bağdaş ve Çökme, Türk töresinde iki oturuş şeklinin kadim ikonografisi // Sanat Tarihi Araştırmaları, III. – İstanbul, 1970. – S. 231–242.

Esin E. İleriş Kağan Mezarı Sanılan Şivet Ulan Külliyesi // IX. Türk Tarih Kongresi. Kongreye Sunulan Bildiriler. – Ankara, 1988. – II. Cilt. – S. 569–577.

Esin E. İslamiyetten önceki Türk kültür târihi ve İslâma Giriş. – İstanbul, 1978.

Esin E. Tarkhan Nizak or Tarkhan Tirek? An Enquiry concerning the Prince of Badhghis. Who in A. H. 91/A. D. 709–710 Opposed the ‘Omayyad Conquest of Central Asia // JAOS, 1977. – Vol. 97. – No. 3. – P. 324.

Fedorov M. On Some Articles in the Resent Issues (Nos. V, VI, VII) of the Нумизматика Центральной Азии (Numismatics of Central Asia) // CAJ). – Wiesbaden, 2005. – No. 49. – P. 175–203.

Gabain A. von. Eski Türkçenin Grameri. Türkçe çev. M. Akalın. – Ankara: TTK, 1988. – 313 s.

Gibb H. Orta Asya’da Arap fütuhâtı. Çev. M. Hakkı. – İstanbul, 1930. – 83 s.

Genç R. Karahanlı Devlet Teşkilâtı. – Ankara: TTK, 2002. – 265 s.

Golden P. B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992. – 483 p.

Golden P. B. Türk Halkları tarihine Giriş. Çev. O. Karatay. – Ankara: KaraM, 2002. – 389 s.

Golden P. B. Hazar Çalışmaları. Çev. E. Ç. Mızrak. – İstanbul: Selenga, 2006. – 384 s.

Golden P. B. Imperial Ideology and the Sources of Political Unity amongst the Pre-Çinggisid Nomads of Western Eurasia // AEMAE. – Wiesbaden, 1982. – Vol. II. – P. 37–76.

Göbl R. Dokumente zur Geschichte der Iranischen Hunnen in Baktrien und Indien. Band I. – Wiesbaden, 1967. – 276 s.

Göhçe S. İlkçağda Hindistan’da Türk varlığı // The Journal of Indo-Turcica. – İstanbul, 2008. – S. 18–29.

Gömeç S. Kök Türk Tarihi. – Ankara: TTK, 1997. – 188 s.

Gömeç S. Kök Türkçe yazılı belgelerde yer alan unvanlar // Türk kültürü. – Ankara, 2000. – № 443. – S. 129–142.

Grenet F. Les «Huns» dans les documents Sogdiens du mont Mugh (aves un Appendice par N. Sims-Williams) // StIr, 7. Études Irano-Aryennes offertes à Gilbert Lazard. – Paris, 1989. – P. 165–184.

Grenet F., de la Vaissiere E. The last days of Panjikent // Silk Road Art and Archaeology, 8. – Kamakura 2002. – P. 155–196.

Frye R. N., Sayılı A. Selçuklulardan evvel Orta Şark’ta Türkler. Belleten. – Ankara 1946. – Cilt 10. – S. 97–131.

299. Frye R. N. The History of Bukhara. Translated from a Persian abridgment of the Arabic original by Narshakhi. – Cambridge, 1954. – 178 p.

Harmatta J., Litvinsky B. A. Toharistan and Gandhara under Western Turk rule // HCCA. – Paris 1996. – Vol. 3. – P. 367–401.

Haussig H. W. İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi. Çev. M. Kayayerli. – İstanbul, 2001.

Henning W. B. The Name of the «Tokharian» Language // AM. – London 1950. – Vol. I. – P. 158–162.

Herşak E. Avarlar: Etnik Yaradılış Tarihlerine Bir Bakış // TÜRKLER. – Ankara, 2002. – Cilt 2. – S. 641–657.

352. Humbach H. Pangul, a Turco-Bactrian Ruler // Bulletin of the Asia Institute. New Series. – London, 1996. – Vol. 10. – P. 247–251.

Hunkan S. Türk Hakanlığı (Karahanlılar). 2. Baskı. – İstanbul, 2007. – 528 s.

Ilyasov J. Ya. On a number of Central Asian Tamghas // Silk Road Art and Archaeology. – Kamakura, 2003. – Vol. IX. – P. 131–157.

Inaba M. The Identity of the Turkish Rulers to the South of Hindukush from the 7th to the 9th Centuries A. D. * // Zinbun. – Tokyo, 2005. – No. 38. – P. 1–19.

İzgi Ö. Çin elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur seyahatnamesi. – Ankara, 2000. – 111 s.

Kafesoğlu İ. Türk Milli Kültürü. – İstanbul, 1983. – 445 s.

Kamoliddin S., Babajar G. Some Notes on the Titles of the Pre-Islamic Rulers of Chach // AEMAE. – Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2008. – Vol. 15. – P. 71–92.

Kaşıkcı O. Eski Türklerde Devlet Başkanlığı – Hakanlık // TÜRKLER. – Ankara, 2002. – Cilt 2. – S. 888–893.

Kljaštornyj S. G., Livšic V. A. The Sogdian Inscription of Bugut reviced // AOASH. – Budapest, 1972. – Tom. XXVI (1). – P. 69–102.

Koca A. Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı // TÜRKLER. – Ankara, 2002. – Cilt 2. – S. 823–844.

Konukçu E. Akhunlar // TÜRKLER. – Ankara, 2002. – Cilt 1. – S. 827–830

Kuzmin-Yumanadi Y., Kuleshov P. V. Hazarlar // TÜRKLER. – Ankara, 2002. – Cilt 2. – S. 464–472.

Kuzuoglu R, Gökçek G. L. 2003 yılı Bilge Kagan Anıt Mezar kazısı // Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler dergisi. – Bişkek, 2005. – S. 29–58.

Markwart J. Wehrot und Arang. Untersuchungen zur mythischen und geschichtlichen Landeskunde von Ostiran. – Leiden, 1938. – 202 p.

Marquart J. Eranshahr nach der Geographic des Ps. Moses Xorenaci. – Berlin, 1901. – 378 s.

Marşak B. I. Türkler ve Soğdlular // TÜRKLER. – Ankara, 2002. – Cilt 2. – S. 170–178.

Mode M. Reading the Afrasiab Murals: Some Comments on Reconstructions and Details // Royal Naurüz in Samarqand. Proceedings of the Conference held in Venice on the Literaturverzeichnis Pre-Islamic Paintings at Afrasiab. RSO, NS 78, Supplemento 1. – Pisa / Roma, 2006. – P. 107–128.

Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü – Album of the Turkish Monuments in Mongolia. Hazırlayanlar: O. F. Sertkaya, C. Alyılmaz, T. Battulga. – Ankara: TİKA, 2001.

- Moravcsik G. Byzantinoturcica. II. – Berlin: Akademie-Verlag, 1958. – 376 s.
- Mori M. The T'u-chüeh Concept of Sovereign // *Acta Asiatica*. Bulletin of the Institute of Eastern Culture. Tokyo 1981. – Vol. 41. – P. 50–58.
- Mori M. Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı // *Journal of Turkic Civilization Studies*. – Bishkek, 2004. – No. 1. – P. 73–86.
- Juliano L. A. Chinese Pictorial Space at the Cultural Crossroads // *Ērān und Unērān*. Studies Presented to B. I. Maršak on the Occasion of His 70th Birthday. – Venezia, 2006. – P. 293–316.
- Liu Mau-Tsai Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost Türken (T'u-küe), Buch 1–2 («Göttinger Asiatische Forschungen», Bd. 10). – Wiesbaden, 1958. – 640 s.
- Liu Mau-Tsai. Çin kaynaklarına göre Doğu Türkleri. Çeviri E. Kayaoglu, D. Banoglu. – İstanbul, 2006. – 640 s.
- Luo X. Studies on the Titulary of Medieval Inner Asian Peoples. – Peking University Press, 2009. – 311 p.
- Nicola Di Cosmo. Hun İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve Yayılışı // *TÜRKLER*. – Ankara, 2002. – Cilt 1. – S. 709–719.
- Orkun H. N. Eski Türk Yazıtları. – Ankara: TTK, 1986. – 960 s.
- Osawa T. Batı Göktürk Kağanlığın'daki Aşinaslı Bir Kağan'ın Şeceresine ait Bir Kaynak // *TÜRKLER*. – Ankara, 2002. – Cilt 2. – S. 79–88.
- Osawa T. Güney Sibirya Türklerinde Doğumla ilgili Tanrıça Umay Üzerine Bir Görünüş // 38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı. – Ankara, 2005. – S. 1871–1881.
- Osawa T. Aspect of the Relationship Between the Ancient Turks and the Sogdians – Based on a Stone Statue with a Sogdian Inscription in Xinjiang // *Ērān und Unērān*. Studies Presented to B. I. Maršak on the Occasion of His 70th Birthday. – Venezia, 2006. – P. 471–504.
- Osawa T. The cult-religious relation between Old Turkic kingship and their sacred mountains in the early periods of the Western Old Turkic Kaganate // *Культурное наследие*. – Астана, 2009. – № 1. – P. 47–56.
- Ögel B. Sekel'lerin ataları hakkında (Sikil, Ezgil boyları) // *Belleten*. – Ankara 1945. – Sayı 36. – S. 468–481.
- Ögel B. İlk Töles Boyları // *Belleten*. – Ankara 1948. – Sayı 48. – S. 796–833.
- Ögel B. Über die alttürkische Schad (Sü-Baschi)-Wurde // *CAJ*. – Wiesbaden, 1963. – Vol. VIII. – No. 1. – S. 27–42.
- Pritsak O. Die Karachaniden // *Der Islam*. – Berlin, 1952. – Vol. XXX. – S. 17–68.
- Pritsak O. Karahanlılar // *İA*. – Ankara, 1952. – VI. Cilt. – S. 251–273.
- Radloff W. Moğolistan Tarihi Eserleri Atlası (Атлас древностей Монголии. СПб., 1892, 1899). – Ankara: TTK, 1994. – 80 s.
- Ramstedt G. J. Alttürkische und mongolische Titel // *Journal de la société finno-ougrienne*. – Helsinki, 1951. – № 55. – S. 59–82.
- Rybatzki V. Titles of Turk and Uigur Rulers in Old Turkic Inscriptions // *CAJ*.

– Wiesbaden, 2000. – Vol. 44. – P. 205–292.

Samolin W. Hsingnu, Hun, Turk // CAJ. – Wiesbaden, 1956. – Vol. III. – No. 2. – P. 146.

Salman H. Türgişler. – Ankara, 1998.

Sarıtaş E. Göktürk Kültürünün Gaochanglılara etkileri üzerine bazı bilgiler // XV. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 9–13 Eylül 2002. Kongreye sunulan Bildiriler. – Ankara, 2005. – Cilt. III. – S. 475–478.

Seyitdanlıoğlu M. Eski Türklerde Devlet Meclisi «Toy» Üzerine Düşünceler // Tarih Araştırmaları Dergisi. – Ankara, 2009. – Cilt XXVIII. – Sayı 45. – S. 1–11.

Sims-Williams N. From the Kushan-shahs to the Arabs. New Bactrian documents dated in the era of the Tochi inscriptions // Coins, Art and Chronology Essays on the pre-islamic History of the Indo-Iranian Borderlands. – Wien 1999. – P. 245–258.

Sims-Williams N. Bactrian legal documents from 7th- and 8th-century Guzman // BAI. – Oxford, 2001. – Vol. 15. – P. 9–29.

Sims-Williams N. Turks and other peoples in the Bactrian documents // Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı (720–2010) – From Ötüken to İstanbul, 1290 Years of Turkish (720–2010). 3–5 Aralık, İstanbul / 3th – 5th December 2010, İstanbul. – İstanbul, 2011. – P. 15–26.

Sinor D. The establishment and dissolution of the Turk empire // The Cambridge History of Early Inner Asia. Ed. by D. Sinor. – Cambridge, 1990. – P. 285–316.

Shaban M. A. Khurasan at the Time of Arab Conquest // İran and İslam. In memory of the Late Vladimir Minorsky. – Edinburg, 1971. – P. 480–490.

Skaiff K. J. Western Turk Rule of Turkestan's Oases in the Sixth through Eighth Centuries // TURKS– Ankara, 2002. – Vol. 2. – P. 364–372.

Stark S. Nomaden und Seßhafte in Mittelasien- und Zentralasien // Grenzüberschreitungen. Formen des Kontakts zwischen Orient und Okzident im Altertum. – Stuttgart, 2002. – S. 363–404.

Stark S. On Oq bodun. The Western Türk Qaghanate and the Ashina clan // AEMAE. – Wiesbaden, 2008. – Tom 15. – P. 159–172.

Stark S. Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archäologische und historische Studien. – Wiesbaden, 2008. – 591 s.

Sümer F. Türk Devletleri Tarihinde Şahis Adları. I. – İstanbul, 1999. – 287 s.

Şeşen R. Eski Araplar'a göre Türkler // Türkiyat Mecmuası. – Ankara, 1969. – Cild XV. – S. 11–36.

Şeşen R. İslam Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk ülkeleri. – Ankara: TTK, 2001. – 299 s.

Tanabe K. The Identification of the King of Kings in the Upper Register of the Larger Grotte, Taq-i Bustan: Ardashir III restated // Ērān ud An ērān. Studies Presented to B. I. Maršak on the Occasion of His 70th Birthday. – Venezia, 2006. – P. 583–560.

- Taşağıl A. Gök-Türkler. – Ankara: TTK, 1995. – 195 s.
- Taşağıl A. Gök-Türkler. II. – Ankara: TTK, 1999. – 128 s.
- Taşağıl A. Gök-Türkler. I. 2. Baskı. – Ankara: TTK, 2003. – 197 s.
- Taşağıl A. Gök-Türkler. III. – Ankara: TTK, 2004. – 109 s.
- Tekin T. Orhon Yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk. – İstanbul: Yıldız Yayınları, 2003. – 144 s.
- Tekin T. Orhon Türkçesi Grameri. – İstanbul, 2003. – 272 s.
- Thierry F. Sur les monnaies des Türgesh // Coins, Art and Chronology. Ed. M. Alram and E. Deborah. – Wien, 1999. – P. 331–349.
- Thierry F. The Currency in the Turkish Khanates from the Turgish to the Great Uyğur (9th Century) // TÜRKLER. – Ankara, 2002. – Vol. 2. – P. 751–762.
- Togan A. Z. V. Oğuz Destanı. – İstanbul, 1972.
- Togan A. Z. V. Umumi Türk Tarihine Giriş. 3. Baskı. – İstanbul, 1981. – 537 s.
- Togan İ. Türk Tarihinde Uzlaşmacı: Ruhaniyat-Siyaset ve Boy-Devlet İlişkileri // Үчүнчү миң жылдыктын босогосунда түрк цивилизациясы. Эл аралык илимий конгресстин материалдары. Бишкек, 2–3 октябрь, 2000. – Бишкек, 2003. – S. 295–306.
- Togan N. Peygamberin zamanında Şarkı ve Garbi Türkistan'ı Ziyaret eden Çinli Budist rahibi Hsüen-Çang'ın bu ülkelerin Siyasi ve Dini Hayatına ait kayıtları // İTED. – Ankara, 1964. – Sayı IV/1–2. – S. 21–128.
- Tuğuşeva L. Yu. Türkler ve Toharlar Arasındaki Münasebetler // TÜRKLER. – Ankara, 2002. – Cilt 2. – S. 152–156.
- Turan O. Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi // TÜRKLER. – Ankara, 2002. – Cilt 2. – S. 845–856.
- Uray G. The Old Tibetan sources of the Central Asia up to 751 A. D.: a Survey // Prolegomena to the History of Pre-Islamic Central Asia. Ed. by J. Harmatta. – Budapest, 1979. – P. 275–304.
- User Ş. H. Köktürk ve Ötüken Uyğur Kağanlığı Yazıtları. Söz Varlığı İncelemesi. 1. Baskı. – Konya: Kömen Yayınları, 2009. – 548 s.
- Vaissière E. de la. Sogdian traders: a history. Translated by J. Ward. (Handbook of Oriental studies = Handbuch der Orientalistik. Section eight, Central Asia; v. 10). – Leiden – Boston: Brill, 2005. – 407 p.
- Vaissière E. de la. Is There a «Nationality of the Hephtalites»? // Bulletin of the Asia Institute. New Series. – London, 2003. – Vol. 17. – P. 119–132.
- Wang H. Apa Qaghan, Founder of the Western Turkish Khanate, the Splitting up of the Turkish Khanate and Formation of the Western Turkish Khanate // Social Sciences in China. – Beijing, 1982. – No. 2. – P. 124–147.
- Yoshida Y. On the Origin of the Sogdian Surname Zhaowu and Related Problems // JA. – Paris, 2003. – No. 1–2 (291). – P. 35–67.
- Yoshida Y. Review of BDI // BDI. – Oxford, 2003. – No. 14. – P. 154–159.
- Zuckerman C. Hazarlarda İkili Yönetimin Kökeni ve Yahudiliğe Geçiş Şartları // TÜRKLER. – Ankara, 2002. – Cilt 2. – S. 481–490.

Шартли қисқартмалар

БХб – Билга хоқон битиктоши
ВДИ – Вестник древней истории
ДТС – Древнетюркский словарь
ЗВОРАО – Записки Восточного отделения Российского Археологического общества
ИВ – Институт востоковедения
ИМКУ – История материальной культуры Узбекистана
ЛО – Ленинградское отделение
М. – Москва
КТб – Кул Тегин битиктоши
НАА – Народы Азии и Африки
НЭ – Нумизматика и эпиграфика
ОНУ – Общественные науки в Узбекистане
СА – Советская археология
САГУ – Среднеазиатский Государственный университет
СДГМ – Согдийские документы с горы Муг
СИГТЯ – Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков
СНВ – Страны и народы Востока
СТ – Советская тюркология
Тб – Тунюкүк битиктоши
ТОВГЭ – Труды Отдела Востока Государственного Эрмитажа
ТС – Тюркологический сборник
ЎИФ – Ўзбекистонда ижтимоий фанлар
ЭВ – Эпиграфика Востока
АЕМАе – Archivum Eurasiae Medii Aevi
АМ – Asia Major
АОАН – Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
BDI – Baktrian Documents I
BGA – Bibliotheca Geographorum Arabicorum
CAJ – Central Asiatic Journal
DTCF – Dil – Tarih – Coğrafya Fakültesi
HCCA – History of Civilizations of Central Asia
JA – Journal Asiatique
JRAS – Journal of the Royal Asiatic Society
IA – İslam Ansiklopedisi
ITED – İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi
STA – Sanat Tarihi Araştırmaları
TAD – Türkiyat Araştırmaları Dergisi
TDAY – Türk Dili Araştırmalar Yıllığı
TDK – Türk Dil Kurumu
TK – Türk Kültürü
TTK – Türk Tarih Kurumu

Илова I. Чочда зарб этилган Фарбий Турк хоқонлиги тангалари

I. Чочда зарб этилган Фарбий Турк хоқонлиги тангалари

II. Ферғанада зарб этилган Ашша хонадонига оид тангалар

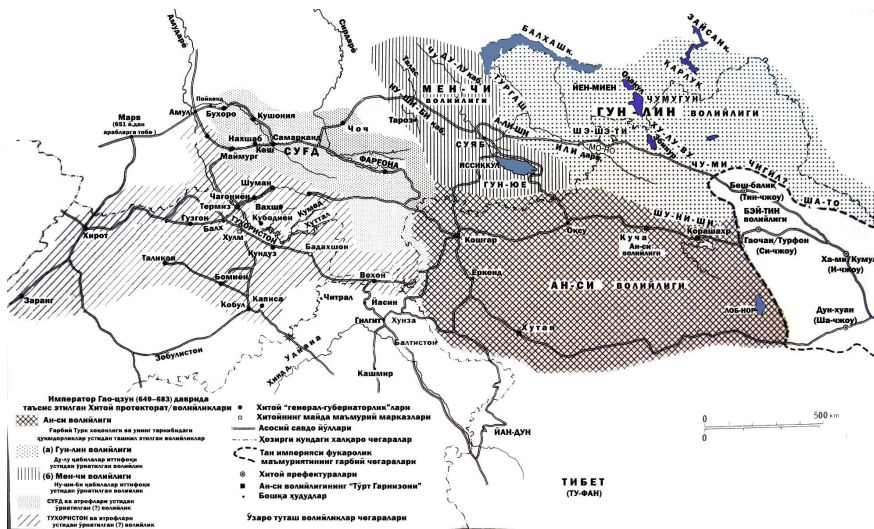

III. Сувд (Самарқанд)да зарб этилган сувд-турк тангалари

IV. Тўжористонда зарб этилган туркий тангалар

Илова II. Фарбий Турк хоқонлигида Бебосита ва Бибосита тангалари

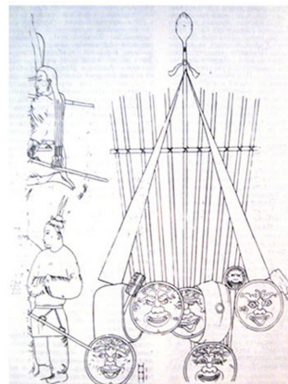
Илова III. Император Гао-цзун (649-683) даврида Марказий Осиёдаги Хитой волийликлари
(The Cambridge History of China. Vol. 3, 1993. Map 8.)

1

2 а

2b

Илова VI. Фарбий Турк хоқонлигига алоқадор байроқ ва туғлар
(Еттисув - 1, Афросиёб / Самарқанд - 2 а-б)

1 а

1 б

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

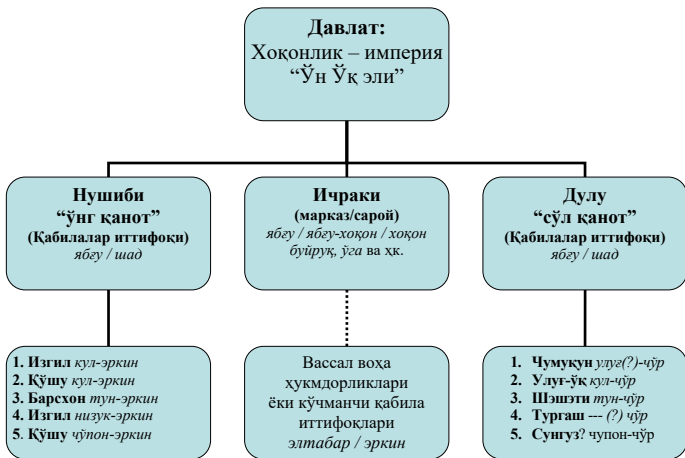

16

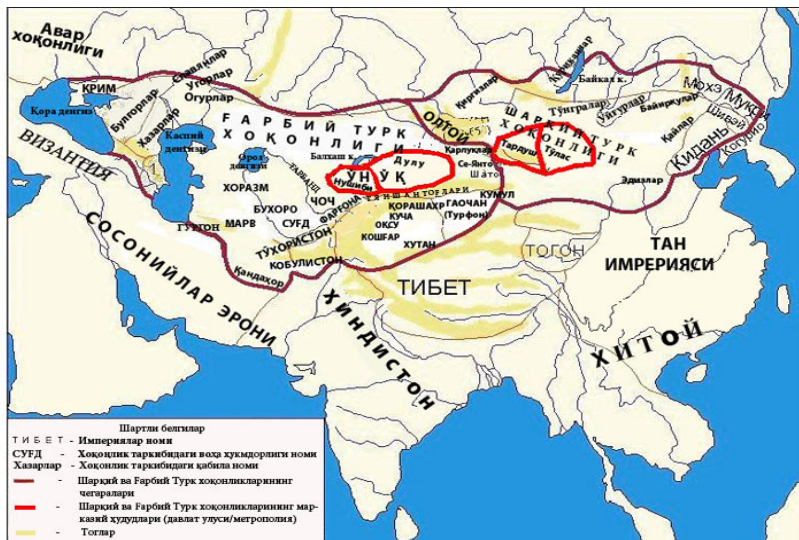
Илова VII. Фарбий Турк хоқонлиги тангаларидаги тасвирларда ўрин олган уч қиррали қалпоқ (8-12) қадимги туркларда мифологиясига хос илоҳа Умай рамзи бўлиб, бундай тасвирлар Еттисувдан топилган балбаллар (тош ҳайкаллар), камар тақинчоқлари (1-3, 5-7), Олтойдан топилган харсанг тош (4) сиртида учрайди. Улар Мўғулистон топилмалари: қадимги турк-рун ёзуви тош лавҳа (13), Билга хоқон ёдгорлигидан чиққан тожда ўрин олган (14), тош лавҳа сиртига чизилган ва Кул Тегин ҳайкалининг бош қисмида акс этган ҳумо қуши тасвирлари билан яқин ўхшашликка эга.

№	Унвоҥлар	Эпитетлар		Унвоҥлар	Эпитетлар
1	айгучи	Апа	24	тудун	себег/себук
2	бек	Алп	25	тутук	соқол
3	битикчи	ануш (нишу?)	26	ўга	сир
4	буйрук	*ару	27	чабиш	тай
5	бўйла	Арслон	28	чигши	тарду
6	идук-кут	баходур	29	чур	тирак/тиргак?
7	ичраки	Бага	30	Шад	*тэриш
8	инанчу	Барс	31	шадапит	тўнга
9	йарган	бангу/мангу	32	элтабар	тўгон
10	мингабоши	Билга	33	эркин	тулу (?)
11	бешюзбоши	Бўгу	34	қан (хон)	тун
12	юзбоши	Бўри	35	қаган (хоқон)	турум
13	*элликбоши	Бўгра	36	катун (хотун)	шегуй (?)
14	*ўнбоши	*йелби	37	кунчуй	*қари
15	сангун	Йенчу	38	Ябгу	қапан
16	субоши	йўлуг	39	ялабач/элчи	қора
17	тархон	Йуқук	40		кут/кутлуг
18	тамган	Инал	41		эл
19	тамгачи	*ирбис	42		*элиг
20	тайангу	ишбара	43		эр
21	тегин	кул/кули/кулуг	44		эв
22	тэркэн	Куч	45		улуг
23	тўманбоши	*низук (нишу?)	46		ўнг (?)

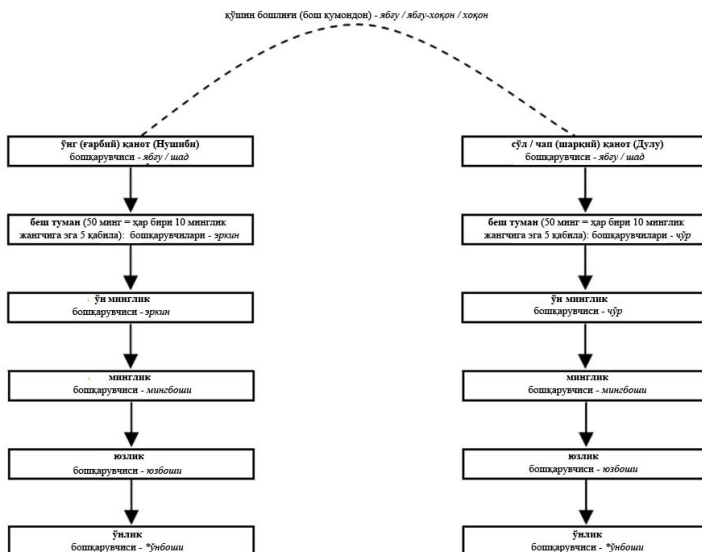
**Илова VIII. Хоқонлиқнинг унвоҥлар тизимига хос мансаб ва лавозимлар ҳамда
унвоҥлар ва эпитетлар**

Илова IX. Ғарбий Турк хоқонлигининг ижтимоий-сиёсий ҳолати: давлат шакли, маъмурий тўзилиши, марказ, канот бошқарувчилари ва вассалларга берилган унвонлар

Илова X. Ғарбий Турк хоқонлигининг энг юксалган давридаги чегара ҳудудлари

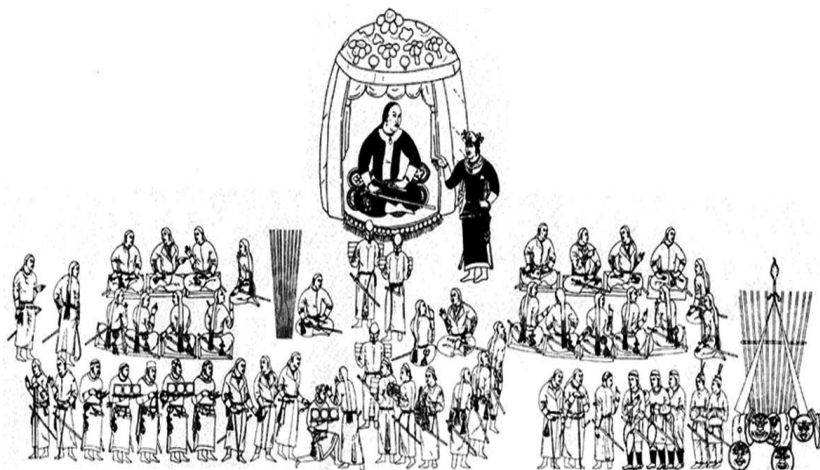
Илова XI. Ғарбий Түрк хоқонлигининг ҳарбий-маъмурий тузилиши ва "ўзлик" тизими

Илова XII. Ғарбий Түрк хоқонлиги ҳамда унинг таркибидagi вассал воҳа ҳукмдорликлари ва қабилаларнинг тахминий ҳудудлари (6-аср охирлари - 7-аср иккинчи чораги)

Илова XIV. Ғарбий Турк хоқонлигининг бошқарув марказлари: Эк-тоғ (мак қароргоҳ), Сунб (бош қароргоҳ), Минг-булок (ёзлик қароргоҳ), Жабғукат (кишилик қароргоҳ)
(В. Бровельнинг "Бүгін Осиёнинг тарихий атласи" асари асосида. Карта: Bretzl Y. An historical atlas of Central Asia – Leiden-Boston, Brill, 2003.)

Илова XV. Афросиёб (Самарқанд) деворий расмларининг Ғарбий залида Ғарбий турк хоқони, туркий сарой амалдорлари ва мулозимлар тасвирланган (М. Моде ва Э. де ла Вессьер (2006 й.) талқини)

ҒАЙБУЛЛА БОБОЁРОВ

**ҒАРБIIЙ ТУРК ХОҚОНЛИГИНИНГ
ДАВЛАТ ТУЗУМИ**

Мухаррир *Ж. Қўнишев*
Бадий муҳаррир *А. Ақилов*
Техник муҳаррир *У. Ким*
Мусахҳих *Ш. Қурбонов*
Саҳифаловчи *Н. Раҳмонова*

Лиц. АИ № 111. Босишга 03. 10. 2018 йилда рухсат этилди.

Бичими 60x84 $\frac{1}{16}$. Ҳажми 22,25 б. т.

Адади 500 нусха. Буюртма № 43

«YANGI NASHR» нашриёти
100115, Тошкент, Чилонзор кўчаси, 1- уй.

Телефон: 8 (371) 271-13-91

Факс: 8 (371) 271-13-49

«ADAD PLYUS» МЧЖ босмахонаси
100115, Тошкент, Бунёдкор кўчаси, 1- уй.